

संगीतशास्त्र.

छपावी प्रसिद्ध कानार
राजकवि नथुराम सुंदरजी. शुक्ल.
भावनगर. पोरबंदर, लीवडी
तथा
वांकानेरना राजकवि.

संवत् १९७४

सने १९१८

प्रथमावृत्ति.

प्रत. १०००

मूल्य रु. ५-०-०.

अर्पणपत्रिका.

अखंड प्रौढ प्रताप गौ ब्राह्मण प्रतिपाल काव्य संगीतादि
ललित कला-विलासी नेक नामदार ठाकोर साहेब श्री १०८
दोलतसिंहजी बहादुर.

स्व. लींबडी.

कृपासिन्धु !

आप नामदारनो बाल्यवयथीज संगीत उपरनो प्रेम प्रातः
स्मरणीय महाराजा जामसाहेब श्री विभाजी जामना सहवासथी
तेमज संगीताचार्य आदित्यरामजी जेवाना परम गुणज्ञ कुटुंबना
परिचयथी दिनप्रतिदिन वृद्धि पामतो रह्यो छे ए हुं लांवा समयथी
आपना सहवासमां होइ जोइ शक्यो छुं.

आपना हर वखतना काव्य संबंधी तेमज संगीत संबंधी
विचारोथी वाकफ थइ आ “संगतिशास्त्र” नामे पुस्तक में तैयार
कर्युं; अने आपश्रीए तेनो स्वीकार करी उदार मनथी जे मदद आपी
छे तेना स्मरण चिन्ह तरीके आ पुरतक हुं आपनेज अर्पण करी
कृतकृत्य थाउं छुं.

ली. भवदीय.

कवि नथुराम सुंदरजी शुक्ल.

बांकांनेर निवासी.

संगीत शास्त्र. अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
संगीत लक्षण	 १
पिंडोत्पत्ति	 २
नादनां स्थान	 १७
श्रुति	 १७
स्वर	 १९
स्वर स्थान	 २०
पङ्कज स्वर स्वरूप	 २१
रिपभ स्वरूप	 २२
गान्धार स्वरूप	 २३
मध्यम स्वरूप	 २३
पञ्चम स्वरूप	 २३
धैवत स्वरूप	 २४
निपाद स्वरूप	 २४
अन्यमतानुसारं स्वरोत्पत्ति	 २५
स्वरजन्मतिथि	 २५
स्वरजन्मनक्षत्र	 २६
स्वरकुलदेवी	 २६
स्वरऋषि	 २६
स्वरगोत्र	 २७
स्वरग्रहप्रमाण	 २७
स्वरगुणागुण	 २७
स्वरऋतुभेद	 २८
स्वरानुमान	 २८
स्वररसप्रमाण	 २९
स्वर विकृत	 २९
विकृत स्वरसंख्या	 ३०

विकृत स्वर विधान		३०
संगीतपारिजातानुसार विकृतभेद		३२
अनोपविलासानुसार विकृतभेद		३४
विकृत स्वर विषे विशेष समजुती		३५
स्वरमित्रशत्रुभेद		३८
ग्रामविचार		३९
ग्रामदेवता		४०
ग्रामोत्पत्ति		४०
मूर्छना		४०
मूर्छनादेवता		५०
शारीरवीणाना ग्रामोनौ मूर्छना		५२
तान		५२
वर्णविचार		५८
अलङ्कार		
स्थाइगत अलङ्कार		६१
आरोही अलङ्कार		६५
अवरोही अलङ्कार		७२
संचारी अलङ्कार		७५
अलङ्कार सप्तक		८६
अलङ्कार पञ्चक		८९
मेल		९१
गमक		१००
गान गति भेद		१०४
वीणा विचार—स्वर स्थान		१०५
स्वग जाति		१०७
गीत		१११
गीत जाति		११२
विकृत जाति		११७
कपालगीतोत्पत्ति		१२६

कंचल गीतित्पत्ति		१२९
सामान्य गीति-लक्षण		१३०
मद्रकादि गीति-लक्षण		१३३
ताल		१३४
ताल प्राण-नाम		१३४
काल-प्राण		१३५
मार्ग-प्राण		१३६
क्रिया-प्राण		१३९
अंग-प्राण		१४१
ग्रह-प्राण		१४६
जाति-प्राण		१४७
कला प्राण		१४८
लय प्राण		१४९
यति प्राण		१५०
प्रस्तार प्राण		१५४
पट्पितापुत्रादिक मार्ग ताल		१५४
देशी ताल		१५६
भिन्न भिन्नमतानुसार राग लक्षण		२०७
संगतिरत्नाकरानुसार गीतिभेद		२०७
भावभट्टमतानुसार राग भेद		२०९
सारंगदेवमतानुसार रागभेद		२१०
नव राग भेद संख्या		२१२
शुद्धादिक पंच गीति राग भेद		२१२
याष्टिकमतानुसार मुख्य उपराग भेद		२१४
याष्टिकमतानुसार गौण उपराग भेद		२१५
भाषा राग भेद		२१५
अन्य सकल आचार्य मतानुसार भिन्न भिन्न रागोना भिन्न		
भिन्न भाषा विभाषा अन्तर भाषा राग		२१६
प्राचीन रागांग रागनाम		२२२

प्राचीन भाषांग रागनाम		२२२
प्राचीन क्रियांग रागनाम		२२३
प्राचीन उपांग रागनाम		२२३
अर्वाचीन रागांग रागनाम		२२३
अर्वाचीन भाषांग रागनाम		२२३
अर्वाचीन क्रियांग रागनाम		२२४
अर्वाचीन उपांग रागनाम		२२४
संगीतपारिजातानुसार सामान्य रागनाम		२२५
संगीतरत्नाकरानुसार नाटसंख्या		२२६
अनोपविलासानुसार नाटसंख्या		२२७
याष्टिकमतानुसार कान्हडा संख्या		२२७
अनुष्टुप चक्रवर्तीमतानुसार भैरवसंख्या		२२७
भिन्न राग		२२८
संगीतरत्नाकरानुसार राग तथा रागिणी		२३१
हनुमतमतानुसार षडरागोत्पत्ति तथा लक्षण		२२०
गायकनां नाम तथा लक्षण		३३७
अन्यमतानुसार गायकप्रकार		३३८
गायक दोष		३३९
गायक गुण		३४१
वाद्य		३४३
वीणामहात्म्य		३४५
वीणावादकनां लक्षण		३४५
वीणा शीखनार उत्तम तथा अधम शिष्यनां लक्षण		३४६
वीणा धारण विधि		३४६
वीणा वादन विधि		३४७
दक्षिण मुजना नव व्यापार		३४९
वाम हस्तना द्वय व्यापार		३५०
उभय हस्तना त्रयोदश व्यापार		३५१

वीणा हस्त	...	३५४
वादन	...	३५४
वादन प्रकार		३५६
अन्यमतानुसार चतुर्वीणालक्षण	...	३५६
वीणा करण लक्षण	...	३५७
करण भेद	...	३५७
वीणा धातु करण तथा धातु भेद	...	३५९
गुरुरहित चतुर्धातुलक्षण	...	३६४
टुत्ति लक्षण		३६६
वाद्य विचार		३६८
शुष्क वाद्य लक्षण		३६८
शुष्क वायनां दश भेदनां नाम तथा लक्षण		३६९
यथाक्षर त्रिसंख्यात, त्रिसंख्यात लक्षण	...	३७१
ब्रह्म वीणा लक्षण		३७२
तौम्बुरी वीणा लक्षण		३७२
स्वरमंडल वीणा लक्षण		३७३
मत्तकोकिला लक्षण		३७४
रावणहस्त वीणा लक्षण		३७४
पिनाकी वीणा लक्षण	...	३७४
किन्नरी वीणा लक्षण	...	३७५
दंडी वीणा लक्षण	...	३७५
किन्नरी वीणा भेद	...	३७६
लघु किन्नरी वीणा लक्षण	...	३७६
वृहत् किन्नरी वीणा लक्षण	...	३७७
देशी किन्नरी भेद तथा लक्षण	...	३७८
एक तंत्री वीणा	...	३७९
सारंगदेवमतानुसार रुद्रवीणाभेद	...	३८१
शुद्धमेल वीणालक्षण	...	३८१
मध्यमेल वीणालक्षण	...	३८१

शुद्धमेलवीणा प्रथम भेद		३८२
शुद्धमेलवीणा द्वितीय भेद		३८५
शुद्धमेलवीणा तृतीय भेद		३८६
शुद्धमेलवीणा चतुर्थ भेद		३८८
मध्यमेलवीणा लक्षण तथा प्रथम भेद		३९०
मध्यमेलवीणा द्वितीय भेद		३९१
आनन्द वाद्यनां लक्षण तथा भेद		३९४
पटहभेद तथा तेनां लक्षण		३९४
पटह पाठाक्षर		३९५
हस्त पाठ भेद		३९८
अन्य षोडश हस्त		३९९
अष्टादश पाठ हस्तक		४००
पादपञ्चोक्त भेद		४०१
गमक रचनाना त्रयोदश भेद		४०४
वाद्य प्रबन्ध भेद		४०७
मृदंग		४१६
मृदंगना शुद्ध पाठाक्षर		४१६
कूट पाठाक्षर		४१७
अकारादि स्वरोनां उदाहरण		४१७
पाठ रचना		४१७
पाठ प्रस्तार		४१७
अन्य पाठ उदाहरण		४१८
मृदंग वादक लक्षण तथा तेना भेद		४१८
स्थापन		४२०
टाकणी वादन लक्षण तथा भेद		४२०
डुक्का लक्षण		४२१
हुडुक्क लक्षण		४२२
करटा लक्षण		४२२
घडा लक्षण		४२२

घडसलक्षण		४२३
ढवसलक्षण		४२३
ढक्कालक्षण		४२३
कुडुवालक्षण		४२४
रंजालक्षण		४२४
डमरुलक्षण		४२५
चक्रवाद्य लक्षण		४२५
रवावहलक्षण		४२५
दुन्दुभिलक्षण		४२६
ढंकालक्षण		४२७
मंडीङ्कालक्षण		४२७
रक्कुलीलक्षण		४२८
सेल्लुकालक्षण		४२८
झल्लरीलक्षण		४२९
त्रिवलीलक्षण		४२९
धौंसालक्षण		४२९
भेरीलक्षण		४३०
निशानलक्षण		४३०
तंवकीलक्षण		४३१
मुपिर वाद्य लक्षण तथा तेना भेद		४३१
वंसी लक्षण		४३२
अन्य आचार्यमतानुसारवंसीप्रमाण		४३३
अन्यमतानुसार वंसी हस्त		४३६
वंसीधारणविधि		४३६
अन्यमतानुसार स्वरोत्पत्ति		४३६
मुखपवनानुसार स्वरभेद		४३७
पावा लक्षण		४३८
पाविका लक्षण		४३८
मुरली लक्षण		४३८

मधुकरी लक्षण	 ४३९
काहल लक्षण	 ४३९
तुंडकिनी लक्षण	 ४३९
चुक्का लक्षण	 ४४०
शृंग लक्षण	 ४४०
शंख लक्षण	 ४४०
सुनारि लक्षण	 ४४०
नागसर लक्षण	 ४८१
मुख वीणा लक्षण	 ४४१
चंग लक्षण	 ४४२
पत्रिका लक्षण	 ४४२
स्वरसागर लक्षण	 ४४२
वकीरण श्रंग लक्षण	 ४४३
चतुर्विविवाद्यगुण तथा तेमनां लक्षण	 ४४३
वादुक लक्षण	 ४४७
वादुक हस्त गुण	 ४४७
फुत्कार लक्षण तथा तेना भेद	 ४४९
घना लक्षण	 ४४९
फुत्कार विकार लक्षण	 ४५१
फुत्कार दोष भेद	 ४५१
बंसी वादकगुण	 ४५२
घन वाद्य लक्षण	 ४५३
घन वाद्य भेद तथा तेनां लक्षण	 ४५३
चतुर्वाद्य भेद	 ४५५
नर्तन भेद	 ४५६
नर्तक भेद	 ४५७
नृत्यमंदिर लक्षण	 ४५९
सभा लक्षण	 ४५९
सभापति लक्षण	 ४६०

आचार्य लक्षण		४६०
संप्रदाय लक्षण		४६०
संप्रदाय भेद तथा तेनां लक्षण		४६१
शुद्ध पद्धति लक्षण		४६२
पेरुणी लक्षण		४६२
तांडव लक्षण		४६३
अंगहार लक्षण तथा तेना भेद		४६३
नृत्यकरण तथा तेना भेद		४६४
लास्य लक्षण तथा तेना भेद		४६६
मार्गी लास्य भेद		४६६
देशी लास्य भेद		४६७
संगीतसारानुसार मार्गी द्वादश लास्यांगनां लक्षण		४६७
श्री अशोकमल्लकथित देशी सप्तत्रिंश लास्यांग		४७०
१ चाली. २ आलीवड. ३ मुक. ४ मनस् ५ लदी		४७०
६ उरोङ्गण ७ ढिल्लाइ ८ त्रिकली ९ फितु १० देशीकार		४७१
११ निजायत १२ उल्लाससंग १३ धसक १४ भाव		
१५ सोपहास्य		४७२
१६ संघतलय १७ ढाल १८ छदा १९ अंगहार		
२० लंघित २१ विहस		४७३
२२ नीकी २३ नमानिका २४ शंका २६ वितड		
२६ गीतवाद्यता २७ निर्वन २८ धरहर २९		
स्थापना ३० सौष्टव ३१ स्तुवा		४७४
३२ मसृणत ३३ उपार ३४ अंगानंग ३५ अभिनय		
३६ कोमलिका ३७ मुखरी		४७५
नृत्य वृक्ष		४७५
विज्ञप्ति		४७६

अमारा पुस्तको.

शाळावंश वारिधि (विविध व्यावहारिक विषयोधी भरपुर

झाला राजाओनो इतिहास)

किंमत रु. १२-०-०

नाटयशास्त्र- (अभिनय कळानो अद्वितीय ग्रन्थ)

किंमत रु. ५-०-०

काव्यशास्त्र- (श्राव्य काव्यना दशे अंगो सहित)

५-०-०

नथुरामकृतकाव्य संग्रह (परचुरण रसमय काव्योधी भरपुर)

२-०-०

श्रंगारसरोज (रसप्रद श्रंगारकाव्यनोसंग्रह)

१-०-०

प्रतापप्रतिज्ञा (वीर तथा श्रंगार रसधी भरपुर नाटक)

१-०-०

श्रीकृष्ण बाललीला संग्रह (श्रीकृष्ण परमात्मानो बाल-

लीलाओनुं वर्णन)

१-०-०

विवेकविजय (सरलताधी समजाय तेवो आध्यात्मिक

ज्ञाननो अपूर्व ग्रन्थ.)

१-०-०

नाटको

२	हरिश्चन्द्र	०-२-०
२	माधवकामकन्दला	०-२-०
३	राजयोगी	०-२-०
४	कुमुदचन्द्र	०-२-०
५	हलमण	०-२-०
६	लालखांगी लुच्चाई	०-२-०
७	गुमानसिंह	०-२-०
८	भक्तकुटुंब	०-२-०
९	कवीरविजय	०-२-०
१०	सती सरोजना	०-२-०

प्रस्तावना.

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना ।

नादब्रह्म तदानन्दमाद्वितीयमुपास्महे ॥

सं० २० १, ३, १.

वंदे नादतनुं तमुद्धर जगद्गीतं मुदे शंकरम् ॥

सं० २० १, १, १.

जेने शैव कहे महान शिवजी, वेदांतियो ब्रह्म ने,

न्यायी शास्त्रतणा प्रमाणपटुओ कर्त्ता कहे नेमने ;

अहंनित्यं ज जैनशास्त्र वदतुं, कर्मेति मीमांसको,

बौद्धौ बुद्ध कहेज, योग करता जोइ कहे इश छे ; १

सांख्योना करता कहे पुरुष जे विज्ञान विज्ञानीओ.

वादी काळतणा तमाम वदता कालस्वरूपेज ए,

ए रीते सहु शास्त्रवाद पटुओ, स्थापी कहे जेमने,

नादब्रह्म कही उपासन करुं आपे अति प्रेमने,

(बरवे).

आङ्गिकं भुवनं यरय, वाचिकं सर्व वाङ्मयम् ।

आहार्यं चन्द्रतारादि तं नुमः सात्त्विकं शिवम् ॥

सं० २० ७, १.

ततं येनावनद्वंच भुवनं निजमायया ।

आनन्दधन मध्येपि, तं ब्रह्म सुषिरे हरम् ॥

सं० २० ६, १.

नाना मार्गैर्लियो यत्र, यतीनां स्यात्कलानिधौ ।

तं दक्षिणं शिवं नौमि, चित्रं वृत्तिमयं ध्रुवम् ॥

सं० २० ५, १.

ब्रह्मात्मेज धिक्ते एक उपजी माया खडी त्यां थइ,

ते माया सह शुद्ध चेतन थकी चिद्ग्रन्थि त्यां जे बनी ;

इशानीश समष्टि व्याप्ति रचना चिद्ग्रन्थिथी विस्तरी,

ब्रह्मग्रन्थितणीज एह समशा संगीत शास्त्रे वदी. १

ब्रह्मग्रन्थिमहीं इक्षण थइ, चित्तें बनी एषणा,
चित्तें व्याप्ति समष्टि तत्व अनिलोने त्यां करी प्रेरणा ;
एथी ते अनिलो सहु प्रकटौने तत्त्वे थइ वर्षणा,
शब्द ब्रह्म थइज नाद प्रकटया, आनंद व्याप्या घणा. २
एथी गीत ज वाद्य, नृत्य प्रकटी संगीत त्यां तो बन्धुं,
आ ब्रह्मांड समस्त नाट्य रूप थइ नाना रूपे विस्तर्तुं ;
जेना ग्राम, विभाग, राग रूप जे आलाप, तालो क्रमे,
बंदुं नाद स्वरूप ब्रह्म विभु जे अपें सदा मोहने.

(वरवे)

सञ्चित आनंद नाद ब्रह्म विभु जामें विश्व विवर्त्त भयोरी,
व्याप्ति समष्टिज ब्रह्मग्रन्थिसें नाद, शब्द, रस, स्थूल बन्धोरी ;
प्रातिभ काव्य कला अरु संगीत, आत्माके चिद अंश सुहेरी,
विश्व विवर्त्त गणेश प्रभूको, आपमें आप समाय रहेरी. १.

(वरवे).

स्वर, व्यंजन, पद, संधि सब, जाके भूषण रूप ;
नमुं अक्षर नादात्म जो, नाद शब्द, रस रूप. १.
शब्द नादसें होत है, पद सब शब्दाधीन ;
पदसें भाषण होत है, जगत नाद आधीन, २.
गायन वादन नृत्य रूप, सुंदर विश्व प्रपंच ;
श्रुति, स्वर, रागालाप, लय, गद्य, पद्य सह बंध. ३.
संगीत, काव्य, कला सभी, जाके भूषणभूत,
धो मुद नाद ब्रह्ममें, नाद, शब्द, रसरूप. ४.
सुंदर मनहर विश्व सब, मेरा अल्प विवर्त्त
नाद ब्रह्म गणेशसें, करे जगत सब नृत्य. ५,

(वरवे).

समस्त कच्छ, काठीयावाड अने गुजरातना घणा खरा भागमां प्रसिद्धिने
पामेला कविराज नथुराम सुंदरजी शुक्ल एमणे आ संगीत शास्त्रनो ग्रंथ
रचिने गुजराती भाषा जाणनार वाचको उपर अति उपकार कथें छे. गुजराती
भाषामां प्राचीन संगीतनी परंपरावाळा ग्रंथोनी घणीज खोट छे. अत्यार सुधी एवी

પરંપરાવાળો એક પળ ગ્રન્થ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલો નથી, આ ગ્રંથથી તેમને પહેલ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગત્યનો વધારો કર્યો છે એમ દરેક જણ કબુલ કરશે. સંગીત એ કેવડું વિશાલ શાસ્ત્ર છે, તેની અંદર કેટકેટલાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવામાં આવે છે, પ્રાચીન કાળમાં એ શાસ્ત્ર ઉપર કેટકેટલા વિચારોએ પ્રયત્ન કરી કયા કયા ગ્રન્થો રચી રાખેલા છે અને તેમાં સાધારણ રીત્યા કયા વિષયોનો કેવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવેલો છે એ સર્વે વિષયોથી ગુજરાતની પ્રજા કેવળ અજ્ઞ છે. પ્રાચીન સંગીત અને તેનાં સર્વ અંગો પ્રાચીન સંગીત રસિકોએ કેવી રીતથી શળગારી રાખેલાં છે તે વિષેનો સ્વાલ સંપૂર્ણ અંશે આ ગ્રંથનાં અવલોકન ઉપરથી સારી રીતે થઈ શકશે. પ્રાચીન સંગીત અને અર્વાચીન પ્રાયોગિક સંગીતમાં હવે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. આપણા હમણાના વ્યવહારમાં જે રાગરાગણીઓ સાંભળીએ છીએ તેનાં સ્વરૂપો ઘણાં જ ફરી ગયાં છે. જેથી પ્રાચીન ગ્રંથોક્ત સંગીત અને વર્તમાન પ્રાયોગિક સંગીત, એ બંનેનો મેળાપ કરી વર્તમાન સમયને માટે એક વ્યવહારુ સંગીતનો ગ્રંથ રચવાની ઘણી જરૂર છે. એવો ગ્રંથ રચવો એ લઘુ પરિશ્રમ, શોધ, સંગીતનો ગાયક તરીકેનો નિગૂઢ અનુભવ અને હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધી કયા કયા આચાર્યો, ગુણીઓ અને તત્ત્વજ્ઞોએ કેટલા રાગો અને તેની ગીતિઓ રચીને તેમાં સ્વરસૌંદર્ય, કાલસૌંદર્ય અને રાગસૌંદર્ય કેવી રીતે રાખેલું છે એનો અનુભવ કરી, તેનું સતત પૃથક્કરણ કરવા ઉપર આધાર રાખનારી બાબત છે, અને તે કંઈ એક જ વ્યક્તિનું કામ નથી. તો પણ પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથ રૂપે કેવા પ્રકારનું હતું તેના સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ તરીકે કવિરાજે રચેલા આ ગ્રંથને ગણી શકાશે. આ ગ્રંથની રચના કરવામાં કવિરાજે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો તેમ પ્રાકૃત પ્રાચીન ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. અને તેમનાથી બની શક્યું ત્યાં સુધી વર્તમાન પ્રાયોગિક સંગીતમાં વપરાતા રાગ તાલનાં સ્વરૂપો યથાસ્થિત આપ્યા છે, કે જે પ્રશંસનીય છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવા માટે કવિરાજે મહેને ફરમાવ્યું, અને એ ફરમાન માથે જતાથી, આ ગ્રંથમાં આવેલા દરેક વિષયનાં સ્વરૂપોના સંબંધમાં સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેનું જ્ઞાન ગુજરાતને આ લેખક દ્વારા કરાવવાનું મ્હેં સુયોગ્ય ધાર્યું છે, અને બની શકે ત્યાં સુધી સંગીતના સમગ્ર પ્રદેશનું સિંહાવલોકન કરાવવું એમાં મ્હેને મહા શાસ્ત્ર પ્રત્યેનો મ્હારો ઈર્ષ્યો સ્વાર્થ પણ તેમ કરવા દોરી જાય છે ; અને ભવિષ્યના કાળનો પ્રેમસૌંદર્યરૂપ સુચિન્દિત આદ્રાવાલો યોગ્ય સમય આવતાં, કોઈ હારિનો લાલ, મ્હેં અત્રે સૂચાંત કરેલી સુધારણાઓ અને ઉત્તરિઓને હાથમાં લઈ તે

પ્રમાણે સંગીતનાં શાસ્ત્ર અને કલાને ધીલવી પરાર્થમાં રમણીય સ્વાર્થ સાથે એ ઘણે અંશે શક્ય છે.

અત્રે એક બાબત વિશે મ્હારે ખાસ જણાવવું ઘટે છે તે એ કે પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધી સંગીતના જેટલા પ્રયોગ રચાયા હશે, તેમાંના જેટલાની નોંધ લઈ શકાઈ છે તેની સંક્ષિપ્તમાં ઐતિહાસિક યાદી આ પ્રસ્તાવનામાં જણાવવાનું મ્હેં યોગ્ય ધાર્યું છે. અને તેમ કરતાં લેખનો વિસ્તાર ઘણો થાય તો તે અસ્થાને છે એમ કહી શકાશે નહીં. પરંતુ એ ઐતિહાસિક માહિતી આપવા પૂર્વે સંગીત અને તેની સહચરીરૂપ સૂક્ષ્મ લલિત કલાઓ, તે સર્વમાં સંગીત કલાની શ્રેષ્ઠતા સંગીતમાં કયાં કયાં શાસ્ત્રો અને અંગોનો વિચાર કરવામાં આવે છે, એ બધાના સંબંધમાં ખાસ ટુંકામાં માહિતી આપવી યોગ્ય છે. તે આપ્યા પછી, અને સંગીતના લગભગ ૩૧૦ પ્રયોગ મહા કાલાભિમાં ડુબકી મારી ગયેલા હતા તેનું સપાટી ઉપર દર્શન કરાવ્યા પછી, વર્તમાનમાં સંગીતના દરેક અંગોની શી પરિસ્થિતિ છે તેનું ટુંકામાં દિગ્દર્શન કરાવી, આ ગ્રંથની યોગ્યતા તપાસી કવિરાજનો યત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો છે તે તપાસવું યોગ્ય થઈ પડશે. સંગીતના મુખ્ય આત્મારૂપ રાગનો વિષય છે. એ વિષે શાસ્ત્રીય રીત્યા નિર્ણય આજ સુધી કોઈપણ કર્પો નથી. જેથી નાદશાસ્ત્ર રીત્યા જે સિદ્ધાંતો ઉપર લક્ષ્ય આપી નિર્ણય થયો જોઈએ, તે રીતે લગભગ ૧૨૫ રાગોનો નિર્ણય કરી તેના આરોહી, અવરોહી સ્વરો, ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ અને સમયનું કોષ્ટક આપવામાં આવેલું છે, કે જે સંગીતના અભ્યાસીઓને તાત્કાલિક ઉપયોગી છે. એ ઉપર સઘળા સંગીતચિંતકોએ મનન કરવાની ખાસ જરૂર છે. સંગીતના સુધારણા અને ઉન્નતિના કયા ઉપાયો છે તેનું પણ બની શકશે તો દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવશે. એ ઉદ્દેશ પ્રમાણે હવે ક્રમપ્રાપ્ત સંગીત અને તેની સહચરીરૂપ રૂપ લલિત કલાઓનાં સ્વરૂપો અને તેમના પરસ્પર સંબંધ વિષે વિચાર કરીએ.

સંગીત અને તેની સહચરીરૂપ લલિત કલાઓ.

સંગીત એ મહાન પવિત્ર અને દૈવી કલા છે. તેની વ્યાપ્તિ વિશ્વમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. દરેક પ્રાણી, પદાર્થ અને સમગ્ર સૃષ્ટિ દરેક ક્ષણે જે જે ભાવો બતાવે છે તે તે ક્ષણે તેઓ સંગીતજ કરે છે, જેનો ભાવ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ હોય તે પ્રમાણે સંગીત માનુષી કે દૈવી સ્વરૂપે જણાતું રહે છે, ચિત્ર, શિલ્પ, કાવ્ય, નાટ્ય, ગાન, વાદન, નૃત્ય એ બધી કલાઓ મૂળ સ્વરૂપે તો એકજ છે, જે ભાવ જે પ્રકૃતિ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય, તે પ્રકૃતિના સ્વરૂપ ઉપરથી આ અમુક કલા પ્રત્યક્ષ થઈ એમ

कहेवाय छे, शक्ति सर्वत्र तो एकज छे; परंतु ते जे द्वारा प्रत्यक्ष थाय छे ते प्रमाणे त्हेनां भिन्न भिन्न नामो पड़े छे. रसायनिक शक्ति, गुरुत्वाकर्षण, अण्वकर्षण, विद्युत् चुंबन, प्रकाश, उष्णता, ध्वनि अने छेह्ले चित्शक्ति ए सभळां एकज शक्तितनां भिन्न भिन्न नामो छे. ए नामो ते शक्ति जे पदार्थरचनाद्वारा व्यक्त थाय ते प्रमाणे जुदां जुदां आपवामां आवे छे. संगीत अने तेनी सहचरीरूप चित्र, शिल्पादि ललित कलाओनुं पण तेमज छे. दरेक कलानो भेद स्थूलतः अमुक मर्यादाने लइनेज पाडवामां आवे छे, ते मर्यादाओ कइ छे अने दरेक कलाने परस्पर शो संवेध छे ते विषे संक्षिप्त जणावीए छीए.

आपणा शास्त्रकारोए गायन, वादन, अने नर्तन ए त्रणे क्रियाओ थवाथी जे एक संमिश्र रूप थाय छे तेनेज संगीत कहुं छे. साधारण बोलवामां शुं थाय छे त्हेनो जराक सूक्ष्मताथी विचार करीशुं तो जणाइ आवशे के, आपणा मनमां अमुक—चोक्स भावना उभी थइ छे अने ते उपरो शब्दोथी बीजाने सम-जावथी पड़े छे त्यारे, भावनाने वहन करनारा उच्च नीच स्वरो, ए भावनाना मार्दव प्रमाणे साथे साथे उत्पन्न थाय छे. जेम स्वर उत्पन्न थाय छे तेम ते स्वर जेटला काळ सुधी स्थिर करबो पड़े छे ते काळ ए पण भावनानो वाहक के उत्तेजक बने छे. आ उपरांत ए भावनाना स्वरूप प्रमाणे शरीरथी पण अमुक भाव (एवर्टिंग) करी बतावबो पड़े छे. एटले के, साधारण बोलवा चालवामां पण मूळ भावना, ते भावनाना बोधक शब्दो, ए शब्दने वहन करनार उद्दिपक स्वरो, ए शब्द अने स्वरोनो काळ अने तदनुरूप शरीरतुं चलन—भाव के एकटींग ए बधा अंशो समरूप बनी, परस्पर वाहक बनी, भावनारूप मूर्तिने शणगारवाने प्रयत्न करे छे. आटली बधी क्रिया थाय छे त्यारेज आपणा भाषणनो व्यवहार संपूर्ण रीते प्रवर्तै छे. ते बिना नहि. आ बधामांथी एक पण अंश कमी होय. छे तो बोलनारनो भाव, अने तेनी असर (छाप), जेथी जोड़ए त्थी सामा भाणसना मन उपर स्पष्टपणे पड़ी शकती नथी. संगीतनुं पण तेमज छे.

कोइ पण साहित्य के काव्य बोलवुं होय तो ते काव्यनो जे भाव, अर्थ के रस हशे, तेने पुष्टि आपी खीलवनारा स्वरोमां ए काव्य बोलवुं तेनुं नाम गायन छे. गायनथी काव्यनो पोतानो जे स्वर के ध्वनि हतो ते स्पष्ट थइ शकशे खरो, परंतु काव्यनी भावना जे कालरूप शरीरथी बद्ध हती ते कालरूप शरीरतुं प्रकटीकरण मात्र गायनथी थइ शकशे नहिज. जेथी ए स्वर अने काळनुं प्रकटीकरण अमुक

સાધનો (વાદ્યો) દ્વારા કરી વતાવી, કાવ્યમાં રહેલા સ્વર તથા કાલને સ્પષ્ટ કરવા તેનું નામ વાદન છે. આટલું થવા છતાં હજી સંગીત થયું એમ કહી શકાશે નહિ, ગાયનથી કાવ્યના સ્વર—નાદની અને વાદનથી કાવ્યના સ્વર તથા કાલની પ્રકટતા થઈ જાય ; પરંતુ હજી એક અંશની ન્યૂનતા રહી ગઈ તે અંશ માત્ર કે એકટીંગનો છે, કાવ્યનો પ્રભાવ કે અર્થસૂચક શરીર વ્યાપારોથી સ્પષ્ટ કરી બતાવવો તે નર્તન કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે ક્રિયાઓ પરસ્પર એવી રીતે રહે કે, કાવ્યના મૂળ ભાવને સ્પષ્ટ કરે, અને તેથી કાવ્ય પોતે મૂર્તિમંત આ સ્થૂળ વિશ્વમાં સમગ્ર આંતરભાવોથી પ્રકટ થાય તેને જ શાસ્ત્રકારોએ સામાન્યતઃ સંગીત શબ્દથી પ્રવોધેલું છે. જરા ઝંડા ઉતરીને વિચારીશું તો જણાઈ આવશે કે, અમુક ભાવના—કલ્પના કે વિચારો કેવળ શબ્દથી જ પ્રદર્શિત કરી શકાય છે એમ કંઈ નથી ; ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મૃદુ, મંજુલ, સ્થૂળ ઉચ્ચ કે નીચ નાદથી પણ પ્રદર્શિત કરી શકાય છે. પક્ષીઓનાં મંજુલ સ્વરો, મુગ્ધ વાલકોના મધુર કંઠથી નીકળતા રડવાના કે હસવાના અવાજો, કુતરા, બિલાડાં વકરાં, ગાય, ખેંસ વગેરે ચતુષ્પાદનાં ; તેમજ ચકલી, કુકડાં, બુલબુલ, પોપટ વગેરે પક્ષીઓનાં વચ્ચાંનાં અવાજો તરફ ; તેમજ દરેક ક્ષણે તેઓ પોતાનો માત્ર પોતાની માતાઓ પ્રતિ વતાવતી વચ્ચે જે અશબ્દ પરંતુ કેવળ નાદ (ધ્વનિ) મધ્ય ધ્વનિ પૂર્ણ ભાષા વાપરે છે, તે તરફ લક્ષ આપીશું તો જણાઈ આવશે કે સૃષ્ટિમાં કેવળ શબ્દ જેટલું કાર્ય કરે છે, તે કરતાં પણ ધ્વનિ, નાદ કે સ્વર વિશેષ કાર્ય કરે છે. ને જ્યારે એમ છે તો પછી ચોક્કસ સ્વરોથી ભાવના સ્પષ્ટ કરી બતાવવાનું કાર્ય સંગીતથી થઈ શકે છે એમ જ કહેવાય છે તે સહજ સમજી શકાય છે, માત્ર નાદ-ધ્વનિ ભાવના સ્પષ્ટ કરવી, અથવા નાદમય ભાષાથી જ ભાવ પ્રકટ કરવો, અથવા નાદધ્વનિ ભાવનામય સૃષ્ટિ રચવી એનું જ નામ શુદ્ધ કે કેવળ સંગીત છે. સંગીતના આ ઉચ્ચ કે કેવળ સ્વરૂપ સાથે કાવ્યનો યત્નિકિત્ત પણ સંબંધ હોતો નથી. આખી સૃષ્ટિનું વ્યવસ્થાપન નાદધ્વનિ છે. અને એ જ નાદ માનુષી શબ્દેન્દ્રિય દ્વારા વહાર નીકળી કંઠ, દંત ઓછ, તાલુ અને મુઝા દ્વારા અમુક રીતે પ્રકટ થાય ત્યારે તે શબ્દ સંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે. સંગીતનું અધિષ્ઠાન તે નાદ છે, ને કાવ્યનું અધિષ્ઠાન તે શબ્દ છે. આ ઉપરથી અન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે પ્રાણી માત્રના અંતઃ-કર્ણમાં ઊભી થતી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જે ભાવનાઓ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મરૂપમાં ડહૂત થાય છે તે અનાહત કે આહત નાદથી નાદિત થાય છે, અને તે આગલ ચાલતાં વિશેષ

સ્થૂલ કે સ્પષ્ટ રૂપ પકડી માનવીયાળીવ્યાપારથી શબ્દરૂપે ઝરે છે. આ અંદરથી બહાર આવતી ઈર્મિઓ, ભાવનાઓ કે પ્રતિભાઓ વાળી દ્વારા સ્થૂલ વિશ્વમાં બહાર નીકળવાની પૂર્વે અનાહતરૂપમાં નાદરૂપે સ્વજાણી હોય છે. એ નાદરૂપ મનો-વ્યાપાર, તેજ શુદ્ધ, સાચું અને ઉચ્ચ સંગીત છે. ઉત્પત્તિ ક્રમમાં અને સૂક્ષ્મતામાં આ કલાનો નંબર પહેલો આવે છે. તેની નીચેનો નંબર કાવ્યનો આવી શકે છે. તેમ બંનેની અસરમાં પણ તેઓજ ભેદ રહેલા છે. સંગીતની અસર ઘણીજ ઊંડી અને સ્ખન્ડ હોય છે. કાવ્યની તે કરતાં ઘણી ઓછી હોય છે. આ પૃથ્વી ઉપર માનવસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હશે તે પૂર્વે તમામ પ્રાણીઓના સ્થૂલ મનોવ્યાપાર તો નાદદ્વારાજ ચાલતા હશે એમ સહજ સમજી શકાય તેમ છે. વસ્તુસ્થિતિ આ છે છતાં સાધારણ વ્યવહારમાં તો સંગીત અને કાવ્ય પરસ્પર સહાયક થઈ પ્રવર્તે તેમાંજ લાભ છે. કેમકે કેવળ નાદધીજ ભાવના સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે અમુક ભાવના નાદ રૂપે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે તો તે સઘટ્ઠાથીજ પ્રહળ થઈ શકે તેમ નથી. ઘણાં મનુષ્યો “નાદ” એ શી વસ્તુ છે તે જાણતા પણ નથી. સઘટ્ઠા મનુષ્યો પોતપોતાનો વ્યવહાર વાળી કે શબ્દધીજ ચલાવે છે, તો તે શબ્દ અને તેની કલા રૂપ જે કાવ્ય તેનેજ પ્રમુખ પદ આપી, સંગીતને તેના મદદગાર કે ઉદ્દિપક તરીકે સ્વીકારી લઈ વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો, તેથી સમગ્ર માનવસમાજને એક સરસો લાભકારક થઈ શકે તેમ છે. એ ઉપરથી એમ પણ સહજ જણાઈ આવે શકશે કે, સંગીત પોતાના શુદ્ધતર સ્વરૂપમાં કેવળ નાદમય વાળી રૂપે છે, અને કાવ્ય પોતાના શુદ્ધતર સ્વરૂપમાં કેવળ ભાવના બોધક શબ્દરૂપે છે. બંનેનો પ્રદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, છતાં સંગીતને કાવ્ય વિના ચાલી શકે, પરંતુ કાવ્યને સંગીત રૂપ અલંકાર પહેરાવેલા હોય તો તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરેજ. છતાં એ બંને કલાઓ જે હૃદયમાં ઊભી ધાય છે તે હૃદયનો ભેદ પણ સમજવા જેવો છે. જે હૃદયમાં સંગીતનો લેશ અંશ પણ ન હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય પણ રચી શકે, તેમ જ હૃદયમાં કાવ્યનો કિંચિત્ અંશે ન હોય તે ઉત્તમ સ્વર રચના પણ રચી શકે છે. સંગીતના જ્ઞાન વિના ઘણા કવિઓએ ઉત્તમોત્તમ કાવ્યો રચેલાં છે, તેમજ કાવ્યના જ્ઞાન વિનાના ઘણા ગાયકોએ સુમધુર ગીતલહરીઓ રચી છે. આમ છે તો પણ આ પ્રકારે જો બંને કલાઓ પરસ્પરથી ભિન્ન રહે એ તો યોગ્ય નથીજ. સંગીત અને સાહિત્ય બંને એક રૂપ બની રહી, બંનેનો સ્વર એમ એકજ કાંઠમાંથી નીકળે છે, તેમ બંનેનો ધ્વનિ પણ એક રૂપે સંવાદિત થયોજ જોઈએ ને તેમ

યથે તોજ બેને કલાઓ પસર્પર ઉપકારક બની સ્થૂલ રીતે માનવ જાતિને સરસી રીતે અદ્ભૂત આનંદ આપી શકે.

કાવ્ય ઉપરાંત ચિત્ર અને શિલ્પ એ બે લલિત કલાઓનાં સ્વરૂપો પણ સંગીત સાથે મેલતી જોવાની જરૂર છે. સૃષ્ટિની સર્વજ્ઞી કલાઓ વ્યષ્ટિ કે સમષ્ટિની બુદ્ધિગત રહેલી પ્રતિભાનાં કાર્ય કે ફલરૂપે છે. એ પ્રતિભા વ્યષ્ટિ સમષ્ટિમાં પ્રેરા-
 ણે તેનું પ્રકટીકરણ થવા પામે છે ત્યારે વ્યષ્ટિ કે સમષ્ટિની જેમ પ્રકૃતિ હોય તે પ્રમાણે તે વહાર દર્શન દે છે. એક એક વ્યક્તિ તે વ્યષ્ટિ, ઘણી વ્યષ્ટિનો સમુહ તે સમષ્ટિ અને સર્વ સમષ્ટિઓનો (વિશ્વનો) સમુહ તે પરમેષ્ટિ કહેવાય છે. વિશ્વંગત પરમેષ્ટિમાવનું પણ તેમજ છે. આ સમગ્ર વિશ્વના ઉત્પાદક પરમેષ્ટિ રૂપ કેન્દ્ર, કે જેને શાસ્ત્રકારો હિરણ્યગર્ભ કહે છે તેના મનમાં ગત કલ્પના સંસ્કારાનુસાર માથી સૃષ્ટિ સરજવાની સત્ય સંકલ્પ રૂપ પ્રતિભા સ્ફુરી આવે છે કે તુરંતજ પ્રકૃતિ તત્ત્વમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ જીવસ્ફુર્લિંગ રૂપે અસંખ્ય વ્યષ્ટિ કેન્દ્રો વેંચાઈ તેમાં સ્પંદન શરૂ થાય છે, ને પછી, સ્વપ્રમાં જંબી રીતે સૃષ્ટિ રચાય છે તેથી રીતે આભાસરૂપ રચના થવા માંડે છે. એ રચના માત્ર માથે સૃષ્ટિના આભાસ કે દેશાવ રૂપે થતી હોવાથી તેનું દર્શન પ્રકાશ અને અંધકારની છાયાથી થતું હોવાથી તેને ચિત્રરૂપ કહી શકાશે. તે પછી એ સજાતીય અને વિજાતીય કેન્દ્રો ભિન્ન ભિન્ન સમૂહમાં વહેંચાઈ જઈ તેમની પ્રથમની જે છાયારૂપ રચના હોય છે તે વિશેષ સંઘટ્ટ રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ મૂર્ત બની વ્યષ્ટિ સમષ્ટિના પિંડ વ્રહ્માંડ રૂપે બને છે ; કે જે આ સ્થૂલ રચનાને શિલ્પ એવું નામ આપી શકાય. આ દ્રશ્ય વ્રહ્માંડ તે પ્રમુખ પોતાના સંકલ્પાનુસાર ધારી રાખેલી સૃષ્ટિરૂપ શિલ્પરચનાજ છે. આ પ્રમાણે શિલ્પ-રૂપ રચના થયા પછી એ રચના દ્વારા, હિરણ્યગર્ભને પોતાની ભાવના સ્પષ્ટ કરવા માટે જે કંઈ બોલવાનું હોય છે તે અનેક વ્યષ્ટિ સમષ્ટિરૂપ જીવો દ્વારા નીકળતા અર્થસૂચક સ્ફોટરૂપ શબ્દરચના ઉઘી કરે છે, તેનેજ કાવ્ય કહે છે. પરંતુ તેટલે સુધી આવતાં જ્યારે હિરણ્યગર્ભને એમ સમજાય છે કે, મ્હારી પોતાની ભાવના પ્રકટ કરવા માટે ચિત્ર, શિલ્પ અને કાવ્ય એ ઘણાંજ સ્થૂલ થઈ પડે છે ત્યારે તે ભાવના બોધક નાદ કે સ્વરો દ્વારા પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. પરંતુજ નામ સંગીત છે. ચિત્ર અને શિલ્પ એ બંને કલાઓ પ્રતિભાના શૃંગાર તરીકે હોઈ, અન્ય રીતે સાધન રૂપે, કરણ રૂપે, ગોલક રૂપે, ભૂમિકા કે યંત્ર રૂપે છે એમ કહી શકીએ તો તે અયોગ્ય નથી. કેમકે એ બે કલારૂપ ભૂમિકા કે કરણ તૈયાર થયા પછીથીજ

તે દ્વારા સંગીત અને કાવ્ય આ સ્થૂલ વિશ્વમાં વહેવા માંડે છે, અથવા તો અભિવ્યક્ત એમ કહી શકાય. અથવા અન્ય રીતે, ચિત્ર અને શિલ્પ એ શરીરરૂપે અને કાવ્ય એ અંતઃકરણરૂપે, અને સંગીત એ જીવાત્મા રૂપે છે એમ કહીએ તો તે વિશેષ સમુક્તિક અને વસ્તુસ્થિતિનું નિદર્શક થશે.

સઘડાં મનુષ્યો કંઈ એક સરલાં મગજનાં હોતાં નથી. કોઈ પ્રકાશ અને અંધકારથી પોતાની ભાવના બતાવી શકે છે (ચિત્ર); કોઈ દ્રવ્યને અમુક પ્રકારે કે આકારે ગોઠવી પોતાની ભાવના સ્પષ્ટ કરી શકે છે (શિલ્પ), કોઈ શબ્દને અમુક સંવાદિત પ્રવાહોમાં મૂકી ભાવના બતાવી શકે છે (કાવ્ય), અને જેમની રસિકતા અત્યંત ઊંચ કોટિએ પહોંચી ગઈ હોય છે તેઓ અમુક નાદ કે સ્વરોદ્ધાર પોતાની ભાવના બતાવી શકે છે. સંગીત તે એનેજ કહેવાય છે. આ વધી બાબત સમજી શકાય તેવી છે જે ઉપરથી સહજ દુઃખમાં આવી શકશે કે ચિત્ર, શિલ્પ અને કાવ્ય એ ત્રણે કલાઓમાં સંગીતકલા ઘણીજ સૂક્ષ્મ, નાજુક અને ઊંચ છે; ઉપરાંત નાદદ્વારા ભાવના વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય ઘણુંજ ટિકટ છે. એજ કારણથી આ પળા આર્ય શાસ્ત્રકારોએ ગાનશાસ્ત્રને વેદની પંક્તિમાં ગણ્યું છે; અને તેની સ્થલે સ્થલે સ્તુતિ કરેલી છે.

ચિત્ર અને શિલ્પ કરતાં કાવ્ય સાથે સંગીતને ઘણીજ પ્રીતિ છે. જો એ વસ્ત્રનો સ્નેહ તોહી નાશવામાં આવે અને કાવ્યનો નાદ (સ્વ) સ્વેચ્છા લેવામાં આવે તો કાવ્ય સુગુંજ બની જશે, એ કારણથી કેટલક તો સંગીત શબ્દનો સં-સાથે, સહ, કાવ્ય સાથે અને ગીત-ગાતું, ગાન—અર્થાત્ “કાવ્ય સહ ગાન” એવો પળ અર્થ કરે છે, કે જે ઘણેજ સુસંગત છે. આ અર્થ પ્રમાણે કાવ્યની શક્તિ, સંગીતદ્વારા અસાધારણ બલ અને અસાહ્યી બેડી રીતે સ્વીલી નીકળે છે એનો અનુભવ સર્વેને છે. આ પ્રમાણે ચિત્રાદિ લાલિત કલાઓ સાથે સંગીતનો વિવેક સમસ્યા પછી, સંગીતના કાવ્યોદ્દીપક સંગીત (એપ્લાઇડ મ્યુઝિક) અને શુદ્ધકેવલ સંગીત (પ્યોર મ્યુઝિક) એવા બે પ્રમુખ વિભાગો તરફ જરા લક્ષ આપીએ. તેમાં કાવ્યોદ્દીપક સંગીતનો અર્થ એ છે કે, “ફક્ત કાવ્યને લઈ, તેનાજ ભાવ, અર્થ, રસને વહન કરી શકે એવા, નાદ કે સ્વરોને લઈને, કેવલ કાવ્યનેજ શણગારી તેને આ સુઠી ઉપર મૂર્તિમંત પ્રગટ કરવું તે.” કેવલ સંગીત જ તો માત્ર નાદ કે સ્વરથીજ ભાવના વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ એ વસ્ત્ર પ્રકારના સંગીતને તેમ કરવા માટે અનેક શાસ્ત્રીય સાધનો પ્રયોજવાં પડે છે. અને તે દરેક સાધનોનો વિચાર નાદ, સ્વર, પ્રતાર, રાગ, વાદન, તાલ, લે-

હન, નાટ્ય, નૃત્ય, નૃત્ત, એ સવ્વળાં શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે, કે જે વિષે હવે એ દરેક અંગોના પ્રદેશોનું વિસ્તૃત માન કરાવવામાં આવશેજ. કેવલ સંગીત એજ ચર્ચાને ઉચ્ચ સંગીત છે. કાવ્યોદ્દીપક કે કાવ્યાનુસારી સંગીતમાં સંગીત એ માત્ર કાવ્યના અર્થને વહન કરનાર સાધનરૂપે હોઈ તેના એક કાસદરૂપે થઈ રહે છે; અને તેથી અવસ્થામાં કાવ્ય પ્રધાનપદે અને સંગીત ગૌણપદે રહે છે, પરંતુ સંગીત પોતે પોતાના કેવલ સ્વરૂપમાં તો મુલ્યજ્ઞ હોય છે. એ ઉચ્ચ અવસ્થામાં તે કાવ્યને તત્ત્વીજ દઈ, પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં મરત હોય છે. સંગીતની આ અવસ્થા તે ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકા રૂપે છે, અને જુદા જુદા ભાવરૂપ રાગોની કેવલ આલાસિ વરી, અંતરની ભાવનાઓ કેવલ નાદ રૂપે પ્રકટાવવામાંજ એ ભૂમિકાનું ચર્ચા માહાત્મ્ય સમાયલું છે. આ પ્રકારે સંગીતની આ બે અવસ્થાઓનો હવાલો આપ્યા પછી, એ શાસ્ત્રમાં કેટકેટલાં શાસ્ત્રોનો વિચાર અર્થે છે તે વિષે હવે વિચાર ચલાવીએ.

સંગીત અને તેનાં અંગભૂત શાસ્ત્રો.

૧. નાદવિદ્યા (એકોસ્ટીક અથવા થીઓરી ઓફ સાઉન્ડ) આ દુનિયામાં જેટલા શબ્દો, અવાજો કે જડ ધ્વનિઓ માણસ જાતથી સાંભળી શકાય છે તે સર્વ નાદ શબ્દથી વ્યવહારાય છે. દુનિયામાં જેટલા નાદો છે તેમની પ્રકૃતિ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વર્ધન અને વિનાશ કયા નિયમે થતાં રહે છે એ વિષે પ્રયોગશાસ્ત્રમાં અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો કરી જે નિયમો મળી આવે તે સવ્વળા નિયમોનો વિચાર આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ વાદ્યમાં નાદ ઉત્પન્ન થવા માટે કયા પ્રકારની અનુકૂળ રચના આવશ્યક છે, ઇચ્છિત નાદ કયા વાદ્યમાંથી કેવી રીતે કઢાડી શકાય છે. નાદની મધુરતા અને અમધુરતાના નિયમો શા છે, તેમજ કોઈ પણ બે અથવા વધારે નાદો વચ્ચે શું પ્રમાણ રહેલું છે, અને તમામ નાદના ૭ પ્રકારના વર્ગો પાડી તેમને અનુક્રમે ષડ્જ, સ્વમ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિશાદ એ સ્વર તરીકેનાં સાત નામો આપી, તેમના પણ પેટા સ્વર કયા નિયમથી પાડી શકાય છે એ સવ્વળાનો નિર્ણય આ શાસ્ત્ર કરે છે. સ્વરની મધુરતા અને તેનાં ભૌતિક પ્રમાણો, જુદા જુદા સ્વર માળાઓ, સ્વરની પરસ્પર મૈત્રી અને શત્રુતા કયા નિયમે અને કયા પ્રમાણોથી બનેલી રહે છે એ સવ્વળાનો નિર્ણય નાદશાસ્ત્ર કરે છે.

૨. સ્વર શાસ્ત્ર—સરિમપધની એ સાત સ્વરો, તેના વિકૃત પ્રકારો, મિશ્રમિશ્ર પ્રકારના આરોહ અવરોહ, ગ્રામરચના (સ્કેલો) તાન, મૂર્છના, ક્રમ,

પ્રસ્તાર, કૂટતાન વગેરે તેમજ સ્વરોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રસ્તારાદિનો વિચાર સ્વરશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે.

૩. રાગશાસ્ત્ર-સંગીતનો આત્મા રાગ છે. અમુક અમુક સ્વરો અમુક નિયમે લઈ તેનું મિશ્રણ કરી, ચોક્કસ પ્રકારના માથોને વહન કરનારી નાદમય સૃષ્ટિ રચવી એ રાગનું કાર્ય છે. તે સૃષ્ટિ અનેક રાગોથી થઈ શકે છે. રાગની અંદર આવના સ્વરોમાં કયો સ્વર મુખ્ય છે, કયો ગૌણ છે, રાગનું એકંદર અવસાન કયા સ્વર આવે છે તેનો નિર્ણય; તેમજ વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી સ્વરો કયા નિયમે રહેલા છે તેનો નિર્ણય રાગશાસ્ત્રમાં કાવ્યમાં આવે છે. જોકે, આ વાદી સંવાદીનો વિષય સ્વરશાસ્ત્રમાં પણ આવે છે, પરંતુ અત્રે તેનું પ્રાધાન્ય ધ્યાન નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

અનુક્રમે પાંચ, છ અને સાત સ્વરો ચોક્કસ નિયમે લઈ તેની અનેક પ્રકારની સ્વરમાલાઓ બનાવી, ઓડવ, ઘાડવ અને સંપૂર્ણ રાગો કેટલા અને કયા કયા થઈ શકે છે; અને તેમનાજ મિશ્રણથી વક્ર સંપૂર્ણ અને સંકીર્ણ રાગો સેંકડો બને છે તે સઘડામાં સ્વરુપોનો નિર્ણય આ શાસ્ત્ર કરે છે.

સ્વરોની ચોક્કસ સ્વરમાલાઓ લઈ, તેની આલસિતિ કરવાના નિયમો અને ધ્રુવ કલાવિધાન શામાં છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેનો પણ વિચાર આ શાસ્ત્રજ કરે છે. આથી દરેક રાગની અમુક અમુક માત્રાવાળી સ્થાયી નાદ સૃષ્ટિ વિસ્તૃત થઈ શકે છે.

રાગનો એક અવયવ તે સ્થાયી કહેવાય છે. એમ ભિન્ન ભિન્ન રાગના અવયવો લઈ, નેમના મિશ્રણથી શુદ્ધ, સાલગ, સંકીર્ણ અને મહાસંકીર્ણ એવા ચાર પ્રકારના વર્ગો થાય છે, એ અને ઉપરના મળી તમામ સેંકડો રાગોનો રસ, સમય, સાહિત્યની સાથે સંબંધ વગેરેનો સઘડો વિચાર રાગ શાસ્ત્રમાંજ કરવામાં આવે છે.

૪. ગાનરચનાવિદ્યા કે પ્રબંધશાસ્ત્ર. પદ્યની રચના, અને તેના સાહિત્યના અંગનો વિચાર કરી, સંગીતાનુકૂળ સાહિત્યો તેમજ સાહિત્યાનુકૂળ સંગીતો રચવાં, એનો વિચાર આ શાસ્ત્ર કરે છે. સંગીતના પ્રયોગમાં પ્રબંધોના સેંકડો પ્રકારો આપેલા હોય છે. આ વિષયના સંબંધમાં પ્રજાનો મ્હોટો ભાગ અંતરામાં રહી ગયો છે. હલ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પદ, ગજલ, ટુમરી, રેલતા, ધોળ મજનો, પ્રમાતીયાં, ગરબીઓ વગેરે સાહિત્ય ગવાય છે તેનો સમાપ્ત આ અંગમાંજ કરવામાં આવે છે. તેમજ હોરી, ધ્રુપદ-ચૌતાલ, કુમરા, દાદરા, ધમાર, શંપા વગેરે સંગીતો ઉચ્ચ કોટીનાં

ગણાય છે. તેના સૈકડો પ્રકારો સર્વત્ર ગવાય છે. એ સવ્હાનો વિચાર આ શાસ્ત્રમાં જ કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાલના ઘણા ઉત્તમોત્તમ પ્રવંધો હાલ ગવાતા નથી, માત્ર તેમાંથી અટ્ટપદી, રાગાર્ણવ, તાલાર્ણવ વગેરે પ્રવંધો ક્યાંક ક્યાંક ગવાય છે. પરંતુ મંથોમાં તો એવા લગભગ ૪ હજાર પ્રવંધોમાં વર્ણનો ઉપલબ્ધ થયા છે. આ બધા સંગીતાનુકૂળ પદ્યરચનાયુક્ત સાહિત્યનો સમાવેશ સામાન્યતઃ ગાન એ શબ્દમાં શાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે. જેથી આ બધા અંગને આપણે ગાનરચનાવિદ્યા એવા નામથી વ્યવહારીશું તો અયોગ્ય નહીં જ ગણાય.

૫. વાદનકલાશાસ્ત્ર.—આજા હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વપરાય છે. તે સર્વમાં તંતુરો, સિતાર, દિલરુવા, બીન, પલ્લવાજ, તવલાં, મંજીરાં, ઢાંઝ, કરતાલ, બંસી એટલાં વાદ્યો સ્થલે સ્થલે વાગતાં જોવામાં આવશે. વાદ્યના એકંદર ૪ પ્રકારના વર્ગો શાસ્ત્રકારોએ પાડ્યા છે. તંતુવાદ્ય તે તત, ચામડાને મઢીને બનાવવામાં આવતાં વાદ્ય તે અવનદ્ધ, ધાતુનો રસ કરીને રેડીને બનાવવામાં આવતાં નક્કર (ઘન) જાતનાં વાદ્યો તે ઘન અને પત્રની સહાયતાથી વાગતાં તે મુપિર, એમ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોમાં એકંદર ૧૨૫ જાતનાં વાદ્યો ગણવામાં આવેલાં છે. એ દરેક વાદ્યો, તેમની રચના, તે વગાડવાના નિયમો, એ સવ્હાનો સમાવેશ આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે. એક એક વગાડનાર આજીવી જીંદગી સુધી અભ્યાસ કરી તેમાં અપૂર્વ કુશલતા મેળવે છે; ને એ રીતે જોતાં વાદ્યવિદ્યાનો વિષય અમર્યાદિત થઈ પડે છે.

સવ્હાં વાદ્યોના પુનઃ ૨ વર્ગો પાડવામાં આવે છે તેમાં જે વાદ્યમાંથી સ્વરો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને આપણે સ્વરોત્પાદક વાદ્ય કહીશું, અને જેમાંથી માત્ર તાલ કે લય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ કે જે, વલ્લતનું માપ વાદ્ય રીતે જાળવી રાખે છે તેને આપણે લયોત્પાદક વાદ્ય કહીશું. સ્વરો અને લય પ્રકટાવવા માટે સ્વાસ પલટા, ગેના, લહેરો પાટવરણ વગેરે વધું સાહિત્ય આ અંગમાં આવે છે, ને મહાન સમય વ્યતીત કરવા પછી જ આ કલાસાધ્ય થઈ શકે છે.

૬. તાલશાસ્ત્ર.—તાલ એ સંગીતમાં મહત્વનો વિષય છે, કાલ અથવા લયનું સ્વરૂપ શું તે તાલથી સમજી શકાય છે. અમુક તાલો અમુક રસને ઉદ્દીપન કરનારા હોય છે. જેથી જે પ્રકારની સ્વરમાલા અને રાગની રચના હોય તે પ્રમાણે તેને અનુકૂળ તાલ હોવો જોઈએ એ સમજી શકાય તેમ છે. એવા તાલો મંથોમાં અનેક આવેલા છે, પરંતુ જેમાં, વર્ણ કે સ્વરનું નર્તન સંપૂર્ણ સૌંદર્યયુક્ત લગતું હોય, તેને અંગે જે તાલો શોધી શકે એવા હોય છે તેવા તાલો તો યોગ્ય છે. જો કે શાસ્ત્ર

પ્રયોમાં તો ૩૫૦ ઉપરાંત તાલો જણાવી, તેની અનંતતા દર્શાવી છે; પરંતુ તે વિસ્તાર કેવળ નિર્રથક છે. સાધારણ વ્યવહારમાં તો ૮-૧૦ તાલોજ વપરાય છે અને તેજ સાર છે; મ્હોટા તાલ વપરાય એ ખરું છે, પરંતુ તેજા તાલોએ વિશેષ હોઈ શકે તેમ નથી. કોઈ પણ તાલ લઈ તેના કાલ, માર્ગ, ક્રિયા, અંગ, પ્રહ, જાતિ, કલા, લય, યતિ અને પ્રસ્તાર એ ૧૦ પ્રકારના પ્રાણનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મતાથી જોવાનું હોય છે. કાવ્ય, પદ્ય, ગીતાદિની રચના જે કાલ (તાલ) રૂપ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તે કાલનું પણ નર્તન અનેક પ્રકારે ચલાવવું તેમાં જવરું કલાવિદ્યાન સમાવળું છે. પરંતુ આ બધું સહજ સાધ્ય નથી. તાલ-કાલ, તેનું સૌંદર્ય, તેથી કપા રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, તેના અનેક આવર્તો કેવી રીતે કરી શકાય એ વચો નિર્ણય અને દરેક આવર્તનું સ્વરૂપ આ શાસ્ત્ર નિશ્ચિત પ્રકારે બાંધે છે. અને તાલ કાલનો વિષય મહાન અભ્યાસનો વિષય થઈ પડે છે, સાધારણતઃ તાલી અને છાલી આપવા માત્રથીજ તાલ આપ્યો ગણી શકાતો નથી, પરંતુ તેમાં સંપૂર્ણ કલા વિદ્યાનનો ચમત્કારો ઉત્પન્ન કરી ગાનાર સ્વરની ભિન્ન ભિન્ન લહરીઓ ઊભી કરે છે તે દરેક લહરીને અંગે કાલનો ક્રમ સંબંધ તપાસી તે પ્રમાણે શ્રોતાઓને તેની ગતિમયતાનું માન કરી ઢોલાવવામાંજ સ્વરો તાલ આપેલો ગણી શકાય છે. સ્વર, રાગ, કે પદ્યની સમ, તાલના સમ સાથે સમરૂપ બની જાય તોજ સ્વર અને કાલનો સંયોગ થઈ ગણી શકાય; નહીં તો નહીંજ.

૭. નાટ્યશાસ્ત્ર:—આ શાસ્ત્ર વિશેષ જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. એ શાસ્ત્ર હવે સર્વ પ્રાસિદ્ધ છે. નાટક એ દ્રશ્ય કાવ્ય છે, અથવા અન્ય રીતે જીવતું જાગતું કાવ્ય છે; તો તે સાથે સંગીતનો સંબંધ ઘણોજ પ્રગટ હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. દરેક રસનો અને તેને અંગે ઊભી કરેલી અમુક કુદરતી રચનાનો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કયો રાગ છે, અને તાલ પણ કેવો હોવો જોઈએ; તેમ તે રાગ, તાલ, અને કાવ્યના મૃદુ તીવ્ર કઠોર ભાવ પ્રમાણે દરેક નોટ (એકટર) ગઢામાંથી કેવા સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ એ સમજીને તે પ્રમાણે ભાવ ભજવવામાંજ નાટ્ય કલાનું ખરું કલાવિદ્યાન સમાવળું છે. હાલ કેટલેક સ્થળે સંગીતને તદ્દન બાદ કરીને નાટક ભજવવામાં આવે છે. તેમ કેટલીક દક્ષણી નાટક કંપનીઓ તો સંગીતને ઇટલું વધું પ્રાધાન્ય આપી લેલો ભજવે છે કે, તેથી નાટક કાવ્યની કેવળ ક્ષતિજ થાય છે; અને રસભંગ તો દરેક પળે પળે થતો રહે છે. આ શાસ્ત્રની સાથે સંગીતનો જેટલા પુરતો સંબંધ છે તેનો વિચાર સંગીતના નર્તન પ્રકરણમાં વિસ્તારથી ચલાવેલો હોય છે.

આં બધો વિસ્તાર અને દરેક પ્રકારનાં લક્ષણો રત્નાકરાદિ ગ્રન્થોમાં આપ્યાં છે. નૃત્યશાસ્ત્ર ઉપર તો મોટા મોટા ગ્રન્થો રચાયા છે. નૃત્યશાસ્ત્રમાં અંગમૂત નૃત્ત-વિદ્યા પણ જાણવા જેથી છે. અભિનય વિના કેવળ શારીરિક અવયવોથી અંગવિક્ષેપ કરવાને નૃત્ત કહે છે. નૃત્તના કરણ અને અંગહાર એવા બે પ્રકાર છે. તેમ ? રેચક, ચારી અને સ્થાનકોના પ્રકાર આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

કારણ ૧૪૪

*અંગહાર ૨૨

રેચક ૪

ચારી ૧૧૧

સ્થાનક ૧૧

આ પ્રમાણે એકંદર ૩૪૨ પ્રકારો રત્નાકરમાં આપેલા છે. વર્ણા નૃત્તના વિષમ, વિકટ અને લઘુ ૯ ત્રણ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ છેજ. સંગીતના દરેક ભાગ ઉપર જેમ સ્વતંત્ર ગ્રન્થો છે તેમ આ ભાગ ઉપર પણ થોડાક ગ્રન્થો રચાયેલા જોવામાં આવ્યા છે. છરી રીતે તો નાટ્ય, નૃત્ય અને નૃત્ત ૯ ત્રણે નર્તનશાસ્ત્રનાંજ અંગો છે. ઇટલે કે નર્તનશાસ્ત્ર ૯ મહાન શાસ્ત્ર હોય ૯ ૧૫૮૫ છે. પરંતુ આજકાલ નાટ્યને કેટલાક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે ગણે છે તેમ આપણે પણ ગણીએ તો નૃત્ય અને નૃત્તનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવો પડે ૯ સ્પષ્ટજ છે.

૯. સંગીતવિજ્ઞાન.—ઇટલે સંગીતનું શાસ્ત્ર, અથવા સંગીત વિષેનું તત્ત્વજ્ઞાન. આ શાસ્ત્રનો વિચાર કેટલું નવાંજ છે. અને તે સંગીતના દરેક અંગમૂત રહેલાં શાસ્ત્રોના એકંદર વ્યાપક સ્વરૂપ ઉપર વિહંગમદૃષ્ટિન્યાયથી નિરક્ષણ કરી તેના કલાવિધાનનાં સ્વરૂપ અને સૌન્દર્યના નિબંધનની મીમાંસા કરવાથી આ શાસ્ત્ર પૃથક્પણે ઉપસ્થિત થઈ શકે તેવું છે, ઇટલુંજ નહિ પણ સંગીતના આત્માની સંપૂર્ણ સ્પર્શના આ રથૂલ વિશ્વપટ ઉપર આલેખવાને માટે ઘણું ઉપયોગી છે. સંગીત, કાવ્ય અને તેનો સ્વરૂપ આત્મા, અને તે આત્માનો ભાવ, તેમજ તે ભાવ મૂર્તિમંત રૂપે બતાવવામાં કરવામાં આવતું કલાવિધાન ૯ સર્વના નિયમો આ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી બાંધી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ ગાયક, વાદક, નર્તક કે સાહિત્યરસિક હશે તો તેણે કયા નિયમે પોતાનું કાર્ય કરવાનું છે; અને સ્વર, કાલ, રાગ, કંઠ, હાવભાવાદ, શારીર પ્રેક્ષક ઉપર અસર કરી તેમને આનંદ સમાધિમાં ઉતારી દેવાની યુક્તિ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોની સુગ્રીઓ આ શાસ્ત્ર બતાવી આપે છે.

પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ અનંત કલાપૂર્ણ નટરાજ શ્રી શંકર પરમાત્મા આ જગત-રૂપે સંગીત કરી રહ્યા છે, અને તેની પત્ની પાર્વતીને પણ સાથે લઈ, અને એ જ આ

*આ વિષય પણ કવિરાજે પોતાના નાટ્યશાસ્ત્રમાં સરલતાથી સમજાવેલ છે,

જગતવિલાસ રૂપે તાંડવ અને લાસ્ય આરંભ્યું છે, તેમજ સમગ્ર વિશ્વના અતેક દેવો જાત જાતનાં સાહિત્યો, વાદ્યો બજાવી અનંત ધૂનમય સ્વરોથી શ્રી શંકરને સહાયતા આપી રહી તેના સંગીતની સાથ કરી રહ્યા છે અને પોતાનું સંગીત આ અનંત દુઃખી તેમ વિલાસી જીવોને સંભળાવી રહ્યા છે, તે દૈવી સંગીત સાંભળવા મનુષ્યોએ રસિક બની પોતાના કાન સુરિલા બનાવી, નેત્રને ડબ્બલ કરી કેવી રીતે સંભળવું તેનો વિચાર આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રની રચના નવીન છે ; પ્રાચીન કાળના કોઈ પણ ગ્રંથમાં આને મોટે ઘણું લખાઈલું નથી એ અત્રે મોટે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું ઘટે છે.

૧૦. સાહિત્ય શાસ્ત્ર.—સંગીતના કોઈ પણ અભ્યાસીએ સાહિત્ય શાસ્ત્ર જાણવાની આવશ્યકતા છે કારણ કે, આ શાસ્ત્ર સંગીતના હૃદયરૂપ છે. કાવ્ય શું, તેના ભેદ કેટલાં તેનો ધ્વનિ શું, નાયક, નાયિકા, રસ અને તેના પ્રકાર, ભાવ, કાલ્પ, સ્થલ, સૌંદર્ય, વર્ણ, પદ્યરચન, ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનો સ્વરૂપનિર્ણય પ્રથમ આ શાસ્ત્ર કરે છે, ને ત્યાર બાદ તેના ઝંડા આત્માની પાસે સંગીત ગવાયે છે. ગવૈયાઓ કે જે વીચારા નિરક્ષર હોય છે તેઓ તો આ શાસ્ત્રના સંબંધમાં ભયંકર અજ્ઞાનતા ધરાવે છે, પરંતુ સંગીતના સાક્ષર તરીકે ગણાતા વિદ્વાનોમાં, આ શાસ્ત્રનું ભયંકર અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. સાહિત્યનો કેવલ ઉપલક્ષ્યો અભ્યાસ નહીં, પણ તેના વિજ્ઞાનનો ઝંડો અભ્યાસ કોઈ પણ ઉત્તમ સંગીતકલા નિપુણે કરવાની જરૂર છે તે થયા પછીથીજ તેનામાં “ રસિકતા ” એ શી વસ્તુ છે તેનું માન થશે ; તે વિના તો નહિજ. અત્રે એ પણ સૂચવવું ઇષ્ટ છે કે, જેમ દરેક સંગીતકલા નિપુણે સાહિત્ય શાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર છે તેમ દરેક સાહિત્યરસિકે પણ સંગીત થોડું ઘણું પણ જાણવાની જરૂર છે, અત્યારે ગુજરાતમાં ઉત્તમ પંક્તિના ગણાતા ઘણાક કાવ્યોમાં સંગીત વિષયનું ઉત્તમ અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે, એ તેમની રસિકતા ગમે તેટલી ઉચ્ચ શિખર ઉપર વધી ગયેલી હોય તો પણ, તે શિખર ઉપર નહીં ગણાતા કલશ રૂપેજ ગણી શકાશે. ધારો કે કોઈએ સાહિત્યના દરેક અવયવનું ઝુંડું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો પણ તે સઘળા અવયવોથી ઘટીત એવા સમગ્ર શરીરમાંથી નીકળતા તેના પ્રમાણંત આત્માનો ધ્વનિ ના પારખ્યો તો પછી તેણે ગમે તેટલું સાહિત્ય વિજ્ઞાન

૧. આ વિષય ઉપર આપણા કવિરાજે કાવ્યશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. જેમાં કાવ્યના તમામ અંગોનું વર્ણન કર્યું છે.

મગજમાં મર્યું હશે, અને રસિકતાનો ગમે તેો હ્યાલ-ફાંકો રાહ્યો હશે તોપણ તે વ્યર્થ છે. જેનામાં એમ હોય તેને તે વાત મહે મુઘારક હો ; પરંતુ સંગીતશાસ્ત્ર અને કલાના જિજ્ઞાસુ પહેલો એકઠો તો સાહિત્યશાસ્ત્રથી શરૂ કરીને જ છુટવો જોડે. એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

આ અને હિંદુસ્થાની સંગીતમાં (૧) નાદવિદ્યા, (૨) સ્વરશાસ્ત્ર, (૩) રાગ-શાસ્ત્ર, (૪) પ્રવંધશાસ્ત્ર, (૫) વાદનકલાશાસ્ત્ર, (૬) તાલશાસ્ત્ર, (૭) નાટ્યશાસ્ત્ર, (૮) નૃત્યશાસ્ત્ર, (૯) સંગીત કલા વિજ્ઞાન અને (૧૦) સાહિત્યશાસ્ત્ર એ દશ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત હાલ સર્વત્ર જોવામાં આવતી નોટેશન કલાનો એમાં જ સમાવેશ થઈ શકે તેવો છે. ને એકંદરે આટલાં શાસ્ત્રો સંગીતને સંપૂર્ણ-રૂપ આપવામાં મદદરૂપ છે. યૂરોપિયન સંગીતમાં માત્ર ગાયન, સ્વરસંમેલન (હાર્મોની અને મેલોડી), સ્વરશાસ્ત્ર, નોટેશન અને વાદ્યવાદન એ પાંચનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે, નાટક અને નૃત્ય એ બંનેને પૃથક્ તરીકે માને છે. બંને દેશના સંગીતનો તૂલનાત્મક વિચાર કરતાં ભારતીય સંગીતનો પ્રદેશ અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. સંગીત રત્નાકરમાં ઉત્તમ વાગેયકાર (ગવૈયા) યું લક્ષણ આપ્યું છે તેની નોંધ અત્રે લઈ લઈએ. તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે, સંગીતના કલાકુશલે કેટલાં શાસ્ત્રો જાળવાની જરૂર છે.

શબ્દાનુશાસનજ્ઞાનમભિધાનપ્રવીણતા ।

છન્દઃપ્રમેદવેદિત્વમલંકારેષુ કૌશલમ્ ॥ ૩ ॥

રસભાવપરિજ્ઞાનં દેશસ્થિતિષુ ચાતુરી ।

અશેષભાષાવિજ્ઞાનં કલા શાસ્ત્રેષુ કૌશલમ્ ॥ ૪ ॥

તૂર્યત્રિતયચાતુર્યં દૃઢ્યશારીરશાલિતા ।

લયતાલકલાજ્ઞાનં વિવેકોડનેક કાકુષુ ॥ ૫ ॥

પ્રભૂત પ્રતિભોદ્વેદઃ* ભાક્ત્યં સુભગ ગેયતા ।

દેશી રાગેષ્વભિજ્ઞત્વં વાકપટુત્વં સમાજયે ॥ ૬ ॥

રાગદ્વેપપરિત્યાગઃ સાર્દ્રત્વમુચિતજ્ઞતા ।

અનુચિછટ્ટોક્તિનિર્વન્ધોન્નત્ન ધાતુ વિનિર્મિતિઃ ॥ ૭ ॥

પરચિત્તપરિજ્ઞાનં પ્રવન્ધેષુ પ્રગલ્ભતા ।

દૃઢગીતવિનિર્માણં પદાન્તરવિદગ્ધતા ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

* પ્રતિભા શબ્દ ઉપર સંગીત રત્નાકરના ટીકાકાર જણાવે છે કે:—

સ્મૃતિર્વ્યતીતવિપયાયતી રાગાદિગોચરા ।

ત્રિસ્થાનગમકપ્રૌઢીવિવિધાલક્ષ્મિનૈપુણમ ।

અવધાને ગુણૈરભિર્વરો વાગ્મેયકારકઃ ॥ ૧ ॥

સં૦ રત્નાકર પ્રવીણધ્યાય,

માવાર્ધ—વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કુશલ, કોશમાં પ્રવીણ, હંદના અનેક પ્રભેદોમાં પ્રવિણ, ઉપમા વગેરે અલંકારોમાં તેમજ અનુપ્રાસાદિમાં પણ પ્રવીણ, શૃંગાર-દિ રસોમાં કુશલ, ભાવ વિભાવાદિ તેમજ નવે રસોમાં કુશલ ; વધી કલાઓ (દેશ-રિથિતિમાં, પાંચાદ્યાદિ) માં ચતુર ; સમગ્ર ભાષાઓમાં પ્રવીણ, સંગીતમાં કુશલ ; તુર્યત્રિતય ઇત્થે નૃત્ય વાદ્ય ગીતમાં ચતુર, વૈદ્યકમાં (શારીર સંબંધમાં) કુશલ ; દ્રુતાદિ લયોમાં, દ્વચ્છાપુટાદિ તાલોમાં અને કલાઓ (ઇત્થે આવાપ, નિષ્કામ વગેરે સ્ત્રવદ અને નિઃશ્વદ કલાઓ) માં જ્ઞાની, અનેક કાકુરવરમાં પ્રવીણ, સમગ્ર પ્રતિ-માના મેદોને જાણનાર, સુંદર ગેય કરનાર, દેશી રાગમાં પ્રવીણ, સમાને જાતવામાં વાકુપટુ, રાગદ્વેશ નહિ કરનાર, આર્દ્ર ચિત્તવાલો, ઇચિત અનુચિતને જાણનાર, સુંદર વાણીના પ્રવંધને કરનાર, નવાં નવાં ગીતો વનાવનાર ; શ્રીજ્ઞાના ચિત્તને જાણનાર; પ્રવંધ રચવામાં ચતુર; દ્રુતગીતોને રચનાર; તિરિપાદિ ગમકોમાં ચતુર ; રાગાલક્ષિ અને રૂપકાલક્ષિમાં પ્રવીણ ; એકાગ્ર ચિત્તવાલો તથા અવધાની અને સુંદર ગુણોથી જે યુક્ત હોય તે ઉત્તમ વાગ્મેયકાર કે ઉત્તમ ગવૈયો કહેવાય છે.

વાકુ ઇત્થે વાણી, વાચા કે 'માતુ' કહેવાય છે, અને ગેય ઇત્થે ગાયન કે ધાતુ કહેવાય છે. દેશી જે વાચા અને ગાયનને કરનાર અર્થાત્ જે માતુ ધાતુને કરનાર હોય તે વાગ્મેયકાર, એવો ગવૈયાને માટે શબ્દ વાપરેલો છે, અને તેનું વિસ્તારથી લક્ષણ ઉપર આપેલું છે. ઉત્તમ ગવૈયાનાં દ્વધાં આપેલાં લક્ષણો તપાસવાથી જણાઈ આવશે કે, સંગીત અને તેને લગતાં વર્ણાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ગવૈયાઓએ ધરાવવું જોઈએ. પ્રાચીન કાલમાં સંગીતશાસ્ત્રના વિષયપ્રદેશની મર્યાદા ઘણી વિશાળ હતી. દમાં કંઈ શક નથી. હમણાં સંગીત ઇત્થે માત્ર ગાયું કે વજાવું ઇત્થે જ માની લેવામાં આવે છે ; પરંતુ અભાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી ટરેક જિજ્ઞાસુની પૂર્ણ સ્વાસ્તી

બુદ્ધિસ્તાત્કાલિકી પ્રોક્તા પ્રજ્ઞા ત્રૈકાલિકીમતા ।

પ્રજ્ઞાં નવનવોન્મેષ શાલિનીં પ્રતિભાં વિદુઃ

વ્યતિત વિવચવાલી મતિ તે સ્મૃતિ, રાગાદિરૂપે જણાઈ આવતી તે તે સમય-ની તાત્કાલિકી બુદ્ધિ તે પ્રજ્ઞા, કે જે ત્રયકાલિકી માનેલી છે, અને નવા નવા ઉન્મેષ (ઉમરાઓ, ઝર્મીઓ, તરંગો, વૃત્તિઓ) વાલી જે પ્રજ્ઞા તેને પ્રતિભા કહે છે.

ધ્રોજ કે, ૧ એક વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર છે. પૂર્વે જળાવેલા સવઠ્ઠા વિષયો સંગીતના જુદા જુદા ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા છે. હાલ આપણી સમક્ષ એવા ૮-૧૦ ગણ્યાગાંઠ્યા-જ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા જોવામાં આવે છે, પરંતુ જે ગ્રંથો હજુ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યા એવા ગ્રંથો સેંકડો છે. સંગીતના ગ્રંથોનો વિસ્તાર કેટલો છે તેની યથાર્થ કલ્પના આવવા માટે તેની એક સંપૂર્ણ યાદી આપીએ છીએ, કે જે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાને અંગે ઘણી ઉપયોગી ગણી શકાશે. અને આ ગ્રંથના વાચકોમાંથી જેઓ શોધક બુદ્ધિના હશે તેમને માટે મહત્વની થઈ પડશે.

હાલ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર; સંગીતરત્નાકર, તેની ઉપરની કાલ્પિત્ય અને સિંહ-મુપાલની ટીકા; રાગ વિગ્રોધ, પારિજાત, દર્પણ પટલાજ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ હોય જનસમાજના પરિચયમાં આવ્યા છે, પરંતુ વાકીના સેંકડો ગ્રંથો અપ્રકાશિતરૂપે હિંદુસ્તાન અને યુરોપના દેશોમાં પડી રહ્યા છે. વાશી, કલકતા, વિકાનેર, જયપુર, મદ્રાસ, તેજોર, તેમજ યુરોપમાં ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની એ ત્રણ દેશોમાં ગ્રંથો છપાઈ રહ્યા છે. એમ હિંદુસ્તાનના અને યુરોપનાં કયાં કયાં સ્થાનોમાં કયે કયે સ્થળે કયા કયા ગ્રંથો હોવા વિષે જણાઈ આવ્યું છે, તે એ વિષયના શોધક પુરુષોની યાદીઓ, કર્ણોપકર્ણે અમને મળેલી માહિતી, અમારા પ્રયત્ન, અમારા શોધ અને અવલોકન ઉપરથી જેટલા ગ્રંથો હોવા વિષે સમજાઈ છે તેની વિસ્તૃત યાદી આ સ્થળે આપીએ છીએ. એ યાદી આવ્યા વાદ, વવિરાજના આ ગ્રંથની યોગ્યતા અને તેમાં આવેલા વિષયની યોગ્યતા વગેરે તથાસવું ટીક થઈ પડશે.

વીકાનેરની પેલેસ લાયબ્રેરીમાંના ગ્રંથો.

ગ્રંથ નામ.	કર્તા, કાલ્યાદિ.	પ્રાપ્ત સ્થલાદિ.
૧. સ્વરમેલકલાનિધિ.	તે હરમલની મૂત્તના ઉપરથી રામામથે રચેલો	નંબર. ૧૩૦
૨. સ્વરમેલકલાનિધૌ	(રાગ પ્રકરણમ્) રાજા તોહરમલ સંવત	
૩. રાગતત્ત્વવોધ.	શ્રી નિવાસ.	૧૭૪૩ ૫૧૭
૪. રાગધ્યાનાદિકથનાધ્યાય.	?	૫૧૯
૫. રાગમંજરી.	પુઢરીક વિઠ્ઠલ.	૧૧૬
૬. રાગમાલા અથવા રાગરત્નમાલા.	ક્ષેમકરણ સં. ૧૫૭૦	૫૧૬
ઇન્ડીયા ઓફિસની લાયબ્રેરીમાં		નં. ૧૫૧૧

અને ઓક્સફર્ડના બોડલીયન લાયબ્રેરીમાં

નં. ૨૦૧B

અહીં બે પ્રતો છે.

૭. રાગમાલા. પુંડરીક વિઠ્ઠલ. ૧૧૬
૮. રાગવિવોધ. મુદલ પુત્ર સોમદેવ રચિત ઇ. સં. ૧૬૦૮ ૬૧૮
ઓક્સફર્ડની બોડલીયન લા. નં. ૨૦૦A
૯. શ્રુતિભાસ્કર. મીમંસેવ. પોથીના આકારે પાના ૬૪. ૬૩૦
૧૦. સદ્રાગચંદ્રોદય. પુંડરીક વિઠ્ઠલ. ૬૨૯
૧૧. સંકીર્ણરાગાધ્યાય. ૧. ૭૦૯
૧૧. સંગીતકલ્પતરુ. રંગનાથ, ૧ના ઉપર ગણેશદેવની મુવોધિની નામની ૬૧૨
ટીકા છે. આરંભનો થોડો ભાગ ખંડિત છે; વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં
આનું નામ આવ્યું છે.
૧૩. મુવોધિની. (ટીકા) ગણેશદેવ. ,, ૬૧૨
૧૪. સંગીતદર્પણ. દામોદર મટ્ટ. ૬૧૯, ૬૨૦
(અ) ઇંડીયા ઓફિસની લાયબ્રેરી નં. ૧૭૦૯, ૨૨૩૧, ૨૩૯૯,
૨૪૧૦, એમાં ૪ નકલો છે.
(બ) ઓક્સફર્ડની બોડલીયન લાય. માં ૨૦૦B અને ૨૦૧A
એવી બે નકલો છે.
(ક) તેજોર પેલેસ લાયબ્રેરીમાં ૬૦A
(ડ) પેરીસ લાયબ્રેરી ૨૮૧A
૧૫. સંગીતપુષ્પાંજલી. કલ્યાણ. ૬૨૧
૧૬. ,, ,, વેદ ,,
૧૭. સંગીતમકરંદ ,,
પોથીને આકારે ૮૪ પાના છે. દરેકમાં ૧૦-૧૦ લીટોઆ
હોઈને પ્રથમનાં ૩ પાનાં ખંડિત છે. ૬૧૦
(અ) તેજોરની પેલેસ લાયબ્રેરીમાં પણ છે. ૬૦A
૧૮. સંગીતમુક્તાવાલિ દેવેન્દ્ર. ગ્રંથ સંપૂર્ણ રૂપમાં છે. ૬૨૧
૧૯. સંગીતરાજ કુંભકર્ણ નરેન્દ્ર.
૨૦. સંગીતાવિનોદ ,,
૧ની બે પ્રતો છે. તેમાં નં. ૬૨૭ A ની પ્રતમાં ૩૩ પાનાં
છે અને B વાળી પ્રતમાં ૧૦ પાનાં છે.

२१. संगीतशिरोमणि ? ५२७
२२. संगीतसार ? सं० १५६३. ५२६
(अ). लाहोरमांना पंडित राधाकृष्णनी खानगी लायब्रेरीमां
एक नकल छे.
२३. संगीतोपनिषद् सुधाकलश सं० १३२४. ५२९
२४. संगीतोपनिषत्सार ,, सं० १३५०. ५२८; ५२९
२५. संगीतसारोद्धार हरिमट्ट. ?
(अ). ओपर्टे दक्षिण हिंदुस्थानना ग्रंथोनी करेली यादीमां नंबर ४३७२
(ब). डॉ. बुल्लरनी यादीमां नंबर २. ५२७
२६. अनृपसंगीतविलासनृत्याध्याय.
(व्याख्यासहित)
आरंभमां—आंगिकं भुवनं यस्य××
टीका—अथ गीतवाद्योपकार्य.
अंतमां—इति श्रीमद्राठोडकुलदिनकरमहाराज.
२७. आनंदजीवन राजा मदनपाल. सं० १५८५.
आरंभमां—देवतानां. ×
अंतमां—देशी पंचम. ×
२८. भरतनाट्यशास्त्रं. भरत मुनि.
२९. हृदयप्रकाश. हृदयनारायणदेवविरचित.
३०. मुरलीप्रकाश. भाव भट्ट. आरंभमांनो भाग त्रुटित.
३१. नर्त्तननिर्णय. पुंडरीकविठ्ठल
३२. नष्टोद्दिष्टप्रबोधक भाव भट्ट. प्रौढ टीका
३३. नृत्याध्याय. अशोकमल्ल.
३४. रागविचार. श्री रागमल्ल. (हिंदी भाषानो ग्रंथ) सं. १७३२
३५. रागविवोधविवेक. १
३६. रामकौतुहले नृत्यप्रकरणम्. रामकृष्ण भट्ट. आरंभमांनो थोडो भाग
खंडित छे.
३७. रुद्रडमरुद्ववसुत्रविवरणम् (मार्ग संगीतनो आ ग्रंथ छे.)
३८. संगीतदर्पण. हरिवल्लभ सं. १७२० हिंदी भाषानो ग्रंथ. आ ग्रंथनी
अक प्रत अमारा संग्रहमां छे.

૩૯. સંગીતાપનિષત્ સારે તાલપ્રકાશાધ્યાય.

૪૦.

”

” નૃત્ય પદ્ધતિ.

આ ઉપરાંત નીચેના ગ્રંથો પણ છે એમ મી. ભાતલંડે પોતાની સંગીત પદ્ધતિના ૧ લા ભાગમાં જણાવે છે.

૪૧. રાગકાવ્યરત્ન.

૫૦. સંગીતવર્તમાન

૪૨. રાગચંદ્રોદય.

૫૧. સંગીતસારકલિકા.

૪૩. ગમકમેજરી.

૫૨. સંગીતસારનૃત્યાધ્યાય.

૪૪. સ્વરાધ્યાય-ભાષા.

૫૩. અનૂપ સંગીતરત્નાકર.

૪૫. સંગીતરાજરત્નકોષ.

૫૪. હૃદયકૌતુક.

૪૬. સંગીતશૃંગારહાર.

૫૫. નૃસ્યભેદનિર્ણય.

૪૭. સંગીતસૂત્ર.

૫૬. મુખાદિ ચાલી. નૃસ્યાધ્યાય.

૪૮. સંગીતોદેશ

૫૭. સંગીતાનંદજીવન

૪૯. સંગીતાનૂષરાગસાગર

૫૮. સંગીતરામકૌતુક.

૫૯. હનુમન્મતીય રાગ વિભાષા

૬૦ સંગીત રત્નાકર.

શાર્દૂલ.

૧ના ૧ નૃત્યાધ્યાય, ૨ રાગવિવેકાધ્યાય, ૩ શારીરઅધ્યાય, ૪ સ્વરગતાધ્યાય, ૫ તાલાધ્યાય ૧વા પાંચ અધ્યાય છે અને તે ઉપર એક ટીકા પણ છે. તેમાં આરંભનો ભાગ ત્રુટિત છે.

રા. ભાતલંડે લખે છે કે તે ઉપર સિંહમૂપાલની અને કલિનાથની ટીકાઓ પણ છે.

(૨).

મુજ (કચ્છ) ના આયના મેહેલમાં સંગીતના ગ્રંથો.

સંસ્થાન કચ્છના મહારાઓ શ્રીચૈત્રાજી સવાઈ બહાદુરના આયના મેહેલમાં પ્રાચીન હસ્ત લિખિત ગ્રંથો છે, જેની વ્યવસ્થિત યાદી ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર રા. રા. કેશવલલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કરી હતી તે ઉપરથી નીચેના ગ્રંથો મ્હારા જોવામાં આવ્યા છે.

૬૧. સંગીતદર્પણ—હરિવલ્લભ. સન ૧૮૯૪.

આ ગ્રંથ હિંદી ભાષામાં હોઈ સંપૂર્ણ છે. પાનાં ૧૨૦ છે, તેના સ્વર, રાગ,

પ્રકીર્ણ, વાદ્ય, તાલ, અને નૃત્ય એટલા અધ્યાય છે. સંસ્કૃત સંગીતદર્પણ
ઉપરથી માધામાં રચેલા આ ગ્રંથની એક નકલ મારી પાસે છે.

૬૨. સંગીતદીપન.—હરિવલ્લભ. ૧૭૯૧ સન.

માધા હિંદી. પાનાં ૨૧૮ હોઈ સંપૂર્ણ છે. સંગીત દર્પણ ઉપર ટીકારૂપે
હોઈ તેના નીચે પ્રમાણે અધ્યાયો છે.

રાગાધ્યાય—કર્તા હરિવલ્લભ. ઇ. સ. ૧૮૦૦ પૃષ્ઠ ૩૬

સ્વરાધ્યાય— ” ” ? ” ૩૨

નૃત્યાધ્યાય— ” ” ” ૧૭૯૨ ” ૧૦૨?

રાગાધ્યાયનું ઓઝીયું, ” ” ” ? ?

૬૩. વાદ્યવિવેકવિલાસ—યદુભાન સુત મયારામ સુત ફકીરચંદ. પાનાં
૧૦૬. ગ્રંથ સંપૂર્ણ છે. આ ગ્રંથ ત્યાંનાં રહારાવ શ્રીલક્ષ્મણજી, રાવેલો
હતો.

આજ ગ્રંથની બીજી નકલ છે, તેનો કાઠ સંવત ૧૩૧૪ નો લખેલો છે.
પાનાં ૩૧ હોઈ સંપૂર્ણ છે.

૬૪. નૃત્યસુધારસમંજરી—મયારામ સુત ફકીરચંદ. ઇ. સ. ૧૮૧૧.

૬૫. રાગલક્ષણ—કર્તા ? પાનાં ૪૨ હોઈ પૂર્ણ છે. દરેક પાનામાં એક એક
રાગનું લક્ષણ આપ્યું છે, એવાં ૪૨ રાગોનાં લક્ષણો આપેલાં છે.

૬૬. રાગભેદ—લક્ષ્મીધર સુત ચતુરદાસ. પાનાં ૧૮ હોઈ અપૂર્ણ છે.

(૧). સંગીત રત્નાકર—પુનાના આનંદાશ્રમ તરફથી મુંબઈના સંગીત પ્રેમી રા.
રા. મંગેશરાવ તેલંગે સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ થયેલો આ ગ્રંથ સર્વ પ્રસિદ્ધ
છે. તે ગ્રંથ જ્યારે સંશોધિત થતો હતો ત્યારે, તેની એક નકલ આર્હિયા,
ત્યાંના તે બહતના દિવાન અને ગુર્જરસાક્ષરવર્ધ શ્રીયુત રણછોડભાઈ
ઉદયરામે એક નકલ કરાવી તેમના ઉપર મોકલાવી હતી.

(૩)

જોષપુરાના પ્રાચીન ગ્રંથોની યાદીમાં નીચેના ગ્રંથો છે.

૬૭. સંગીતસંહ કર્તા ? સંસ્કૃત ગ્રંથ.

૬૮. સંગીતટીકા ” ”

૬૯. સંગીતકલ્પતરુ ” ”

બીકાનેર પેલેસ લાયબ્રેરીમાં (ગ્રંથ નંબર ૧૨ વાળા) આજ ગ્રંથ હશે
એમ લાગે છે.

- (૧) સંગીત દર્પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ. (જુઓ નં. ૧૪)
 (૨) સંગીત રત્નાકર ,, (,, નં. ૬૦, ૬૬ (૧))
 ૭૦. રાગસાગર કર્તા ? હિંદી ભાષા
 ૭૧. રાગવત્તિશી ,, ,,
 ૭૨. રાગનિબંધ. ,, ,,
 ૭૩. રાગકા અનેક ગ્રંથ ,, ,,
 ૭૪. રાગોંકી વહી ,, ,,
 (૧) રાગરત્નમાલા ,, (જુઓ નં. ૭)

જયપુર શહેર વિદ્યાની આવૃત્તિમાં પૂર્વ કાલથી ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તેની યોગ્યતા કાશી

(૪)

જેવી ગણાય છે. ત્યાં લાહોરના પંડિત રાધાકૃષ્ણના ગ્રંથ સંગ્રહમાં નીચેના ગ્રંથો છે.

૭૫. રાગરાગિણીસ્વરૂપવેલાવર્ણન ?
 ૭૬. સંગીત કલ્પદ્રુમ ત્યાંના ગ્રંથોની યાદીમાંનો નં. ૩૮
 ૭૭. સંગીતસાગર ,, ,, ૪૪
 ૭૮. સંગીતસાર ,, ,, ,,
 ૭૯. સંગીતરત્ન ,, ,, ૩૮, ૪૪

કલકત્તા અને બંગાળ રાજકામાં નીચેના ગ્રંથો છે.

૮૦. રાગ કલ્પદ્રુમ. સંવત ૧૯૦૬ વૈશાખ વદ્ય ૧ બંગાલસિન ૧૨૫૬ ઇ.
 સ. ૧૮૪૯ તારીખ ૧૧ ને દીવશે આ પ્રચ્છેદ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો. આ
 ગ્રંથમાં અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારો આપ્યા છે. તેમાંના નીચેના ગ્રંથોનાં
 વચનો ઉતારી લીધેલાં છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ નીચેના વધાપ
 ગ્રંથો ગ્રંથકાર પાસે હોવા જોઈએ.

૮૧. પર્ણસાગર—શરૂઆતમાં મૃદંગાધ્યાય પ્રારંભ થી આરંભ કરી તેમાંથી
 મૃદંગના પાટવર્ણ (પરન) ના અક્ષરો આપ્યા છે. કચ્છ—મુદરા—ના પ્રહ્યાત
 સ્વર્ગવાસી શેઠ જટુભા કે જેઓ સંગીતશાસ્ત્રમાં ઘણા કુશલ હતા અને જેઓ
 મારા પોતાના મિત્ર પણ હતા તેમણે મને જણાવેલું કે આ ગ્રંથની એક પ્રત
 હાલુરમાં છે. ગ્વાલીયરમાં પણ છે. તેમજ શ્રીનાથજી—નાથદ્વારા—ના મંદિરમાં
 એક પલ્લવાજી છે તેની પાસે પણ છે. નાથદ્વારાથી થોડાક માઈલ ઉપર કાં-
 કરોલી નામે ગામ છે ત્યાં તપાસ કરવાથી મળી શકશે.

૮૨. સંગીત મહોદધિ. સંસ્કૃત.

૮૩. વૃહત્ સંગીતરત્નાકર. (ઈંદ્રપ્રસ્થીય યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણમતાનુયાયી).

૮૪. સંગીતભાષ્ય—કર્તા મતંગજ. (નારાયણ હેમચન્દની નાટ્યચર્ચા પૃષ્ઠ ૨૦ માં ઉદાહૃત) આ ગ્રંથનાં ૨૨ શ્રુતિનાં નામો જુદી તરેહનાં છે. “સંગીત ભાષ્યે મૃદંગાધ્યાયે વાદ્યાક્ષરાણિ સન્તિ” એમ લખીને તેના ઘળા મહત્વના છોકો કલ્પદ્રુમના સ્વરાધ્યાય પૃષ્ઠ ૨૬ માં આપેલા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ ગ્રંથ સારો હોવો જોઈએ.

૮૫. નાદ મહોદધિ

૮૬. નાદપુરાણ.

૮૭. સંગીત વ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વરસંવાદસંહિતા

૮૮. નારદ સંહિતા

૮૯. સંગીતમંજરી

૯૦. સંગીત સાહિત્ય

૯૧. સંગીતચન્દ્રિકા.

૯૨. સં૦ રત્નમાલા

૯૩. સં૦ દામોદર.

૯૪. સં૦ રત્નાવલિ

૯૫. સં૦ કૌમુદી.

આ વધા ગ્રંથો કલ્પદ્રુમના કર્તાની પાસે હતા એમ લાગે છે. કર્તાએ કલ્પદ્રુમનાં ટેકાણું “વડા વાજાર. પુરણાથ પાસે, શ્રીકૃષ્ણાનંદ વ્યાસદેવ રાગ સાગરજી” આવું આપ્યું છે. શોધકોએ આની શોધ કરવા જેવી છે.

નીચેના ગ્રંથો કલકત્તામાં અને બંગાળ તરફ હોવા વિષે અનુમાન થાય છે. નારાયણ હેમચંદ્રે ગુજરાતી ભાષામાં નાટ્યચર્ચા લખેલી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. એ ગ્રંથ બંગાળી લેખનું ભાષાંતર હોય, એમ જણાય છે. તેમાં નીચેના કેટલાક ઉતારાઓ લીધેલા છે, એ ઉપરથી એ ગ્રંથો તે તરફ હોવા જોઈએ. શોધકોએ આં અવશ્ય શોધ કરવો.

૯૬. ધ્વનિમંજરી	કર્તા	વિશ્વાવસુ.
૯૭. રાગ સર્વસ્વસાર	”	સિંહલન.
૯૮. સંગીત ભાસ્કર	”	ભાસ્કરાચાર્ય
૯૯. સંગીત કૌસ્તુભ	”	?
૧૦૦. તાંડવ તરંગેશ્વર	”	અન્યુક્રમદ્રુ
૧૦૧. ગીતસિદ્ધાન્તભાસ્કર	”	રામાનંદતીર્થસ્વામી.
૧૦૨. તુંબરુ સંહિતા	”	તુંબરુ.
૧૦૩. રંગોદય	”	સાંભવાચાર્ય.

કલકત્તાની રોયલ એશીયાટીક સોસાઈટીમાં નીચેના ગ્રંથો છે.

(૧) સંગીત ગ્નાહર

(૨)

ટાંકા કલ્પિત.

(૩)

" મિદ્ધાશાલ

૧૦૪. સંગીત નાગચળ

કર્તા પુરુષાનમ.

૧૦૫. સંગીત કલ્પદ્રુમ.

૧૦૬. સંગીત ભાષા

૧૦૭. સંગીત પારિજાત.

૧૦૮. સંગીત શિરોમણિ.

૧૦૯. સંગીત માગર.

૧૧૦. અમોઘનેદિની શિક્ષા,

૧૧૧. ગગનાદ્યા (કેપકર્ણ)

(૧) સંગીત દર્પણ.

૧૧૨. નાર્દાય શિક્ષા.

૧૧૩. શંકીર્ણ રાધુ લક્ષણ.

કલકત્તાના મહેન્દ્રનાથ ચત્તરજી. એમ. ડી. એમ. ડે. હેરિમનરોડ. મીઠાની પુર. રોસ્ટ નં. ૯. એમની પાસે મીંચેના ૩ ગ્રંથો છે. એમ સંગીતના પહેલુ બહેન મદગરદાય મનિક સંગીત મીમાંસાના મોલક અને સંગીતના ચિંતક રા. ગ. અન્નાસાહેબ ઘાગપુરે મને કહેવું હતું.

૧૧૪. શિવ સંગીત.

૧૧૫. ગંધર્વ રહસ્ય.

૧૧૬. ભરતશાસ્ત્ર.

(૬)

શ્રીકાશીક્ષેત્રમાં ગાયઘાટ ઉપર બાલમુકંદજી, માલતી કર્મકાંડી, એમની પાસે અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે, એમ મને ત્રણ શોધકોએ તેમજ રા. રા. અન્નાસાહેબ ઘાગપુરે કહ્યું હતું. મી. ઘાગપુરે પોતે સંગીત નારાયણ, સંગીત દર્પણ, પારિજાતના ૪ અધ્યાય, રાગ ત્રિગોધ વગેરે ગ્રંથો જોયા હતા, અને તેની નકલો પોતે ઉતારી લીધી હતી. તે તેમણે મને વતાવી હતી. શ્રીયુત્ત બાલમુકંદજી પોતે અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નકલો કરી લઈ, પોતાના સંગ્રહમાં રાખે છે, અને તે તે ગ્રંથોના શોધકોને વેચવાનો ધંધો કરે છે. કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ મહામહોપાધ્યાય પંડિત હરિપ્રસાદજી (એમ. એ) એમણે, તેમની પાસેથી મીંચેના ગ્રંથો લીધા છે એમ મી. ભાતલેડે પોતાની સંગીત પદ્ધતિ ભાગ ૧ માં (પૃષ્ઠ ૧૯૩) જણાવે છે.

૧૧૭. ગાંધર્વ વેદ.

૧૧૮. રાગચુંવકમણિરુચિમાલિકા.

૧૧૯. સંગીતસંગ્રહ.

૧૨૦. સંગીતવિદ્યાનિધાન.

૧૨૧. સંગીત કલ્પલતા.

૧૨૨. સંગીતરઘુનંદન.

૧૨૩. આનંદજીવન-કર્તા. મદનપાલ. ૧૨૪. સોમેશ્વરમત.
 ૧૨૫. ગીતગિરીશકાવ્ય. ૧૨૬. સંગીતરસકૌમુદી.
 ૧૨૭. સંગીતસાર-કર્તા-કેદારનાથ. ૧૨૮. ગીતસાર.
 ૧૨૯. ગાનશાસ્ત્ર-(ભરતકૃત) ૧૩૦. સામપ્રકાશ.
 ૧૩૧. રાગ વિવેચ. (કર્તા સોમદેવ)

શ્રી વૃંદાવન (જીલ્લો મથુરા) માં ચોરિયાજી નામે એક ગૃહસ્થ છે, તેમને ત્યાં પણ સંગીતના ઘણા ગ્રંથો છે એમ મને શ્રીયુત્ત્વ અન્ના સાહેબ વરપુરે કહ્યું હતું. એ સ્થળે શોધકોએ અવસ્ય ધ્યાન આપવું. વૃંદાવનનું ઠેકાણું— ટાંકારી વાલી મહારાણીનું મંદીર.

કાલીકોટમાં ત્યાંના જ્ઞામોરીન રાજાસાહેબ પાસે નીચેના ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી છે એમ મને મી. મંગેશરાવતેલે કહ્યું હતું.

૧૩૨. આમાપત્ય. આ ગ્રંથ તાલપત્ર ઉપર સંસ્કૃત માયામાં લખેલો છે.

(૩)

ત્રિવેંદુમની. પેલેસ લાયબ્રેરીમાં નીચેના ગ્રંથો છે.

- | | |
|-------------------------|----------------------------|
| ૧૩૩. અંગહાર લક્ષણ. | ૧૪૦. રસાર્ણવ સુધાકર. |
| ૧૩૪. નાટ્ય ગ્રંથ. | ૧૪૧. સંગીત ચિંતામણિ. |
| ૧૩૫. નાટ્યવેદ. | ૧૪૨. સંગીત ચૂડામણિ. |
| ૧૩૬. નાટ્યવેદ વિવૃત્તિ. | ૧૪૩. સંગીત સુધા. |
| ૧૩૭. નૃત્યરત્નાકર. | ૧૪૪. સં. સુધાકર. (હરિહર) |
| ૧૩૮. વાલરામ ભારત. | ૧૪૫. સપ્તસ્વર લક્ષણ. |
| ૧૩૯. ભાવ પ્રકાશ. | ૧૪૬. સ્વર તાલાદિ લક્ષણ. |

આ નામો શોધકોની યાદીઓમાં તેમજ રા. માતલેહેની સંગીત પદ્ધતિમાં પણ આવેલાં છે.

(૭)

તેજોર (તંજાવર) ની પેલેસ લાયબ્રેરીમાં જે ગ્રંથો છે તે આ પ્રમાણે.

- | | |
|----------------------------------|-----------|
| ૧૪૭. તાલદશ પ્રાણ દીપિકા. ગોવિંદ. | નં. ૬૧A |
| ૧૪૮. તાલદીપિકા. તિળ્પમ્પાલ | " ૬૦B |
| ૧૪૯. તાલપ્રસ્તાર. | " " |
| ૧૫૦. તાલલક્ષણ. ચંદિકેશ્વર | નં. ૬૦ B. |

૧૫૧. „ કોહલાચાર્ય „ ૬૧ A.
 ૧૫૨. રાગપ્રસ્તાર. ? „ „
 ૧૫૩. રાગરત્નાકર ગંધર્વરાજ „ ૬૦ A.
 ૧૫૪. રાગલક્ષણ. ? „ ૬૧ A.
 ૧૫૫. સંગીતનૃત્તરત્નાકર. વિઠ્ઠલ „ ૬૦ A.
 ૧૫૬. સંગીત સારામૃત. (તંજાવત્ના તુલુજીરાવ મહારાજા-

શ્રીના નામનો ગ્રંથ)

૧૫૭. સંગીત સુંદર. સદાશિવ દીક્ષિત.
 ૧૫૮. સ્વર પરિભાષા અથવા સામલક્ષણ.
 ૧૫૯. સંગીત મુક્તાવલિ. ૧૬૦. અભિનયદર્પણ.
 ૧૬૧. અષ્ટોત્તરશતતાલ લક્ષણ ૧૬૨. દંતિલકોહલીયમ.
 ૧૬૩. ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણમ્,

- (૧). સંગીતદર્પણ દામોદર નં. ૬૦ A.
 (૨). સંગીતમકરંદ વેદ „ „

આ ગ્રંથનો એક પ્રત ચીકાનેરમાં પળ છે.

- (૩). સંગીત રત્નાકર.

(૮)

મ્દૈસૂરની પેલેસ લાયબ્રેરી (સરસ્વતી માંડાર) માં સંગીતના ઘણાક ગ્રંથો હતા, પરંતુ તે લાયબ્રેરી અગ્નિનારાયણના સપાટામાં આવી જવાથી નાશ પામીને સાથે સ્વાહા થઈ ગયા. તેમાંથી નીચેના કે ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી જણાયા છે.

૧૬૪. સંગીત ગંગાધર—વ્યાખ્યા શ્રવણાનંદિની

કર્તા—કાશીપતિ. નં. તેમજ ૮ મદ્રાસની ઓરીએન્ટલ લાયબ્રેરી પાર્ટ નં. ૧૮૬ જુઓ.

૧૬૫. સ્વર પંચાશત્—તે ઉપર ટીકા પળ છે. નં. ૨
 તે ઉપરાંત મ્દૈસૂરની ઓરીએન્ટલ લાયબ્રેરીમાં જે ગ્રંથો છે તે આ પ્રમાણે.

૧૬૬. અભિનયદર્પણ. ૧૭૦. આદિભરતમ્.
 ૧૬૭. અભિનયપ્રકરણમ્. ૧૭૧. ભરતસારસંગ્રહ.
 ૧૬૮. અભિનયમુકુરમ્. ૧૭૨. સંગીત ચૂડામણિ.
 ૧૬૯. અભિનવભરતસારસંગ્રહ. ૧૭૩. સંગીત મકરંદ.

૧૭૪. સંગીત લક્ષણદીપિકા. (૨) સ્વરમેલકલાનિધિ
 ૧૭૫. સંગીત લક્ષણ. (૩) સંગીતરત્નાકર-વ્યાખ્યા.
 ૧૭૬. ” સમયસાર.
 ૧૭૭. સ્વરપ્રસાર.
 (૧) સંગીત દર્પણ

(૯)

મદ્રાસની ગવર્નમેન્ટ ઓરીએન્ટલ લાયબ્રેરીમાંનીચેના ગ્રંથો છે, એમ લ્યાંની
 યાદી ઉપરથી જણાય છે.

૧૭૮. સંગીતસારદર્પણ. ૧૭૯. સંગીતસારસંગ્રહ.
 ૧૮૦. સંગીતસારોદ્ધાર. ૧૮૧. નૃત્તાલપુરાણસંગ્રહ.
 ૧૮૨. રાગવિશેષ. (૧). સ્વરમેલકલાનિધિ.
 (૨). સંગીતરત્નાકર (૩). સંગીતદર્પણ.

(૧૦)

મુંબઈ હાઈકોર્ટના વકીલ રા. રા. વિષ્ણુનારાયણ ભાતલુંડે (શ્રી
 ઇ. ઇ. ડી.) ના સંગ્રહમાં સંગીતના જે ગ્રંથો છે તે આપ્રમાણે.

- (૧) રાગ વિવોધ ૧૯૪. રાગ મંજરી.
 ૧૮૩. સારામૃત. ૧૯૫. સં. કલિકા.
 (૧) સ્વરમેલકલાનિધિ. ૧૯૬. સં. સમયસાર.
 ૧૮૫. ચતુર્દશકાશિવા. ૧૯૭. સં. ચન્દ્રિકા *
 ૧૮૬. ભરતકલ્પલતામંજરી. ૧૯૮. સં. મકરંદ.
 ૧૮૭. સંગીત ચિંતામણી. ૧૯૯. સં. કલ્પદ્રુમ *
 ૧૮૮. અનૂપાંકુશ ભાવભટ્ટ. ૨૦૦. સં. વિલાસ.
 (૧) અનૂપ રત્નાકર. ૨૦૧. સં. શિરોમણિ.
 ૧૮૯. અનૂપ વિલાસ. (૧) સદ્રાગચન્દ્રોદય *
 ૧૯૦ સં. સારસંગ્રહ ૨૦૨. રાગકલ્પદ્રુમાંકુર *
 ૧૯૧. સં. સુધાકર. ૨૦૩. અષ્ટોચરશતતારલક્ષણ.
 ૧૯૨. રાગ માલા. ૨૦૪. રાગચન્દ્રિકા.
 ૧૯૩. રાગતરંગિણી ૨૦૫ રાગચન્દ્રિકા સાર (હિંદી) *
 (૧) સં. પારિજાત. * (૧) સંગીતસારામૃતોદ્ધાર.*

અમાંથી * આ ૬ ગ્રંથોના રાગાધ્યાય અને કેટલાક આસ્વા
ગ્રંથના સારરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. બાકીના ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ થશે.

(૧૧.)

હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા સ્થળોમાં ચૌક્કસ ટેકાળા નહિ સમજાવેલા એવા
કેટલાક ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે હોવા વિષે જણાવ્યું છે.

(૧) સંગીત રત્નાકર.

(૨) „ „ ની કલ્લિનાથકૃત “ કલાનિધિ ” નામની ટીકા

(૩) „ „ સિંહમૂર્ણ “ સુધાકર ”

આ બન્ને ટીકામાંની પ્રથમની ટીકા આનંદાશ્રમ (પુના) ગ્રંથાવલીમાં
પ્રસિદ્ધ થઈ છે. અને બીજી માત્ર એક જ અધ્યાય ઉપરની ટીકા કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ
થઈ તો પ્રસિદ્ધ છે. ૫ ઉપરાંત રત્નાકર ઉપરની નીચેની ટીકાઓ છે, પરંતુ તે
ઉપલબ્ધ નથી તેથી પ્રસિદ્ધ થઈ શકી નથી.

(૪) ચિત્રોદના કુંભારાણા ની એક ટીકા છે. તે કદાચ નં. ૧૯ વાળો ગ્રંથ
જે સંગીતરાજ પૂર્વે જણાવ્યો છે તે હશે એમ અનુમાન વાચ છે.

(૫) ગંગારામ પંડિતની હિંદીભાષામાં એક ટીકા હતી એમ મી. શારદાપ્રસાદ ઘોષ
એમણે જોઈ હતી (કલકત્તા)

(૬) હંસમૂર્ણકૃત ટીકા

(૭) તૈલંગ ભાષામાંની ટીકા.

(૮) માધ્યરૂપે વાંચેલી ટીકા.

૨૦૬. ગીતપ્રકાશ સંગીત નારાયણમાં આનું નામ આવેલું છે. તેની ૧ નકલ
ઑક્સફોર્ડની બ્રાડલીયન લાયબ્રેરીમાં છે.

૨૦૭. ગીતશંકર. મીષ્મમિશ્રકૃત અયોધ્યા તરફ મઠી શકશે.

૨૦૮. તાલોપનિષદ ડૉ. બુલ્લરની ગુજરાતી ગ્રંથોની યાદી લેખ ૧ નંબર ૮૪.

૨૦૯. મેલરાગસ્વરસંગ્રહ. ? મદ્રાસ તરફ શોધ કરવો.

૨૧૦. રાગચંદ્રોદય વિમલ કૃત. ડૉ. બુલ્લરની ગુજરાતના ગ્રંથોની યાદી.

૨૧૧. રાગમાલા જીવરાજ દીક્ષિત. ગંગાલના ગ્રંથોની ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની
યાદી.

૨૧૨. રાગવિવેક. મધ્યપ્રાંત, નાગપુર ગંગે સ્થળે તપાસ કરવાથી કદાચ મઠી
શકશે.

૨૧૩. રાગાર્ણવ સંગીતદર્પણમાં તેમજ સુરતરંગિણીમાં નામ આવેલું છે.
૨૧૪. રાગોત્પત્તિ મદ્રાસ તરફ તપાસ કરવા જેવા છે.
૨૧૫. વીણાતંત્ર " " "
૨૧૬. સંગીતકલાનિધિ-હરિભટકૃત વાયવ્યપ્રાંત, કનોજ, દિલ્લી વગેરે સ્થળે શોધ કરવો.
૨૧૭. સંગીતકલિકા-- રઘુવંશની ટીકામાં હેમાદ્રિષ આ ગ્રંથનું નામ લીધેલું છે, તે ઉપરથી તેનું પ્રામાણ્ય ટીકે હોવું જોઈએ.
૨૧૮. સંગીતકૌમુદી-સંગીત નારાયણમાં આ ગ્રંથનું નામ આવેલું છે ઓક્સફોર્ડની લાયબ્રેરીમાં એજ નામનો જે વીજો ગ્રંથ છે તે જુદો છે.
૨૧૯. સંગીત ચિંતામણિ--કમલલોચન કૃત. નાગપુર મધ્યપ્રાંત તરફ.
૨૨૦. સંગીતતાલ ?
૨૨૧. સંગીતધીમાંસા--કુંભકર્ણનરેંદ્ર ચિતોડના પ્રસિદ્ધ કુંભારાણાકૃત. રાજપુતાના મધ્યપ્રાંત વગેરે તરફ.
૨૨૨. સંગીતદામોદર--દામોદર. નાગપૂર મધ્યપ્રાંત કિલહાર્દની યાદીમાંનો નં. ૯૧ એજ નામનો હરિવલ્લભનો વીજો ગ્રંથ છે તે જુદો.
૨૨૩. સંગીત રત્નમાલા--મમ્મટ (કાવ્યપ્રકાશના કર્તા) આ મહાપંડિત કાશ્મીર દેશમાં ૧૨ મા સૈકામાં થઈ ગયો સંગીત નારાયણમાં આ ગ્રંથનું નામ આવેલું છે.
૨૨૪. સંગીત રાગલક્ષણ કનોજ વગેરે સ્થળે મળી શકશે.
૨૨૫. સંગીતશાસ્ત્ર શાસ્ત્રીય. મદ્રાસ તરફ.
૨૨૬. સંગીતસર્વસ્વ--વેળીસહાર ૭૫. દ્વરની ટીકામાં અને કર્પૂરમંજરી ઉપરની વાસુદેવની ટીકામાં એમ બન્ને ટીકાઓમાં આ ગ્રંથનું નામ આવેલું છે.
૨૨૭. સંગીતસારસંગ્રહ --દક્ષિણમદ્રાસ વગેરે સ્થળે જોવું.
૨૨૮. સંગીતસુધા--મીમનેન્દ્ર અયોધ્યા " "
૨૨૯. સંગીતામૃત-કર્તા-કમલલોચન (નાગપુર વગેરે સ્થળે જોવું)
૨૩૦. સંગીતાર્ણવ--સંગીત દર્પણમાં ઉદાહૃત. ઓક્સફોર્ડ લા. નં. ૨૦૧A
- ૨૩૧ સ્વરપ્રસ્તાર- } આ ગ્રંથો મદ્રાસ તરફ મળી શકશે.
- ૨૩૨ સ્વરસમુચય- }
- ૨૩૩ સંગીતનૃત્યાકર-ભરતાચાર્ય-ઑંધ. ભાગ ૧૬. નં. ૧૦૦
- ૨૩૪ સંગીતરઘુનંદન-વિશ્વનાથ " " ૧ " ૧૮

- ૨૩૫ સંગીતરત્નાવલિ-સોમરાજદેવ ડૉ. બુલ્લરની યાદી નં. ૪-૨૩૪
 ૨૩૬ સંગીતસિદ્ધાંત-રામાનંદતીર્થ રાજેન્દ્રલાલમિત્રની યાદી નં. ૧૦૧૭
 ૨૩૭ નાદદીપક-રાજેન્દ્રલાલમિત્રની યાદી નં. ૧૩૪

(૧૨)

સંગીતરત્નાકરનું સંશોધન કરનાર પેઢિત મંગેશરાવ રામકૃષ્ણ તેલંગે પુના આનંદાશ્રમગ્રંથમાલામાંનો સં૦ રત્નાકર નામે જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં છેવટે ગ્રંથોનાં એક યાદી આપી છે. તેમાંના વળાંકો ગ્રંથો ઉપર આવી ગયા છે, પરંતુ જે ગ્રંથો ઉપરની કોઈ પણ યાદીમાં આવ્યા નથી તે ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : તે કયાં છે એ તો પ્રશ્ન જાણે ; પરંતુ શોધકોએ તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

૨૩૮ અર્જુનભરતમ્	કર્તા	અર્જુન
૨૩૯ ગીતાલંકાર	"	અનંતનારાયણ
૨૪૦ તાલપ્રસ્ત (સ્થ ૧) મ્	"	?
૨૪૧ તાલાદિલક્ષણમ્	"	?
૨૪૨ તાલાભિનયલક્ષણમ્	"	નન્દિકેશ્વર
૨૪૩ ધ્રુવપદટીકા	"	ભાવભટ્ટ
૨૪૪ નાદદીપિકા	"	મટ્ટાચાર્ય
૨૪૫ નૃત્યરત્નાવલિ	"	ગણપતિદેવસેન
૨૪૬ ભરતભાષ્ય	"	ન્યાયદેવ
૨૪૭ ભરતલક્ષણમ્	"	?
૨૪૮ ભરતશાસ્ત્રમ્	"	રઘુનાથ
૨૪૯ ભરતશાસ્ત્રસંગીતમ્	"	?
૨૫૦ ભરતસારસંગ્રહ	કર્તા	ચંદ્રશેખર
૨૫૧ મતંગભરતમ્	"	લક્ષ્મણભાસ્કર
૨૫૨ મુક્તાવલિપ્રકાશિકા	"	?
૨૫૩ મેલાધિકારલક્ષણમ્	"	?
૨૫૪ રાગનિરૂપ	"	નારદ
૨૫૫ રાગવિચાર	"	શ્રીરામ
૨૫૬ રાગાદિસ્વર નિર્ણય	"	રઘુનાથ પ્રસાદ
૨૫૭ વીણાવાદ્યલક્ષણમ્	"	?

૨૧૮	વીરપરાક્રમ	”	વાસુદેવ
૨૧૯	સપ્તાંગલક્ષણમ્	”	?
૨૨૦	સરાગચંદ્રોદય	”	?
૨૨૧	સંગીતદીપિકા	”	નિપ્પ (મ્વ) મૂપાલ
૨૨૨	” પાઠ	”	?
૨૨૩	” રાઘવ	”	ધોમમૂપાલ (?)
૨૨૪	” વૃત્તરત્નાકર	”	વિઠ્ઠલ
૨૨૫	” સમયસાર	”	પાર્શ્વદેવ
૨૨૬	” સર્વાર્થસંગ્રહ	”	?
૨૨૭	” સારાવલી	”	?
૨૨૮	” સુધાકર	”	હરિપાલ
૨૨૯	” સુરામૃતમ્	”	તેજાવર નિવાસી ખોસલે તુલાજી મહારાજ
૨૩૦	” સેતુ	”	ગંગાસામ
૨૩૧	” સારસંહિતા	”	નારદ
૨૩૨	” સ્વરમંજરી	”	?

(૧૩)

મરુચ (ગુજરાત) થી ૧૨ માફલ ઉપર શુકલતીર્થ નામે એક જૂનું સ્થળ છે. ત્યાંના શ્રીમાઝી બ્રાહ્મણો સામવેદના અધ્યયન માટે ઘણા પંકાયલા છે. ત્યાં સામ-વેદ અને સામગાનના ઘણાક ગ્રંથો મળી શકશે એમ મને એક ગૃહસ્થે કહ્યું હતું. અને નીચેના ગ્રંથો ત્યાં છે એમ જણાવ્યું હતું.

૨૭૩ ગાંધર્વવેદ—વેદનાં ગાન કેવી રીતે ગાવાં એ વિષેની ઘણીજ માહિતી આ ગ્રંથમાં છે. જોધપુરાના દાનાધ્યક્ષ શ્રીમાઝી બ્રાહ્મણ છે તેમના સંગ્રહમાં પણ સામગાન વિષેના ઘણાક ગ્રંથ છે એમ એક યોગી ગૃહસ્થે મને જણાવ્યું હતું.

૨૭૪. સામદર્પણ ૨૭૫. પંચમસારસંહિતા
૨૭૫. સામતંત્ર ૨૮૦. સામમાત્રાલક્ષણ—સામવેદના
૨૭૬. ધાતુતંત્ર મંત્રોમાં આવતી માત્રાઓ કેવી રીતે
૨૭૭. ક્રુત્તંત્ર. ગણવી તેનાં ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ
૨૭૮. નારદીય શિક્ષા સમજાવેલું છે. આ ગ્રંથની એક પ્રત
મ્હારી પાસે પણ છે.

(૧૪)

યુરોપ દિ પાશ્ચાત્ય દેશમાં જે ગ્રંથો છે તે નીચે પ્રમાણે છે. એ ગ્રંથો ત્યાંની લાયબ્રેરીઓમાં અત્યંત કાઠગીથી વ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવેલા છે.

૨૮૧. નારદસંહિતા—નારાયણ દેવે આ ગ્રંથમાંનાં કેટલાંક વચનો લીધાં છે. જેમકે નારદસંહિતાયાં ચત્વારિંશત્ રાગનિરૂપણં. ઑક્સફોર્ડની બૅંડલીયન લાયબ્રેરી

નં. ૨૦૧. A.

૨૮૨. સંગીતાર્ણવ ઑક્સફોર્ડ ૦ નં. ૨૦૧. A.

૨૮૩. ગીતપ્રકાશ " " નં. ૨૦૧. A.

૨૮૪. તાલલક્ષણ—કોહલાચાર્યકૃત નં. ૩૦૨૬.

૨૮૫. " નંદિકેશ્વર " ૩૦૮૯.

આ બંને ગ્રંથની પ્રતો લંડનની ઇન્ડિયા ઑફિસ લાયબ્રેરીમાં પળ છે.

૨૮૬. પંચમસારસંહિતા—નારદ ઑક્સ ૦ નં. ૨૧૧. A

૨૮૭. સંગીતનારાયણ—ગજપતિ " " નં. ૨૧૧. A

ઇન્ડિયા ઑફિસમાં પળ એક નકલ છે.

૨૮૮. સંગીતદામોદર " નં. ૧૪૮૬.

૨૮૯. રાગમાલા ઑક્સ ૦ નં. ૧૦૧. B.

ઇન્ડિયા ૦ નં. ૧૬૧૬.

૨૯૦. રાગનિબોધ ઑક્સ ૦ નં. ૨૦૦. A

૨૯૧. સંગીતદર્પણ " " નં. ૨૦૦. B

૨૯૨. સંગીતકૌસુદી ઑક્સફોર્ડ ૦ નં. ૨૦૧. A.

૨૯૩. સંગીતશાસ્ત્ર સારંગધર (?) " ૧૦૮. A.

પારિસના ગ્રંથ સંગ્રહાલયમાં પળ અનેક ગ્રંથો છે, તેમજ જર્મનીમાં પળ તેવોજ સંગ્રહ છે. જે શોધક પ્રવાસીઓ ત્યાં જઈ આર્યસંગીતની ઉન્નતિ માટે કાઠગી ધરાવતા હોય તેમણે અવશ્ય સંગ્રહ કરી આ દેવી વિદ્યા ઉપર ઉપકાર કરવો એવી તેમને અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

(૧૫)

(૧) પુનામાં પળ જુદી જુદી લાયબ્રેરીઓમાં થોડાક ગ્રંથો છે એમ જણાય છે. ત્યાં “પુના ગાયન સમાજ” નામે એક સંસ્થા છે. તે તરફથી હમણાંજ લગભગ ૪-૬ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલો રાધાગોવિંદસંગીતસાર

નામનો પ્રચંડ ગ્રંથ બહાર આવેલો છે. એ ઉપરાંત એ સંસ્થા પાસે કેટલાક હસ્ત લિખિત પુસ્તકો છે. (૨) તેમજ શ્રીયુત્ અન્ના સાહેવ ધારપુરેની પાસે સંગીતના કેટલાક ગ્રંથો છે. તે ગ્રંથો મને દૂરથી બતાવ્યા હતા !! આજ મ-રાષ્ટ્રનું સંગીતશાસ્ત્ર પ્રત્યેનું ધ્યાન ઝેંચનાર તેઓ પ્રથમજ હતા. તેમણે ઘણા વર્ષ પૂર્વે સંગીતમીમાંસા નામે એક માસિક પુસ્તક ચલાવેલું હતું. ત્યાર બદ રાગ-વિવોધ, સંગીતપારિજાત, નારદીશિક્ષા, વગેરે ગ્રંથો હાલ જે બધા પ્રચલિત છે તે પ્રથમ તેમણેજ પ્રસિદ્ધ કરેલા હતા. ઉપરની યાદીમાં આવેલા ગ્રંથો ઉપરાંત

૨૨.૪. તાનસેનસંગીતસાર—તાનસેનકૃત. ભાષા હિન્દી

એ નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરેલો હતો અને પોતાના માસિકદ્વારા અજ્ઞા મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ધોડાક ભાગમાં સંગીતશાસ્ત્રની ચર્ચા સારી ચલાવેલી હતી.

પુનાની આનંદાશ્રમ સંસ્થાપાસે સંગીતના ૨-૪ ગ્રંથો છે, તે હવે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થવાના છે. એ ગ્રંથો તેના ચાલકોએ મને બતાવ્યા હતા તેમજ ત્યાંની ઢક્કન કૉલેજમાં જે લાયબ્રેરી છે તેમાં પણ પ્રાચીન (છઠ્ઠાસૈકાપૂર્વેનાં) પુસ્તકો છે તેમાં સંગીતના પણ ગ્રંથો હોય એમ અનુમાન થાય છે એમ મને એકવાર સાક્ષર શ્રીયુત્ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કહ્યું હતું. પરંતુ ત્યાં જઈ એ સંઘર્ષી તપાસ કરવાનું મારાથી બની શક્યું નથી.

હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન હસ્તાલિખિત ગ્રંથો મેલવાને તેની તેમજ જે ગ્રંથો મળી શક્યા નથી એવા, અથવા જે ગ્રંથોનાં વચનો ઇતર ગ્રંથોમાં આવેલાં હોય તે ઉપરથી પસો લાગેલા; એવા એવા પ્રાચીન ગ્રંથો જે જે કંઈ આજ સુધી સમજી શક્યા છે તેની ચોક્કસ યાદીઓ અનેક શોધકોએ તેમજ સંસ્થાઓએ કરી છે. એ શોધકોમાં ડૉ. રાજેન્દ્રલાલમિત્ર, ડૉ. બુલ્લર, ડૉ. વરજેસ વગેરે પણ પ્રખ્યાત છે. તેમની અલંકૃત 'ઉચ્ચોગશીલતા' શોધ અને પ્રગટ પરિશ્રમથીજ પ્રાચીન ગ્રંથ-સમૂહ કેટલો મહાન છે તેનું માન આપણને થયું છે. આજ સુધી જે જે શોધ-કોએ અને સંસ્થાઓએ પ્રાચીન હસ્તાલિખિત પુસ્તકોની યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તે સઘળી ઉપરથી પ્રખ્યાત જર્મન શોધક ડૉ. ફ્રેન્ચે (આફરેકટે) એક એક મહોટી યાદી ૩ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે, તે યાદીમાં સંગીતના જે જે ગ્રંથો જણાવેલા છે તેમાંના લગભગ તમામ નામો ઉપર આધી મધ્યજ છે. પરંતુ હજી હિંદુસ્થાનમાં જુએલો પડેલો ગ્રંથસમૂહ કેટલો મહોટો છે કે, જેની

કલ્પના અલગે કરી શકાવી અશક્યવત છે. નવા નવા ગ્રંથો મળતા જાય છે તેમ તે તે ગ્રંથો શોધકોની ચાદીઓમાં સંકલિત થતાજ જાય છે- પણ જે ગ્રંથો હજાં અજ્ઞાત અવસ્થામાં છે તેવા જે કેટલાક સમજી શકાયા છે તે વિષે ટુંકામાં માહિતી આપવામાં આવે છે કે જે તરફ શોધકો અવધ્ય ધ્યાન આપશેજ.

૨૧૫. નટસૂત્ર. આર્યેતિહાસમાં પ્રાચીન સૂત્રકાલ પ્રસિદ્ધ છે. ૧ કાલમાં દર્શનો વ્યાકરણ, યજોતિષાદિ શાસ્ત્રો સૂત્રરૂપેજ રચાયાં હતાં. જેમ્ હતર વિષયનાં તેમ સંગીતના પણ સૂત્રો રચાયાં હોવાં જોઈએ. સંગીતના નૃત્ય અંગ ઉપર તો સૂત્ર વદ્ધ ગ્રંથ હતોજ એમ પાણિનીના (યા.૪, પાદ ૩, સૂત્ર ૧૧૦) પારા શરીર્ય શિલાલિખ્યામ્ મિહુનટસૂત્રયોઃ । ૧ સૂત્ર ઉપર અનુમાન થઈ શકે છે. પાણિનીનો સમય વુદ્ધકાલની પણ પૂર્વનો છે તે સ્પષ્ટ છેજ.

૨૧૬. કોહલાચાર્ય કૃત સંગીતગ્રંથ હોવા વિષે એક પૂરાવો મળી શક્યો છે તે એવો કે, —નવમાં શતકમાં કાશ્મીરી દામોદર મદ્દે (તે વસ્તના કાશ્મીરના દિવાને) કુટ્ટની મત નામે પુસ્તક લખેલું છે, તેમાં કોહલાચાર્યનું નામ આવે છે જેમકે વિટ સ્ટ્ર કોહલા નૃત્યતિ કોહલ ધરતોદિતપ્રિયયા । આમાં ભરતની સાથે પ્રથમથીજ કોહલનું નામ ગણાશેલું છે. તે ઉપરથી નવમા શતકની પૂર્વે સંગીતના આચાર્ય તરીકે કોહલની પ્રસિદ્ધિ હોવી જોઈએ પણ વિચારવા જેવું છે કે, તેના કરતાં તેના ગ્રંથની છાપ વિદ્વાન વર્ગ ઉપર વિશેષ પડેલી હોવી જોઈએ.

૨૧૭. જ્ઞાનરાજકૃત સંગીત ગ્રંથ. શકે ૧૪૨૫ માં જ્ઞાનરાજ નામે પ્રખ્યાત યજોતિષ થઈ ગયાં તેણે સુંદર સિદ્ધાંત નામે યજોતિષ ગ્રંથ લખ્યો છે. જ્ઞાનરાજે યજોતિષ ઉપરાંત સાહિત્ય, અને સંગીત ૧ વિષયો ઉપર પણ ગ્રંથો રચ્યા છે. એમ દૂર્ય ભાસ્કરીય શ્રીજા માધવનાં લખ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, જ્ઞાનરાજકૃત કોઈ ગ્રંથ હોવો જોઈએજ.

ભરત કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનું ભાષાંતર આપણા પ્રસિદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર કવિશિરોમણિ શ્રીચુત્ત નથુરામ સુંદરજીએ ગુજરાતી ભાષામાં કર્યુંજ છે. ૧ ભરતના સમય ઇ. સ. ના ૩ થી ૫ માં સૈકાની વચમાંનો છે એમ મનાય છે. હવે સંગીતસ્નાકરનો સમય ઇ. સ. ૧૩ માં શતકના પૂર્વાર્ધમાંનો મનાય છે. ૧ ભરત અને શાહજીદગી વચમાં લગભગ ૮૦૦ ક્ર ૧૦૦૦ વર્ષને

સમય ચાલ્યો ગયો છે એ વચગાળામાં જે આચાર્યો થઈ ગયા તેમાંના કેટલાક નાં નામો રત્નાકરકર્તાએ આપ્યાં છે તે આ પ્રમાણે:— ૧ સદાશિવ, ૨ પાર્વતી, ૩ વ્રહ્મા, ૪ ભરત, ૫ કદમ્બમુનિ, ૬ મતંગ, ૭ યાત્રિક, ૮ ડુર્ગા, ૯ શક્તિ, ૧૦ શાર્દૂલ, ૧૧ કોહલ, ૧૨ વિશાખિલ, ૧૩ દંતિલ, ૧૪ કંતલ, ૧૫ અશ્વત્થ, ૧૬ વાયુ, ૧૭ વિશ્વાવસુ, ૧૮ રંભા, ૧૯ અર્જુન, ૨૦ નારદ, ૨૧ તુંબુરુ, ૨૨ હનુમાન, ૨૩ માતૃગુપ્ત, ૨૪ રાવણ, ૨૫ નંદિકેશ્વર, ૨૬ શ્વાતિ, ૨૭ ગુણ, ૨૮ ધિદુરાજ, ૨૯ ક્ષેત્રરાજ, ૩૦ રાહલ ૩૧ રુદ્રદેવ, ૩૨ ભોજરાજા, ૩૩ સોમેશ, ૩૪ લેહટ, (ભરત ઉપર વ્યાખ્યા કરનાર) ૩૫ ઉદ્ધટ, ૩૬ શંકુક, ૩૭ અભિનવગુપ્તમટ્ટ, ૩૮ કીર્તિધર, તેમજ અન્ય આચાર્યોં આ વધાં નામો ગણાવ્યા પછી કર્તા લખે છે કે,

અન્યે ચ વહવઃ પૂર્વે યે સંગીતવિશારદા : ।

અગાધ્ર બોધમન્યેન તેપાં મતપયોનિધિમ્ ॥

નિમર્શ્ય શ્રીશાર્ફદેવઃ સારોદ્ધારાભિમંચ્યધાત્ ॥ સં ૨૦૧.

એ ઉપરાંત પૂર્વે થઈ ગયેલા સંગીતશાસ્ત્રના અનેક તત્વચિંતકોના અગાધ્ર બોધનું મધન કરી, તેના માલગણરૂપ આ સારોદ્ધાર શ્રીશાર્ફદેવે કર્યો છે. આ ઉપરાંત એટલું તો સમજી શકાય તે છે કે ! કર્તાએ ગ્રંથ રચના કરી હશે ત્યારે એ વધા સંગીતવિશારદો પોતે તેમની પાસે તો નહીં હોવા જોડે, પરંતુ તેમના બનાવેલા ગ્રંથોજ પાસે રાખીને સં ૦ રત્નાકર નામે ગ્રંથ બનાવ્યો. કાલ અનંત છે. આશા પણ અમર છે, મનુષ્ય પ્રયત્ન સતત છે અને કાર્ય કારણભાવ અવા-ધિત છે તો એ વધા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થઈ શકે એવો પણ સુવર્ણમય વલત આવશે એવો સંભવ છે.”

(૧૬)

જે ગ્રંથો કોઈ પણ શોધકોની યાદીમાં જોવામાં નહોતા આવ્યા છતાં મળી શકે તેવા છે, અને કેટલાક તો પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચુક્યા છે એવા થોડાક ગ્રંથો વિષે અને તે સાથે થોડાક ફારસી કે ઉર્દુ અને એકાદ બે ઉપયોગી ગ્રંથો વિષે હસારારૂપે બે શબ્દ જણાવીએ છીએ.

૨૧૮. સુરતરંગિણી—આશરે ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ફનાયતખાં નામે કોઈ મુસલમાન સંગીતજ્ઞ થઈ ગયો. તેણે તે વલતે જે સંગિતપદ્ધતિ અને માન્યતાએ પ્રચલિત હતી તેનો સંગ્રહ કરીને હિંદી ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે. તેની ૧ પ્રત મને કચ્છ

મૂળ શહેરમાંથી એક નાગર ગૃહસ્થ તરફથી મળી હતી. તે મ્હેં છાપી પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ ગ્રંથ કોઈ પણ શોધકની યાદીમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

૨૯૯. તાલચક્રપદ્ધતિ—આ ગ્રંથ ઘણાક સંગીત પ્રેમીઓના જાણવામાં છે, પરંતુ તેનું નામ એક પણ શોધકની મૂલ્યમાં નથી. આનાં કેટલાંક હસ્તલિખિત પાનાં વડોદરાનાં વાઙ્મયશાસ્ત્રી દ્રવિડે મને વતાવ્યાં હતાં. તેમાં વર્તમાન સંગીતમાં જે વધા તાલ વ્યવહારમાં વપરાય છે તે સવલ્લાનાં લક્ષણો આપેલાં જોવામાં આવ્યાં. એની નકલ મેં ડતારી લીધી છે.

૩૦૦. નાદસિદ્ધાંત—આ ગ્રંથને ત્રુટિત ભાગ મને વડોદરામાંથી મળ્યો હતો. વડોદરામાં શામરાવ બુવા નામે સિતાર વગાડવામાં અતિ કુશલ ગૃહસ્થ થઈ ગયા. તેમના સંગ્રહમાં કેટલાંક ગ્રંથો હતા. તે તમામ ઉધડને ભોગ થઈ પડ્યા. એમાંથી આ ગ્રંથનાં કેટલાંક પાનાં મને સ્વર્ગસ્થ ગણુબુવા નિષાસકરના પુત્ર રામચંદ્રરાવે આપ્યાં હતાં. તેમાંનો વિષય, પ્રણાલિ, બગેરે જોતાં ગ્રંથ સારો હતો. એ ગ્રંથની અસર ત્યાંના કલાવાનોમાં સારી હતી. છતાં તે ગ્રંથ દુનિયાની નજરે ચઢી શક્યો નહિ.

૩૦૧. ગાયનમાનમનોરંજન—વડોદરાની સંસ્કૃત લાયબ્રેરીમાં નંબર ૧૧૬૯ નો ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો તે સાધારણ ઠીક છે.

૩૦૨. રાધાનોવિદસંગીતસાર—આ પ્રચંડ ગ્રંથનાં ૭ પુસ્તકો છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એ ગ્રંથ પુનાના ગાયનસમાજ તરફથી છપાયો છે. તે પૂર્વે મારવાડ બગેરે તરફ પ્રસિદ્ધ હતો, છતાં તેનું નામ એક પણ શોધકની યાદીમાં નથી.

૩૦૩. સંગીતચંદ્ર—(હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, કલકત્તાની યાદી)

૩૦૪. સંગીતમૃત—ગુજગતીના દેવાલીના વધારાના અંકમાં આપણા ગુર્જર સાક્ષરવંશુ શ્રીયુત તનસુખરામ માઈએ એક લેખ લખી, એમાંના કેટલાંક સૂત્રો ઉપર વિવેચન કર્યું હતું. તેનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ સૂચિપત્રેકામાં જોવામાં આવતો નથી.

૩૦૫. માનકુતૂહલ—આ ગ્રંથનું નામ સુરતરંગિણીમાં આવેલું છે. તેના વલ્લભમાં હનુ-માનના મતના પાંચ ગ્રંથો પ્રચલિત હતા એમ જણાય છે, તેમાં આ ગ્રંથ પણ ગણાયો છે. એનાં કેટલાંક ત્રુટિત પાનાં એક ગવૈયાને લાંબી મારા હાથમાં આવેલાં હતાં.

૩૦૬. તોફેતુલહિંદ—આ ફારસી ભાષાનો ગ્રંથ ગવૈયાઓમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. અને

- સુરતરંગિણીમાં પળ ઉદાહૃત છે. તે ઉપરથી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ ગ્રંથ રચાયેલો તો હોવોજ જોઈએ. પારિજાત, દર્પણ, સંગીતાર્ણવ, માનકુતૂહલ, તોફેતુલહદિ એ પાંચ ગ્રંથ હનુમન્મતના ગણાવેલા છે.
૩૦૭. નગમાતે આસફી—ફસલી સને ૧૨૨૪. કર્તા ગુલામરજાઈબને બનાવેલો. એની પ્રત મુંબઈના સંગીતપંડિત મી. ભાતલેડે પાસે છે. એમ સંગીત પદ્ધતિના ૨ જા ભાગ ઉપરથી જણાય છે.
૩૦૮. સરમાએ-એ-અશરત—આ ગ્રંથ પળ ઉપર પ્રમાણે ઉર્દુમાં લખાયો છે. તે પળ મી. ભાતલેડે પાસે છે. અને તે હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલો છે.
૩૦૯. ગુંચર્રાગ—જેને સંસ્કૃતમાં રાગમંજરી કહી શકાય. એ ગ્રંથ ઉર્દુમાં હોઈ મ્હને ભાવનગરના રાજ્ય ગાયક અને સંગીતકલાધરના રચનાર મી. ડાહ્યાલાલ શિવરામે વતાવ્યા હતા.
૩૧૦. ઓકદેગોશા—કર્તા નાયક બેજુબાવરા, આ ગ્રંથના સંવેધમાં સરવિલિયમ-જોન્સે લાસ.
૩૧૧. રાગમાલા. કર્તા—ગંગાધર. સરમા-એ અશરત ગ્રંથ લખનાર મહમ્મદસાદક અલીખાને (દિહીના) પોતાનો ગ્રંથ જે બેચાર સંસ્કૃત ગ્રંથો જોડેને બનાવ્યો તેમાં આ ગ્રંથ પણ આધાર રૂપે રાખેલો હતો. તેના કર્તા તરીકે તેણે ગંગાધર-નું નામ આપ્યું છે. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ક્ષેમકર્ણ અને પુંડરીક વિઠ્ઠલની રાગમાલા તે આ નહિજ એ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.
૩૧૨. સમાવિનોદ—આ ગ્રંથની સ્તુતિ સરમા-એ-અશરતમાં તેમ સરવિલિયમ જોન્સે પોતાના ગ્રંથમાં કરી છે તોફેતુલહદ બનાવતી વખતે આ પુસ્તકનો આધાર લીધો હતો. કર્તા કોણ છે તેનું નામ નથી.
૩૧૩. રાગદર્પણ—સરમા-એ અશરતમાં આનો આધાર લખેલો છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત હોવો જોઈએ એમ તેના જણાવવા ઉપર અનુમાન થાય છે.
૩૧૪. બૃહદેશી—કર્તા મતંગાચાર્ય આ ગ્રંથ હોવા વિષે સં૦ રત્નાકર પૃ. ૧૬૪ શ્લોક ૪૨ માંના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે, તેમ રાગવિબોધકાર સોમદેવ પણ પૃ. ૯ માં બૃહદેશી ગ્રંથનો ઉતારો આપી તે ગ્રંથ મતંગાચાર્યનો છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ ગ્રંથ દેશી સંગીત ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ એમ જણાય છે.
૩૧૫. હનુમાનકૃત દેશીસંગીત—હનુમાન નામના આચાર્યે દેશી સંગીત ઉપર

એક ગ્રંથ રચેલો હતો એમ તેમાંથી ચતુરકાલિનાથે તેમજ રામવિગ્રાધકારે એક શ્લોક ઉતારી લીધો છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ ગ્રંથ હાલની ચાલુ સાલની પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલો હોયો જોઈએ એમ ફત્તર અનેક પુરાવાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. શોધકોએ આ સંવંધમાં અવશ્ય શોધ કરવી જોઈએ.

૩૧૬. સંગીતલલાંકુર. સરાવલિયમ જોન્સે આ ગ્રંથ જોઈલો હતો એમ તેના લલાળા ઉપરથી જણાય છે તે ઉપરાંત તેણે રત્નમાલ્ય, દર્પણ, વગેરે ગ્રંથો જોયા હતા, કે જે ઉપર આધાર મળ્યો છે.

૩૧૭. યાદિક્રમત. રત્નાકરની પૂર્વેના યાદિક્રમ નામે આચાર્યનો કોઈ સંગીત ગ્રંથ હોયો જોઈએ. કારણ કે શાસ્ત્રદેવે રત્નાકરમાં તેના મત પ્રમાણે ૧૬ રાગ આપેલા છે.

૩૧૮. ગોપાલનાયક. આનું નામ કાલિનાથે પોતાની ટીકામાં (પૃ.-૪૩૩-૩૪) માં આપેલું છે. તે ૧૪ માં સૈકાના આરંભે અલ્પાલ્પ પઠાણની કારકીર્દીમાં થઈ ગયો. તે દક્ષિણનો પંડિત હતો. એમ મનાય છે. જે ઉપરથી ગોપાલ નાયકનાં ગ્રંથ કોઈ હોયો જોઈએ.

૩૧૯. હરદન્તમિશ્ર. કાલિનાથે પોતાની ટીકામાં (સં. ૨૦ પૃ. ૨૬૩) આનું નામ લીધું છે. જે ઉપરથી તેનો કોઈ ગ્રંથ હોયો જોઈએ, એમ નિશ્ચિત અનુમાન થાય છે.

૩૨૦. ગાયનકલાપ. ૩૨૧ ભરતમિત્રસંવાદ. આ બે ગ્રંથો પુના ગાયનસમાજના હસ્તપત્રકમાં ગણાવેલા છે.

૩૨૨. હસ્તાધ્યાય (પુના ગાયનસમાજના હસ્ત) તે ઉપરાંત

૩૨૩. પદ્યધરમિશ્ર. ૩૨૪ અશોકમલ્લ અને ૩૨૫ રામદાસનાયકના ગ્રંથો હોવા વિષે જણાય છે. (પુનાગા. ના હસ્તપત્રક ઉપરથી)

.સંસ્કૃતની સાથે હિંદી ભાષાના અને ઉપર જણાવેલા ફારસી-ઉર્દુમાં રચાયેલા વળાણ ગ્રંથો હાલમાં મળી આવ્યા છે. જે વિષે પ્રાચીન શોધકોએ પોતાની યાદીમાં કંઈક પૂર્ણ દર્શાવે કર્યો નથી. ન જાણે એવા કેટલાંક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થશે. કાલક્રમ મહાસાગરમાં ડંડી ડુવકી મારી રહેલા ગ્રંથો જેમ જેમ સપાટી ઉપર આવતા જશે તેમ તેમ ભારતવર્ષીય સંગીત ઉપર અવનવો પ્રકાશ પડતો જશે એ સ્પષ્ટ છે. અને તેનો જોગસા ઇતિહાસ તૈયાર કરી શકાશે.

આ પ્રમાણે આપણા સંગીત ઉપર અનેક વર્ષો સુધી, અનેક મહા પંડિતોએ-

આચાર્યોએ અને સંગીત નિપુણોએ પ્રયત્ન કરીને સૈંકડો ગ્રંથો રચી રાખ્યા છે અને એ સર્વેએ આપણને અનેત ઋણી બનાવ્યા છે. એ ઋણમાંથી મુક્ત થવું એ દરેક સંગીતજ્ઞોનું પ્રથમ કર્મ છે. આજના ભારત વર્ષમાંથી જેટલા પંડિતો હોય તેમનું સંમેલન કરી, દરેક વિષયોનો શાસ્ત્રીય તેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાયોગિક નિર્ણય કરી મહાભારત ગ્રંથ રચવો જોઈએ, અને તે ઉપર સતત મનન થવું જોઈએ. તેમ થશે તોજ આ આપણી વાડિલોપાનિત કલાની વૃદ્ધિ થતી રહેશે.

આપણા ભારતવર્ષ જેવા મહાભારત દેશમાં સંગીત બે પ્રકારે વહેંચાઈ ગયેલું છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકાર ઉત્તર હિંદુસ્થાનના સંગીતનો અને બીજો પ્રકાર દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સંગીતનો છે. એ બંનેને અનુક્રમે આપણે હિંદી સંગીત અને કર્નાટકીય સંગીત એવાં બે નામ આપીશું. જાણે જે વિચાર ચલાવીએ છીએ તે હિંદી સંગીત વિષેનો છે. આજો પંજાબ, બંગાળ, રાજપુતાના, સિંધ, વાયવ્યપ્રાંત, કાશ્મીર, નેપાળ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર, એ બધા ઉત્તર હિંદના દેશોમાં જે સંગીત ચાલુ છે તેજ ચારું હિંદી સંગીત છે. આપણે હાલ જે ઉપયોગી કાર્ય હાથ ધરવું છે તે એ કે, હિંદીસંગીતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનો છે. અને તે માટે જે ગ્રંથો મળી શકે તે ઉપરોક્ત બે પ્રકારના સંગીતમાંથી કયા પ્રકારના સંગીતના છે તેનો વિચાર પ્રથમ કરવાનો છે. ઉપરની યાદીમાં, બંને પ્રકારના સંગીતના ગ્રંથો છે. તેમાં મૃદંગ, તંજોર, ત્રિવેદમ, મદ્રાસ વગેરે સ્થળે ઉપલબ્ધ કે પ્રચલિત હોનારા ગ્રંથો દક્ષિણ સંગીતના હોય એ સંમત છે, અને ઉત્તર તરફ મઝી આવતા ગ્રંથોમાંના ઘણા જાણીતા હિંદીસંગીતના હોય એ સ્વાભાવિક છે, હવે આપણે હિંદીસંગીતનું પ્રચલિત સ્વરૂપ ટુંકામાં તપાસી જઈએ અને ત્યારબાદ સંગીતના ગ્રંથો હાલ જે મળી આવેલા છે તેમનો હિંદીસંગીત સાથે શો સંબંધ ઘટી શકે છે એ વિષે થોડોક વિચાર ચલાવીએ. તેમજ ઐતિહાસિક કાળ વિભાગ કેટલા પડી શકે તેનો પણ ચલાવવા બાંધી ગ્રંથોનું કાલિક વર્ગીકરણ કરવાની આવશ્યકતાનો વિચાર કરીએ.

હિંદી સંગીત ઘણુંજ સાદું અને સરલ છે. એમાં સરિગમપધનિ એ સાત શુદ્ધ સ્વર, રિગધનિ એ ૪ કોમલ સ્વર અને મ એક તીવ્ર મઝી ૧૨ સ્વરોજ સ્પૃઠ્ઠ રીતે વ્યવહારમાં વપરાય છે. તે સ્વરોમાં પરસ્પર વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદીનો સંબંધ એકજ નિયમે સ્વીકારવામાં આવેલો છે. ગ્રામની રચના ઘણીજ સહેલી, અને જે સ્વરને આરંભક તરીકે ગણો ત્યાંથીજ સ્વીકારી શકાય એવી છે. આરોહ કે અવરોહમાં અમુક નિયમે લેવાય તે અલંકાર કે તાન તરીકે મનાય છે. રાગના

સ્વરોનીમાલાઓ વાદી સંવાદીના તત્વ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવે છે. અને તે પ્રમાણે ઉપજી આવતી સ્વરમાલાના સ્વરોમાં અમુકજ સ્વરને પ્રધાન પદ આપી, તેનેજ અંશ તરીકે ગણી, તેના સંવાદિ અને અનુવાદી સ્વરોને યોગ્ય પ્રકારે લઈ રાગનો વિસ્તાર કે આલાપ કરવામાં આવે છે. ને એ રીતેથી જેટલા રાગો ઉપજાવી ગાવામાં આવે છે તે સઘડાઈ રસિક, મધુર અને મોહક હોય છે. આ ઉપરાંત હિંદી સંગીતમાં તાલ પણ વહુજ ધોડા વપરાય છે. મુખ્યતો ૭ કે ૮ તાલજ વ્યવહારમાં વપરાય છે. એ તાલોમાં બાંધેલાં ગાયનો ધ્રુવપદ (ધ્રુવપદ, ચોતાલ), ચ્યાલ, ટપ્પા, ટુમરી કે કન્વાલીમાં રચેલાં હોય છે. એ પાંચ પ્રકાર તે હિંદી સંગીતના ફલરૂપે છે. તેનાં શરીરો પણ જે તે વિષય, રાગ, કાઠને યોગ્યજ મોહક નાજુક, કે લઘુ હોય છે. આ વધામાં શાસ્ત્રને નામે ચીઠી જઈ મ્હેટો હુંગર ઓઢંગવાની પંચાતી હોતીજ નથી. ડ્યાં સાધારણ સ્વરજ્ઞાન થવા માંડયું કે, તુરતજ રાગનાં શાસ્ત્રીય ગાયનો શીઘ્રી આશરે ૪૦-૫૦ રાગનાં ગાયનો અને તેમાં ધોડો તાન પલટો લેતાં આવડયો કે તુરત ગવૈયા બની જાય છે. અને સ્વર, રાગ, તાલ, આલાપ ઉપર મન પસંદ કાબુધરાવી સંગીતનાં મધુર ફલોનો તુરત અસ્વાદ લઈ શકાય છે. આ રીતે જોતાં હિંદી સંગીત ઘણું સારું, સુંદર, કર્ણમનોહર, સર્વાંગભાવપૂર્ણ, લઘુ અને સુરલું છે. એ સંગીતના સૌંદર્ય આગળ કર્નાટકીય સંગીત ઉત્તમ રસિકોને તો પાંકું ને જાંતુંજ લાગશે. એનું કારણ કે, આપણું સંગીત અતિશાસ્ત્રીય, નૈસર્ગિક અને તેમ છતાં સરલ તે છે. કેમકે હિંદી રાગ રાગીઓની સ્વરમાલાઓ શ્રવણેન્દ્રિયની તૃપ્તિના સંવાદના તત્વને અનુસરી બનાવવામાં આવેલી છે. અને કર્નાટકીય રાગની સ્વરમાલાઓ સંવાદના તત્વને બાંજુ ઉપર રાખી કેવળ ગણિતક્રમે બનાવેલી છે. એ ઉપરાંત ગાયનની પદ્ધતિ અને રાગસંવર્ધનમાં રહેલા વાદીસંવાદીના સંવંધ ઉપરથી કરવામાં આવતી આલાપાદિ કલ્પના એ બંનેમાં પણ ફેર છે. સંગીતના આમ્મભૂત વિષય જે રાગ, તેના ગાન અને આલાપની પદ્ધતિમાં મ્હેટો ભેદ પડી ગયો છે, હમણાં જનાવવામાં આવી હતાં તે ગાનની એકંદર પાંચ પાયગીયોએ હિંદી સંગીતમાં ઉત્તજ થઈ છે, તે ઘણીજ નૈસર્ગિક છે. એ વિષે ધોડુંક સમજાવિયે. રાગો અનેક છે, તેમાં કેટલાક (૧) અતિગંભીર પ્રકૃતિના (૨) કેટલાક સાધારણ ગંભીર, (૩) કેટલાક મધ્યમ, (૪) કેટલાક સાધારણ ચંચલ અને (૫) કેટલાક અતિચંચલ પ્રકૃતિના રાગ છે. હવે એ પાંચે પ્રકૃતિના સ્વભાવ પ્રમાણે દરેકમાં કયી કયી ગાન પદ્ધતિ ડખી થતી ગઈ તેનું અતિસંક્ષિપ્તમાં અવલોકન કરી લઈએ. જે રાગોની પ્રકૃતિ અતિગંભીર હોય તેવા રાગોની આલાપ ઘણીજ મંદ

ગતિથી કરવામાં આવે તેજ તેનું ગાંધીય કાયમ રહી શકે; જેથી તેવા રાગોના આલાપ તથા ગાયનો વિલંબલયમાં ગાવામાં આવે છે. એને આપણે ધ્રુવપદ (ધ્રુવપદ) ની પદ્ધતિ કહીશું. તે સંબંધમાં મુલ્ય ૪ મતો પડી ગયા છે, તેને બાની નામથી ગવૈયાઓ ઓળખે છે. ધ્રુવપદની પદ્ધતિના રૂપાદકો શંકર, કૃષ્ણા, હનુમાન અને ભરત એ ચાર આચાર્યો મનાય છે. એ દરેકે આચાર્યોની પરંપરા જે ગવૈયાઓ સંભાળી રહ્યા છે. તે વિષેની સંક્ષિપ્તમાં માહિતી ગાયનવાદન પાઠશાળામાં પૃષ્ઠ ૨૮૭-૨૮૮ માં આપવામાં આવેલી છે. શંકર મતની પદ્ધતિને નોહારીબાની કહે છે. એ બાની દિલ્લીના પ્રહ્યાત બીનકાર નોવતરાંપ ચાલુ કરી સંભાળી રાખી, તેથી તેના નામથી એ પ્રસિદ્ધ છે. કૃષ્ણમતના પ્રવર્તક મૂળ તાનસેન ગણાય છે, ને તેની પદ્ધતિને ગુવર-હારી બાની કહે છે. ભરત મતની પદ્ધતિને ઢાગુરી બાની કહે છે, અને હનુમાનની પદ્ધતિને શંકારી બાની કહે છે. એ બાનીનો પ્રચાર હાલ આજા ઉત્તર હિંદમાં ચાલુ છે. એને ધ્રુવવાનું સ્વર માન ઇચ્છાવરસ નામના પ્રહ્યાત ગવૈયાને ઘટે છે. એ રીતે ધ્રુવપદ, પ્રવંધ, ધમાર વગેરેની ગાયન પદ્ધતિની ૪ શાખાઓ છે.

ધ્રુવપદના પ્રતિધ્વરૂપ પરંતુ જરા કમી ગંભીર પ્રકૃતિની રૂયાલ નામે એક બીજી પદ્ધતિ સર્વામન્ય છે. એના મૂળ પ્રસ્થાપક સદારંગ અને અદારંગ એ બે મહા પ્રતિભાશાળી દૈવી પુરુષો ગણાય છે. અર્વાચીન તેમ પ્રાચીન સંગીતના ઇતિહાસમાં આ બે મહાપુરુષોનાં નામ સુવર્ણાક્ષરે કોતરાયલાં કાયમ રહેશે એમાં શક નથી. તાનસેનના સમય પૂર્વે જુની પદ્ધતિનાં ધ્રુવપદ, ધમાર અને હોરીનાં ગીતો ગવાતાં હતાં, તેને જરા વધારે મરોડ આપી સૌંદર્યપ્રધાન બનાવ્યું, અને તે ઉપર પોલીશ ચઢાવી સદારંગે તેજસ્વી બનાવ્યું. આ પદ્ધતિના ગાયકોમાં બીયાં બેલારંગ, તેના પુત્ર મીયાં ન-ધ્યનવક્ષ તથા અવદુલ્લા કાદરવક્ષ અને તેમના પુત્રો હદદુલાં હસુલાં એ બે ઘણા પ્રહ્યાત પુરુષો થઈ ગયા છે.

રૂયાલની પદ્ધતિ પછી ટપ્પાની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી. એ પદ્ધતિના રૂપાદક મીયાં ગુલામહુસેન બહાદે ગુલામ રસુલ ઉર્ફે મીયાં શૌરી નામે પુરુષ થઈ ગયો. જે રાગોની પ્રકૃતિ સાધારણ હોય અને કંઈક ચંચલ પણ હોય તેવા રાગોની ગાન પદ્ધતિ તે ટપ્પાની છે. એમાં તાન પરટા વિશેષ હોય છે.

જે રાગો સાધારણ મધ્ય, ચંચલ કે કોમલ પ્રકૃતિના હોય છે તેવા રાગોનું ગાન મધ્ય, દ્રુત કે એનેની મિશ્રલયથી કરવામાં ગાનું સ્વરૂપ યોગ્ય રીતે જઙ્ગવાય છે. ને તેને માટે ટુમરીની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી; કે જે સર્વ પ્રસિદ્ધ છે.

જે રાગો અતિ ચંચલ, સાધારણ ભાવવાળા અને સરલ છે તેવા રાગનાં ગાયનો સાધારણ રીતે ગઝલ, દાદરા, દીપચંદી, ટુમરી, રેલતા વગેરેમાં રચાયેલાં હોય છે. એને કઢવાલી પદ્ધતિ કહે છે.

જેમ રાગોનું છે તેમ તાલોનું પણ છે. જે તાલના વિસ્તાર ગંભીર હોય તેવા તાલોમાંજ ગંભીર પ્રકૃતિના રાગોનાં ધ્રુવપદની રચના કરવામાં આવે છે. અને સાધારણ તેમ મધ્યમસર ગંભીર પ્રકૃતિના રાગોનાં ગાયનો ત્રિતાલ, ઈકો, ટુમરા વગેરે તાલોમાં રચવામાં આવે છે. અને સામાન્ય તેમ ક્ષુદ્ર ગણાતા રાગોનાં ગીતો કઢવાલીના તાલોમાં રચવામાં આવે છે.

સંગીતના તાંડવ અને લારય એવા બે પ્રકાર છે. પુરુષના શરીરમાંથી મળ્ય, ઉદાર, ગંભીર પ્રકૃતિમાં રાગો અને તેના ભાવો વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે અને કોમલ, મૃદુ, લલિત પ્રકૃતિના રાગો અને તેના ભાવો સ્ત્રી શરીરમાંથી વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે તે સમજી શકાય તેમ છે. એ ઉપરથી રાગમાં સ્ત્રીપુરુષાદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. અને તે સાથે સાહિત્ય શાસ્ત્રનો યોગ મેળવી અમુક રાગ સ્ત્રી કે પુરુષ સ્વભાવ વાળો હોય તો તે કયા પ્રકારની નાયિકા કે નાયકને પાત્ર છે, તે કયા રસને પ્રદીપ્ત કરી શકે છે તેની પણ યથાર્થ, ધ્વનિપૂર્ણ સૌંદર્યપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ કારણને લીધે અમુક રાગ પુરુષ હોય તો તે પુરુષેજ ગાવો, કેમકે તે માટે પુરુષનેજ કંઠ સુયોગ્ય હોઈ શકે છે, અને જો અમુક રાગ સ્ત્રી (રાગિણી) હોય તો તે સ્ત્રીએજ ગાવો ; કેમકે તે માટે સ્ત્રીનેજ કંઠ સુયોગ્ય હોઈ શકે છે. પુરુષોમાં જન્મ ઉત્તમ ગાયકો નાયક ગણાયા છે તેમ સ્ત્રીઓમાં પણ ઉત્તમ ગાનારી તે નાયકણ તરીકે ગણવાનો સિવાજ પરાપૂર્વથી પડી ગયેલો છે.

જે રાગ જેવી પ્રકૃતિનો હોય તે પ્રમાણે તેમાં રચવામાં આવતું ગીતનું શરીર અને વિષય પણ તેને યોગ્યજ હોવો જોઈએ, તેની સંભાળ રાખી સુયોગ્ય કલ્પના સંગીતના જ્ઞાતાઓએ પ્રાચીન કાલથીજ કરી રાખી છે. ઈથી મોટા-પુરુષ રાગોમાં ધ્રુવપદો, અસ્તાઈયો, ધમારોની રચના અને તેમાં દ્રેમ, શૌર્ય, ધીરતા, ધીર ગંભીર ભાવનાં વર્ણનોના વિષયો આવે છે, અને ઘાના સ્ત્રી રાગોમાં ટુમરી દાદરા, ગઝલેની રચના કરવામાં આવી, તેમાં નાયક નાયિકાના હૃદયોના સુકોમલ શૃંગારી ભાવોના વિષયો વર્ણવવામાં આવે છે. આ સઘઝાંનો દરેક રીતે વિચાર કરતાં આપણું સંગીત સંપૂર્ણ અંશે કાવ્યોદીપક (એલાઈડ મ્યુઝીક) કે કાવ્યાનુસારી અથવા સાહિત્યોદીપક છે. આ

સૂક્ષ્મ કલાવિધાન અને તે ત્રિવેની વિસ્તૃત વિચારણા અમે ગાયનવાદન પાઠમાઝામાં કરેલી છેજ એટલે એ ત્રે તેનો વિશેષ વિસ્તાર કરતા નથી.

આ ઉપરાંત અમુક રાગ અમુક ઋતુએ અથવા દિવસના કે રાત્રિના અમુક-જ ભાગમાં ગાવાના નિયમો પળ ઘળા સુયોગ્ય રીતે કરવામાં આવેલા છે. કેમકે ભાવ, રસ કે ધ્વનિ અર્થપૂર્ણરૂપે પ્રકટ થવા માટે જેમ સ્થલની તેમ સમયની પણ અપેક્ષા રાખે છે. જેથી એ આશયને લઈ ઋતુ અને દિવસના ભાગમાં અમુક રાગ કે રાગિણીઓ ગાવાની યુક્તિપૂર્ણ કલ્પના હિન્દી સંગીતમાં જેથી છે. તેથી દક્ષિણી સંગીતમાં કે દુનિયાના કોઈપણ સંગીતમાં ઉદ્ભવીજ નથી. કદાચ ઉદ્ભવી હોય તો તે હિન્દી સંગીતના જેટલી વ્યવસ્થિત તો નહીજ હશે. રાગ પોતાને પ્રકટ થવાને માટે અમુક પ્રકારનો સમય સ્વાભાવિકપણે લે છે એ કલ્પના ઘળી અપૂર્વ અને પ્રાચીન છે. વિચારવાનું એ છે કે એ કલ્પના રત્નાકરમાં નથી; પરંતુ પારિજાત, રાગ વિવ્રોધાદિ તમામ ગ્રંથોમાં છે. આ ઉપરથી રત્નાકર સંપૂર્ણ રૂપે દક્ષિણ સંગીતની પદ્ધતિ ઉપર ચાચેલાં હોવો જોઈએ એમ પણ અનુમાન કરી શકાય.

આ પ્રમાણે ચાલતી આવેલી પૂર્વની પરંપરા પ્રમાણે હિન્દી સંગીતનું સ્વરૂપ છે. જેને હાલ સંગીતના શાસ્ત્ર તરીકે અમુક ગ્રંથોને ગણે છે, અને જે રત્નાકર, રાગવિવ્રોધ, પારિજાત, ચતુર્દાંડિ પ્રકાશિકા, વગેરે ગણ્યા ગાંઠ્યા ગ્રંથો હાલ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાંથી હિન્દી સંગીતનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર શોધવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે, પરંતુ તેમનો સંબંધ પ્રચલિત સંગીત સાથે મેઝથી જોતાં કોઈપણ વિષયમાં પરસ્પરનો મેઝ જોઈએ તેવો સઘડીં બાજુથી મળતો નથી. ત્યારે હિન્દી સંગીત કે જે વસ્તુતઃ નૈસર્ગિક શાસ્ત્રીય છે તેને અશાસ્ત્રીય ઠરાવી ઉલટું કર્નાટકીય સંગીત કે જે અસ્વાભાવિક નિઃશાસ્ત્રીય છે, તેને શાસ્ત્રીય તરીકે માની લઈ, તે પ્રમાણે હિન્દી સંગીતને સુધારવા ઇચ્છા અને પ્રયત્ન પ્રયત્ન ધરાવનારા વિદ્વાનો પોતે અંધારા કુવામાં પડે છે, અને બીજાને પણ સાથે લેતા જાય છે. હાલ મઝી આવેલા રત્નાકરાદિ ગ્રંથોમાં આવેલી શ્રુતિ, સ્વરોનાં નામ, જાતિ, વાદિ, સંવાદિ, મેલ, રાગ, તાલ વગેરે વિષયો જે રીતે વર્ણેલા છે, તે વધા હમણાં પણ દક્ષિણ સંગીતમાં ચાલુ છે. કેવળ પ્રસ્તારથીજ ઉપ-જાવવામાં આવતા મૂર્ચ્છના, સ્વરપ્રસ્તાર, કૂટતાનો, મેલ, રાગ વગેરે દક્ષિણમાં વપરાય છે; કે જેનો વિચાર કરતાં એ વધો પ્રકાર નાદશાસ્ત્રની રૂઝ અશાસ્ત્રીય, અરસિક, અનૈસર્ગિક અને અરુચિકર છે. એ કારણથીજ શાસ્ત્રીય તરીકે મનાતા કર્નાટકીય સંગીતને સાંભળવામાં આવળને તેમ રસિકોને આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ એક

ઊલટું નો ઉપરે હિન્દી સંગીતની નજીવી चीजો અને क्षुद्र મનાતા રાગો કર્નાટકીય સંગીત રસિકો સાંભળે છે કે, તુરતજ મોહિત થઈ જઈ તેઓ પોતેજ સ્વરા અન્તઃકરણથી હિન્દી સંગીતની સ્તુતિ કરવા મંડી જાય છે. મતલબ કે વર્તમાન ચાલુ હિન્દી સંગીતનાં મૂળો રત્નાકરાદિ ગ્રંથોમાં મળી આવતાં નથી પણ તે કોઈ જુદાજ ગ્રંથોમાં હોવાં જોઈએ એમ અનુમાન કરી શકાય છે. તોપણ કેટલાક વિદ્વાનો એમજ માને છે કે રત્નાકર, રાગવિબોધ, પારિજાત, ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા વગેરે ગ્રંથોજ ઘણા શાસ્ત્રીય હોઈ તેમાંથી હિન્દી સંગીત ઉદ્ભવ્યું છે તો તે કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ સંબંધમાં રત્નાકરાદિ ગ્રંથોનાં ટુંકામાં સ્વરૂપો તપાસીએ; અને વિચારીએ કે, તેમાંથી હિન્દી સંગીતનું શાસ્ત્ર સમજાવી શકાય એમ છે? અથવા તે ગ્રંથો ખાસ હિન્દી સંગીત ઉપરજ રચાયેલો છે કે કેમ? પ્રથમ આપણે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર લઈએ, અને ત્યારબાદ રત્નાકરાદિ બે ચાર પ્રાચીન ગ્રંથો લઈએ.

૧. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર—ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર લલ્લનાર જે ભરત મુનિ, તેમના સમય માટે વિદ્વાનોમાં ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી; તોપણ ૪થા ૫મા સૈકાથી અર્વાચીન છે એમ તો મનાવું નથીજ. એ ગ્રંથ નાટ્ય વિષયના સંબંધમાં છે, પરંતુ તેમાં ૨૭ અને ૨૮ એ બે અધ્યાય સંગીતના વિષયોથી ચર્ચેલા છે. તેમાં ૭ સ્વર, ચાર ચાર સ મ પ ની ત્રણ ત્રણ રિ ધ ની અને બે બે નિ ગ ની મળી ૨૨ શ્રુતિઓ છે. તે વ્યવસ્થાથી જોતાં હાલ આપણે જેને કાફીનો ધાટ કહીએ છીએ તે આવે છે. અને તેથી હાલ વ્યવહારમાં જે શંકરાભરણ (નેચરલ સ્કેલ) નો ધાટ યા તો બીલાવલનો ધાટ વપરાય છે. તેમાંના શુદ્ધ (તીવ્ર) ગ નિ નેં અંતર કાકલી કહ્યા છે. સ્વરોના શુદ્ધ, તીવ્ર, કોમલના ભેદ હાલ જે રીતથી ગણાય છે તે રીતના નથી. જાતિના વિભાગો માટે “શુદ્ધ” અને “વિકૃત” એ બે શબ્દોનો ઉપયોગ કરેલો છે. એ પછી ષડ્જ અને મધ્યમ એ બે પ્રામો સમજાવી, તે દરેકમાંથી ઉત્પન્ન થતી સાત સાત મૂર્છનાઓ અને તેનાં નામો આપ્યાં છે. ત્યારબાદ જાતિના વિભાગ કરી શુદ્ધ અને વિકૃત મળી ૧૮ જાતિઓ આપી છે. આમાં આશ્ચર્ય એ છે કે આજના ગ્રંથમાં રાગનું એક પણ નામ આવેલું નથી; અને “રાગ” એ શબ્દ પણ એકજ વખત વપરાયેલો છે; અને તે પણ અંશના લક્ષણમાં આવેલો છે. અંશ એટલે જાતિનાં જે ૧૦ વિશેષો ગણાવેલા છે તેમાંનો એક. શાસ્ત્રદેવે જે પ્રમાણે સંગીતના માર્ગ અને દેશી એવા બે વિભાગો કહેલા છે તેવા આમાં નથી; તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, ભરતના વલ્લભમાં સંગીતના એ બે વિભાગો ઉત્પન્ન થયા નહોતા. અને અમુક તરેહની સ્વર-ચ-

નાને રાગ કહી શકાય એ વ્યવસ્થા બંધાઈ ન્હોતી. તે વખતે જુદી જુદી સ્વર રચના-ઓને માટે બનાવવામાં આવેલા થાટનોજ જાતિ શબ્દથી વ્યવહાર થતો, અને એ જાતિનેજ રાગ કહેતા.

૨. સંગીતરત્નાકર—ભરતના સમયમાં અને આ ગ્રન્થના સમયમાં લગભગ ૧ હજાર વર્ષનો યુગ વ્યતીત થયો છે. સંગીત રત્નાકરનો કર્તા શાર્દૂલદેવ ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયો એમ જણાઈ આવ્યું છે; તેમજ તે ઉપર ટીકા લખનાર ચતુર કલ્હિનાથ ૧૪ મા કે ૧૫ મા સૈકામાં થઈ ગયો હશે એમ અનુમાન કરી શકાયું છે. પુનાની આનંદાશ્રમ સંસ્થા તરફથી રત્નાકર અને તેની ટીકા એ બન્ને પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે. શાર્દૂલદેવનો જન્મ દૌલતાવાદમાં થયો હતો; અને ત્યાંજ તેણે દક્ષિણ સંગીતનું અધ્યયન કરી રત્નાકર રચ્યો. એને માટે એક અંતર્ગત પ્રમાણ મઠ્ઠી આવે છે તે વિચારવા જેવું છે. શાર્દૂલદેવે પ્રબંધાધ્યાયમાં મરાઠી ઓવી વૃત્તનું કાનડી કાંદ વૃત્તનું લક્ષણ આપ્યું છે, અને કર્નાટક, લાટ, ગૌડ, આંધ્ર અને દ્રાવિડી ઇટલી ભાષાઓ ગણાવેલી છે; પરંતુ ઉત્તર હિંદમાં તે સમયે પ્રચલિત થયેલી ધ્રુવપદ વગેરે પદ્ધતિના પ્રબંધોનાં નામો તેના ગ્રન્થમાં જોવામાં આવતાં નથી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ એમજ જણાઈ આવે છે કે, રત્નાકરનો કર્તા પોતે હિન્દી સંગીતમાં નહીં પણ દક્ષિણી સંગીતમાંજ વિશેષ કુશલ હતો. અને સંગીતનો ઉપપત્તિવિષયક વિભાગ તેણે પ્રાચિન ગ્રન્થમાંથી લઈ તેના સમયમાં દક્ષિણમાં જે પ્રયોગ ચાલુ હતો તેનોજ સંગ્રહ કરીને પોતાનો ગ્રન્થ બનાવ્યો. હવે સંગીત રત્નાકર અને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાંના વિષયોની તુલના કરીએ તો ભરત કરતાં રત્નાકરમાં નવું શું છે તેની કલ્પના થઈ શકશે.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર.

સંગીતરત્નાકર.

- | | |
|---|--|
| ૧. નાદોત્પત્તિ વિષે ભરતે કશું કહ્યું નથી. | ૧. નાદોત્પત્તિ વિષે પ્રાચિન મત પ્રમાણે વ્યવસ્થા સમજાવી છે. |
| ૨. ભરત સંગીતના માર્ગ અને દેશી એવા બે ભેદ વિષે લખતા નથી. શાર્દૂલદેવ લખે છે. તે ઉપરથી તે સમયે માર્ગ સંગીતજ વપરાતું હશે, કે જે પાછલ્લથી દેશી સંગીત ઉત્પન્ન થતાં, પૂર્વના સંગીતને માર્ગ એવું નામ પાછલ્લથી અપાયું હશે. | ૨. શાર્દૂલદેવ માર્ગ અને દેશી એવા બે ભેદ પાડેલ છે. અને કહે છે કે, માર્ગ સંગીત બ્રહ્મદેવાદિઓ વેદ-માંથીજ ઉત્પન્ન કર્યું. અને જુદા જુદા દેશમાં લોકની રુચિ પ્રમાણે દેશી સંગીત ઉત્પન્ન થયું. |



૩. સ્વર, શ્રુતિ વિભાગ પૂર્વનાજ જે હતા તેજ લીધા છે.
૪. વાદી, સંવાદી, અનુવાદી, વિવાદી એ ૪ પ્રકાર કહ્યા છે, જે બે સ્વરોની કે ૧૩ શ્રુતિનું અંતર હોય તે બન્ને સંવાદી કહ્યા છે.
૫. ભરતે ગ્રામનું લક્ષણ આપ્યું નથી, પણ ષડ્જ અને મધ્યમ બેજ ગ્રામો વતાવ્યા છે.
૬. બન્ને ગ્રામની ૧૪ મૂર્છનાઓ કહી છે. પણ સંખ્યા ૮૪ ની ગણાવી છે.
૭. ભરતે ૧૮ જાતિઓ કહી છે. અને લક્ષણો આપ્યાં છે. પણ તેનાં ઉદા-હરણ ગીતસહિત આપ્યાં નથી.
૩. સ્વર, શ્રુતિ વિભાગ ભરત પ્રમાણેજ છે, માત્ર કેટલાક વિકૃત સ્વરો માન્યા છે. તેમાં ત્રીજ કોમલ મેંદો નથી જોવામાં આવતા.
૪. ભરત પ્રમાણેજ. પણ જે બે સ્વરો વચ્ચે ૮ કે ૧૨ શ્રુતિનું અંતર હોય તે સંવાદી એમ કહ્યું છે.
૫. શાર્ફદેવે ગ્રામની વ્યાખ્યા આપી સ મ અને ગ એ ત્રણ કહ્યા છે તેમાંનો ગાંધાર ગ્રામ નારદોક્ત તરીકે સ્વીકારી તે સ્વર્ગમાં ચાલુ છે એમ જનાવ્યું છે. તેથી આ ગ્રામ ભરત પછીના સમયમાં થયેલ નારદ અને તેણે બનાવેલા નારદી શિક્ષા ઉપરથી લીધો હોવો જોઈએ.
૬. શાર્ફદેવે પણ તેમજ કયું છે પણ મૂર્છનાઓ કૂટતાન (પ્રસ્તાર) રૂપે ૫૦૪૦ થાય છે એમ જનાવ્યું છે ભરતે કૂટતાન એ શબ્દ વાપર્યોજ નથી તેમજ ૬. ૧. ૪ સ્વરોની કૂટ-તાનો, નષ્ટ, ઉદિષ્ટ, પ્રસ્તાર લેંડમેરુ ભરતે આપ્યાં નથી.
૭. શાર્ફદેવે પણ ૧૮ જાતિઓ કહી, તેનાં લક્ષણો આપી ઉપરાંત તેમાં ગવાતાં ગીતો નોટેશનથી આપ્યાં છે. જેથી વ્યવસ્થિત નોટેશનની પદ્ધતિ ભરત પછીથી उत्पन्न થइ होवी જોઈએ.

૮. ભરતના દર્શનમાં જાતિ તેજ રાગ તરીકે ગણાતો હતો એમ જણાય છે. જાતિ ઉપરાંત રાગની કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થઈ નહોતી.

૯. ભરતે રાગ કે ગ્રામ રાગોનો વિષય જણાવ્યોજ નથી. જે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, સંગીતરત્નાકરમાં કહેલો ગ્રામ રાગો, ભરતના સમયની જાતિ (રાગ) ની પદ્ધતિ ઉપરાંત, તેની બહીના સંગીતાચાર્યોએ મનાવે હોવા જોઈએ.

૮. શાર્ફદેવે જાતિનાં લક્ષણો આપ્ય પડી કમું છે કે એ જાતિઓમાં ઘરાટાં, ગાંધાર, પંચમ, દેશી શ્રીલા- વરુ ઘેરે રાગોનું મઠતાપણુ જોવા- માં આવે છે. તે ઉપરથી રાગને પૂર્વે જાતિ શબ્દથી સંબોધતા હશે.

૯. શાર્ફદેવે ૧ પ્રકારની ગીતિઓને લંધે જુદા પડી જતા ગ્રામ રાગોના પાંચ પ્રકારો કહેલા છે; ને તેના સંજ્ઞા ૩૦ ની આપી છે. અને તેનાં નામો ૨૮ ઉપરાંતો સહિત આપેલાં છે. એ પછી યાદૃષ્ટિક મત પ્રમાણે ૧૧ રાગો જણાવી, તેમાંથી બંજા અનેક રાગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવી તે જન્ય રાગો ભાષા અને વિભાષા એ બે વર્ગથી સંગ્રહિત કરેલા છે. ૫માં તેણે વધા મઝી ૨૬૪ રાગ આપેલા છે એવા તેના સમયમાં ચાલુ થયેલા દેશી રાગો પણ આવી ગયા છે.

આ રીતે ભરત અને શાર્ફદેવના ગ્રન્થોમાં અલગ સંગીતના વિષયની તુલના છે. રત્નાકરના સંશોધક મી. મનૈરાય તેલંગ કહે છે કે “તેમાં વર્ણવેલા રાગોનું સ્વરૂપ સમજી શકાવાને માટે મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, એ રાગ જે મેલ (થાટ) માં ગાવાના હોવા જોઈએ તે મેલના સ્વરો કયાંય આપ્યા નથી.” અને તેથી હાલ જે ગ્રન્થો- માંનું સંગીત મૃતપ્રાય થયું છે, તેવી સ્થિતિમાં કેવલ થાટના જ્ઞાન ઉપરથીજ કેવલ પ્રાચીન સંગીતના મૂળ રૂપનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે આપણે શક્તિવાન થઈ શકીશું કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણો વિદ્યારિત થઈ પડશે. આ કહેવું એ ઘણું વિચાર કરવા યોગ્ય છે એમાં શક નથીજ.

૩. સંગીતપારિજાત—આ ગ્રન્થ પળ ઘણો પ્રાચીન પૃષ્ઠે કે રત્નાકર

પછીનો હોડ ઉપયોગી ગણાય છે. તેનો કર્તા કૃષ્ણ પંડિતનો પુત્ર અહોબલ નામે વિદ્વાન પુરુષ હતો. તે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હતો એમ મી. મંગેશરાવનું માનવું છે ; કેમકે એવા પ્રકારના નામનો દ્વચર તૈલંગી બ્રાહ્મણોમાંજ વિશેષ જગાઈ આવે છે એમ તેમના તૈલંગી મિત્રોએ તેમને જણાવ્યું હતું. અહોબલ પોતે તૈલંગણ કે દ્રવિડ દેશમાંનો હોવો જોડે. તેમ તેણે દક્ષિણ તરફની પ્રચલિત સંગીત પદ્ધતિ અને ઉત્તર હિન્દની આતિ પ્રસાર પામેલી દેશી સંગીતપદ્ધતિ એ બન્નેના મિશ્રણરુપ પ્રન્ય રચેલો છે. તોપણ તે પોતે વિશેષે કરીને દક્ષિણ હિન્દમાંનોજ હતો એમ તો ચોકસજ છે. કેમકે તેણે એક સ્થલે કહ્યું છે કે “ ઔત્તરાદિક ભાષાભિર્યત્તુધ્રુવપદં સ્મૃતં ” એટલે કે ઉત્તર તરફની ભાષામાં રચેલા ગીતને ધ્રુવપદ કહે છે. હવે અહોબલ ઉત્તર હિન્દનો રહીશ હોત તો આ પ્રમાણે કહી શકેજ નહીં. તે કયા સમયમાં થઈ ગયો તે વિષે ચોક્કસ અનુમાન કરી શકાતું નથી. તોપણ તે સંગીતરત્નાકર પછીના સમયમાં થઈ ગયો હશે એમ જણાય છે. અને રાગવિબોધ તે પછી થયો છે. કેમકે રાગ વિબોધમાં સોમનાથ પંડિતે (૧૬૦૯ ઇ. સ.) ઇરાલ, હુસેની, જીલફ, નવરોઝે, ગાલરેજ, હિજે-જ વગેરે મુસલમાન ગઘૈયાઓએ રચેલા રાગોનાં નામો આપ્યાં છે. તે નામો પારિજાતમાં નથી. જેથી રત્નાકર (૧૪ મો સૈકો) અને રાગવિબોધ (૧૬ મો સૈકો) એ બેની વચ્ચેના સમયમાં થઈ ગયો એ તો ચોકસજ છે. એ સંબંધમાં બીજો એક પુરાવો પણ વિચારવા જેવો છે. અહોબલે ઇશાનસ્તુતિ નામે એક ગ્રન્થ લખ્યો છે. તેમાંના ૭ મા છોકમાં શ્રી વિદ્યારણ્યસ્વામીને શ્રીશંકરના અવતાર તરીકે ગણાવેલા છે. આ પંડિત દક્ષિણનો વતની હતો. વિદ્યારણ્ય સ્વામીનો જન્મ શકે ૧૩૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૭૮ માં થયો હતો એમ એક તામ્રપત્ર ઉપરથી સમજાયું છે. તે ઉપરથી અહોબલ ઇ. સ. ૧૪૭૮ ની પછીજ થયો હોવો જોડે એ સ્પષ્ટ છે.

અહોબલે રત્નાકરમાંથી ઘળી વાંચતો લીધી હતી એમ વળાઓએ અનુમાન કર્યું છે. પણ રત્નાકરનું નામ નિશાન પારિજાતમાંથી મળતું આવતું નથી. નાદોત્પત્તિ, પ્રબંધ, તાલ, વાદ્ય વગેરે વિષયોની માહિતી તેણે રત્નાકરમાંથી ઘળી લીધી છે. તેના ગ્રન્થની જો કોઈ અપૂર્વતા હોય તો તે એ છે કે, તેણે સ્વરોનાં સ્થાન વીણા ઉપર અ-મુક અંતરે કહેલાં છે તે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ, નિર્વિવાદ રીતે સમજી શકાય છે કે, હાલ આપણે જેને કાફીનો ધાટ કહીએ છીએ તેજ પ્રાચીન સમયનો શુદ્ધ ધાટ હતો. સ્વરોના શુદ્ધ, કોમલાદિ અને તીવ્રાદિ પ્રકારો, પ્રાચીન કાઠના કોડપણ ગ્રન્થના કરતાં નાવન અને સશાસ્ત્ર દ્રષ્ટિથી આપ્યા છે. વાદી સંવાદીની વ્યવસ્થા રત્નાકર પ્રમાણે

૮ કે ૧૨ શ્રુત્યંતરના પ્રમાણથી આપી છે, પણ તે રીતે જોતાં રિ અને પનો સંવાદ સઘાતો નથી. તેણે ૩ ગ્રામ વહીને તેનાં લક્ષણો પણ આપ્યાં છે. રત્નાકરે ગાંધાર ગ્રામનું લક્ષણ ન આપતાં સ્વર્ગનો રસ્તો વ્રતાચ્યો છે. મૂર્છનાઓ અને કૂટતાનોની પદ્ધતિમાં રત્નાકરનું સમાનવર્ણ છે. અલંકાર ૬૮ આપ્યા છે, ત્યારે રત્નાકરમાં ૬૩ કહેલા છે. પછી તેણે ૭ જાતિઓ કહી છે, પણ તે વિષે વિશેષ કંઈપણ કહેતો નથી.

અહોબલે પોતાના ગ્રન્થમાં ૧૨૨ રાગોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે, તેમાં તેના યાટ અને સ્વરો પણ આપ્યા છે. તેણે આપેલા રાગોનાં ગ્રામોમાંના ઘણાક અત્યારે ચાલુ છે; પરંતુ તેમાં સ્વરોનો મેઝ મળતો નથી. રાગ પ્રકરણને અંતે લખે છે કે, ‘રાગો અનંત છે, અને તે જુદા જુદા દેશના લોકોએ વતાવેલા છે. ભરતે કહેલા જાતિ રાગ અને રત્નાકરના ગ્રામ રાગ વિષે તેણે કશી પણ ચર્ચા કરી નથી; પણ તે વાંચતે તેના સમયમાં જે દેશી સંગીત પ્રચલિત હતું તે પ્રમાણેજ રાગો લઈ વર્ણન કર્યું છે.

૪. રાગ વિશેષ—આ ગ્રન્થ સોમનાથે શકે ૧૬૩૧ ઇ.સ. ૧૬૦૯ માં પૂરો કર્યો એમ ગ્રન્થને અંતે પોતેજ લખે છે કે સોમદેવનો પિતા મુદ્રગલ અને પ્રપિતા મેગનાથ નામે હતા. તેણે વર્ણવેલા રાગ દક્ષિણ સંગીત સાથે ઘણા મળતા આવે છે તે ઉપરાંત તે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાંનો ત્રાહ્મણ હતા એમ જણાય છે. “તેણે શુદ્ધ યાટ તરીકે મુઘારીને ગણ્યો છે, અને ૫ યાટ હજી પણ તેવાજ રૂપમાં દક્ષિણમાં વપરાય છે. એનો સમાનરૂપ યાટ ઉત્તર સંગીતમાં નથી મળી આવતો, કેમકે એક-જ જાતના ત્રે સ્વરો, એકજ યાટમાં વપરાતા હિન્દી સંગીતમાં છેજ નહિ.” આ વાત ઉપર મી. મેગેશરાવે ધ્યાન ઝેંધ્યું છે, તે વિચારવા જેવું છે. વઢી ચતુઃ શ્રુતિ સ્વરને ત્રીવ્ર, પંચ શ્રુતિકને ત્રીવ્રતર, ષટ્ શ્રુતિકને ત્રીવ્રતમ અને ઉપાત્ય શ્રુતિવાલને મૃદુ સંજ્ઞા આ ગ્રન્થકર્તાએ નથીજ વાપરી છે. અલંકારો ૩૪ કહ્યા છે, અને તે અસંખ્ય છે. એમ પણ કહ્યું છે. ધ્રીજા અધ્યાયમાં ધ્રીણા ઉપર પઢદા બાંધવાની રીત વતાવેલી છે. તે પારિજાત કરતાં વિશેષ સારી નથીજ. ધ્રીજા અધ્યાયમાં ગણિત રીતે જુદા જુદા યાટોની સંખ્યા આપી છે અને મુખ્ય ૨૩ યાટ કહીને, તે દરેક યાટમાંથી ઉત્પન્ન થતા રાગનાં નામો આપ્યાં છે. ચોથા અધ્યાયમાં રાગના સમય, ૬૪ અશન્યાય કહ્યા છે. પાંચમા અધ્યાયમાં તેણે પોતે બનાવેલી સ્વરકાલ લિપિ (નોટશન)માં ૫૦ રાગોના સ્વરો આલપનાં ઉદાહરણો સાથે આપ્યા છે. એજ તેના ગ્રન્થની પૂર્વના કોઈ પણ ગ્રન્થના કરતાં અપૂર્વતા છે.

आ प्रमाणे आ चार ग्रन्थो के जे आज सुधी मळी आवेला तमाम ग्रन्थो-ना करतां प्राचीन छे. स्वामेयकलानिधि, सद्भागवत्प्रदीप, संगीतदर्पण, चतुर्द-डिप्रकाशिका वोरे हाल जे ग्रन्थो उपलब्ध थपेला छे ते उपरोक्त चार ग्रन्थोना क-रतां तो अर्वाचीनज छे. अने ते दक्षिण संगीतनी पद्धतिथी भरपुर छे ए खास ध्यानमां राखवा जेवुं छे. वळी ए प्रमाणे हजी पण संगीतनो बरो व्यवहार दक्षि-णमां चालु छे.

त्यारे प्रश्न ए उपस्थित थाय छे के, हिन्दी संगीतनुं मूळ क्यां छे, ते क्या ग्रन्थो उपर आधारभूत छे, तेना मूळ प्रस्थापक कोण? अने ते क्या समयमां उद्भव्युं? आ प्रश्नोनुं सगाधानकारक उत्तर उपरोक्त ग्रन्थो उपरथा जोइए तेवुं मळी शके तेम नथी. तोपण उत्तर हिंदमां जे ग्रन्थो रचावा तेनी ग्रन्थसंकलना जोतां तेना मूल आचार्य तरीके हनुमानने गणवामां आवे छे. रागार्णव, संगीतार्णव, पारिजातनो केटलोक भाग, मानकुतूहल, सुरतरंगिणी, तानसेनद्वत संगीतसार तेमज तोहफतुलहिन्द जेदा घणाक मुसलमानी ग्रन्थो, संगीतदर्पण, दामोदरादि अनेक ग्रन्थोनी जे संकलना, विषयप्रतिपादन शैल्य, विवरचना, अने उपपात्ति जोवामां आवे छे ते दक्षिणसंगीत अने तेना ग्रन्थोना करतां जुदीज तेहनी छे. तेमज ए सवळा उत्तरीय ग्रन्थोमां हनुमाननुं नाम अनुस्यूत रीते चलयुं आवेलुं जोवामां आवे छे ए पण निर्विवाद छे. अर्वाचीनमांथी प्राचीन काळ तरफ शोध करतां चाल्या नइए, तो प्रथम सुरतरंगिणीमांन एक पुरावो आ रीते मळे छे के—

हनुमान मतके ग्रन्थ.

पंचग्रन्थ हनुमतमते, सुनीये तीनके नाम,
पारिजात, दर्पण सुमत, अर्णरने गुनधाम. ४६५
मानकुतूहलमें लखी, और तोहफतुलहिन्दु,
राग रागिनी एकमत, ज्यो जगपूरन इन्दु. ४६६.

सुरतरंगिणीनी रचना संवत १७९५ मां पूरी थइ हती एम ग्रन्थकार पोते-ज जणावे छे. एटला वर्ष पुर्व देशमां जे पद्धति सर्वत्र चालु हती ते गायक गुणि-मंडळमां तो हनुमानने नामे गणाता हशे ए निर्विवाद छे. रत्नाकरादि प्राचीन ग्रन्थो-मां पण तेना पूरावा छे. रत्नाकरनी पूर्वना थइ गयेला आचार्योमां आजनेय एटले

હનુમાનનું નામ, આવે છે. પારિજાતમાં પણ તેનું નામ આશુ છે. તેમજ ૧૧ સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા ચતુર કાલિનાથે (પૃ. ૨૧૮) અને સોમનાથે પેતના રાગ વિ-
બોધ ગ્રન્થમાં (સત્તરમા સૈકામાં) યે પ્રાચીન સંગીત ગ્રન્થકાર તરીકે હનુમાનનું નામ
મળાથી, તેના ગ્રન્થમાંથી નીચેલું વચન એ વચ્ચે ગ્રન્થવારોડે ઉતારી લીધું છે.

યેષાં શ્રુતિસ્વરગ્રામજત્યાદિ નિયમો ન હિ ।

નાનાદેશગતિચ્છાયા દેશીરાગાસ્તુ તે સ્મૃતઃ ॥

રાગ વિબોધ—પૃ. ૨૬.

આનો ભાવાર્થ એ છે કે, જેમાં શ્રુતિ, ગ્રામ, જાતિ વગેરેના નિયમો નથી
પણ જે અનેક દેશમાં જુદી જુદી સ્વતઃ સિદ્ધ ઉદ્ભૂત થતી સ્વરલહરીરૂપ થયાં છે
તે વધી દેશી રાગો તરીકે કહેવામાં આવે છે. આ હનુમાન ઇ. સ. ના. ૪થા અને
૧૩ મા સૈકાની વચ્ચે ગમે ત્યારે થઈ ગયો હશે એવું સૂલ અનુમાન કરી શકાય,
તોપણ આ વાત વિષે સર વિલિયમ જોન્સ હિન્દી સંગીતના સર્વનામાં જે એક ઉત્તરો
આપે છે તે ઉપરથી વિચાર કરી જોતાં તેનો સમય ઘણોજ પ્રાચીન હોવા વિષે અનુમાન
કરી શકાય છે. પ્લેટાર્કે સંગીતશાસ્ત્રના એક ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, યુરોપમાં હિન્દુ-
સ્થાનનુંજ સંગીત ગયું હતું. હવે આ વાત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ ની પહેલાંની છે,
કે જે સમય રામચન્દ્રજીના યુગનો ગણવામાં આવે છે, અને જે હનુમાનના અસ્તિત્વનો
સઘડા હિન્દમાં સ્વીકારવામાં આવેલો છે.

આપણા સંગીતવિષે કોણેજ જાતનાં ઐતિહાસિક અનુમાનો કરવાં એ ઘણું
જાલમભરેલું છે. કેમકે પ્રાચીન ગ્રન્થો હજી ઘણાં ઉપલબ્ધ થયાં નથી. તે થશે અને
તે કયા કયા સમયમાં થયાં એ વિષે ચોક્કસ જણાશે ત્યારેજ અમુક સમયમાં અમુક
પ્રક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાશે. સામવેદના સમયમાં સામ
ગાન થતું ત્યારે તે કયા નિયમે થતું હશે એને માટે પણ આપણે કંઈ જાણતા નથી.
એને માટે માત્ર નારદીય શિક્ષા નામનો ન્હાનો ગ્રન્થ છે. તે ગ્રન્થ ભારતની પછીનો
છે, ઘણો પ્રાચીન નથી. ભરતની પહેલાં કેવળ સંગીતજ વ્યવહારમાં ચાલુ હશે એમ
તો કંઈ કહી શકાતુંજ નથી; કેમકે તે ધાર્મિક યજ્ઞયાગાદિમાં કરવામાં આવતું.
પરંતુ સમયમાં સઘડા ચાલુ સંસાર વ્યવહારમાં જે સંગીત થતું હશે તે માર્ગને નામે
કહેવાતું હશે. પરંતુ સંગીત જેવું પ્રગમનશીલ શાસ્ત્ર કંઈ અમુક નિયમોને તાવે રહી
કેદંધાનામાં પડી રહી શકે તેવું નથીજ, જેથી એ સમયે માર્ગ અને દેશી એ વચ્ચે

સંગીતો સાથેજ પ્રવર્તતા હશે. અને ઘणाक समय સુધી આ “માર્ગ” અને આ “દેશી” એવા ભેદ પૃથક નામોથી પડ્યા નહીં હશે. એ કારણથી મરતે એવા બે ભેદ પાડ્યા નહીં હશે. પછી માર્ગ એ ઓછું મનોરંજક હોવાને લીધે પાછળ પડી ગયું હશે, ને દેશી સંગીત કે જે માનવ જાતિની સ્વચ્છન્દ વિહાર કરતી પ્રતિમાના નૃત્યરૂપ હોય છે. તેનો અતિશય પ્રસાર થતો ગયો હશે તે પ્રમાણે તેના ઉપર હનુમાન, મતંગાદિ આચાર્યોએ ગ્રન્થલેખન કરવા માંડ્યું હશે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એજ કારણથી સંગીતરનાકર માર્ગ અને દેશી સંગીતનો મિશ્ર ગ્રન્થ છે એમ કહી એકતો અયોગ્ય નથીજ. કેમકે માર્ગ સંગીતની ઉપર દેશીસંગીતની અસર સજડ રીતે થવાથી એ સંગીત સુધારી તેના નિયમો અને વ્યવસ્થા દેશી સંગીતની સાથે અનુકૂળ થઈ પડે તેવી કરવી પડે એ સ્વાભાવિક છે. રાગવિવોધ તો સ્પષ્ટ રીતેજ મિશ્ર ગ્રન્થ છે. પારિજાત ઘણે ભાગે દેશીસંગીત ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી રચાયેલો ગ્રન્થ છે. માર્ગ સંગીતમાં વપરાતી શ્રુતિ, સ્વરવ્યવસ્થા, જાતિ (રાગ) પ્રપંચ, મૂર્ચ્છનાદિવ્યવસ્થા જેમ એક તરફ વ્યવસ્થિત હતી તેમ બીજી તરફ દેશ દેશની લોકની પ્રતિભાતું વહન અનિરુદ્ધપણે થતું રહેતું, ને દેશી સંગીત ઘણુંજ આગળ પડતું ત્યારે હનુમાનાદિ આચાર્યોએ જોયું કે, દેશી સંગીતમાં શ્રુતિ, ગ્રામ, જાતિ વગેરે કશું કામ નથી લાગતું; ને તેવું સ્પષ્ટપણે જણાયા પછી તેમણે માર્ગ સંગીતના નિયમોને બાજુ ઉપર રાખી તેમાંના લેવા યોગ્ય વંશનોની યોજનાઓ કરી લઈ, સ્વતંત્રપણે ગ્રન્થ રચના કરવા માંડી.

એ ગ્રન્થ રચના કરવામાં એમ થયું કે, માર્ગસંગીત કે જે શાસ્ત્રીય ગણાતું અને દેશી સંગીત કે જે અશાસ્ત્રીય રૂપે મનાતું તેો શાસ્ત્રીય રૂપ આપવાની ડ્યારે ફરજ પડી હશે ત્યારે તે, માર્ગ સંગીતના ઘणाक શાસ્ત્રીય મનાતા (પરન્તુ વસ્તુતઃ તો અશાસ્ત્રીય) નિયમોથી પ્રથિત કર્યું હશે. એજ કારણથી દેશી સંગીતની બાંધણી ઘણી જાદી અશાસ્ત્રીય થતી ગઈ છે. જો એ પ્રાચીન સમયમાં માર્ગ સંગીત તે કેવલ સામ સંગીતના અવ્યવસ્થેજ રહી ગયું હોત તો એજ દેશી સંગીત કાલે કાલે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય નિયમોથી સંઘટિત થઈ જાત. આવાં આવાં કારણોથી અમુક ગ્રન્થ અને તેમાંની અમુક અમુક બાબતો શુદ્ધ માર્ગી કે દેશી એ બેમાંથી કયા સંગીતની છે તેનો નિર્ણય ચોકસ રીતે આપી શકાતો નથી. અને વલ્લેનાં અંતરંગો પરસ્પરથી મિશ્રિત થઈ ગયાં છે. વસ્તુતઃ આમ હોવાથી શાસ્ત્રીય ગણાતું સંગીત દક્ષિણનાં સંસ્કૃતજ્ઞોના હાથમાં ગયું, અને ઓછું શાસ્ત્રીય ગણાતું સંગીત ઉત્તર હિન્દનાં નિરક્ષર ગાદક વર્ગમાં ગવાતું ગયું તેમ તેમ મા-

નવ જાતેની કર્ણસિકતાએ તેના મધુર મધુર અંશોને વધાવી લઈ સ્વાભાવિક સુન્દરતાએ પહોંચતું મયું. દક્ષિણમાં કર્નાટક વગેરે તરફ જે સંગીત હાલ પ્રચલિત છે. તે પ્રાચીન કાલના સારોમાના માર્ગ સંગીતના અવશેષ (ફોસીલ્સ) રૂપ છે. હથે આપણે સંગીતના ઐતિહાસિક કાલ વિભાગ પાડીએ, અને તે વિભાગ કયા યુગોથી ઓઢાલી શકાય તેમ છે તેનાં નામો પણ આપીએ.

સંગીતના ઐતિહાસિક યુગ.

૧. સામસંગીતના યુગ—વેદ કાળથી તે બુદ્ધકાળ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦) સુધીના કાળને “સામસંગીત” યુગ કહેવામાં હરકત નથી.
૨. માર્ગ સંગીત યુગ—બુદ્ધકાળથી તે ઇ. સ. ના ૪ કે ૬ સૈકા સુધીના લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષના કાળને આપણે માર્ગ સંગીતનો યુગ કહીશું.
૩. દેશી સંગીતનો ઉપકાલ—ઈ. સ. ૬ મા સૈકાથી તે ૧૬ મા સૈકા સુધીના લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષના સમયને આપણે દેશી સંગીતનો આરંભકાળ કે ઉપકાલ કહીશું.
૪. દેશી સંગીતનો મધ્યાન્હ યુગ—ઈ. સ. ના ૧૬ મા સૈકા પછીથી તે છેક ૧૯૦૦ મા સૈકા સુધીનો સમય દેશી સંગીતના પરમ ઉત્કર્ષનો ગણી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે ચાર યુગ પાડવામાં આવે તો જે જે ગ્રંથો ઉલ્લેખ થતા જાય ત તે કયા યુગમાંના છે તેનો નિશ્ચય થતો જાય અને સમગ્ર ગ્રંથસમૂહનું કાલિક વર્ગીકરણ કરી શકાય.

આમાંના પ્રથમ યુગના સામસંગીતની રચના કેવી હશે તે જાણવાને માટે આપણી પાસે કશું સાધન નથી. કાલે કરીને એ સાધનો મળી આવતાં જે પ્રકાશ પડશે તે ભવિષ્યમાં જનાશેજ. માર્ગસંગીતયુગમાંનું સંગીત કેવું હશે તેનો સ્વાલ રચના-કર ઉપરથી સહજ થઈ શકશે. તોપણ ભરતની પૂર્વના સમયના અને ત્યારપછીના ઉત્તર સમયના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે. દેશી સંગીતના ઉપકાલમાંના અનેક આચાર્યોના ગ્રંથો મળી આવવાની જરૂર છે. માત્ર દેશી સંગીતના મધ્યાન્હ-યુગમાંનું સંગીત કેવું હતું તે આપણી સ્હામે મોજુદ છે. એ સંગીત તાનસેન અકબર (ઈ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાના) સમયની પૂર્વે, માર્ગ સંગીતથી ઘણું મિશ્રિત હતું, અને

તે વચ્ચે જુદી તરેહના ધ્રુવપદ, ધમર, પ્રંધો જે ગરતા રત તેને ઝરક સુંદર રીતે ઘડીને, તેને સુસંસ્કૃત કરી, તેના દરેક અંગો વિશેષ અર્કિક વાવનું મન તાન-સેન અને તેના ગુરુ હરિદાસ ઢાગુરને તેમજ તે વચ્ચેના વેજુદારા વેરે સુચિરચાત નાયકોને ઘટે છે. તાનસેન અને તે પછીના સમયનાં ધ્રુવપદોની પદ્ધતિઓ જે જુદા જુદા સંપ્રદાયપણે આજના ઉત્તર હિન્દમાં મુખ્ય ૪ અલ્પદર્શિમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી તેના ઉપર પણ દેશી સંગીતના મુખ્ય હરિદાસ જેવા હાથ પુરુષોએ સંસ્કાર કરી તે પ્રમાણે સ્વરૂપો ફેરવી નાખવા જેટલી અસર કરી અને ગાયત્રીનું જુનું સ્વરૂપ પદ્ધતિ ફરી ગયું. એ ધ્રુવપદના સમય પછી ઘણીજ મોહક અને સર્વગપૂર્ણ એવી હયાલ (અસ્તાઈ) ની પદ્ધતિ શરૂ થઈ, ને તેની આગળ ધ્રુવપદોની પદ્ધતિ ક્ષેત્રવર્ણી પડી ગઈ. ત્યારબાદ ટપ્પો અને ટુમરી એ બે પદ્ધતિઓ ઊભી થઈ. એમ એક સરલો સંગીતનો પરમ ઉત્કર્ષ સં. ૧૯૦૦ સુધી થતોજ ગયો. મત્રા ૬૦-૭૦ વર્ષમાં નવા પ્રતિભાશાળી ગાયક વાદકો ઉત્પન્ન થયાજ નથી એમ કહેવાય છે તે અયોગ્ય નથીજ. અને એ સમયમાં જે ગાયકવાદકો નિર્માણ થયા તે તો માત્ર પોતાની પૂર્વના સંગીતનો ધરડોજ ઘુંટવાવાળા હતા. માટે હિન્દુસ્થાની સંગીતનો પરમોર્કનો જો કોઈ કાઢ હોય તો તે ઇ. સં. ના ૧૬ મા સૈકાથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધીના ૩૦૦ વર્ષના દરમિયાનનોજ ગણી શકાશે.

ઉપર કહ્યો તે દેશી સંગીતનો મધ્યાન્હ યુગ ઘગોજ તેજસ્વી, પરમ ઉજ્જ્વલ અને સુંદર સ્વરૂપે તૃપ્તિ રહ્યો હતો એમાં કશોજ શક નથી. તેમજ એ યુગમાં જે ગ્રન્થલેખન થયું તે પણ ઘણું વિશાળ થયું. પરંતુ દિલ્લીની સાથે કેરું પડે છે કે એ લેખન તાનસેન, અદારંગ, સદારંગ જેવા દિવ્ય પ્રતિભાશાળી પુરુષોના હાથથી લખાયાં થવાની જરૂર હતી; તે થયું નહીં. (જો કે તેને માટે પ્રતિકૂળ કારણો પણ ઘણાંક હશે એ ખરું છે.) પરંતુ તેમ ન થવા પામનાથી પારંગામ એ થયું કે, સંગીત કલા ઉપર પ્રીતિ કરનારા જે વિદ્વાન પુરુષો હતા; કે જેઓની યોચના નિયમો તથા સિદ્ધાન્ત બાન્ધવનારા તરીકેની હતી, તેમાંના ઘણાંકરા દક્ષિણ દેશીય હતા. અને તેમના મગજ ઉપર દક્ષિણ પદ્ધતિના ગ્રન્થો ઠેસલા હોવાથી, તેમનાથી હિન્દી સંગીતનું સ્વરૂપ બરાબર હયાલમાં આવી શક્યું નહીં. એથી કરીને સ્વા, શ્રુતિ, તાલ, મૂર્ચના, ગ્રામ રાગ વગેરે વિષયોના સંબંધમાં તેમના પોતાના દેશમાં એ વિષે જે કલ્પનાઓ પ્રચલિત હતી તેનોજ અનુવાદ તેમણે કરી દીધો.

खरी रीते जोतां हिन्दी संगीत घणुंज मधुर, दिव्य, प्रतिभाशाली होइ,
 तदन सार्द, लघु અને નાદશાસ્ત્રના અત્યુચ્ચ તત્વોની કસોટીએ કસાઈ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય
 સ્વરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે. ઇટલું છતાં તે ઘણાજ થોડા નિયમોથી સુવ્યવસ્થિત-
 પણે વંધાયલું છે. એજ સંગીતની ગ્રન્થસંકલના હિન્દુસ્થાનના કલાનિપુણ ગાયક વા-
 દકોણે કરી હોત તો તે કેટલે અંશે સાધ્ય થઈ શકત એ પળ વિચાર કરવા જેવું છે.
 કારણકે પ્રચલિત કાલાને વ્યવસ્થિત કરીને તેને શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ આપવા માટે કોઈ
 અલૌકિક શક્તિ જોઈએ છે એ સ્પષ્ટ છે. એથી અપૂર્વ શક્તિ એ ગાયકોમાં નહોતી. તે
 શક્તિ તો શાસ્ત્રીમંડલમાં હતા. ઘણી એ શાસ્ત્રીઓ પળ કેવા હતા? તે પળ એવાજ
 હતા કે જેમને ગાયકોના માફક પૂર્ણ કુશલતાથી ગાતાં આવડતું નહોતું, પળ થોડું
 સ્વરજ્ઞાન, ગાયન, વાદન જાણવા ઉપરાંત ઘણે ભાગે કર્ણરસિક હતા. એજ શાસ્ત્રીઓ
 શ્રીજી રીતે શાસ્ત્રીય વિચારણા કરવાની વાતમાં પ્રાચીન ગ્રન્થના પૂર્ણ પરિચિત હોઈ
 આપ્ત વાક્યો આગળ પોતાની પ્રતિભાપૂર્ણ સ્વતંત્રતા વેચી વેસે એવા હતા, તે ઉપરાંત
 દક્ષિણ પદ્ધતિના ગ્રન્થ અને કલાના પૂર્ણ સંસ્કારવાળા હતા. એવા પુરુષોએ હિન્દુસ્થાની
 સંગીત ઉપર જે કંઈ લખ્યું તેથી ફલ એ થયું કે હિન્દી સંગીત થોડે અંશે સુવ્યવ-
 સ્થિત થતું ગયું. હાલમાં જેટલા ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થયા છે તે સઘઠાના કર્તાઓ ઘણા
 ધરા દક્ષિણ કર્નાટક તરફના છે એમ જણાઈ આવશે. હિન્દી સંગીત જે મહાન નાય-
 કોણે પૂર્ણરૂપે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણ્યું તે નાયકોણે પોતેજ, પોતાની કલા ઉપર જો
 ગ્રન્થરચના કરી હોત તો તે કેવી થઈ હોત તે પળ વિચાર કરવા જેવી વાત છે.
 મુસલમાન ગાયક મંડળના હાથની કૃતિ જોવી હોય તો ઉર્દુ અને ફારસી ભાષામાં તે-
 મણે જે કંઈ લખ્યું છે તેના અવલોકન ઉપરથી એ વિષેની થોડી ઘણી કલ્પના કરી
 શકાશે. હિન્દી ભાષામાં સુસ્તરંગિણી, તાનસેનસાર, સંગીતદર્પણ વગેરે ગ્રન્થો જોતાં
 પળ એજ પ્રતીતિ થઈ શકશે. કેમકે આ વધા હિન્દી ગ્રન્થકારોની રચના અને શૈલી,
 દક્ષિણ તરફના ગ્રન્થકારોની શૈલીથી તુરતજ ભિન્ન પડી જાય છે. જેમના મગજ ઉપર
 દક્ષિણ દેશીય ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન કરેલા શાસ્ત્રીય નિયમો અને સિદ્ધાન્તોની અસર
 થઈજ નહોતી. એવા જે ગ્રન્થકારો, હિન્દી સંગીત ઉપર ગ્રન્થ રચીને તે તે વ્યવસ્થિત
 કરવાના પ્રયાસમાં રહ્યા હતા તેમના ગ્રન્થો ઘણાજ વિચારણીય અને ઉત્તમ ગ્રન્થો છે.
 હિન્દી સંગીતના નાયકોના મગજ ઉપર પોતાના પૂર્વ કાલમાં થઈ ગયેલા સંસ્કૃત ગ્રન્થો-
 ની અસર ઘણી થઈ હતી. એ પૂર્વકાલીન અનેક સંગીત પ્રક્રિયાઓનું મુંઝવાઈ ગયેલું
 કોકડું ઉકેલવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો, પરંતુ તેમાં તે ખાલી શક્તિયાજ નહિ. એ કાર-

ળથી પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમાંથી વ્યવહાર યોગ્ય સ્થૂલ સ્થૂલ વિષયો લઈને, વા-
કીના વિષયોની સંકલના પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પનાઓ અને અનુમાનોના વઢ ઉપર કરી
દીધી. એમાંથી એ ઘના નાયકો તો એવા પળ થઈ ગયા છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથોને ટોચ
ઉપર મુકી દઈ, તેમાંની માપાનું કાઢિન્ય, વિષયકાઢિન્ય અને અનેક સંદિગ્ધ બાબતો
એ સઘડાંને વાજુ ઉપર મુકી, પોતાના પ્રગાઢ અનુભવો, સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક કલ્પનાઓ
અને હૃદયંગમ અનુભવોના વઢ ઉપર તેમણે સ્વતંત્ર ગ્રંથરચના કરી રાહી. એવા સ્વ-
તંત્ર બુદ્ધિશાલી ગ્રંથકારોની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી થોડી છે.

હવે આપણા ઉપર વન્ને દેશોના સંગીતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની જવાબદારી
આવી પડી છે. તે તૈયાર કરવા માટે જેમ વને તેમ વધારે ગ્રંથો એકત્ર કરવાની જરૂર
છે. અને તેમાંથી ધ્યાન કરીને હિન્દી સંગીતની દરેક પ્રક્રિયાઓનો વ્યવર્તક ઇતિહાસ
પ્રથમ તૈયાર કરવો છે. ચાલુ પ્રયોગ આજા ઉત્તર હિન્દમાં જે ચાલુ છે તેનો અનુ-
ભવ આપણને છે. તે ઉપરાંત ગ્રંથગત તત્ત્વકાલિક કલ્પનાઓ, અને ગુણિજનોમાં જે
કલ્પનાઓ, અનુભવના વલ ઉપર રચાયેલી હોય તે કલ્પનાઓ એ વજ્રોનો
યોગ કરી એ ગંગા યમુનાના પ્રવાહો તે તે દેશકાલમાં કેવા સ્વરૂપે વહેતા હતા;
ને એ સ્વચ્છન્દ વહનમાં ગ્રંથના કૃત્રિમ સંસ્કારથી વાંકાનુંકાં વળણો કેવી રીતે
થતાં ગયાં એ હયાલમાં રાહીને વર્તમાન સંગીતનો સર્વાંગ પૂર્ણ ગ્રંથ થવાની ઘળિજ
જરૂર છે.

સંગીત એ ડ્યોતિષ, વૈદ્યક, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે ભૌતિક શાસ્ત્રોની
માનક પ્રગમનશીલ શાસ્ત્ર છે. તે સ્થાનુ નથી. માણની અને તેની સરલામણી ઠીક
થઈ પડશે. જેમ જેમ સમય વ્યતીત થાય છે તેમ તેમ નવા નવા રુઢ પ્રયોગો અને
કલ્પનાઓની વૃદ્ધિ થતાંની સાથે નવા નવા નિયમો અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે અને
તેમ થવાથી જુના કાઢમાં રચી રાહેલા નિયમો કે ગ્રંથોમાં જે તે વલે સુધારાઓ
કરવા પડે છે. જુનાં વ્યાકરણો રદ થાય છે, ને નવાં અસ્તિત્વમાં આવે છે. તે અ-
સ્તિત્વમાં આવતાં જુનાં વ્યાકરણોની પ્રતિષ્ઠા કમી થતી જાય છે. સંગીતનું પણ તેમજ
છે. સંગીત એ પણ એક પ્રકારની માણ છે. પૂર્વકાલના સંગીતમાં અને વર્તમાન કા-
લના સંગીતનાં સ્વરૂપમાં મહદંતર પડી ગયું છે. કેટલાક પંડિતમન્યો જુના ગ્રંથગત
નિયમોનો, વર્તમાન કલાની સાથે મેલ વેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા જાય છે. ત્યારે તેમાં
તેઓ નિષ્ફળ નિવડે છે તે કારણ એ છે. કંમકે યારે શાસ્ત્રનો અને લક્ષ્યનો ઇટલે
કે વ્યવહારમાં ચાલુ રહેલા ગાયન પ્રયોગનો પરસ્પર વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે વ્ય-

વહારના કે રુદિમાંના પ્રયોગોને અનુસરને શાસ્ત્રનો અર્થ કે નિયમ વદલ્યો જોઈએ. એજ વાત નીચેના છોકમાં સંગીતરત્નાકરમાં અશ્વરે અશ્વર સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે કે:—

યદ્રા લક્ષ્યપ્રધાનાનિ શાસ્ત્રાણ્યેતાનિ મન્વન્તે
તસ્માલ્લક્ષ્યવિરુદ્ધં યત્તત્ત્વાલ્લં નેયમન્યથા ॥

સં. ર. પૃ. ૧૧૬.

સાચી વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી વર્તમાન સંગીતના સ્વરૂપને પૂર્ણ રીતે સમજી, તે કયા નિયમોને આધીન છે, તે નિયમો શોધી કહાડી, નાદમાધુર્યના તરંગો પુનઃ પુનઃ અવનવા ઉપજાવવા હોય તો એજ નિયમોથી ઉપજાવી શકાવા જોઈએ, એવા ચોક્કસ પાયા ઉપર તેનું બંધન પ્રયોજી એક વર્તમાન પ્રચલિત સંગીતનું શાસ્ત્ર નવેસરથી બનાવ્યા સિવાય હુટકોજ નથી. જુના સંગીતને સંપૂર્ણ રીતે કર્ણરસિક બનાવવાનું માન વ્યવહારમાં નો નિરક્ષર તરીકે ગણાતા, પરંતુ સંગીતમાં તો જેની યોગ્યતા મહાન દેવ તરીકે પુજાતા કેટલાક મુસલમાન ગુણીઓનેજ ઘટે છે. હાલના કેટલાક પંડિતમન્યો જુના ગ્રંથમાંના મૃતપ્રાય થઈ ગયેલા સંગીતનું પુનરુજ્જીવન કરવા જાય છે, પરંતુ તેમનો પ્રયત્ન મૃત શબ્દને પુનરુજ્જીવન કરવા જેવો નિષ્ફળ નિવડેલોજ જોવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત એવા પંડિતો, હાલના નિરક્ષર ગાયકો પાસે જવાબ માગે છે કે, તમે કયા ગ્રંથના આધારે ગાઓ છો ? આ જવાબ કેટલો બધો હાસ્યાસ્પદ છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. ને પોતાનું પોકલપાંડિત્ય પોતાનેજ હાથે સુલ્લું થઈ જાય છે એ તેમના લક્ષ્યમાં પળ આવતું નથી. ઉપર ૩૨૬ ગ્રંથો ગણાવ્યા તેમાંથી એક પણ ગ્રંથ વર્તમાન સંગીત કલાના નિયમોથી સંગ્રહિત છે એમ કોઈ પણ વતાથી આપશે ? કાદિજ નહીં. માટે ધરો અને ઉપયોગી રસ્તો તે એ છે કે, વર્તમાન સમયમાં જે જુના ઉત્તમ ગુણીઓ હાલ હયાત છે તેમની પાસેથી તેમને આવડતું સંગીત શીખી, સમજી, તનું મનન કરી લઈ પછી તે ઉપર, એની વ્યવસ્થા પ્રમાણેનો ગ્રંથ રચવો જોઈએ; પરંતુ તેમ નહીં કરતાં ઉલટ રીતે જુના ગાયકોને “તમારું સંગીત અમુક ગ્રંથ પ્રમાણે છે કે નહિ ?” “જો ન હોય તો તે અશાસ્ત્રીય છે” એમ કહી તેમને હસી કહાડનારા પંડિતો, તેમનામાં રહેલી મૂલભૂત મોહક કલાની સ્તુતિ નહિ કરતાં, મૂતને બદલે દેવલનેજ માત્ર પૂજનારા છે એમજ કહી શકાશે.

વે આપણે કયા વિષયો હાલ તુરત હાથમાં લઈ તેનો નિર્ણય કાઢવાની જરૂર છે તે વિશે અલ્પમાં સૂચવીએ છીએ, કારણ આપણા સંગીત વ્યવહારમાં રત દિ-

વસ જેની અગત્યની જરૂર છે એવા વિષયો પૈકી, સ્વર, શ્રુતિ, વાદી સંવાદી, રાગના આરોહ અવરોહ અને તાલ એ પાંચ વિષયો પહેલીજ શરૂઆતે હાથમાં લઈ તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી નાંખવાની જરૂર છે, સ્વર વ્યવહારમાં સ્થૂલ રીતે તો ૧૨ જ લેવાના છે. અને તે આપણે જે ચાપરીએ છીએ તેનાજ પ્રમાણને નિશ્ચિત કરી દેવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં એ વિષે પુષ્કળ લખાયેલું છે, આપણા દેશમાં એ વિષે ઘણા વિદ્વાનોએ પુષ્કળ વિચાર કરેલો છે. એ વાચા વિદ્વાનોમાં પુનાના પ્રસિદ્ધ પેન્શનર એન્જીનીઅર અને અમારા પરમ સ્નેહી ગણિતશાસ્ત્રી મી. ગણેશરાવ હરે ઘણો સારો નિર્ણય કરેલો છે. તેમણે સ્વર અને શ્રુતિઓનાં આંદોલનો, પ્રમાણો અને ગણિત નિશ્ચિત કરીને તેનો કાચમનો નિર્ણય કરી નાંખ્યો છે. શ્રુતિઓની પ્રાચીન ગણના પ્રમાણે તેમણે પણ બાવીશજ ગણી છે. હું પોતે ૨૪ શ્રુતિના પક્ષનો છું. તે પ્રમાણે તેમણે ગણિત નિયમે ૨૪ શ્રુતિઓના પ્રમાણ માગો નિશ્ચિત કરી આપ્યા છે. વાદી સંવાદીના વિષય સંબંધમાં તો સ્પષ્ટજ છે કે સાત કે બાર સ્વરમાંના ગમે તે સ્વરને વાદી ગણીએ તો તેનાથી ચોથો અને પાંચમો એવા બે સંવાદી, ત્રીજો અનુવાદી અને આસપાસના વિવાદી સમજવાને માટેની સાદી રીત વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાને કોઈ પ્રકારની અઢચળ નથી. તોપણ દરેક સ્વરના સંવાદી યોગે નીચેના કોષ્ટકમાં આપ્યા છે, ક જે જિજ્ઞાસુને ઘણા ઉપયોગના છે એથી કરીને કોઈ પણ સ્વરની ધીજા કયા સ્વરની સાથે મિત્રતા કે શત્રુતા છે તે સમજી શકાશે.

સ્વરોની પરસ્પર મિત્રતા અને શત્રુતા.

(અંશ—વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી વિષે)

સાત સ્વરો એક ધીજાની સાથે કેવો સંબંધ ધરાવે છે તે જાણવાની ઘણી જરૂર છે. સઘળા સ્વરમાં સ સ્વર મુખ્ય છે, તે આરંભક સ્વર છે, તે સ્થપાયે પછી વાકીના છ સ્વરો ઉપજાવી શકાય છે. એ કારણથી સનું નામ પડ્જ એટલે કે છ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરનાર પડયું છે. એક સથી તે તેની ઉપરના ધીજા સ સુધીનું જે એક સત્તક ગણાય છે, તેના વચમાંથી સરખા ભાગ કરીએ તો સ. રિ. ગ. મ. અને પ. ધ. નિ. સ. એવા બે વિભાગો પડી શકે તેમ છે. તેમાં સ. રિ. ગ. મ. એ સત્તકનો પૂર્વ ભાગ છે અને પ. ધ. નિ. સ. એ ઉત્તર ભાગ છે. હવે જો પૂર્વ ભાગ એ વિવિધરૂપે અથવા ધ્વનિરૂપે છે એમ કહીએ તો ઉત્તર ભાગ એ પ્રતિવિવિધરૂપે અથવા પ્રતિધ્વનિ (પડઘા) રૂપે

છે એમ કહી શકાય. જેથી સ અને પ. રિ. અને ધ. ગ. અને નિ. મ. અને સ એ વચ્ચે પરસ્પર વિંચ પ્રતિવિંચરૂપે અથવા ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિરૂપે છે. તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ જોવો હોય તો હાર્મોનિયમમાં સ અને પ એ વચ્ચે પડદા સાથે દાર્બીને વગાડશો તો, તે વચ્ચે એક ધીજામાં મિત્રભાવે કાનને ભઠ્ઠી ગણા લાગશે. જેથી સ ને જો રાજા કે વાદી કહીએ તો પને તેનો પ્રધાન કે સંવાદી કહેવામાં આવશે. એ રીતે સાતે સ્વરો ક્રમેક્રમે વાદી તરીકે લઈએ તો તેનાથી પાંચમો સ્વર સંવાદી થતો જશે, એવો સર્વ માન્ય નિયમ છે.

પરંતુ સ ની સાથે પંચમ સ્વરની જેથી સંવાદી તરીકેની મિત્રતા છે તેમ તેનાથી ચોથા સ્વર પટલે કે મની પણ છે. એ સ અને મના પડદા હાર્મોનિયમમાં સાથેજ દાર્બીને વગાડશો તો તે પણ પરસ્પરમાં ભઠ્ઠી ગણાજ લાગશે, પરંતુ તે પ કરતાં સહેજ જુદા તરીકે કાનને લાગશે. આથી જો કોઈ પણ સ્વરને વાદી તરીકે લેવામાં આવે તો તેનાથી ૪ થો સ્વર સંવાદી થઈ શકશે. આ રીતે સંવાદીના ૨ પ્રકાર થયા. ૧ મો તે પંચમ ભાવે અને ચોથો તે મધ્યમ ભાવે સંવાદી, હવે જો મધ્યમ ભાવે સપ્તકના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગ પાડીએ તો સ. રિ. ગ. મ. અને મ પ ધ નિ. એવા બે ભાગ પડી શકશે. નીચેના કોષ્ટકમાં એ વચ્ચે પ્રકારના સંવાદીઓ આપેલા છે.

વાદી સ્વરથી ૩ જા સ્વર તે અનુવાદી હોય છે. અને વાદીની આસપાસના સ્વરો વિવાદી તરીકે ગણાય છે. આ વધો વિષય ગાયનવાદનપાઠમાલામાં (પૃ. ૨૪૧ થી ૨૪૬ સુધી) અને શ્રુતિ સ્વર-સિદ્ધાન્તમાં વિસ્તારથી આપેલો છે. તથી વિવેક સમાધાન માટે તે ભાગ મનન કરવો. તોપણ નીચેનાં કોષ્ટકો મનન કરી ધ્યાનમાં રાખવાની રૂઠ છે.

પંચમ ભાવે વિંચપ્રતિવિંચરૂપે વાદી સંવાદી. વિંચ સ રિ રિ ગે ગ મ મ પ સપ્તકનું પૂર્વાર્ધ (વાદી) પ્રતિવિંચ પ ધે ધ નિ સં રિ રિ સપ્તકનું ઉત્તરાર્ધ. (સંવાદી)

મધ્યમભાવે વિંચપ્રતિવિંચરૂપે વાદી સંવાદી.

વિંચ—સ રિ રિ ગે ગ મ મ પ સપ્તકનું પૂર્વાર્ધ. (વાદી).

પ્રતિવિંચ—મ મ પ ધે ધ નિ નિ સં સપ્તકનું ઉત્તરાર્ધ (સંવાદી).

દરેક સ્વરના સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી.

વાદી.	સ્વરોની મિત્રતા.				સ્વરોની શત્રુતા.	
	સંવાદી.		અનુવાદી.		વિવાદી.	
	પંચમ ભાવે.	મધ્ય આવે.	આરોહમાં	અવરોહમાં	અવરોહમાં.	આરોહમાં.
સ	પ	મ	ગ	ધં	નિં	રિ
રિં	ધં		મ	નિં	સ	ગં
રિ		પ	મં	નિ	રિં	ગ
ગં	નિં	ધં	પ	સ	રિ	મ
ગ	નિ	ધ	ધં	રિં	ગં	મં
મ	સં	નિં	ધ	રિ	ગ	પ
મં	રિં	નિ	નિં	ગં	મ	ધં
પ	રિં	સં	નિ	ગ	મં	
ધં	ગં	રિં	સં	મ	પ	નિં
ધ	ગં	રિં	રિં	મં	ધં	નિ
નિં	મં	ગં	રિં	પ		સં
નિ	મં	ગં	ગં	ધં	નિં	રિં
સ	પ	મં	ગં	ધ	નિ	રિ

આ કોષ્ટક તમામ રાગ શાસ્ત્રરૂપી મંડારતા બારાણી વરવા છે. રાગના સ્વરોના આરોહ અવરોહ, દરેક રાગના અંશ સ્વરો, રાગના આલંપ એ સ્વલ્લ જે નિયમે રચવામાં આવે છે તે વાદી સંવાદીના સિદ્ધ બંધારણ ઉદરશીલ.

એ રીતે વાદી સંવાદીનો નિર્ણય થયા પછી રાગના આરોહ અરોહ, તેના

ગ્રહ, ન્યાસ, અંશ, વાદી સંવાદી સ્વરો કયા તે જાણવા માટે.

રાગ સ્વર નિર્ણય.

કરવાની ઘણી જરૂર છે. રાગો તો અનેક છે, પરંતુ હાલ આજે હિન્દુ-સ્થાનમાં જે ૬૦-૭૫ રાગો ઘણા ગવાય છે તેના સ્વરોનો નિર્ણય થાય તો સારું છે એમ ધારી અમે લગભગ ૧૨૫ રાગોનો નિર્ણય કરી નાખ્યો છે તે નીચે અમે અમારા ગણેશ મતના નામથી આપીએ છીએ. એ નિર્ણય પ્રમાણે આપેલા સ્વરો લગભગ ચોક્કસ છે એમ સમજવું, સમગ્ર ઉત્તર હિન્દમાં રાગ (પુરુષ) અને રાગિણી (સ્ત્રી)ઓની કલ્પના ચાલુ છે. તે કલ્પના ક્યારે, કયા કારણોથી ઉત્પન્ન થઈ હશે તેની હાલ આપણને વિશેષ જરૂર નથી. અમુક રાગો પુરુષ, અમુક તેની સ્ત્રીઓ અને અમુક રાગ તેના પુત્રો એ વગેરે કલ્પનાનો વિસ્તાર કવિરાજે આ ગ્રંથમાં સમજાવેલો છે. પરંતુ યથી જિજ્ઞાસુને રાગાલસિ કરવામાં કશો તાત્કાલિક ઉપયોગ થવાનો નથી. જેથી એ કલ્પનાને હાલ તુરત વાઝુ ઉપર મુકી રાગના સ્વરોનો નિર્ણય અમે જે કયો છે તે કોપ્પ-કના રૂપમાં નીચે આપીએ છીએ.

ગણેશમતાનુસાર રાગસ્વરદર્શકકોષ્ટક.

ઔડવરાગ.

(પ્રકૃતિભૂત ઔડવરાગ.)

રાગ નામ.	આરોહ અવરોહ.	અંશ-વાદી સંવાદી.	ગ્રહ. ન્યાસ.
૧. ભૂપ.	સરિગ. પધ. સં (સ્વરૂપ સિદ્ધિ-સ-પ; ગ-ધ)	ગ ધ	ગ સ
૨. શામ-જલધર.	સરિ. મપધ. સં (સ્વ. સિ.=મ-સ; ધ-રિ)	ધ રિ	ધ સ
૩. સારંગ.	સરિ. મપ. નિં સં (સ્વ. સિ.-નિં-મ; રિ-પ)	પરી રિપ	સ
૪. હિંદોલ.	સ. ગમ. ધાનિ સં (સ્વ. સિ.-ધ-ગ)	ધ સ ગ	
૫. માલકૌંસ.	સ. ગમ. થં નિં સં (સ્વ. સિ.-થં-ગં; સ મ)	મસં નિંમ	સ મ

६ धानी (१)	स. गें म प. निं सं	गें	गें
	(स्व. सि.-प-सं; गें-निं)	निं	

विकृतिरूप औडव राग.

७ देसकार.	सारंग. पध. सं	ध प	ध
८ विभास.	स रें ग. प धें. सं	रिं	प
९ जैत. (१)	सारंग. पध. सं	रिं	धें
		धें	रिं
१० रेवा.	सारंग. पधें. सं	प	स
		सं	प
११ गुनकली.	सारंग. मपधें. सं	सग	
		पध	
१२ भठीयारी. (१)	स. रें. मपधें. सं	रिं	रिं
		धें	स
१३ मधुमाध सारंग. सारि. मप. निं सं		मधें	ध
	(२)	सं रिं	म
१४ दुर्गा.	स. ग. म. धनिं सं	मनि	स
		निंम	रि
१५ मालश्री.	स. ग मं प. निं सं	ग	ग
		ध	
१६ तिलंग.	स. गमप. निं सं	प	स
	(२)	स	प
		ग	स
		नि	ग

२ पाडवराग.

१७ पुरिया रेनकी.	स रें ग मं. धें नि सं	गध	नि
	(स्व. सि.-ग-नि; धें-रिं)	निंरि	स
१८ मारवा.	सारंगमं. धनिं सं	धेंरि	स
	(स्व. सि.-ध-ग; रिं मं)	गर्म	ध

१९	पाडव भैरवी.	सरैगँ म. धैनिँ सं	मनिँ	रिँ ?
		(स्व. सि=म-निँ; निँ-गँ: रि-धँ)	निँ	धँ
२०	पाडव बिलावल.	स रि ग. पधनिसँ	पनि	?
		(स्व. सि.-प-रि; नि-ग)	रि	ग
२१	पाडव तोडी.	सरै गँ म. धँ निसँ	निर्म	गँ ?
		(स्व. सि.=नि-र्म; म-रै, गँ-धँ)	र्म	रैध
२२	पाडव कल्याण.	स रि ग म. धनिसँ	र्म	
		(स्व. सि.-र्म-नि)	नि	
२३	शंकरा	सरि ग. प ध नि सं	सं	सं
			प	स
२४	कौशिक कानडा.	सरि गँ म. धनिँ सं	निँ	म
			म	स
२५	सोहनी.	स रि ग म. धँ नि सं	म ग	म
			सं नि	स
२६	ललत.	स रि ग म. धँ नि सं	म	स
		(२)	नि	म
२७	त्रिवेणी.	स रि ग. प धँ नि सं	रिँ	रिँ
			धँ	स

३. संपूर्ण वर्गीय राग.

२८	शंकराभरण.	स रि ग म प ध नि सं	स	स १
			प	प
२९	झिझोटी.	स रि ग म प ध नि सं	नि	स २
		(२)	ग म	
३०	काफी.	स रि गँ म प ध निँ सं	प गँ	स ३
			स निँ	प
३१	पीलु.	स रि गँ म प धँ नि सं	गँ प	स ४
			धँ स	
३२	कालंगडा.	स रि ग म प धँ नि सं	प	धँ ५
			सं	प
३३	जिह्वा	स रि ग म प ध नि सं	रि	स
		(२) (२)	प	प

३४	भैरवी.	स रिर गे म प धे नि सं	धे	स ६
			गे	धे
३५	सिन्धु भैरवी.	स रि गे म प धे नि सं	प	प ७
			स	स
३६	जिल्ला भैरवी.	स रि ग म प ध नि सं (२) (२) (२) (२)		
३७	कल्याण.	स रि ग र्म प ध नि सं	नि	नि ८
			र्म-ग	स-प
३८	यमन कल्याण.	स रि ग म प ध नि सं (२)	प	ग
			स	स
३९	पूर्वी.	स रिर ग र्म प धे नि सं (२)	गर्म	स ९
			नि	ग
४०	दिनकीपुरिया.	स रिर ग र्म प ध नि सं	प	स १०
			स	
४१	रामगारि.	स रिर ग म प ध नि सं	ध	ग ११
			ग	स
४२	तोड़ी.	स रौ गे र्म प धे नि सं	गे	धे
			धे	गे

वक्र संपूर्ण राग वर्ग.

४. औडव संपूर्ण राग.

(भूप प्रकृतिक.)

४३.	बीलावल (१)	स रि ग. प ध. सं	स ध	ग
		सं नि ध प म ग रि स	प रि	स
४४	भूप कल्याण.	स रि ग. प ध. सं	ग	ग
	(शुद्ध कल्याण)	सं नि ध प र्म ग रि स	ध	स
४५	पहाडी	स रि ग. प ध. सं	ग	सं
		सं नि ध प म ग रि स	ध	स

४६	रामकली.	स रि ग. प ध. सं सं नि धे प म ग रि स	धे रि	
४७	जैत.	स रि ग. प ध. सं सं नि धे प म ग रि स	प स	स प
४८	भूपाली भैरवी. (भूपाल)	स रि ग. प ध. सं सं नि धे प म ग रि स	धे गें	
(जलधर शाम प्रकृतिक.)				
४९	गौड मलार.	म रि. मपध. सं सं नि ध प म ग रि स	रि प	रि ग
५०	मुखारी.	स रि. म प ध. सं सं नि ध प म ग रि स	रि प	प स
५१	जोगीया.	स रि. मप ध. सं सं नि धे प म ग रि स	स प	रि प
५२	भठियारी (२)	स रि. मपध. सं सं नि धे प म ग रि स	म स	धे म
५३	आसावरी.	स रि. मप ध. सं सं नि धे प म ग रि स	धे रि	स धे
५४	जोगी आसावरी. (आशा जोग)	स रि. मप ध. सं सं नि धे प म ग रि स	स धे पारि	रि प
(सारंग प्रकृतिक.)				
५५	देस.	स रि. मप. नि सं सं नि ध प म ग रि स	रि प	स रि
५६ (?)	सोरठ.	स रि. मप. नि सं सं नि ध प म ग रि स	निं प निं	रि स
५७	केदार गौल.	स रि. मप. नि सं सं नि ध प म ग रि स	रि प	रि स
५८	सिन्धुरा कानडा.	स रि. मप. नि सं सं नि ध प म ग रि स	प सं	प सं

६९	विद्रावनी सारंग.	सरि. मप. नि सं	रि	रि
		सं निं ध प म गें रि स	प	
६०	पट मंजरी.	स रि. मप. निं सं	स	
		सं निं ध प म गें रि स	प	
६१	गौरी.	सं रि. मप. नि सं	रि	निं
		स नि धें प म ग रि स	धें	स
६२	जौनपुरी.	स रि. मप. निं सं	स	प
		सं निं धें प म गें रि स	प	धें
६३	देशी.	स रि. मप. निं सं	सं निं	निं
		सं निं धें प म गें रि स	पम	सं
६४	श्री.	स रि. म. प. नि सं	रि	रि
		सं नि धें प म ग रि स	धें	

(कौशिक-हिंदोल प्रकृतिक.)

६९	खमाच. (१)	स ग म. ध नि सं	ग	ग
		सं निं ध प म ग रि स	ध	
६६	लच्छासाख. (२)	स. गम. ध नि सं	म	स
		सं निं ध प म ग रि स	स निं	म
६७	वाघेसरी कानडा. (वागीश्वरी")	स. गेंम. ध नि सं	निं	निं
		सं निं ध प म गें रि स	गें	म
६८	बहार. (१)	स. गेंम. ध नि सं	निं	निं
		सं निं ध प म गें रि स	म	स
६९.	मालव भैरव.	स. गम. धें नि सं	धें	ग
		सं नि धें प म ग रि स	रि	धें
७०	दोल कल्याण (वसंत कल्याण.)	स. गर्म. ध नि सं	?	?
		सं नि ध प म ग रि स		
७१	चंद्रकौंस.	स. गेंम. धें नि सं	म	म
		सं नि धें प म गें रि स	स	स
७२	कौशिक भैरवी.	स. गें म. धें नि सं	धें	नि
		सं नि धें प म गें रि स	गें	धें

७३ वसंत.	स. गर्भ. धे नि सं सं नि धे पम ग रि स (धानि-तिलंग प्रकृतिक.)	सं प	र्म स
७४ धनाश्री.	स. गे मप. नि सं सं नि ध पम गे रि स	गे नि	नि स
७५ काळी धानी.	स. गे मप. नि सं सं नि धे पम गे रि स	गे नि	गे स
७६ पीलु धनाश्री.	स. गे मप. नि सं सं नि धे पम गे रि स	गे धे	स
७७ पीलु जित्ता.	स. गम प. नि सं सं नि धे पम गे रि स (२)	मग नि नि	ग स
७८ भीम पलासी.	स. गे म प. नि सं सं नि धे पम गे रि स	म नि	नि स
७९ पट दीपकी.	स. गे मप. नि सं सं नि धपम गे रि स	स प	
८० देवगांधार.	स. गे मप. नि सं सं नि धे पम गे रि स	स प	म स
८१ भैरव.	स. गम प. नि सं सं नि धे पम ग रि स	धे रि	ग ध
८२ जेतश्री.	स. गर्भ प. नि सं सं नि धे प र्म ग रि स	प सं	स प
८३ मुलतानी.	स. गे र्म प. नि सं सं नि गे प र्म गे रि स	प सं	नि प
८४ विहाग.	स. गम प. नि सं सं नि ध पम गरि स	ग नि	नि गनि
८५ मालसी कल्याण.	स. गर्भ प. नि सं सं नि ध प र्म गरि स	?	?
८६ विहागडा.	स. गर्भ प. नि सं सं नि ध प र्म ग रि स	मग नि	प ग

८७	मल्लहा केदार.	स. गमप. नि सं सं नि ध प म ग रिं स	प रिं	रि स
----	---------------	--------------------------------------	----------	---------

५. षाडव संपूर्ण राग.

८८	माढ. (१)	स. गम प ध नि सं सं निं ध प म ग रि स	म निं	स ग
८९	खमाच. (२)	स. गमप ध नि सं सं निं ध प म ग रि स	ग ध	ग सं
९०	परज.	स रिं गर्म. धं नि सं सं नि धं प म ग रिं स	नि म	सं ग
९१	प्रभात.	स रिं गर्म. धं नि सं सं नि ध प म ग रि स	म नि	ग प
९२	अलैयाविलावल.	सरिग. पधनिसं सं नि ध प ग रि स	रीस प	रि सं
९३	शुक्र वीलावल.	स. गमप धनि सं सं निं ध प म ग रि स	म निं	म

६. संपूर्ण औडव.

९४	नट.	स रि ग म प ध नि सं सं नि. पम. रि स	म स	म स
९५	दरवारी कानडा.	स रि गें मप धं निं सं सं निं. पम. रि स	गें निं	स स
९६	मीयांकी मलार.	सरि. गें म प ध नि सं सं निं. पम. रि स	सम मनि	स स

७. संपूर्ण षाडव.

९७	माढ. (२)	स रि ग म प ध नि सं सं नि ध प म ग स	सम मनि	स
----	----------	---------------------------------------	-----------	---

संकीर्ण रागवर्ग.

८. (अ) औडव औडव.

९८	मेवाडो.	सरि. मपध. सं सं निध. मग. स	सम मनि	स
----	---------	-------------------------------	-----------	---

९९	बहार. (२)	स. गॅम. धनि सं संनि. पम. रिस	संम मनिं	निं स
१००	शामसारंग.	सरि. मपध. सं सं निं. पम. रि स		?
१०१	तिलंगधानी	स. गमप. नि सं सं निं. प म गॅ. स	?	?
१०२	दोलभूप.	स. ग र्म. ध नि सं सं. धप. गरि स	?	?
१०३	देवगिरि.	स रि ग. प ध. सं सं निं. पम. रि स	स प	स

९ (ब) औडव पाडव.

१०४	केदार.	स रि. म प ध. सं सं नि ध प म. रि स	म सं	म धम
१०५	जलधरकेदार.	सरि. मपध. सं सं नि ध प म. रि स	मप सरि	स सं
१०६	तिलक कामोद.	सरि. मप. नि सं सं निं ध प म ग. स	प स	प सनिं
१०७	गौड सारंग.	स. ग र्म प. नि सं सं नि ध प म. रि स	ग नि	नि स
१०८	धानी. (२)	स. गॅ म प. नि सं सं निं. पम गॅ रि स	गॅ निं	गॅ गॅ
१०९	तिलंग. (२)	स. गमप. नि सं सं निं. पम ग रि स	ग नि	ग ग
११०	सोरठ. (२)	स रि. मप. नि सं सं निं ध प म. रि स	रि प	रि स
१११	विलावल (२)	स रि ग. पध. स सं निं ध प म. रि स	प सं	ग सं

१० (क) पाडव औडव.

११२	अडाना कानडा.	स. रि गें म प. निं सं	सं	सं
		सं निं. पम. रिं स	मप.	स
११३	शहाना कानडा.	सं रि गें मप ध. स	प	स
		स निं. मप. रि स	सं	सं
११४	सूरमल्लार.	सरि. मप ध निं स	सरिं	सं
		सं निं. पम. रि स	मप	
११५	वहार. (३)	स रि गें म. ध नि स	निं	स
		सं निं. पम. रि स	म	
११६	मेघमल्लार.	स रि. मप ध नि सं	सं	सं
		सं निं. पम. रि स	पम	सरि
११७	सुघराई कानडा.	सरि गें मप. निं स	निं	स
		सं निं. प म. रि. स	गें	गें

११ (ड) पाडव पाडव.

११८	कामोद.	सरि गम प ध. सं	प	ग
		सं नि ध प म. रि स	सं-रि	प
११९	छायानट.	सरि गम प ध. सं	प	म
		सं निं ध पम. रि स	रि	स
१२०	जयजयवंती.	स रि गम. ध नि सं	रि	रि
		सं निं ध पम गें. स	ध	
१२१	हमीर.	सरि गम. ध नि स	ध	स
		सं नि ध प म रि. स	रि	ध
१२२	चांदनी केदार.	स रि. म प ध नि सं		
		सं नि धप म. रि स		
१२३	मालवी.	स रि ग म प ध. स	प	स
		सं नि. प म ग रिं स	स	
१२४	शाम.	स रि ग म प. नि स	स	म
		सं नि धप म. रि स	म	स
१२५	बरवा	सरि. मप ध नि स	रि	रि
		सं निं. पम गें रि स	प	स

રાગોનાં પૃથક્કરણ કરતી વખતે ઘણી વાતોની સંભાલ રાખવી પડે છે. એકે-એક સંગીતી લગભગ ઘણે ઘણ ચાર ચાર અસલી ઉસ્તાદી-ચીજો (ગીતિઓ) મઠી આવે તો તેનાં સ્વરનો વાંધળી ઉપરુચિવાર કરી તેના સ્વર સમૂહોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. તે પૃથક્કરણ કર્યા પછી સર્વ સામાન્ય સ્વરસમૂહો કયા કયા મઠી આવે છે; અને તે ઇતર રાગોથી કેવી રીતે ભિન્ન પડી શકે છે તે વ્યવર્તક અંશ ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે. એમ કરતાં જતાં રાગની આરોહ-અવરોહની જે સ્વરમાલાઓ ચોક્કસ વંધાય, અને તેમાં જે વાદી સંવાદીનો કોઈ પણ ચોક્કસ નિયમ નહિવાતો હોય તોજ તે સ્વરમાલાને રાગના સ્વરપદાર્થક તરફ કયામ કરી શકાય છે. આરોહી અને અવરોહી સ્વરમાલા એ રીતે નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. એ રીતે કસોટી કર્યા જતાં, દરેકે-ચોર્નમાં જો કયાંક લોપ રહી ગયો હોય તો તે ઉપર પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરતાં મઠી આવેલા સર્વ સામાન્ય સ્વરસમૂહો ઉપરથી સુધારી શકાય છે. વચ્ચે એ પ્રકારથી અવનન્યતા આર્હા રાગ સ્વરૂપમાં કયો સ્વર પ્રધાનપમે ઉપર તરી આવતો માલુમ પડે છે તે જોવામાંથીજ એ સ્વરને અંશ તરીકે સ્થાપી શકાય છે. એ અંશને જ વાદી ગણી રહ્યા તેના સથિના સમ અને સપ આવે-એ વચ્ચે પ્રકાશના સંવાદી સ્વર પેઠી કયો સ્વર અંશમાં સથિ મળતો રહે છે તે તપાસવાથી સંવાદી સ્વર જાણી આવે છે. રાગનાં ગીતો અને અલ્પાંખની શરૂઆત જે સ્વરથી થતી હોય તે ગ્રહ અને રાગની સમાપ્તિ જે સ્વર ઉપર થઈ જતી હોય તે સ્વર ન્યાસ-તરીકે જાણી આવે છે. આમ આરોહ-અવરોહ વાદી સંવાદી, ગ્રહ અને ન્યાસનું સ્વરૂપ વાંધવા જતાં દરેક પૃથક્કરણકારોમાં પ્રસ્પર મતભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે. અને સમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં સંગીતના જે અનેક સંપ્રદાયો હતા તેનાં આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરવાનો શુદ્ધ હોય તેવા અભ્યાસીને માટે સૂચના કરવાની કે આ કોષ્ટકમાં આપેલા દરેક રાગના આરોહ, અવરોહ, અંશ-વાદી, સંવાદી, ગ્રહ, ન્યાસના સર્વથમાં જે સર્વ સામાન્ય સ્વરો પ્રયોગમાં વપરાય છે, તે આપ્યા છે. તેમાં દેશ, મત અને અમુક દ્રષ્ટિ પરત્વે મતભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તોપણ શરૂઆતમાં તો વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ અમુક નિશ્ચિત સ્વરૂપ વતાવવાની જરૂર છે. અને એ સ્વરૂપ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી વિદ્યાર્થી તૈયાર થાય ત્યારવાદ જેને મતભેદો પ્રચલિત હોય તે તે પ્રમાણે રીંગ સ્વરૂપ કેવું વંધાય છે તે વિષે તેણે સ્વતંત્ર રીતે અનુભવ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરી શકે તે જોઈએ.

(વાનોઓ) પડી ગયેલા છે તે તરફ જોતાં એવા મતભેદો પડવાનાજ. મતભેદ દ્રષ્ટિ-ભેદથીજ પડી શકે છે. એકની નજરમાં અમુક નિયમ આવ્યો, તો બીજાની નજરમાં બીજો નિયમ જણાયો. એજ હેતુથી અનેક પૃથક્કરણકારોથી અમારો મત પૃથક્ક વ્રતાવ-વાની હાતર એમ અમારા મતને ગણેશમત એવું નામ આપ્યું છે. અને તે મત સારા સારા તત્ત્વજ્ઞ અનુભવી, નાદશાસ્ત્રના વિદ્વાન ગુણીઓ (ગાયકો) નાં મતને મળતો આવતો હોવાથી તેને ગુણીજનમત કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય નથીજ. એટલે કે ગુણીજનોનો જે શાસ્ત્રીય મત તેજ ગણેશમત; અર્થાત્ એવાજ મતને, ઇતર અનેક મતો કરતાં પ્રમુખત્વ (ઇશત્વ, ગણેશત્વ) મળી શકે એ સ્પષ્ટ છે.

શિક્ષણ આપવા માટે શરૂઆતથીજ પસંદ કરવામાં આવતા રાગો (નહિ કે રાહો) ઘણાજ સહેલા, વ્યવહારુ, પ્રસિદ્ધ અને સરલ—નિર્વિવાદ સ્વરરચનાવાળા હોવા જોડેજ તેના આરોહી અવરોહી સ્વરો, અંશગ્રહ ન્યાસ સ્વરો, મતભેદ વિનાના હોવા જોડેજ. જેમકે ભૂપ, માલકોંસ, સારંગ, હિન્દોલ, ધાની, પુરિયા, મારવા, ભૈરવી, ક-શ્યાળ, કાફી, હાંશોટી, શંકરાભરણ વગેરે રાગોના સંબંધમાં મતભેદ જોવામાં આવશે નહીંજ; પરંતુ બીલાવલ, ગૌડ મલાર, બહાર, વસંત, ભૈરવ, પૂરજ, દરવારી, મીયાંકી મલાર, ગૌડ સારંગ, અડાના, શહાના, કામોદ, જયજયવંતી, વગેરે જેવા વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ રાગોના સ્વરો, ચાલુ વ્યવહારમાં ગાયક લોકો જે રીતે ગાય છે તેજ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી, તેમનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત કરવામાં સારા સારા પંડિતો પણ મુંઝવાડ જાય છે. એ રાગોનું પૃથક્કરણ જોડેજ તેવું કોઈજ પણ કર્યું નથી. આ દેશમાં આ વિષયના શાસ્ત્રજ્ઞો ઘણાજ થોડા છે. પરંતુ જેઓ થોડાક છે અને જેમણે એ બધા રાગોનાં સ્વરૂપ સમજાવેલાં છે, તેમણે અનેક દોષો કર્યા છે. કેટલાક પંડિતોજ તો ષોતાના દોષો ઘડાડા પડી ચોછેલે ચોછેલા જણાઈ આવે નહીં તે વિષેની સંભાળ રા-ખવા ગોઠ ગોઠ વર્ણનો કરી, લાંબા લાંબા શાસ્ત્રાધારો આપવાનો ઢોઢ કર્યો છે; પરંતુ હરા ચિકિત્સકો તો તેમના પોકળપાંડિત્યવિષે તુરતજ સમજી જાય છે. ઘણી વખતે એવા પંડિતમન્યો મુસલમાન નિરક્ષર ગવૈયાઓના ગાનાક્રિયાકૌશલ્યથી અંજાઈ જઈ, એ ગવૈયાઓ સ્વરનું અને રાગનું જે સ્વરૂપ વ્રતાવે તે, “એ રૂપ પણ કામ-નું છે,” “એ માનવું એ સ્વોદું નથી,” “તે એક મતભેદ તરીકે ગણી શકાશે” વગેરે કારણો આપી સ્વીકારી લે છે; પરંતુ એ જ્યાં સાહેબે કહેલું રૂપ કેટલે અંશે

શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે તે વિષે તોલ કરવાનો કાંટો તો પંડિતમન્યો સ્વોદ્ધ બેટા છે. તેમને
 એ વિદ્યા સિદ્ધ છે કે નહીં એ વિષેનું તેમનું આત્મવલ્લ આવે પ્રસંગે જ જણાઈ આવે છે.
 એક જ રાગનાં મતભેદથી વધારે રૂપો હોઈ શકે એ ખરું છે, પરંતુ મતભેદ હોયો અને
 મૂલ્યનું અમુક સિદ્ધરૂપ મુકરર હોયું એ વેમાં તફાવત છે. આપણે તો વિદ્યાર્થીને તે-
 મજ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત તરીકે પ્રારંભમાં તો સિદ્ધરૂપ જ આપવું ઘટે છે. તે રૂપનું અભિ-
 જ્ઞાન થયા પછીથી જ મતભેદોનું પ્રદર્શન કરાવવું એ યોગ્ય છે. પરંતુ એ મતભેદવાળું
 મઠી આવેલુંરૂપ, મૂલ્ય નિયમનું બાધક છે કે સાધક છે તેનું પણ તોલન કરવું પડે
 છે, એ તોલન કરવાની કસોટી યોગ્ય ગણી હોય છે તો પછી પરિણામ એ આવે
 છે કે, તેઓ પોતે તો ઝંઘરી ઝાંઘરીમાં પડે છે, અને તેમના ઉપર મરોસો રાજ-
 નાર આલો જનસમાજ પણ વગર સમજે તેમના મતના અભિમાની બની તેમની પાછળ
 આંલો મીંચી ઝૂંપલાવે છે. શાસ્ત્રીય નિયમોના વલ્લથી આંસહિત્રોને પણ નમાવી તેમને
 વતાવેલું રાગનું સ્વરૂપ સુધારીને તેમની ભૂલ તેમની પાસે કબુલ કરાવી આપવા જેટલું
 આત્મવલ્લ તેમનામાં હોતું નથી, અર્થજ અર્થ પારિણામો આવે છે. માટે એવા પંડિતોના
 વિદગ્ધ કે સંદિગ્ધ લેખોથી અને તેમની કહેવાતી શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિથી શિક્ષકોએ તેમજ
 વિદ્યાર્થીઓએ બહુ સાવચેત રહેવું ઘટે છે.

समय अने प्रयोगमा वपरातु स्वर, दिन गेष राग

प्रहर	कलाक	स्वर प्रधान्य	दिन गेष राग
१ प्रहर प्रातःकाल रहवार	६ थी ७	रि	(१) श्यामहि, प्रभात, विमास, जेमिया
	७ थी ८	रि	(२) रामकली, भैरव (सर्व प्रकार सहित)
	८ थी ९	गं	गुनकली
	९ थी १०	म	(३) भैरवी (सर्व प्रकार सहित), निलफ, मूषाली, भैरवी (मूषाल) आसावरी
	१० थी ११	म	(४) सिन्धु भैरवी, जौनपुरी, देवगान्धार, खट, जोगी आसावरी
२ प्रहर मध्याह्नकाल बपार	११ थी १२	म नि (२)	(५) तोडी (सर्व प्रकार सहित) पाडव तोडी, जौनपुरी, गांधारी, लक्ष्मी, मीयांकी तोडी
	१२ थी १	" "	(६) वीलावल (सर्व प्रकार सहित) अलैया वीलावल, देवगिरि वीलावल, शुक्र वीलावल, देसकार
			(७) देस, सोरठ, गौड सारंग, शुद्ध सारंग
			(८) सारंग (मीयांका), मधुमाध, सामंत सारंग, लंकदहन, वडहंस, बौंदरावनी वंगरे सर्व सारंग

प्रहर अपराह्न
नमनो बहोर.

१ थी २	रि ध
२ थी ३	मि ध

(१३) मल्हार (मीथांका), मेव, सर, नट, रामदासी, गौड वगैरे सर्व मल्हार, जलधर.
(१०) धानी, मुहा, सुवराई, काफी, काफी धनाश्री, पटमंजरी, जयजयवंती.
(११) वरवा, पीलू, पीलू धनाश्री, भीमपलासी.
(१२) मुलतानी, पटकीपत्री.

४ प्रहर

३ थी ४	रि ध
४ थी ५	मि ध

(१३) पूर्वी, पूर्वा, श्री, चैती, टंक, जेतश्री मालवी.
(१४) दिनकी पुरिया, मारवा, त्रिवेणी.

सव्या काळ.

५ थी ६	रि ध
६ थी ७	मि ध

(१५) गौरी लक्ष्मीगौरी, मालीगौरी, जेत.
(१६) मालश्री, शामकल्याण, दीपक.

रात्रि नेय राग.

रात्रिना भागमां गवता राग.

१ प्रहर

७ थी ८	मि ध
८ थी ९	मि ध

(१) कल्याण, यमन, हेम, खेम, भूप-
कल्याण (शुद्ध कल्याण) वगैरे सर्व कल्याण.
(२) भूपाली, भूप, पहाडी.

२ प्रहर पूर्वाह्नि.	२ थी १०	म नि (२) (२)	(३) केदार, जलधर, मलोहा, नट केदार बगेरे सर्व प्रकारना केदार.
	१० थी ११	,,	(४) कामोद, श्याम, जलधरश्याम, नट, नटनारायण, छायानट, हमीरनट, हमीर.
	११ थी १२	,,	(५) तिलककामोद, त्रिहाग, बिहागदा. शंकरा. (६) झिझोटी, जंगला, खमाच, तिलंग, दुर्गा.
३ प्रहर मध्यरात्रि	१२ थी १	गें नि ग नि (२) (२)	(७) काफी, दरवारी, अडाना, शहाना, नायकी, सिन्धुरा, धानी, सुधराइ, बगेरे सर्व कानडा, जयजयवंती, पटमंजरी (२)
	१ थी २	गें नि म नि	(८) वहार, अडानाबहार. वसंतवहार बगेरे सर्वप्रकारना वहार.
	२ थी ३	गें नि गें धें म नि	(९) बावेसरी कानडा, कौशिक कानडा. (१०) मालकौंस, चन्द्रकौंस.
		म नि रि धें म नि (२)	(११) हिंदोल, पंचम. (१२) पुरियारेनकी, वसंत, परज, ललत.
उत्तराह्नि	३ थी ४	म नि (२)	(१३) सोहनी, परज, सोहनीपरज, परज कालिंग-कालिंगडा.
	४ थी ५	,,	

उपर बताविला रागोमांथी शंकराभरण, झींझोट्टी, पीलु, जंगला, कांफी, जील्लो, सिन्धी कांफी, माड, पहाडी वगेरे रागोने माटे समयनो नियम नथी. ए वधा सगो गमे त्यारे गाइ शकाय एम मानवामां आवेलुं छे. तोपण उपरना कोष्टकोमां जगा-वधामां आव्युं छे ते प्रमाणे तो अमुक राग अमुकज वखते गाइ शकाय एवो नियम छे. जेमके सहारना भैरव, भैरवी, आसावरी, वगेरे रागो सांजे नज गाइ शकाय तेमज सांजना रागो सहारे के वगेरे के उत्तर रात्रिए नज गाइ शकाय एवो चोकस नियम छे. आ कोष्टकमां दरेक समयमां कया कया राग गाइ शकाय छे ते आवेलुं छे; परंतु एमां जगाव्या प्रमाणे अमुक कलाकनी अंदर गवाता राग अमुकज मिनिट के सेकन्डमांज गवाय ने तेनी आगळना के पाछळना कलाकमां नज गवाय तेम कंइ नथी; तेम पण थइ शके परंतु ए अन्तर एकाद कलाकथी विशेष न होवुं जोइए एतो चोकसज सम-जवुं. आ सबन्धमां विशेष विचार अमारी गायनवादनपाठमाळामां छेज एटले अत्र विशेष विस्तार करवानी आवश्यकता अमे धारता नथी.

आम छे तोपण शिक्षण आपली अने लेता वखते, रंगभूमि उपर राजा अथवा फरमायश करनारानी आज्ञा थाय त्यारे, वाद विवादमां, अने मननी मोज के उमीं थइ आवे त्यारे गमे ते समये गमे ते राग गावाने माटे कशी हकत नथी. तोपण साधारण व्यवहारमां तेमज मीजलसोना कायदाओ प्रमाणे सामान्यतः गायन वादन थतुं होय त्यारे तो ए नियम अवश्य पाळवामां आवे छे.

आ उपरांत संगीतना इतर विषयो सुधारवा योग्य घणाए छे; परंतु लेखनो विस्तार घणो बधी जाय ते भयथी विशेष सुचववानुं मौकुफ राखवामां आवे छे. हवे आपणा कविराजे प्रस्तुत ग्रन्थ बनाव्यो छे तेना अवलोकन उपर आवीए, अने त्पार-बाद तेमना जीवन सर्वधी केटलीक उपयोगी बावतो विषे मनन करवानुं योग्य धारीए.

दरेक देशोमां अने दरेक युगोमां इतिहासनी पुनरावृत्ति थती रहे छे, ते इतिहासो उपरथी आपणे जोइ शक्तीए छीए अथवा अमुक प्रयोजनके हेतुओने लइने तेने तेज कार्यो पुनः पुनः थतां रहे छे. ए बात आर्य देशना इतिहासमां बारंवार जोवामां आवे छे संगीतना विषयमां पण तेमज बनतुं रह्युं छे. संगीतनां शास्त्रो संस्कृत भाषामां बनेलां होवाथी सामान्य जिज्ञासु लोकसमूहने ए शास्त्रनां प्रमेयो जाणवानी उर्कंठा थइ त्यारे तेमांना केटलाक बुद्धिमानोए ए गीर्वाण भाषामांनुं तमाम रहस्य प्राकृतमां आणवानो प्रयत्न कर्गो. संगीतना संस्कृत ग्रन्थोने निष्कर्ष हिन्दी भाषामां खेनीने

ગ્રામ, સંવાદ, રાગ સ્વરૂપ, ધ્યાન વગેરે અતિશય કઠિન વિષયોમાં માથું મારી, તે સમજી લઈ, ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય વૃદ્ધિ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખી સતત પ્રયત્ને સમગ્ર ગ્રંથરચના કરવામાં કાવિનું અંતઃકરણ કયા પ્રકારનું હશે તે સહજ સમજી શકાય તેવું છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આવા પ્રકારનો ગ્રંથ કેટલાં જમાનાઓ મુઘી રચાયો નહોતો તે રચાયો છે, અને એ પ્રાચીન દ્રષ્ટિથી જે પ્રકારનો ગ્રંથ રચાવાની આવશ્યકતા એક નમુનારૂપે હતી તે પ્રકારનો ગ્રંથ આ રચાયેલો જોઈ એ દિશાથી સંતોષ માનવાનો છે. સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોમાં શું તેમ પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોમાં? હું? જો સ્વીકારીએ વિચારીશું તો નિર્ણાયક શાસ્ત્ર તરીકે આજ સુધી કશું થયેલું હોય એવું બન્યું નથી. તમામ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને વર્તમાન સમયમાં બનેલા બધાં ગ્રંથો ન્યૂનાધિક અંશે દોષથી ભરપૂર છે. વળુ તો શું, હમણા હમણા સંગીતના ઇતિહાસમાં અને તેની પ્રક્રિયાઓમાં પૂર્ણરીતે કુશલ તરીકે મનાતા એવા મી. ખાતલંડે એ જ હિન્દુસ્થાની સંગીતપદ્ધતિ, લક્ષ્ય સંગીત વગેરે જે થોડાક ગ્રંથો ઝરદુ, ગુજરાતી, મરાઠી અને સંસ્કૃતમાં રચેલા છે તે પણ અનંત દોષથી, અસ્તુ પ્રક્રિયાઓથી ભરપૂર છે; તો પછી એક માત્ર આપણા કવિરાજને જે કોઈ એ વિષયમાં મુનેહગાર બનાવે તો તેમાં બનાવનારનું અજ્ઞાનજ માત્ર બહાર આવી શકે તેમ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથકારો ક્યાં મૂલ્યા એ જો અર્ધાચીન પંડિતમન્યો પકડીને, સુચારીને તેમની મૂલ્યો વતાવીને, જે સિદ્ધાન્ત પક્ષ હોય તે અમુક, એમ ક્યાં વતાવી શકે નહીં એવી ક્યાં સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં કવિરાજના પ્રતિપાદન કરેલા સંગીત સ્વરૂપ વિષે કોઈ દોષ આપવા માગે તો તે પોતે જ પસાઈ પડે તેમ છે. કવિરાજની આ સંગીતશાસ્ત્રરૂપ કૃતિનાં સંબંધમાં આથી વિશેષ કશું અમે કહેવા માગતા જ નથી. અને કોઈપણ રીતે તેમનો આ પ્રયત્ન નિર્રર્થક કે નિષ્પ્રયોજન રૂપ નથી જ. પ્રાચીન અર્ધાચીન કાળના તમામ ગ્રંથોમાં સંગીતના દરેક વિષયો ક્રમ પ્રાપ્ત, ક્રમે ક્રમે કે વાસ્તવ રૂપમાં આવેલા છે તેનું આ એક સંપૂર્ણ પ્રદર્શન છે, એમ કહેવું જોઈએ. જે જેવા રૂપમાં જેવું જુનું પુરાણ હતું તે તેવા રૂપમાં પચવદ્ધ ગુજરાતીમાં મૂક્યું છે; એમાં કવિએ પોતે અંગુલિનિર્દેશ કરી ગુર્જરાવાચકોને એક નવીન દિશા કે પ્રદેશનું માન કરાવ્યું છે. એ પ્રદેશ તરફ ગમન થાય, અને પ્રજાનો વર્ગ પોતાનાં શાસ્ત્રો અજવાળી તેમાં યોગ્ય પ્રગતિ કરે એ ભવિષ્યની વાત છે; પરંતુ એ ભવિષ્ય કાલે પ્રાપ્ત થવા માટે કવિરાજે સંગીતના અનેક વિષયો ગુજરાતીમાં ઉતારી, તે ગુજરાતને વતાવવાની જે ઉત્કંઠા વતાવી છે તે, કવિરાજે પોતાના માથે જે સંગીત સંબંધી રૂળ હતું એમ તેમણે પૂર્વજન્મના કોઈ ઉત્તમ

સંસ્કારાનુસાર માની લીધું હતું, તેમાંથી તે સંપૂર્ણ અંશે મુક્ત થયા છે એમ કહવાને કોઈપણ રીતે સંકોચ થતો નથી; એટલું સૂચવી કાવિરાજના જીવન સંબંધે થોડુંક અવલોકન કરી એવા પુરુષો ગુજરાતને કેટલા મૂળભૂત છે તે તપાસીએ. પ્રત્યેક મનુષ્યનું સ્થૂલ (શરીર) આંતર સ્વરૂપ પ્રમાણે ઘડાય છે એ વિશ્વમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પ્રતિમા અને જ્ઞાન એ પરબ્રહ્મની જ્વલંત સાક્ષીઓ છે એની ઉજ્જ્વલતા જેમ વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેમ એ અંશો જેનામાં હોય તે શરીર પણ સામાન્ય તેમ વિશેષ બંને ઉપર છાપ પાડી શકે છે. તેની પ્રમાથી આસપાસનું વિશ્વ પ્રમાવાન થાય છે. એજ કારણથી કાવિ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના ઉન્હાઝાની એક રમણીય સંધ્યાના પ્રકાશમાં રાજકોટ ગામની અંદરની એક નાની ગલીમાંથી અસાધારણ સૌન્દર્યના એક તરુણ ગ્રહસ્થ જેવા પસાર થતા અને તેનાં બધાં સુઘટિત અને ઉજ્જ્વલ અંગો અને આંખમાંનું કોઈ ગયથી નૂર નિર્જીરતું જોતાં હાલના આપણા ગુર્જર સાક્ષર શ્રીયુત્ મણિશંકર મટ્ટ, પોતે આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. વેશક કાવિની શારીર આકૃતિ તેથીજ અસર કરનારી છે. કાવિનો સ્વભાવ બહુજ હસમુખો, આનંદી, સુલ્લો અને અનિરુદ્ધ છે. તેઓ કોઈ સંકુચિત દ્રષ્ટિવિન્દુના લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને રુઢું મનાવવાની છાતર કે પોતે લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત બનવાની છાતર અને અસત્ લોકોષણને માટે, આસપાસના જનોથી શરમાઈ જઈ, તેઓને અનુકૂલ વર્તે એવા નથી. એજ તેમના આત્માની પ્રતિ-ભાની, કલ્પનાની અને પોતાના કાવ્ય બલની સ્વતંત્રતા સુચવે છે. મનઃપૂત આચરણ કરવું એ તેમનો સ્વભાવ છે. અને તેમ આચરણ કરતાં કાવિ ઉપર કહ્યું તેમ પામર જનોની લબ્ધ પ્રતિષ્ઠાથી અંજાઈ જાય તેવા નથી. તેમને રામગ્ર ગુજરાત, કચ્છ, કા-ઠિઆવાડ અને રાજપૂતાના ઓઢાં છે. ગુજરાતના કાવિ જેમ નર્મદાશંકર અને દલ-પતરામ તેમ કાઠિઆવાડના કાવિ નથુરામ એ સિદ્ધવત્ થઈ ગયું છે. તેમનાં બનાવેલાં નાટકોમાંના સંગીતો આજે આજના દેશમાં ઘણા ઉસ્સાહથી ઘેર ઘેર ગવાય છે. કુ-મુદચંદ્ર, માધવકામકન્દલા, હલામળજેઠવો વગેરે પ્રમુખ નાટકોનાં ગાયનો સમગ્ર કા-ઠિઆવાડમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે, ત્યાંનાં આગ્રાલવૃદ્ધ કાવિને પ્રેમની નજરે એક મહાન પ્રવિભાવાન પુરુષ તરીકે ઓઢાં છે. કાવિનું વિસ્તૃત જીવન જો કે કોઈ સારા સા-હિત્ય રસિક પુરુષને હાથે લખાય તો તેની આજે સમગ્ર ગુજરાતને જરૂર છે. તેપણ તેમના જીવન ચરિત્રના ઘણા પ્રસંગો તેમણે રચેલા નાટ્યશાસ્ત્ર, પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા આદિ ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં આવી ગયા છે. તેમણે આજ સુધી ૨૦ સંગીત નાટકો બનાવ્યાં છે. ૧ શૃંગારસરોજ ૨ પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા. ૩ શ્રીકૃષ્ણગાઝલીલા, ૪ નાટ્ય-

શાસ્ત્ર. ૬ વિવેકાવિજય. ૬ કાવ્યસંગ્રહ. ૭ કાવ્યશાસ્ત્ર એટલા ગ્રન્થો મ્હોટા પુસ્તકો રૂપે લખી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમજ તલ્લયશત્રિવેણિકા જેવાં રાજપ્રશસ્તિનાં મ્હોટાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમ તેમણે આજ સુધી જેટલું લખેલું છે તે જો સમગ્ર આપણી સ્થાને મુકીએ તો આપણને ધ્રુવેશ્વર એમજ ધ્યાય કે આટલું વધું કાર્ય એક માગસંધી સી રીતે થઈ શક્યું હશે ? પરંતુ ઘણા વર્ષોથી કાવિ સતત કાવ્યશાસ્ત્રના વિનોદમાં મસ્ત રહી આ સ્થૂલ વિશ્વની પેલી પાર સતત વિહાર કરતા રહી હેમણે દીર્ઘ પરિશ્રમ થી આ કાર્યો કરેલાં છે એમ જ્યારે તેમના સહવાસીઓ અનુભવી શકે છે ત્યારેજ તેમણે રચેલા પ્રચંદ ગ્રન્થ સમૂહને જોઈ, આશ્ચર્ય પામી જઈએ.

આપણા ગુજરાતના સાક્ષરો પૈકી નવલરામ, નર્મદાશંકર, દલસતરામ, માળે-લાલ, વગેરે ગત તેમ વર્તમાન સાક્ષરોએ જેટલું ગદ્ય લેખન કર્યું હશે તેટલું અથવા તેથી વધુ વિશેષ ગદ્ય અને વધુ એ બન્ને પ્રકારનું લેખન કાવિએ કરેલું છે અને પ્રમાણની તુલના કરતાં ઉપરોક્ત તમામ સાક્ષરોના કરતાં વધારે થઈ શકે તેમ સમગ્ર પ્રજાની આંતર કૃતિ, રીતિ, માતિ સમજી જઈ, તેમના અંતઃકરણને, ઉજ્જલ કલ્પનાના તરંગ, અને પ્રતિમાના લલિત નર્તનથી ગમતા થઈ પડવું એ કાંઈ સાધારણ વાત નથીજ. એવા પુરુષો જે સમાજમાં થાય છે, તે સમાજનું નામ તોરે છે. પુત્ર જેમ પોતાની પૂર્વ પેઢીઓ અને ઉત્તર પેઢીઓને તોરે છે. તેમ કાવિવરો સમાજ અને રાષ્ટ્રને તારી તેનો સમુદ્ધાર કરે છે. આજો ભારત દેશ આજે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ જેવા વિશ્વમાન્ય અને વિશ્વવંદ્ય કાવિઓની પ્રતિમાના ઉજ્જલ તેજથી આજ સંકટો વર્ષથી પ્રકાશે છે અને પ્રકાશશે. કાવિ નયુરામ પણ પોતાની સત્કૃતિથી આપણા દેશમાં તેમની પ્રતિમા, કાવ્યશક્તિ અને ગ્રન્થસમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં જમાનાઓ સુધી પ્રકાશશે, અને કાંઈ કાઠિઆવાડ તેમજ ગુજરાતનાં મુખ ઉજ્જલ રાખશે. જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કાવિ. એ કહેવતનો અર્થ સામાન્ય જનો જે કરે છે તેઓ નહિ કરતાં જુદીજ રીતે કરીએ, રવિ તો વસ્તુની સ્થૂલ સપાટીને પ્રકાશિત કરી શકે છે, તે કાંઈ વસ્તુની અંદર ઉતરી પોતાનું તેજ નાખી શકતો નથી, પરંતુ કાવિઓ તો જ્યાં સ્થૂલ રવિની પ્રકાશ કરવાની શક્તિ હોતી નથી, એવા માનવી અંતઃકરણની ગૂઢ ગુહાને પણ પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, કે જ્યાં આ સ્થૂલ રવિ પહોંચી શકતો નથી, તેમ કાવિઓ માનવ સમાજના અંતઃકરણોને પ્રકાશિત કરી નવ ચેતન આપે છે. કાવિનાં અમુક સંગીતો કાઠિઆવાડમાં યુવક યુવતીઓ ગાઈ પોતાના મનને પ્રકાશિત આનંદિત કરે છે. કાવિ ન્હાનાલાલ એમના સર્વંધમાં નાટ્ય-

શાસ્ત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે તેમની કવિતામાં ચેતન છે, તેમની કાન્તિમાં ઓજસ છે, સ્વભાવે મઠતાવડાં નિહર બહાદૂર છે. તેમની કવિતામાં મીઠાશ અને ઇજ્જામળ ઉભયનો વાસ છે. કુમાશમાં સમાઈ શકે ઇટલી કલ્પનાની પળ ગતિ વેગવન્તી છે ; તેમના હૃદયમાંનું રુધિર યૌવનભર અને ઉષ્માવાન છે.” આ તેમનું સ્વમાવચિત્ર આલેખ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. કાવિની જન્મથી તે અત્યાર સુધીની જીવન ગતિ ટુંકામાં જોઈ જઈશું તો તે પળ અતિ રસિક અને ઉદાહરણીય છે. કાવિનો જન્મ સંવત ૧૯૧૮ ના ફાલ્ગુન માસમાં થયો હતો. ઇટલે આજે એમની ઉંમર પંચાવન વર્ષની થવા જાય છે. તેઓ ગ્યારથી ન્હાનાં ન્હાનાં કાવ્યો, નાટકો, લેખો રૂપી ઉપવનોમાં વિહાર કરી આજે નાટ્યશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર સંગીત શાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર જેવા વિષયોના મહાન અરણ્યમાં અર્થાત્ વનમાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી એ વનવાસ લોક કલ્યાણના મુદિત આશયોને તૃપ્ત કરનારો નીવડ્યો છે એમ જણાય છે. હજી પળ એ સત્ પ્રવૃત્તિ ચાલુજ છે. એમનો અભ્યાસ બાલપણમાં ઘણો થયેલો જણાતો નથી. ગુજરાતીમાં માત્ર પાંચ ધોરણ સુધીજ તેઓ શીલ્યા હતા. વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને માટે તેમને સંસારની ઉપાધિઓ ઘણીજ આવી હતી. એક તો પાંચમેજ વર્ષે પોતાના પિતાના મરણથી તેમને મિશ્કાવૃત્તિનો ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો હતો. અને એ સ્થિતિમાં પળ પોતાના માથે કવિતા શક્તિના અંકુરો ફૂટવા માંડેલા જણાય છે. તેમણે તે વખતે “મિશ્કા વાવિશી” નામનું ન્હાનકડું કાવ્ય રચેલું એ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાયા જેવું થયું !! આજે પંદરમે વર્ષે એ મિશ્કાવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, કંટાળી, કવિ માંગરોળ પોતાના મામાના પુત્ર નર્મદાશંકર લાધાભાઈને ત્યાં ચાલ્યા ગયા. આ સમયે કાવિ પોતે કાવ્યશાસ્ત્ર અને તેનાં અંગોના અધ્યયન તેમજ તેનાં સ્વરૂપો સંબંધે અજ્ઞાન હતા છતાં જોવાનું એ છે કે તેમની કવિતા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ વંધ થયેલી નહોતી. પછી ગ્યારે દૈવશક્તિ ઉક્ત નર્મદાશંકરભાઈની મુજમાં નીમણુક થઈ તે સાથે તેમનું પળ ત્યાં જવું થતાં ત્યાંની કાવ્ય પાઠશાળામાં તેમનું કાવ્યશાસ્ત્ર, રસાલંકારાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન થયેલું. ત્યાં તેમનામાં નવજીવન રેડાતાં, કોઈની નોકરી કરી પોતાનું જીવન વેચી નહિ નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પ્રથમ મોરલી તરફ ગયા અને ત્યાંના સાહિત્ય રસિક મંડળ તરફથી તેમનો યોગ્ય સત્કાર થયેલો. આથી તેમના શ્રમના ફળની યોગ્ય કદર થતાં કવિ આગલ વધતા ગયા. અને ઈશ્વરેચ્છાથી પછી એવો યોગ આવ્યો કે, તેઓ પ્રાંગધરાના રાજસાહેબ શ્રીમાન માનસિંહજી સાહેબ બહાદુર કે જેઓ સાહિત્ય અને રસના ભોગી હતા, તેમને ત્યાં જઈ પોતાની કવિતાની સજ્જદ અસર કરી દીધી. તેથી રાજ-

સાહેબે તેમની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કાવ્ય કરવાની શક્તિની અપૂર્વતા જોઈ, શ્રી કાશી ક્ષેત્રમાં જઈ વૃજભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તમામ खरच આપ્યો. તે પ્રમાણે કવિ ઉત્તર હિન્દમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને સરસ્વતીના તેમજ શ્રીકૃષ્ણની પદરજથી પવિત્ર થઈ રસિક ભૂમિમાં ગમન થતાં ત્યાંના તમામ સંસ્કારો કવિમાં ભરાયા. ત્યાં એક વે સારા સાહિત્ય સેવકો પાસે નિવાસ કરી કાવ્યશાસ્ત્રનાં દરેક અંગો ઉપરના હિન્દીભાષાના ગ્રન્થોનું અવલોકન કરી, તૈયાર થઈ કવિ પુનઃ કાઠિઆવાડમાં આવી જામનગરના મહારાજા શ્રી જામશ્રી વિમાજી પાસે થોડો વચ્ચત રહ્યા; અને પછી ક્રમે ક્રમે દરેક રાજા રજવાડાઓમાં ધુમ્યા. પરંતુ તેમની જોડે તેવી કદર થઈ નહીં. આથી કવિ થોડાક નિરાશ થઈલા ખરા, પરંતુ એવા પુરુષોનું યોગ ક્ષેમ વહન કરવાની ફિકર શ્રીકૃષ્ણને (પરમાત્માને) હોય છેજ ; તેમણે સ્વતંત્ર ઉયોગની શોધ કરતાં કરતાં “ વાંકાનેર વિદ્યાવર્ધક નાટક કંપની ” સ્થાપન કરી, તે ન્હાના પાયા ઉપર પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને સાથે લઈ, તેમને નાટકની યોગ્ય તાલીમ આપી ચાલુ કરી. આથી તેમનામાં જે ક્ષેત્રો હતાં તે જનસમાજ આગલ ક્ષેત્રો ઉઠયું ; ને ભાવનગરના એક માયાત સ્વર્ગસ્થ લોર્ડ હરિસિંહજી રૂપાસિંહજીનો સમાગમ થતાં તેમણે કવિની યોગ્ય કદર કરી, કવિને કામને માટે રૂ. ૨૫) નો પગાર અને તે ઉપરાંત તમામ ખાધા ખરચ આપી પોતાની પાસેજ રાખી લીધા. આથી જાંદગીમાં કવિને આ ધરો આધાર યોગ્ય કદરથી પહેલ વહેલો થયો. અને તેમના યોગ ક્ષેમની ફિકર શ્રી હરિજી જાતેજ કરી !! એકવાર આધાર મળ્યો કે પુરુષ પગભરે થાય છે ને મથાટીનાં દંડ કારણોમાં સ્વ પ્રયત્નથી આગલ વધે છે ; ને એવાનેજ, શ્રી પરમાત્મા પોતાની વિશ્વરૂપ વાદશાહીના તલ્લતની પાસેજ રાખે છે ; ને થયું પણ તેમજ. તેમની પોતાની માલેકીની નાટક કંપની એક તરફ ચાલુજ હતી. તે ફરતી ફરતી ભાવનગર આવી ; ને તે વચ્ચે ત્યાંની ગાદી ઉપર મહારાજાશ્રી તલ્લતસિંહ વિરાજતા હતા. તેમની દ્રષ્ટિ કંપની ઉપર અને પરંપરા પછી કવિ ઉપર પડતાં તેમણે કવિને પોતાના તલ્લતની પાસેજ રાખી લીધા. આથી કવિ કંપની, પોતાના એક સમાને સૌંધી દીધી ; અને પોતે તેમાંથી અલગ થયા. પરમાત્માના કે સાહિત્યના મક્તો ઉપર ઉપરાચારી સંકટો આવવાં પતો જાણે તેમના છટીના કામનાજ લેખ સમજવા !! જ્યાં શ્રીમાન તલ્લતસિંહજી સાથે સમાગમ થતો ગયો ત્યાં તેઓ શ્રી પણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. અને તેમના પુત્ર અર્થાત્ હાલના વિદ્યમાન શ્રીમાન્ મહારાજા સાહેબશ્રી ભાવસિંહજી સાહેબ બહાદુરે તેમને પ્રીતિપાત્ર ગણી પાસે રાખ્યા. પછી પોરબંદરના સ્વ. મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજીએ પોતાન

રાજ કવિ તરીકે કવિને ધર્પના છ માસ સુધી પોતાના સમાગમમાં રહેવાની શરતે રાહ્યા. ૧૫૭ી વાંકોનેરના વિદ્યમાન મહારાણાશ્રી સર અમરસિંહજીએ પળ પોતાની પાસે રાહ્યા કે જે કવિરાજ હજી સુધી તેમની પાસેજ છે. તેમણે આપણા કવિ પાસેથી “શ્રીજ્ઞાલાવંશવારિધિ” નામનો સાહિત્યનો મહાન્ ગ્રન્થ રચાવ્યો, કે જેની કિંમત રૂ. ૧૨) જેવડી થશે ! ? હાલ બે ચાર વર્ષથી લીંબડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબશ્રી દોલતાસિંહજીએ યોગ્ય કદર કરી કવિને વર્ષાસન કરી આપ્યું છે. આ સંગીત-શાસ્ત્રનો ગ્રન્થ તેમનીજ પ્રેરણાથી કવિએ રચ્યો છે, અને તેની છપામળીનો તમામ સ્વર્ણ ઉક્ત ઠાકોર સાહેબ દોલતાસિંહજીએ આપી પોતાની સ્વર્ણ દોલત આજ્ઞા ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, કચ્છ અને ઇતર પ્રાન્તની વાચક પ્રજાનાં આંતરમાં વહેંચી નાંખી છે ? ધન્ય છે એવા નેરોળોને ! રાજાઓના કીર્તિરથને કવિઓ પોતાની સુકલ્પના અને પ્રતિભારૂપ બે ઘોડીઓ જોડી, જનસમાજની સહૃદયતારૂપ માર્ગ ઉપર ફેરવી તેમના યશને અમર કરે છે, તે આ જીવન ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે !! આ પ્રકારે કવિનાં જીવનની ગતિનો પ્રવાહ છે. ૧ પ્રવાહ ઘણો ઘટ્ટ, માઢ, વેગવાન અને પુરુષાર્થ પ્રવલ અને પુનિત છે.

કવિરાજને બે પુત્રીઓ છે, તેમાં એકનું નામ હમિયા, અને બીજીનું નામ કમળા છે. એક પુત્ર છે તેનું નામ ઉત્તમરામ છે. કવિની માતાનું નામ પણ આનંદીવાઈ છે. ૧ નામ પણ યથાર્થ છે—સાર્થ છે.

આ રીતે કવિના ચારિત્ર્યની રુપરેખા ટુંકામાં આલેખતાં અને આ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં અંતે સમસ્ત ગુજરાતના મૂત અને વર્તમાનકાલીન કવિઓના હૃદયમાં રહેલા દિવ્ય સંગીતની કદર ગુજરાતને કરાવવાનું હું યોગ્ય ધારું છું. મહારાષ્ટ્ર મધ્યાહિન્દ, રાજપુતાના, સિન્ધ, ૧ બધા ભાગની તુલનામાં આપણો દેશ સંગીતમાં ઘણોજ આગલ બધેલો છે, એમ મારું માનવું છે. કેમકે આપણી ભાષામાં સંગીતની પદ્ય રચના જેટલી અને જેવી થઈ છે તેટલી અને તેવી ઉક્ત દેશોમાં તો હું પણ હિંદી જેવી વિસ્તૃત ભાષામાં પણ થઈ નથી ; ૧ કથન જરાક સ્વભાષા પ્રેમવશતાને લીધે કોઈને અસ્થાને લાગશે, પરંતુ ડુંડો વિચાર કરતાં તે સ્થાનેજ છે એમ સ્વીકારવું પડશે×

× આ સંબંધમાં મ્હેં મ્હારી ગાયનવાદન પાઠમાળામાં (પુસ્તક ૧. વિભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૧૬૦-૧૬૪) થોડુંક અવલોકન કરેલું છે તેમાંથીજ કેટલાક ઉપયોગી પદ્યોની નોંધ લેવામાં આવી છે.

કવિની અંદર રહેલા એક છુપા અંશનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા ધારું છું. તે અંશ એ કે, હેમણે આજ સુધી જે અનેક સંગીત નાટકો રચ્યાં છે, તેમાં હેમને હાથે અનેક રાહોનાં ગીતો રચાયાં એ છે. એ રચનામાં કવિને સંગીતના આત્મારૂપ વિવિધ સ્વર લહરીથી સ્ફુરતા, અને રાગતાલથી સુઘટિત બંધનોથી ઉપજતા આનંદનો અદ્વિતીય લાભ થયો. અને તેનું પિછાણ તેમને બરાબર થયું. એથી તેમના અંતઃકરણમાં સંગીતની દરેક રાહનો પોતાનો અશબ્દ ભાવ કયો હોય છે, તે ઓઢી શકવાની શક્તિ સહજે પ્રાપ્ત થઈ. આ દિવ્યાનુભવનો અંશ આપણા ગુજરાતના કવિઓમાં, તેમના પ્રમાણમાં, નહિ જોયો છે. કોઈ પણ કવિ થનાર વ્યક્તિ, સંગીતના આત્માને ન ઓઢી શકે તો તેથી કવિતા એક પ્રધાન અંગથી રહિત થશે એ સ્પષ્ટ જાણવું. આ શક્તિ કવિ નર્મદમાં હતી અને કવિ દલપતરામમાં હેમના કરતાં વિશેષ હતી. જે કાઢમાં નાટકો અને સંગીતોનો પ્રચાર વર્તમાન જેટલો નહોતો તેવા સમયમાં કવિ દલપતરામે દેશમાં અસ્તોવ્યસ્ત ગવાતી અનેક દેશીઓને એકત્ર કરી, તેની અંદર રહેલી સ્વર લહરીઓથી ઉદ્ભૂત ધતાં મૃદુ, સકોમલ ભાવ તપાસી, તે ભાવમાં શોભી શકે તેવી શબ્દ રચનાવાળી કવિતાઓ રચી વેર વેર ગવાતી કરી છે. આ શક્તિ ગુજરાતના એક પરમ પ્રેમ સુરતકેશ્વર ભક્ત સ્વર્ગવાસી મહાત્મા મોહનાથ સારાભાઈમાં વિરાજતી હતી. એથી શક્તિ વર્તમાન સમયના યુનીવર્સિટીમાંથી ઉત્પન્ન થતા વેસુરા ગ્રેજ્યુએટમાં જોવામાં નથી આવતી એ ઘણીજ સહેલાઈથી વર્તેલી વાત છે. કવિ ન્હાનાલાલ હમણાં હમણાં એ શક્તિ સમજતા થયા છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવમાં એ અંશ છે, પરંતુ હેમની અત્યાર સુધીની રચનાઓ કવિતાઓની રાહો ગળી ગાંઠીજ છે. શ્રીયુત માણેશંકર મટ સંગીતના પરમ રસજ્ઞ અને અનુભવી છે, પરંતુ તેઓ ઉત્તમ રાહ્યુક્ત કવિતાઓ હજી સુધી જોડે તેટલી આપી શક્યા નથી. સાહિત્ય અને સંગીતના વચ્ચે અંશો જેના સમરૂપ થઈ ગયા છે અને જેણે ઘણી સંગીત રાહો પ્રસવી, આજ દેશમાં સર્વોત્તમ કરી દીધી છે એવો પુરુષ ગુજરાતી નાટક કંપનીનો કવિ મૂલશંકર એ એકજ હાલ આપણી સ્થાને તરે છે. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી અને વાઘજી આશારામ એ બે વ્યક્તિઓ યોડું ઘણું કરી સ્વર્ગે સિધાવી ગયા. સાહિત્ય અને સંગીત એ વચ્ચે કલાને લીલવી, તેના દ્વંદ્વને સમજી, તે પ્રમાણે અસરકારક ગીતોની રચના કરવી અને તેની છાપ ઉત્તમ શબ્દ, સ્વર, કાલ લહરીથી સમગ્ર જનસમાજ ઉપર સજ્જડ બેસારવી એમાંજ ખરી કુશલતા છે. એ કૌશલ્ય નર્મદ દલપતના સમયથી તે અત્યાર સુધીના સમયના તમામ કવિઓના કરતાં, જુના સમયમાં થઈ ગયેલા નરસિંહ મેતા, પ્રેમાનંદ, મીરાં, દયારામ ભાઈ એ વગેરે કવિ વર્ગમાં સ્વભાવતઃ વિશેષ વિરાજતું

હતું. ૧ ચાર પ્રમુખ કાવિઓએ ગુર્જર ગિરાને જેમ દીપાવી છે, તેમ સંગીત કાવ્યોનો અ-
પાર પ્રદેશ પોતાની મધુર નાદ લહરીઓથી ભરચક ભરી નાસી, સદૃશ્યતાની સઘળ શક્તિ
વહુ જોરથી વહેવડાવી છે. અર્વાચીન નાટકો ચાલુ થયાં તે પુર્વે આપણા દેશમાં, દક્ષિણમાં
અને ઉત્તર હિન્દમાં લોકો પ્રચલિત સંગીત જેટલું જાણતા, અને તેઓ જેટલા ગીતો
(રાહો) ઉપર પોતાની માનસિક તૃપ્તિ કરી લઈ ચિરામ મેલ્લવતા, તેની સરસ્વામણીમાં ગુ-
જરાતી ભાષાનું પગલું ઘણું આગલ હતું. તે ઉપરાંત, હમણાં ૧ ત્રણે ભાષા સાહિત્યમાં જે
સાક્ષરો પાશ્ચાત્ય વાઙ્મય અને સાહિત્યના અભ્યાસથી આ નાવિન યુગમાં સ્વભાષાદ્વારા
કાવ્ય દેવીની સેવા બજાવે છે, તેમાં પણ આગલ પગલું ગુજરાતીનું, મરાઠીનું તેની પાછલ
અને હિન્દીનું તેની પણ પાછલ છે. ગુજરાતીમાં હરિલાલ, મણિલાલ, કલાપી, નરસિંહરાવ,
મણિશંકર, ન્હાનાલાલ, સ્વરૂપદાસ વગેરે સાક્ષરોની કવિતા સંગીતનાદી વિશેષ છે ; તેમાં
શબ્દ સંગીતની સાથે ગાનત્વ વિશેષ છે ; અને અલ્પરે પણ જોવાશે તો જણાઈ આવશે કે
નાટક કંપનીઓમાં નવી નવી સંગીત રાહોની યોજના કરનારા અને તેની વિવિધતાના
કલ્પકો ગુજરાતી બંધુઓ વિશેષ છે કે તેવા મરાઠી ને હિન્દી હજી સુધી મારા જોવામાં
આવ્યા નથી.

આ રીતે સંગીત પદ્ય રચનામાં આપણા કવિ નથુરામ હાલ સઘળાની મોજે
રહી તેમની સાથે છે. તેમણે અલ્પર સુધી સેંકડો રાહોમાં કાવ્યો કર્યાં છે, અને તે કરી
નાટકના તલતા ઉપર પ્રત્યક્ષ ભજવી બતાવતી ઘણે, કાવ્યો જે જે જાતની રાહોમાં યો-
જાતાં તે કાવ્યો, અને રાહો ૧ બન્નેનો ભાવ એક રૂપ થઈ ગયો છે કે નહીં તેની પરીક્ષા
તેમનું હૃદય ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે, આ શક્તિ આપણા સાક્ષર કવિ વર્ગમાં ઘણીજ
ધોડી છે એમ કહું તો અયોગ્ય નથીજ ; છતાં કદાચ તેમનું હૃદય કાન રસના પ્રભાવથી
છે એમ માનતું હોય તો ઉત્તમજ છે. આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં હવે એકજ વાત ઉપર
ગુર્જર સાહિત્ય રસિકોનું ધ્યાન સ્થેરવા માગું છું. તે વાત આપણા ગુર્જર સંગીત કાવ્યો
વિશેષની છે. ૧ની સ્તરી કદર આપણે ન કરીએ તો આપણે માથે બેકદરનો ઢોષ આવે તેમ
છે. માટે જતાં જતાં સંક્ષિપ્તમાં ૧ વિષે યોરુંક અવલોકન કરી લઈ આપણી ગુજરાતી
ભાષા સંગીત કાવ્યોના સર્વંધમાં ઘણી મગરૂર છે. મરાઠી અને હિન્દીમાં જે લોક ગીતો
પ્રચલિત છે તે વસ્ત્ર સાથે ગુજરાતી ગીતોની સરખામણી કરતાં, ગુર્જરીનાદર્ગીરા તેના સ્વતઃ
જનન શુદ્ધ, સ્વતંત્ર નાદવહન, અનેક ભાવપ્રર્શન અને માર્દવાદિ ગુણોમાં ઉચ્ચ સ્થાન
નિર્ધિવાદપણે મોગવે છે. મરાઠીમાં ગીતોની અને તેના નાદ પ્રવાહની જે અનેકવિધતા
નાનાવ છે અને હિન્દી જેથી વહોળી ભાષામાં જે અનેક કવિઓએ સ્વતઃ સ્વાભાવિક

રીતે સ્વતંત્ર ગીતરચના કરી છે, ને એમ એકંદરરીતે એ બન્ને ભાષામાં જે નાનાત્વ જોવામાં આવે છે તે કરતાં ગુજરાતી ગીતમાં નાનાત્વનું અને તે સાથે સૌન્દર્યનું અનંતપણુ એટલું વધું પ્રકાશી નીકળે છે કે તે દ્વારા જે જે ભાવોનું પ્રદર્શન કરવા માગીએ તે તે ભાવો ધ્વનિપૂર્ણ રીતે ઉક્ષિત થઈ શકે છે. હિન્દી, મરાઠી અને ગુજરાતી એ ત્રણે ભાષાના લોકગીતોની જુદી જુદી રાહો (દેશીઓ) તારથી કહાલતાં જોવામાં આવેલ છે, ગુજરાતી ભાષામાં રાહોની સંખ્યા વળીજ છે. ગરબી અને સ્ત્રીગીતોના અમૂલ્ય સંગ્રહથી અને એ એકજ સર્વિશેષ ગીત રચનાથી ગુર્જરીગિરાની ઉચ્ચતાનો સૌ-ભાગ્યચન્દ્ર કાદિ પણ લય થવાનો નથીજ. આ સ્થળે એટલું જણાવવા જેવું છે, તે એ કે, આપણા પ્રાચીન કવિઓની અનંત શબ્દલહરીઓ જે જુદી જુદી નાદલહરીઓ સાથે મળી જઈ, જે સ્વતંત્ર ગીતરચના થઈ ગઈ હશે તે નાદ લહરીનાં સ્વર કાલાત્મક સ્વરૂપો (નોટેશન) આપણા જાણવામાં હોત તો, તેમાંની કયા પ્રકારની નાદ લહરીએ કયા પ્રકારની શક્તિ ધરાવી સમગ્ર જનમંડલ ઉપર ચોક્કસ અસર કરી છે તેનું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકત. એ વધાં પ્રાચીન ગીતો પરંપરાથી આપણા સમાજમાં અવિચ્છિન્ન પ્રણાલિથી ગવાતાં હોત તો તે ઉપરથી ઉપરોક્ત અનુમાન કરવાનો એક માર્ગ હતો : પરન્તુ એમાંનાં હજારો કાવ્યોની નાદ લહરીઓ પોતાનું અનુરણન કરી અનંતમાં મળી ગઈ છે ; અને તેમાંનાં થોડાંજ કાવ્યો પરંપરાથી ગવાતાં આવ્યાં છે. એ પ્રાચીન ગીતકલ્પક કવિહૃદયની નાદલહરીઓ આજે જીવંત પ્રવાહરૂપે જન-સમાજના હૃદયમાં વહન કરતી હોત તો આપણને આજે એ વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન થઈ શકત ; પરન્તુ જે સૈંકડો સંગીતો જનસાજનમાં પરંપરારૂપે ગવાતાં બંધ પડી ગયાં છે, ને એ કારણથી તેના નાદ પ્રવાહો લુપ્ત થઈ ગયા છે તેને માટે હાલ આપણે આપણા પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી સમાધાન માની લેવાનું છે, એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાયજ નથી.

આપણા દેશમાં પદ્ય-કવિતા ઉપર સંમિતનો સંસ્કાર વિશેષ થતો ગયો છે; પરન્તુ હિન્દીમાં એ સંસ્કાર એટલો વધો થયો છે કે, તેની અપેક્ષાએ મરાઠી અને ગુજરાતીમાં એ સંસ્કાર હમણા હમણા થવાની માત્ર શરૂઆતજ થઈ છે એમ કહીએ તો છોટું નહિ ગણાય. તેના વલતમાં તાનસેન, બેજુ વહાવરા વગેરે સંગીતના આચાર્યો થઈ ગયા, તેમણે હિન્દી પદ્યરચના ઉપર સંગીતનો સંસ્કાર કર્યો. તેમજ એ સંસ્કાર ત્યારથી તે આજ સુધી સતત થતો રહ્યો છે, અને આપણા ભરતલલિતનું શુદ્ધ સંગીત કેવલ હિન્દી, વ્રજ, ડરદુ વગેરે ભાષામાંજ ય્યાં ત્યાં ગવાય છે. ડરદુ ઉપર નો એટલો

બધો સંસ્કાર થયો છે કે, તેમાંની દરેક ગજલો (કારસી પચરચના) ગેય રૂપમાં છે. તેમનામાં પાઠ્ય કે અર્ધગેય લોકગીતરચના ઘળીજ થોડી થયેલી છે. કોઈપણ ભાષામાં ઉત્પન્ન થતાં ગીતોનું સ્વયંભુપણ શી રીતે ઠેરવી શકાય કે જ્યારે તે ભાષાના કાવ્ય ઉપર શાસ્ત્રીય સંગીતની અસર બહુજ થોડી થયેલી હોય, તેમ છતાં ઉત્પન્ન થતાં લોકગીતો અતિશય સંગીતનાદી વનતાં જાય. હિન્દમાંનાં લોકગીતો સંગીત કાવ્યોના અનુકરણરૂપ છે; મરાઠીમાં એવું અનુકરણ ઓછું છે; તેમજ સંગીતનાદી પ્રતિભા થોડી ઘણી વિહાર કરે છે છરી, પરંતુ તે સર્વમાં સંગીતનો સંબંધ કે તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસ આપણા ગુજરાત દેશમાં બહુ નહીં છતાં, ઠેઠ નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે નર્મદાશંકર, દલપતરામ વગેરેની પૂર્વના સમય સુધી જે લોકગીતો રચાતાં ગયાં છે, અને તેણે ગુર્જરી ભાષા માતાનું અંતઃકરણ સંગીતામૃતથી ભરપૂર ભરી મૂક્યું છે તે ત્રણ જોતાં ગુર્જર ગીત કાવ્યનું સ્વયં પ્રભવત્વ અને આધારંભવજ સૂચવે છે. ગુજરાત કાઠિઆવાડ અને કચ્છ દેશની અંદર જે તમામ લોકગીતો ગવાય છે તેની રાહો-ચાલ વગેરે ઇટલી બધી અનેકવિધ છે કે તેટલી સંખ્યા મરાઠી ને હિન્દીમાં પણ નથી; તેમજ તેમનું સ્વયંભૂત્વ પણ નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે, સંગીતના ગાંઠ પરિચય વિનાજ, ભિન્ન ભિન્ન કવિઓના હૃદયમાં જે સ્વતંત્ર ગીતરચના પ્રભવે છે તે રચનાને સ્વયંભુ ગણીએ તો તેવી ગીતરચના ગુજરાતી ભાષામાં સ્વાર્થસિદ્ધ થયેલી છે. હિન્દમાં જ્યાં જ્યાં સંગીત, સંગીતને સંગીતજ ઘણા ગાઢ પરિચયથી ગવાતું આવ્યું છે; ને તે ઉપરથીજ “જાકે દેલો હિન્દુસ્થાન ઘરઘર ઢોલકી ઘરઘર તાનઃ આ કહેવત પડી છે. કબીર, નાનક, ચૈતન્ય, સુરદાસ વગેરે ભક્ત કવિઓ સંગીતમય વાતાવરણમાં જન્મ્યા હતા અને તેથીજ તેમની ગીતરચના તેમની પૂર્વે થયેલી તૈયાર રાહોમાંજ રચાઈ હતી; કંઈ એ મૂલ્ય રાહોના ઉત્પાદક તરીકે તેમને નહિજ ગણી શકાય. ગુજરાતી ભક્ત જનોની આથી ઊલટ સ્થિતિ છે તેઓ સંગીતમય વાતાવરણમાં જન્મ્યા નહોતા, તેમ તેમના ઉપર સંગીતનો સંસ્કાર પણ વિશેષ થયો હતો એમ પણ નથી. પ્રેમાનંદ કવિ સંગીતનું ડુંચું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન બરાવતા હશે એમ કદાચ કહી શકાય. જુ બધા પ્રાચીન કવિઓમાં માત્ર દયારામભાઈ સંગીતના મર્મજ્ઞ અને ગવૈયા તરીકે હશે પરંતુ તેમને રચેલી કવિતાઓમાંથી સંગીતની રાગરાગિણીઓવાળી કવિતાઓ બાદ કરતાં બાકીની તમામ ગરબીઓ અને પદોમાં નાદ પ્રતિભાની સ્વતંત્રતા ઘણી છે. પ્રભાતિયાંની છુદી જુદી રાહોના મૂલ્ય પ્રેરક મહેતા નરસિંહ, તેમ જોજી અનેક દ્વજયદ્રાવક અને મેદક રાહોની ઉત્પાદક તેમની પ્રતિભાજ છે. મીરાં-

બાઈનાં સકોમલ મધુર નાદ ઝરણોથી આપણી ગુનરાતી સ્ત્રીયોનાં હૃદયો મનપુડાની પેઠે રસમીનાં થઈ રહ્યાં છે. તેમજ તેનાં પયો આપણી સ્ત્રીયોના જીવનના એક ભાગ રૂપ થઈ પડ્યાં છે. પ્રેમાનંદના અનેક રાગો અને રાગમય હૃદયો અને ગીતમય પદોની નાદ લહરીઓથી મ્હોટાં મ્હોટાં આહવાનોનાં આંદોલનો ગુર્જર હૃદય ઉપર હજી સુધી પણ સ્થપાઈ રહ્યાં છે ; આ ભક્તની કાફીનું પાન કરીને કયો મનુષ્ય તેની કેફમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ છે ? ભોજા ભગતના ચાવકામાંથી કયો પ્રાણી સંસારનાં પાપો અને કઠોર વર્તનમાંથી બોધ મેળવતો નથી ! દયારામભાઈની લલિત ગરબીમય બાળીથી કયાં પ્રેમી સ્ત્રી પુરુષોનાં મન પ્રણયશીલ બન્યાં નથી ? અનેક ગુર્જર કવિઓના પ્રયત્નથી જુદા જુદા સમયમાં આ પ્રમાણે જે જે સ્વતંત્ર ગીત રચના થતી ગઈ છે તે સંગીતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઘણી આવકારદાયક ગણી શકાશે. આ બધા કવિઓ સંગીતશાસ્ત્રી નહોતા ; પરંતુ તેમનાં હૃદય નાદવીણારૂપ હતાં, તેથી તેમનામાં કવિત્વની પ્રતિભા આવતી તો તેના પરાવાણીના શબ્દાવાતથી એ વીણા ગાત્રી ઠઠી સુમધુર ગીત લહરીનાં રૂપમાં વહાર નીકળતી. આ વાત જાણે કે ચર્ચવાની મુદ્દા મતલબ એ છે કે, સંગીત શાસ્ત્રમાં જે ભૈરવ, માલકૌસ કામોદ, વિહાગ, કાફી વગેરે અસંખ્ય રાગ રાગીઓ પ્રચલિત છે તે વર્ધીનું મૂલ્ય, જનસમાજના હૃદયમાં ભરેલા નાદાધિમાંના અસંખ્ય તરંગોના અનેક સર્વ સામાન્ય સંવાદિત સ્વર તરંગોમાં રહેલું છે. એ નાદાધિમાંના વારિનું જ્ઞાનરાવિના કિરણોથી વાણીભવન થઈ તેની સહૃદયતારૂપ વાદળી બની, તેનું સિંચન કવિવાણી દ્વારા જનસમાજની અંતઃકરણ ભૂમિમાં થવા માંડે છે, ને વધે રસવૃદ્ધિ બવાથી દયા, કૃપા, માયા, અહિંસા વગેરે નીતિના સહૃદય હૃદય સદ્ગુણોથી રેલમહેલ થઈ રહે છે. અને એ ગીતો દ્વારા પ્રભુસ્તવન કર્યાથી એકાન્ત, શાન્ત સ્વચ્છ અને ગદગદિત હૃદયમાં પરપ્રેમરૂપ સ્વયંભુ વ્યાપક એક રસ એવા શ્રી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે ; ને આ વાગ્દેશ સંસારમાં જીવો દરેક પટેલે બ્રહ્માં છતાં અલંબ શાન્તિનું સુખ મેળવે છે, ને એ હૃદયોમાંથી પ્રેમાશ્રુનું સતત વહન થતાં પ્રલયસ્વર્ગના આ ભૂમિ ઉપર ઉત્તરી પડી જીવોના પાપોને ધોઈ નાખતી હોય તેનું માન થાય છે.

અનિરુદ્ધ વિશ્વવ્યાપિની સ્વલંત પ્રતિભાના મહાન કવિવરો અને સંગીતજ્ઞો પોતાનાં વિયુતસમાં કાવ્યો અને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર કરનારાં સંગીતો જે કાલે પ્રસવે છે તે કાલ અલૌકિક હોય છે એમાં શક નથી. એવા પુરુષોનાં વાદ્યરૂપ અંતઃકરણો અલંબાત્મ પરમાત્માસ્તિથી સતત શબ્દ અને સંગીતથી છેડાયાં કરે છે. એવા

पुरुषोनां मुखमांथी जे शब्द नीकळे छे ते न काव्यरूपे होय छे, अने कंठमांथी जे ध्वनि लहरी नीकळे छे ते संगीतना रागरूपेज होय छे एमनी वाणीमां अने कंठमांथी जे शब्दप्रवाह अने स्वरप्रवाह बहे छे ते प्रवाहनी पाछळ पाछळ वृत्त, गीत, ताल, स्वर, भाव ए वधां हाथ जोडतां जोडतां चालतां आवे छे. प्रसन्न प्रतिभानी प्रेरणाथी प्रेरायेल कविओ अने संगीतगोए सदा आलाप्याज करवुं. तेमना आलाप-मां बिन्न आवे तेम कदि करवुं नहि. हिमना आलापमांनुं हृद्य, रस अने माधुर्य स-धायां छे के नहि तेनुं अवलोकन पछीथी बीजाओए करवानुं होय छे. ते बिपेनी तेओ पोते कदि षण दरकार राखताज नथी एवा पुरुषोनी कविता के गीत लहरिनी योग्यता तमारा अमारा जेवा क्षुद्र मानवोना ख्यालमां न आवे तो तेमां आपणो पो-तानोज दोष समजवो ; अथवा आपणामांनी एटल उच्च प्रकारनी सहृदयता हजी जागृत थइ नथी, अगर तो आपणी रसिकता के रसज्ञता के रसज्ञतानो जोइए तेओ विकास थयो नथी ; अथवा आपणी प्रकृतिमां हजी काव्य के संगीतनो उदय थयो नथी, एमज कहेवुं जोइए. सामान्य ताल, स्वर, वृत्तादिना नियमो कंइ बधाए क-विओ के गायको शीखेल होय छे एम पण नथी होतुं, अगर तो ते वधुं जाणवानी तेओ कदि दरकार पण करता नथी. तोपण तेमनी वाणीमां जे कुदस्ती ताल, गान, सुखत्व अने पद्यबंधन समायलुं होय छे ते बीजाओथी सारा अभ्यासथी पण सम-जी शकातुं नथी. कोयल, मोर, बुलबुल, मेनां बगेरे पक्षीओना कंठमां मुळेज मधु-रता छे ते प्रमाणे एवा प्रेममस्त कविओनी वाणी स्वभावतः ज काव्यगीतानुसारी होय छे. आंतरनी आत्मीय प्रवृत्तिथीज तेमने तमारा अमारा स्थूल शब्दोनी अंद-रनी मधुरतानुं ज्ञान तमारा अमारा करतां विशेष होय छे. तेमनुं ज्ञान ते केवल नैसर्गिक संगीतरूपेज होय छे अने तेथी करीने अमुक वृत्त के अमुक गान के रागनी तेमने अपेक्षा नहि होवा छतां पण तेमना शब्दनादनी दरकार राखनारां वृत्त-गीत (स्वर रचना) अने राग रागणीओ तेमनी पाछळ अनुसरतां साष्टांग प्रणिपात करतां चाल्यां आवे छे. ए उपरथीज कहुं छे के लोकिकानां हि साधुनामर्थ वागनुवर्तते । मुनीनां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति ॥ एटलेके लौकिक साधु कविओ के गायकोनी वाणी, अर्थने अनुसरं छे अने मुनि आदि कविओ के गाय-कोनी वाणी गीति पाछळ भाव के अर्थ दोडे छे. महेता नरसिंह, बाइ मीरां, प्रेमा-नंद, दयाराम बगेरे ए एवाज उच्च कोटिमांना कविओ हत. तेओ पोते जे कवि गया ते संगीतना आलापरूपेज कवि गया ; के जे तेमना आलापोवाळां

ગીતો આજે પણ ગાઈને હૃદય પાવન કરીએ. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ગીત રાગ રચના જે થઈ છે તે ઘણી ધણી ધણી, એક કોટિના કવિના સ્વેચ્છાનુસાર આલપનમાંથીજ થઈ છે, અને તેટલાજ માટે તે ગીતો સ્વયંભુ, સ્વતંત્ર અને જનસમાર્જને વિચિત્રતાથી માફક વિલક્ષણ રીતે અસ્મરનારાં થઈ શક્યાં છે. જે ભાષામાં આવા કવિઓ જે યુગમાં થાય છે, તે યુગ તે ભાષાનો સુવર્ણ યુગ સમજવો જોઈએ. આપણી ગુજરાતી ભાષા એવા નૂતન કવિવરોના ગાનાલાપની અને નૂતન ભાષિ સુવર્ણ યુગ પ્રાપ્ત થવાની રાહ જુએ છે !! અને અમારી યુગ્મન દ્રષ્ટિમાં એ યુગ પણ સમીપ આવતો જણાય છે. પરંતુ એવા સુવર્ણ યુગોની માત્ર આશાજ રાહી બેસવું અને કાર્ય કિંચિત પણ નહિ કરવું તે, એક વિચારથી પ્રત્યક્ષ અભ્યાસની ક્રિયા નહિ કરતાં પરીક્ષાના સમયની કેવળ માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતો વેતી રહે તેના જેવું છે. આપણા દેશમાં કાવ્ય અને સંગીતનો તાત્વિક અભ્યાસ વધારવો જોઈએ તે માટે તે બંનેનું શિક્ષણ શાળાઓમાંજ આપવાનો યોગ્ય પ્રવંધ દેશના ઉદ્ધારકોએ કર્યો જોઈએ તેમાં હટલી સંતોષની વાત છે કે કાવ્યનું શિક્ષણતો સર્વત્ર યોગ્ય ઘણા અંશમાં અપાય છે, પરંતુ તે સાથે સંગીતનું શિક્ષણ પણ અપાય તો તે જોઈએ છે. સંગીતના ઉત્તમ ગ્રંથોની ઘણીજ ઓછી છે તે વિદ્યાદેવીના મંદિર બહારનો આલો સમાજ સ્વભાષામાં રચાયાલો ઉત્તમ સંગીત ગ્રંથો ઉપરથીજ શિક્ષણ મેળવતો રહે છે. અને તેમના હાથમાં આવા ગ્રંથો આવે તો ઉપરોક્ત આશ્ચર્ય સફળ થવાનો સંભવ ઘણોજ નજદીક હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. એ દ્રષ્ટિથી કવિરાજે આ ગ્રંથ રચી આપણી ઉપર મહાન ઋણનો બોજો લખ્યો છે એમ કહ્યા વિના ચાલવું નથી. પરંપ્રેમ સ્વરૂપરૂપ રસરૂપ આ વિશ્વાધિપ્તરૂપ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ નાદબ્રહ્મ કે જે સર્વ એક રસ હોઈ નિરપેક્ષ વ્યાપક છે. તેની પ્રતીતિ, માનસરોવરવત્ સંસ્કૃત હૃદયનેજ થાય છે. ને પછી તેમાંથી પ્રતિભાસુક નાદ તથા શબ્દ લહરીઓ ઉદ્ભવ થઈ સંગીત અને કાવ્ય એ બંને પ્રસવ પામે છે અને એ બંનેના એક રૂપ સમૈક્યથી નાદ બ્રહ્મા અનંત આનંદનું પહે પહે ભાન થતાં આ દુનિયામાંના સંતપ્ત અને દુઃખી જીવો વિચાર તાપત્રયથી વિમુક્ત થઈ પુનિત થાય છે. એ પ્રકારે પોતે પુનિત થઈ જીજ્ઞાસુ પણ તેનો લાભ આપી પુનિત કરવા માટે દરેક પ્રેમી સજ્જનોએ ચતન કરવાનો લોકસંગ્રહ કરવો જોઈએ અને સ્વભાષા માતાની સેવા આપણા કવિ નથુરામની માફક દરેક રસિકે યથાવકાશ કરવી જોઈએ. માટે આ ગ્રંથના હે પ્રિય વાચક ! જો ત્યારે કોઈ અવર્ણ્ય આનંદ સાગરમાં નિમગ્નિત થઈ નાદબ્રહ્મયોગ સાથે હોય તો તે પોતે અને આલો જન-

समाजने पण लहारी साथे लइ तुं :—

काव्यज्ञान द्वय तुं बौनुं, अनहत स्वर रस बीन ;

प्रतिभा तंत्री बजावो था, नादब्रह्मरसलीन.

एतलुं कही नाद ब्रह्म समाधि साधवा विषे म्हारी समस्त प्रिय गुजरातने
भलामण करी विराम पामुं छुं. ॐ ॐ ॐ.

सञ्चित आनंद नादब्रह्म विभु, वामें माया विवर्त रूप री ॥ स ॥

ईश अनीशज हृदयविणासें. नाद शब्द, रस लहर रहे री ॥ रि ॥

संगीत, काव्य, कला रूप जग सब, आत्मनके चिद अंश छुहे री ॥ ग ॥

जो हैं सो हे, नहिं सो नहिं है ; समझ न समझे, है जो हो री ॥ म ॥

जितना जैसा, उतना वैसा पूर्ण पूर्णमें विलस रहो री ॥ प ॥

नित्य नेति चित तम भा नय सब बोध शेषको दृशी स्वरूप री ॥ ध ॥

जगमें मनमें व्यापक ब्रह्मन, आत्मस्वरूप निहार लहो री ॥ नि ॥

विश्व विवर्त गणेश प्रभूको, आपमें आप समाय रहो री ॥ स ॥

मुंबई

सांता कुझ. वीलरवीला

ता. ६-११-१९१७

आश्विन वदी. ७ सं. १९७३

गणपतराव. गोपालराव

बरवे.

સંગીતશાસ્ત્રી ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બરવે કૃત

વિવિધવિષયક ગ્રંથ.

નામ.	કિંમત.
૧ યોગદિવાકર.	રૂ. ૩
૧ નાદલહરી.	રૂ. ૧
૩ શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત.	રૂ. ૧
૪ સંગીતની મહત્તા.	રૂ. ૦
૬ ગાયનવાદન પાઠમાલા	રૂ. ૬
૬ નવસંહિતા. (સસ્તા સાહિત્ય માટે)	રૂ. ૧
૭ લલિતગીત વિનોદિની	રૂ. ૧
૮ સુરતરંગિણી.	રૂ. ૧
૯ ગીતલહરી.	રૂ. ૧
૧૦ સ્ત્રી ગીતાવલી.	રૂ. ૦
(ધાય છે)	
૧૧ ગાયનશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા.	
૧૨ સ્વર રાગ ભરંગિણી.	
૧૩ રાગ સિદ્ધાન્ત કેસરી.	
૧૪ હિંદુસ્થાની સંગીતની સુધારણા અને ઇન્ન-તિની વિચારણા	
૧૫ સંગીતામૃત.	
૧૬ વિજ્ઞાન મકરંદ.	
૧૭ વિશ્વ ચમત્કાર.	
૧૮ શ્રી ગીતાયોગ ગાન કે શ્રીગીતા રહસ્ય રંજની.	
૧૯ જીવ બ્રહ્મ મીમાંસા.	
(લખેલાં તૈયાર છે.)	
૨૦ સમાધિ સ્વરૂપ.	

નામ.	કિંમત.
૨૧ નૈસર્ગિક ધર્મસ્વરૂપ.	
૨૨ અર્વાચીન સુધારણા અને અધોગતિ.	
૨૩ ગાયનવાદન પાઠમાલા પુસ્તક ૨.	
૨૪ ઐકાર પટ અથવા નાદબ્રહ્મ ચક્ર.	
ગુજરાતી પત્રદ્વારા પ્રકાશિત.	
૨૫ નજરે જોણું જાપાન.	
૨૬ કલિકાલ અને મહાભારત.	
૨૭ ભારતવર્ષિય સંગીત શાસ્ત્રના ક્રમો.	
૨૮ ચીનનો પ્રવાસ.	
ગુજરાત શાળાપત્ર દ્વારા પ્રકાશિત.	
૨૯ જગતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષા.	
૩૦ રંગ વિષે પાઠ.	
૩૧ સ્વરતા તારા.	
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી દ્વારા પ્રકાશિત.	
૩૨ સંગીતના સપ્તસ્વર.	
૩૩ દિંદની સ્ત્રિજ સંપત્તિ.	
૩૪ અનાદિકાલ્પી ચાલતી આવેલી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ.	

ગાયન વાદન કલા અલે શાસ્ત્રનું શરૂઆતના અભ્યાસીઓને શિક્ષકની સહાયતા વિના સાચું શિક્ષણ આપી શકે એવું હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ ભાષામાં પ્રથમથીજ રચાઈ પુસ્તક.

કિંમત
રૂ. ૬-૦-૦

} ગાયન વાદન પાઠમાલા.

પોસ્ટેજ
રૂ. ૦-૮-૦

મોટા કદનાં ૮૦૦ પાન, ૪૦૦ ગાયનો નોટેશન સાથે, ૭૬ કવિઓનાં કાવ્યો, ૨૦૦ રાહો, ૧૬૦ રાગદાસીનાં નાયનો, નારીંગોની ગાઈડો, ચિત્રો અને ૧૧ ગ્રંથો એકજ ગ્રંથમાં,

તુંબુરો, સિતાર, દિલરૂબા, હારમોનિયમ, ફિડલ અને તબલા એ છ વાર્જીંગોની ગાઈડો તેમજ

નાદ, સ્વર, તાલ, વાદનકલા, રાગ, છંદ, વગેરે શાસ્ત્રો; યુરોપિયન સંગીતની માહિતી, નોટેશન અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો ઉપરથી આ ગ્રંથ રચવામાં આવેલો છે.

સમગ્ર ગ્રંથ શાસ્ત્રચિત્ર (થીઓરી), અભ્યાસ (પ્રેક્ટીસ) અને સંગીતો (સોંગ્સ) એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખી તેમાં દરેક વિષય સુવોત્તર રીતે સમજાવેલો છે,

સંગીતોનો ત્રીજો વિભાગ છંદોગીત વિનાદ નામે ઘણો ઉપયોગી હોવાથી તેમાં ૧ અક્ષર છંદગાન, ૨ માત્રા જાતિગાન ૩ પિંગલ-ગણેશ, ૪ ક્ષીત વિનોદ (પોપ્યુલર સોંગ્સ), ૫ લલિતગીત વિનોદિની (સ્ત્રી ત્રિપતક સંગીતો) અને ૬ ગુજરાતી વાંચન માઝામાંથી કવિતાઓનું સંગીતલેખન એ છ ગ્રંથો આવી ગયા છે અને જેમાં લગભગ ૪૦૦ સંગીતો સરગમ, તાલ, માત્રા, વગેરે (નોટેશન) સહિત આપેલાં છે, હિંદુસ્થાનની ત્રેઈપણ ભાષામાં સંગીતના વ્યવહાર અભ્યાસ માટે આ એકજ સરો ફલગ્રંથ છે

નીચેનાં શિરનામે લખી પુસ્તક વી. પી. થી મંગવી શ્યો.

ગણપત્તરાય ગોપાલરાય વરવે.

(સંગીતશાસ્ત્રી)

ગાયનશાસ્ત્ર શાળા—કાલકાંદેવી, મુંબઈ.

❖ संगीतशास्त्र. ❖



दोहा.

- वाद्य, गीत ने नृत्यनुं, श्रेष्ठ नाम संगीत ;
अन्य एम पण उच्चरे, वाद्य. गीत. संगीत. १
- वाद्य गीतनुं नृत्य छे, अधिक समीपी अत्र ;
तेथा त्रय मळतां बने, तुते भेद तूर्यत्र. २
- कलित वाद्यने कंठथी, गायक मेळवी गाय ;
नाचे बांधी नृपुरी, ते तूर्यत्र गणाव. ३
- गीत नृत्य ने वाद्य जो, होये ताल सहित
ताल मूल गीतादि त्रय, ग्रहे नाम संगीत. ४
- वाद्य आदिनो नाद पर, अहानिश छे आधार,
ब्रह्मरूप गणीने भजे, जेने मगदाधार. ५
- पुरुष पिंडथी उदभवे, निर्मळ ए शुभ नाद,
पिंडोत्पत्ति प्रेमथी, उच्चरं तभी उन्माद. ६



पिंडोत्पत्ति.

रोळावृत्त.

प्रथम एक परब्रह्म, मळी माया ए संगे ;

उद्भव पाम्युं एधी, अमल आकाश उमगे.

ए आकाशधी अनिल, अनिलधी अनल प्रमाणो ;

अनलधर्की अम्बुनी, जतर उत्पत्ति जाणो.

७

अम्बुधर्की उद्भवो, अतिशय विरमृत अवाने ;

पंचभूतधी प्रगट, पंच तन्मात्राओ बनी ;

शब्दात्मक आकाश, पवन स्पशात्मक पेखो ;

रूपात्मक छे अनल, रसात्मक जळने लेखो.

८

गंधात्मक वसुमती, पंच भूते मन भाव्युं,

बंदन योग्य विराट पुरुषनुं तनु प्रगशव्युं ;

निर्मळ एनुं नाम, अखिल ब्रह्मांड उचारो,

जेधी पाम्या जन्म, पृथ्वी ब्रह्माजी प्यारो.

९

धाता ईशानेदेश, वेद ब्रह्माए लंका,

चाह धर्मेन चौद, प्रजापति उषेन कंषा ;

ब्रह्माधी वरप.मी, प्रजापतिओए प्राते,

उपजावो आ सृष्टि, नारी नर मळी शुभ रीते.

१०

99

9.2

93

३४

96

રમણીનું રજ અલ્પ, ધીર્ય નરનું અતિ હોયે,
 હર્ષ વધારણ પુત્ર તળી, ઉમાત્તિ હોયે;
 વીર્ય પુરુષનું અલ્પ, વાન રજ હોય વધારે;
 શ્રેય કારિણી સુતા, પ્રગટ થાય છે પ્યારે.

૧૬

નારીરજ નરવીર્ય, જળાપે સરસાં ઝવારે,
 નિશ્ચય પ્રાદુર્ભાવ, ધાય વ્યંડલનો ત્યારે;
 તૃતીય માસમાં ગર્ભ, ઉભયકર પદ શિર ધારે,
 રે'છે બંગો અવર, એ સમે લઘુ આકારે.

૧૭

પુષ્ટ અંગ ગર્ભના, થાય છે ચતુર્થ માસે;
 શૌચાદિક સદ્ગુણો, પુરુષના સઘ પ્રકાશે;
 અથવા ગુણ ભવ આદિ, સુતાના ગર્ભે સ્થોય;
 નારી નરના મિશ્ર ગુણો, વ્યંડલમાં હોયે.

૧૮

૫જ માસમાં ગર્ભ, કરે ઇચ્છા ભોજનની;
 વિવિધ સ્વાદમાં વલે, વૃત્તિ માતાના મનની;
 ધરે માંસ મજાદિ, પંચમે માસે અંગ;
 છઠ્ઠે મહિને અસ્થિ, રોમ, નમ્બ, નસ, વલ, રંગ,

૧૯

સર્વાંગે સંપૂર્ણ, સાતમે માસ સુહૃદ્ધે;
 પૂર્વ જન્મનાં કર્મ, યાદ ૫ સમયે આવે;
 ગર્ભાશયથી વહાર, નીકળવા સ્પૃહા કરે છે;
 વારવાર એ કાજ, રૂંધાનું ધ્યાન ધરે છે.

૨૦

અષ્ટમ માસે સ્વચા, ઓજ, સહ સ્મૃતિ પળ આવે ;

જે! જન્મે તો ઓજહીન, એ સ્વર્ગ સિધાવે ;

નિશ્ચય નવમે માસ, ચાલ એ મનમ લહે છે,

જીવે એ ચિરકાલ, શરીરે સુખી રહે છે.

૨૧

તેના તનમાં પ્રાણ, શક્તિ, ઇન્દ્રિય, બલ, આવે ;

ક્રમે જ્ઞાન કર્મેન્દ્રિ, હૃદયસહ બુદ્ધિ સુહાવે ;

તે તનના પદ તલે, ચક્ર છે અનન્ત નામે ;

ચારુ છાયા ચક્ર, એજ સ્થલમાં સ્થિતિ પામે.

૨૨

દક્ષિણ ચરણે વાત, નામનું ચક્ર વિરામે ,

અન્ય વર્ગા આધાર, ચક્ર છે આનંદ કાજે ;

અયોદ્યારને શિશુમધ્ય છે સ્થાન પહતું ;

ચાર પત્રધી લસે, ય્યોતિમયરૂપ જેહતું.

૨૩

પ્રીતે “ પરમાનન્દ ”, પ્રથમ પત્રમાં પ્રકાશે ;

દ્વિતીય પત્રમાં દાર્દી, મધ્ય “ સહજાનન્દ ” માસે ;

ત્રીતીય “ ધીરાનન્દ ” તૃતીય દલમાં તેજસ્વી ;

ચોથે “ યોગાનન્દ ”, અર્ધાનિશ રહે યશસ્વી.

૨૪

એ આધારની હેઠ, બ્રહ્મકુંડલિની રહે છે

બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ચઢાવતાં, એ અમૃત દે છે ;

પદ્મલ સ્વાધિષ્ઠાન, ચક્ર છે ઉપસ્થ મૂલે,

પ્રથમ દલે “ નમૃતા ”, હર્ષ હિડોલે શૂલે.

૨૫

દ્વિતીય દલે “ઋતા”, મચેલી છે છલવલમાં,

“ગર્વ નાશનો વાસ” સદા છે તૃતીય દલમાં :

“મૂર્છા” ચોથે પત્ર, પંચમે સ્થિતિ “અવતારની”,

“અવિશ્વાસ” ષષ્ઠમે, શક્તિ ૫ ચક્રે મારની.

૨૧

દશ દલવાળું ચક્ર, ૫૬ મણિપૂરક નામે,

નિર્મલ નાભિમાંહિ, હોય ઉદ્ભવેલ હામે ;

તેને પહેલે દલે, વસે છે “નિદ્રા” દેવી,

દ્વિતીય દલને રહે, સર્વદા “તૃષ્ણા” સેવી.

૨૭

“રૂપા” ત્રીજે દલે, “ચુગચી” ચોથા દલ માંહિ,

“છઝા” પંચમ દલે, “મયે” સ્થિતિ છટે ચાહી ;

“દયા” સત્તમે દલે, અષ્ટમે “મોહ” ઉચારું,

રહે “કુટિલતા” રોજ, પેલી નવમું દલ પ્ધારું.

૨૮

દશમ દલે “દારુણ્ય”, કોઢથી વાસ કરેલે,

મણિપૂરકમાં સદા, સૂર્ય નિજગ્રામ ધોરે છે ;

૯થી ઉપર હૃદયમાંહિ, છે ચક્ર અનાહત,

તેનાં દ્વાદશ દલો, અહર્નિશ જગાય અક્ષત.

૬૯

“મમતા” પહેલે પત્ર, દ્વિતીયપર ‘છલ’નો દાવો,

તૃતીય દલે ‘સંદેહ’, ‘પત્ર’ ચોથે ‘પસ્તાવો’ ;

પંચમ દલે પ્રકાશ, પામતી આશા પેલો,

ષષ્ઠમ દલમાં સ્થાન, સદા ‘ચિન્તા’નું લેલો.

૩૦

सप्तममां 'स्मरनाश' अष्टमे दल छे 'समता',
नवम दले 'पार्वट', दशमदलमां 'विद्वलता';
एकादशमे दलं रहे छे 'विवेक' राजा,
द्वादशमे दल 'अहंकार' छे पक्षे पाजा. ३१

शिवना सुंदर स्थानरूप ए चक्र अनाहत,
गणाय छे गुणधान तथा समुदाये सम्मत;
चार विशुद्धि चक्र, कंठमां वास करे छे
पावन षोडशपत्र, धृतिथां सदा धरे छे. ३२

प्रथम दले " अँकार "; रात्रिदिन राजा रहे छे;
' गाननाम ' नुं स्थान, द्वितीय दलमांहि ग्रहे छे;
त्राजे ' हुंफट मंत्र ', तेम ' कैपट ' चोये दल;
' वषट् ' पांचमे पत्र, ' स्वधा ' नुं दल छहुं स्थल. ३३

' स्वाहा ' सप्तम दले, उमात्रे मुख अनेरुं;
' नमो मंत्र ' अष्टमे, नवम दल ' अमृत ' केरुं;
दशम दले छे ' पङ्क्ति ' ' रिषभ ' दल एकादशमे;
गुणशास्त्री ' गानधार ' बसे छे दल द्वादशमे. ३४

दाडां तेरमे दले, रहे छे मनहर ' मध्यम ';
वास करे चौदमा, पत्रमांहि स्वर पंचम '
पंचदशम दल धाम, नित्य ' धैवत ' नुं धारो;
निर्मळ नाद ' निषाद ' पत्र षोडशमे प्यारो. ३५

સરસ્વતીનું સ્થાન, વિમલ છે ચક્રે વિશુદ્ધિ ;

વંદન કરવા યોગ્ય, વધારે વળને બુદ્ધિ ;

કંઠ ઉપરે કલિત, ચક્ર છે લલના નામે

દ્વાદશ તેનાં દલો, પ્રાતર્યા વિકાસ પામે.

૩૬

પ્રથમ દલે 'મદ' વસે, દ્વિતીયમાં 'માન' વિરાજે ;

ત્રીજા દલમાં 'સ્નેહ' ભવ્ય છવિર્ધારને શ્રાજે ;

ચતુર્થ દલમાં 'શોક' 'લેદ' નું સ્થલ પંચમ દલ ;

છઠ્ઠા દલમાં 'લોભ' સાતમે 'આર્જવ'નું સ્થલ.

૩૭

'સંશ્રમ' દલ અષ્ટમે, નવમ દલ 'ક્ષોભ' નું છાજે ;

'શ્રદ્ધા' દશમે દલે, બ્દાલયી નિચ વિરાજે ;

एकादशમે દલે, સદા સંતોષ રહે છે,

આધિપત્ય 'અપરાધ' ચારમા દલનું લે છે.

૩૮

લોલ નામનું ચક્ર, પડયું જિહ્વામાં પ્યારે ;

एનું વઠ્ઠી ઉપનામ, અવર, જલચક્ર ઉચારે ;

તેનાં છે ત્રય પત્ર, મધ્યમાં રહે 'હ્રસ્વતા' ;

ઉપરિ દલે 'સૂક્ષ્મતા', દક્ષિણે વસી 'દીર્ઘતા'.

૩૯

લાનપાનનો સ્વાદ, સદા જલચક્ર ગ્રહે છે,

તે પર તાલુમાંદિ, ચક્ર વરુણાસુય રહે છે ;

તેની બે પાંખડી, એક ઉપર એક નીચે,

મનોહારી ત્રયમાર્ગ, પડયા એ દ્વયદલ વચ્ચે.

૪૦

ઊપરના માર્ગમાં, 'શરીરનો' નિરોધ' સ્થાયે,
'પ્રાણ વાયુનો રોધ', અધોપય બંદર હોયે;
મધ્ય માર્ગમાં 'શબ્દ તળી' ઉત્પાત્તિ' મુંદર,
'લં, કં, ઈ, ઓ, યં' વાજના અક્ષરો ત્રિપથની બંદર.

૪૧

૧. ઊપર નાસિકા, કાલિત મુલમડનં કા'વે,
દક્ષિણ છિદ્રે મુગન્ધ, નામનું ચક્ર મુહાવે ;
વામ રન્ધ્રમાં વઢી, ચક્ર દુર્ગન્ધનું દેખો,
ઉભય રન્ધ્રના ગુણો, લાભ કરનારા લેખો.

૪૨

વામ કર્ણમાં વિદિત, ચક્ર નિશ્રવ્ય વસે છે,
દક્ષિણ કર્ણે શ્રવ્ય, નામનું ચક્ર લસે છે ;
વામ નયનમાં રૂપ, નામનું ચક્ર રહે છે,
દક્ષિણ દ્રગમાં 'જ્યોતિ', ચક્ર વિશ્રાન્તિ લહે છે.

૪૩

૧. પર 'પ્રજ્ઞા, ચક્ર, બ્રહ્મકુટિ મધ્યે ભવહારી,
તેણે ત્રય દલ વડે, વિવિધ જ્ઞાતિ વિસ્તારી ;
પ્રથમ દલે ગુણ 'સત્ત્વ', સર્વર્થા ઉત્તમ સોહે,
દ્વિતીય દલે રહેનાર, 'રજોગુણ' જનમન મોહે.

૪૪

કરે 'તમોગુણ' વાસ, સદા દલ ત્રીતીય વિશાલે,
મુદદાયક મન 'ચક્ર, કરેછે વાસ કપાલે;
તેના પૈટ દલ સરસ, પ્રથમ દલમાંહિ 'સ્વપ્ન' છે,
દ્વિતીય હલે 'શ્રૃંગાર, આદિ રસનું સેવન' છે.

૪૫

‘સુગન્ધ કેરું જ્ઞાન’, તૃતીય દલમાંહિ દેહ્યું,
 ચતુર્થ દલમાં ‘જ્ઞાનરૂપનું’ કાપિએ લેહ્યું;
 પંચમ દલમાં સદા, ‘જ્ઞાનશીતોષ્ણતણું’ છે,
 ષષ્ઠમ દલમાં ‘જ્ઞાન શબ્દનું’ ઘટિત ઘણું છે. ૪૬

ચન્દ્ર નામનું ચક્ર, વિમલ પ ઉપર વિરાજે,
 શાંતી કલ્પા સમ સોલ, પત્રધા સુસ્તમય છાજે;
 પ્રથમ દલે છે ‘હ્રુપા’ દ્વિતીયમાં સ્થાન ‘ક્ષમા’ તણું,
 કરે વિનોદે વાસ, તૃતીય દલમાંહિ ‘શુદ્ધ પણું.’ ૪૭

ચતુર્થ દલમાં સદા, રૂપાહું ‘ધૈર્ય’ રહે છે,
 પંચમ દલમાં સુભગ, સ્થાન ‘વૈરાગ્ય’ લહે છે;
 ‘નિશ્ચય’ છદ્દે દલે, સંતમે ‘હર્ષ’ તણું સ્થલ;
 ‘હસતું’ દલ અષ્ટમે, રમ્ય ‘રોમાંચ’ નયમ દલ. ૪૮

દશમ દલે છે ‘ધ્યાન’ સ્થૈર્ય દલ એકાદશમે,
 મુદ્ધ ભરનાર ‘મહત્વ,’ રહે છે દલ દ્વાદશમે;
 ‘રહમ’ કરે નિવાસ, તેરમા દલમાં તંતે,
 ‘નિર્મલતા’ ચૌદમે, કહી છે સઘળા સંતે. ૪૯

‘પંચદશમ દલમાંહિ, સ્થાન ‘ઔદાર્ય’ નું સારું,
 પડયું ‘ચિત્તપૈક્ષ્ણ’ ને, પત્ર પોર્ડેશનું પ્યારું;
 ભ્રમર નામની ગુફા, બ્રહ્મરૂપમાંહિ આજે,
 ૧ પર દીપક ચક્ર, સંત દલ ધારી છાજે. ૫૦

૧ સાતે દહમાહિ, સૈત માત્રા 'યં, આદિ,
રં, લં, વં, શં, અને કરે પં, મં, આવાદી ;
ઉક્ત ચક્રમાં વસે, 'અહં સઃ', અથવા સોઽ હમ્.
જે છે અન્યા જાપ, શક્તિ વઢી પ્રાણની ઉતમ.

૬૧

૨મું નામન હંસ, ૧જ પરમાત્મા જાણો,
૨ને અનુભવ શક્તિ, પ્રીતથી સદા પ્રમાણો ;
વિસર્ગને સ્વર યુક્ત, ચક્ર ૧ શુભગ ગણાયે
૨માં અનહદ નાદ તળી, ઉત્પત્તિ થાયે.

૬૨

૩જ ચક્રમાં વાસ, શારદાતળો સુહાવે,
ઉદાસીનતા અને સમાર્પિતું સ્થાન કહાવે ;
તૃપ્તાવસ્થા સાથ, ત્યાં રસ કરુણ રહે છે,
ક્રિયા શક્તિનું સ્થાન, કોવિદો ત્યાંજ કહે છે.

૬૩

નિરાકાર સચ્ચિદાનંદ, વઢી ત્યાંજ વસે છે,
સમાન નામે સમીરતળી, ત્યાં લહરી લસે છે ;
સમાન વાયુ સદા, મધ્ય ગતિથી વિચરે છે,
ઉક્ત કમલથી યોગ, સુષુમ્ના સય કરે છે.

૬૪

ઉતમ શુભ અનુભવે, જીવ ૧ સ્થલમાં જામી,
પંચભૂત પણ ત્યાં, રહ્યા છે આશ્રય પામી ;
તેન તળો સમુદાય, ઠીક રે'છે ૧ ઠામે,
વઢી વસે ત્યાં ગંગ, 'બ્રહ્મશ્રવારળી' નામે.

૬૫

બ્રહ્મ નામનું ચક્ર, એક દલવાલું ઉત્તમ,
 એજ સ્થલે છે ત્યહાં વસે 'ૐ'કાર' અનુપમ;
 મનહર માયા ચક્ર, પડયું છે એના પાસે,
 શ્યામ વર્ણને ધરી, પ્રીતથી સદા પ્રકાશે. ૧૬

તેનાં પત્ર સહસ્રં, સ્થાનં ગ્યાં 'વિન્દુ' લહેછે,
 એજ ચક્રમાં 'વ્રહ્મરન્ધ્ર', રમણીય રહે છે;
 આલય અર્પનું ઉક્ત, ચક્ર સહુ હાનિ હરે છે
 સુધા વૃષ્ટિથી સર્વ, શરીરને પુષ્ટ કરે છે. ૧૭

પ્રકાશ નામે પુનિત, ચક્ર એ સ્થલમાં છાજે
 એનાં પત્ર અનેક, રંગચેરંગી રાજે;
 અખિલ દલોમાં સમૃદ્ધ, 'વિન્દુ'નો સદૈવ માસે;
 અહંકારનો રંગ વિશ્વમાં રક્ત વિકાસે. ૧૮

હૃદયાન્તર્ગત ચક્ર, અનાહતનું દલ પહેલું,
 અષ્ટમ, એકાદશમ, છેક અથવા દલ છેલું;
 ગ્યારે ભમતો જીવ, ઉક્ત દલ અંદર જાયે,
 ગીત આદિની સિદ્ધિ, ચતુર એ સમયે વ્હાયે. ૧૯

એજ ચક્રના ચાર, છ, દશ, દલમાંહિ ત્રિચરતો,
 જીવ ગીત આદિની કદી ઇચ્છા નથી કરતો;
 આગળ કરી વિસ્તાર, વર્ણવ્યું, સમજાવ કાજે,
 કંઠે સ્થિતિ કરનાર, વિશુદ્ધિ ચક્ર વિરાજે. ૨૦

तेना अग्रम दलर्थी, पैदमा दल लगौ प्यारे,
गीतादिकनी सिद्धि, विचरतो जीव विचारे ;
ज्यारे ए चक्रना, सोलमा दलमां आवे,
त्यारे जरी जीवने, गीतनी रीत न भावे. ६१

एगज ललना तणा, दशम एकादश दलमां,
विचरण करतो जीव, गीत सिद्धि चहै पलमां ;
पहेंला, चौथा, अने, पांचमा दलमां पेसी,
गीत सिद्धि रागने, जीव नांखे छे रेंसी. ६२

ए त्रय चक्रो तणा, अन्य दलमां आवेलो,
अन्य चक्रना पत्र भणी, त्रिविधी धार्येलो ;
जीव गीत आदिमां, जरा पण सुख नहि पामे,
सस्य शोध करी कैथुं, नेह भारी नथुरामे. ६३

छन्द हरिगीत.

आधार चक्रर्थी उभय अंगुलि उपरे अभिराम छे,
बलि हेठ अंगुलि एक स्वाधिष्ठानर्थी सुखधाम छे ;
अति सूक्ष्म अग्नि तणी शिखावर देह मध्य त्रिराजती,
छे दीर्घ द्वय अंगुलि सदा, कुंदन समी छवि छाजती. ६४

સુત્ર મૂલ જે છે સ્વરનું, તેનું વ્રક્ષગ્રન્થો નામ છે,
 જેનું ચતુર અંગુલિ પ્રમાણ અનુપ આટે ચામ છે ;
 ૫ પ્રસ્થિમાં દ્વાદશ દલનું, નાભિ કમલ નિર્મલ અભિ,
 ત્યાં નૌવ શ્રમણ કર્યા કરે છે, રાક્ષાને નિશાદિન રતિ. ૬૨

પ્રદ્યો પદ્યમુષ્ણા નાડીનો પરી વ્રક્ષરન્ધ્ર માર્હિ ચંદ,
 વાછિ ઉત્તરે ૫ રીત અનહદ મોદથી મનને મદે ;
 જે રીતથી નટ દોરપર, ચડી ઉત્તરે છે ચાહથી,
 ત્યમ પ્રાણ વાયુ સમેત જીવ, વિચરે મુષ્ણા રાહથી. ૬૩

વાયુ મુષ્ણા પાસ મૂલાધારને મધ્યે વઝી;
 નાડી અવર પશીજ રહ્યા છે, વ્રક્ષરન્ધ્ર મહીં મઝી ;
 જીવન સમગ્ર શરીરને દેવાની, એની ટેક છે,
 પોષણ કરે અંગોનું પૃથી, અન્ય નાડીં અનેક છે. ૬૪

તેમાં ચતુર્દશ નાડીંઓ ક્રમિમતથી મુખ્ય મનાય છે,
 છે છે મુષ્ણા પ્રથમ પદ, ઈંડા દ્વિતીય ગણાય છે ;
 ત્યમ પિટ્તલા ત્રીજી, કુહૂ ચોથી પયસ્વિની, પંચમી,
 ગાન્ધારી ને ગળા છઠી સમજો હસ્તિજિહ્વા સતમી. ૬૫

વર વારણા છે અષ્ટમી, નવમીનું નાન યશસ્વિની,
 વિશ્વોદરા દશમી અને અગ્યારમી છે શંખિની ;
 પૃથા પ્રમાણો વારમી, તેમજ સરસ્વતિ તેરમી,
 ચૌદમી નાડીં અલમ્લુશા કૌવત વિશે છે નહિ કમી. ૬૬

૧ સર્વ માહે આદિના૩ત્રય, નાડી મુખ્ય ગણાય છે,
૧ ત્રણ મહી પળ અમ્મ ગળ્ય સદા સુપુમ્ના યાય છે ;
'વિષ્ણુ' સુપુમ્ના નાડીના, વર દેવતા વલ્લભાય છે,
ગામે રૂડા સ્થિતિ પિંગલાની દક્ષિણે કહેવાય છે.

૭૦

મુદમર રૂડાના મધ્યમાં 'વિધુ' દેવ વહાલ ધરી વસે,
વાલિ પિંગલા વચ્ચે 'રવિ'નો લલિત વાસ સદા લહે ;
૧ રમય નાડી ત્રિપે કરે, છે શ્વાસ વિચરણ જે સમે,
શરૂપી લિખે છે કલ મ્રટ, અસહાય જીવને ૧ સમે.

૭૧

જ્યાંમુઝી સુપુમ્ના માંહી પ્રીતે, પ્રાણ વાયુ પડયો રહે,
ત્યાં લગી જીવનું નામ ૫ળ, કંગાલ કાલ નહિ લહે ;
નિમ નિજ તળા સ્થલમાંહિ નાડી, અવર વ્યાપી રહેલ છે,
નધુરામ નરતનું મુક્તિ સાગર, શાસ્ત્રમાંહિ કહેલ છે.

૭૨

દોહા.

વહે પિંડમાં વહાલથી, દ્વયવિધિ વિના વિવાદ ;
૧ક અનાહત જાળીએ, વંજો આહત નાદ.

૭૩

સુણાય કરતાં વંધે શ્રુતે, 'ચિન્નિગિ', શબ્દ અનુપ,
નાદ અનાહદ ૧હ છે, જેનું અનંહદ રૂપ.

૭૪

દયા, સરલતા, સાધુતા, જે નિજ ચિત્તમાં ઢાલ્ય ;

એજ અનાહત નાદના, અધિકારી કહેવાય. ૭૨

લોક ચિત્ત રંજન કરે, સહજ મહીં સમજાય ;

સહુ જન આહત નાદને, સેધે ગળીં સુખદાય. ૭૩

સાલ કાલ સ્વર હ્રુતિ સહિત, સમગ્રીં સર્વે સ્વરૂપ ;

ગાતાં ફઝ ચોરે મઝે, નાદ બ્રહ્મનું રૂપ. ૭૪

રોચ્ય વૃત્ત.

સ્પૃહા શબ્દ કરવાની, ધર્તાં જીવાત્મા જનનો ;

સ્નેહ ધરીને સદા બને છે પ્રેરક મનનો ;

મન તનમાં વતનાર, વહિને પ્રેરે પ્રીતે

વાહિ બને છે વાયુ તગો પ્રેરક એ રીતે. ૭૫

બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ જે ચક્ર, મૂલ આધાર ગણાયે;

એ પર કરતાં અનિલ, નાભિથી હૃદયે જાયે—

શાંતી કંઠે સ્વરેત, વંઝી શિરે સમાયે;

શિરથી આવી મુખે, પ્રગટ ધ્વનિ રૂપે થાયે. ૭૬

પ્રાણનું નામ નકાર, વિશ્વ વિહ્યાત રક્ષાણો ;

દહનું નામ દકાર, પ્રીતથી સદા પ્રમણો,

શબ્દ પ્રાણ આગિના, યોગથી જન્મ લહે છે,

એ કારણ સહુ કેડે, શબ્દને નાદ કહે છે. ૮૦

नादनां स्थान.

दोहा.

हृदय, कंठ, मस्तक कक्षां, नित्य नादनां स्थान ;
मन्द्र, मध्य ने तार कहीं, गणावता गुणवान, ८१

श्रुति.

अंगुले ताडन मालती, वीणादिकनी मांहे,
शब्द थाय ते श्रुति कहे, सहु संगीत गुण प्राहो. ८२

बधी मळी बाकीश ए, राजी रही रसाल ;
एक लवु उच्चारनो, समय श्रुतिनो काल. ८३

त्रय प्रकारनी ते श्रुति, ग्राम ग्राम प्रति थाय ;
सर्व मळी छासठ धने, गुणीओ गीते गाय. ८४

प्रथम श्रुति स्वर छे पछी, कहे गुणी सहु कोइ ;
भिन्न भिन्न वर्णन कहं, शुभ संगीत मत जोइ. ८५

तीव्रा, कुमुद्वती कहीं, मन्दा महद वखाणा ;
छन्दोवती, दयावती, रंजिनी रतिका जाणी. ८६

रौद्री, क्रुद्धा, वज्रिका, प्रसारिणीने प्रीति ;
मार्जनी, क्षिति, रक्ता कही, रही संदीपिनी रीति. ८७

આલાપિની, મદન્તી ને, રોહિણી સ્થા નામ;	
ઉગ્રા, ક્ષોભિણી એ પછી, નૌતમ શ્રુતિ નથુરામ.	૮૮
સુલકર એ શ્રુતિઓ તળી, જાતે પેંચે પ્રમાણ;	
દીપ્તા, કરુણા, આયતા, મૃદી મધ્યા, જાળ.	૮૯
તીન્ના, રૌદ્રી, યજ્ઞિકા, ઉગ્રા, દીપ્તા નામ;	
દયાવતી, આલાપિની, મદન્તી કરુણા ધામ.	૯૦
કુમુદવતી ક્રુદ્ધા એને, પ્રસારિણી ગુણ મેહ;	
સર્દાપિની ને રોહિણી, જાતે આયતા એ.	૯૧
મન્દા, રતિકા, પ્રીતિ, ક્ષિતિ, મૃદ્ધિ જાતિમાન;	
છંદોવતી ને રંજિની, માર્જની કહી મહાન.	૯૨
સ્ક્તા, સ્થા, ક્ષોભિણી, એની મધ્યા જાતિ;	
જાતિ સહિત ત્રાવૈશ શ્રુતિ, સ્થર કારણ કહેવાતી.	૯૩
જેમ ઇશુરસમિષ્ટતા, કથને કહી ન શકાય;	
તેમ જાતિ શ્રુતિઓતળી, વાળીથી ન વડાય.	૯૪
હૃદય કંઠ મસ્તક તળી, શરીર શ્રુતિનાં નામ;	
કહે અન્ય આચાર્ય મત, નિરંજીને નથુરામ,	૯૫
નાદાન્તા ને નિષ્કલા, ગૂઢા, સકલા રૂપ;	
મધુરા, લલિતા લેલી, એકાધરા અનુપ.	૯૬

भ्रंग जाति, रस गीतिका, प्रिय रञ्जिका प्रताप;	
पूर्णा पछी प्रमाणे, अलङ्कारिणी आप,	१७
वळी वैणिका वर्णवी, वलिता पण दखणाय ;	
त्रिस्थाना, सुखरा पछी, सौम्या भव्य भणाय	१८
भाषाङ्गिका, सुवार्तिका, पछी व्दापिका प्रमाण ;	
परम प्रसन्ना, सुभगा, अहनिश उरमां आण.	१९

स्वर.

श्रुति पछी प्रगटे सिग्ध जे, शुभ गंकारे स्वरूप ;	
श्रोतृ चित्त रंजन करे, ए स्वर आप अनुप.	१००
प्रथम पङ्कज, त्रीजो रिषभ, त्रीजो छे गान्धार ;	
मध्यम चौथो मानीए, पंचम पंचम धार.	१०१
छठो धैवत स्वर कँक्षो, सप्तम नाद निपाद ;	
म. रि. ग. म. प. ध. नि सर्वनी, सङ्गा विना विवाद.	१०२

छप्पय छंद.

चार श्रुतिनो पङ्कज, रिषभे त्रये श्रुतिनो जाणो ;	
द्वये श्रुतिनो गान्धार, चार मध्यम उर आणो.	

ચાર શ્રુતિનો ચારુ, પ્રવલ્લ પંચમ સ્વર પેહો ;
 ત્રયે શ્રુતિનો તત્કાલ, ધૃતિથી ધૈવત લેસો.
 દ્વયે શ્રુતિનો સંદેહવિગ, ૧૪ નિપાદ સુલકાર છે ;
 નિન નથુરામ નિહાળતાં, જેમાં સંજોત સાર છે.

૧૦૩

સ્વર સ્થાન.

ઘેઠ પડ્ડનું સ્થાન, શિખે સ્થાનક શિર સુંદર ;
 નાસામાં ગાન્ધાર, હૃદય મધ્યમ મુદ મંદિર ;
 પંચમે સ્થાનક નામિ, લલ્યટે ધૈવત રાજે.
 મધ્ય વર્ણી વ્રહ્માંડ, આનંત વિગ નિપાદે આજે ;
 ૬ સાતે સ્વરના સુલદ, નિર્લે સ્થાન નથુરામ છે ;
 શુભ સંગીતના સ્નેહને, ધીગું આનંદ ધામ છે.

૧૦૪

દોહા.

ગણાય હંચા હમરે સ્વર, નિપાદ ને ગાન્ધાર ;
 નીચે સ્વરમાં નેહથી, રિપમ ધૈવત ધાર.
 પડ્ડ, મધ્યમ, પંચમ કેહ્યા, ત્રયે સ્વર સદા સમાન ;
 ત્રણે મતંગ મત માંદિ છે, જેનાં વિવિધ વિધાન.

૧૦૫

૧૦૬

પઢ્જ સ્વર સ્વરૂપ.

છંદ મનહર.

સુંદર પઢાતન છે, રક્ત વર્ણ ચાર મુજ ;
 દ્વયકર ધીળા, દ્વયકરમાં કમલ છે.
 મોદપ્રદ મર્થેર સવાયી નથુગમ મારી ;
 મોરનો મૃકુટ શીશ અમિત અમલ છે.
 દેવ કુલ ઉદનવ વચ્ચાળું વિપ્ર જાતિ વા,
 જમ્બુદ્વિપ સ્થાન ઋષિ દેવતા અમલ છે.
 અનુષ્ટુપ છંદ રસવાર અદમ્ય સેવે ;
 આદિસ્વર પઢ્જ શ્રેયકારક નવલ છે.

૧૦૭

રિપમ સ્વરૂપ.

છંદ મનહર.

ઉત્તમ છે એક મુખ ચાર કરમાંહિ ચાર,
 યુગલ કમલ યુગ ધીળાઓ વિશાલ છે.
 નિત્ય નથુગમ શોભે વાહન વૃષભ તળું,
 ઋષિ કુ' જન્મ ક્ષાત્રે જાતિ અરિ સાલ છે.

શોભિત છે શ્વેત વર્ણ, શાક દ્વીપ સ્થાન જેનું,

વેદા કાપિ અગ્નિદેવ જેની દ્રવ દાલ છે.

ગાયત્રી છન્દ શીર અદ્ભુત છે એક રસ,

ત્રીજો બ્રહ્માન સ્વર રિપમ રસાલ છે.

૧૦૮

ગાન્ધાર સ્વરૂપ.

છન્દ મનહર.

આનન અનુપ એક દિવ્ય ભુજ દંડ ચાર,

વીણા ઘંટા કમલ ફલ્લેયી ચુતિદાર છે.

દેવકુલે જન્મ નયુરામ વૈશ્ય જાતિવા,

કુશ દ્વીપ સ્થાન સદા, મેંદાનો સન્નાર છે.

સ્વર્ણ વર્ણ અંગ રંગ એવે છે અપાર જેનો,

ચન્દ્ર કાપિ નિત્ય રસ કરુણથી પ્યાર છે.

દેવતા સરસ્વતી સદાયે છન્દ ત્રિષ્ટુપ્ છે,

ત્રીજો ત્રય તાપ હર સુસ્વા ગાન્ધાર છે.

૧૦૯

मध्यम स्वरूप.

छन्द मनहर.

कुन्दना सराखो रंग एक मुख चार भुज,
कमल कुलश वीणा दिव्य वरदान छे.
क्रौंचनी सवारी सारा नित्य नथुराम प्यारी,
महद महेश देव केशणा निधान छे ;
क्रौंच द्वीप स्थानक छे वंदनीय विष्णु ऋषि,
हरदम जेतुं हास्य रसपर तान छे ;
देवकुल छन्द बृहती ने विप्र जाति वर,
चित्तहर चोथो स्वर, मध्यम महान छे.

११०

पञ्चम स्वरूप.

छन्द घनाक्षरी.

एक मुख श्याम रंग विप्र जाति पंक्ति छंद,
पितृ कुल मांदि जन्म द्वीप शाल्मलीमां स्थान.
कोकिलानी स्वारी नेह घारी नथुराम कहे,
देवता छे राणी रमा नारद ऋषि महान.

પડમુજ દંડમાં અલંકરણ રાજી સદા,
 શ્રીળા દ્વય શંસ પદ્મવર ને અમય દાન.
 પ્રતિદિન પ્યારો મુખનારક શ્રંગાર રસ,
 પાંચમો પ્રસિદ્ધ સ્વર પંચમ પ્રતાપવાન.

૧૧૧

ધૈવત સ્વરૂપ.

છન્દ મનહર.

સ્વારી અશ્વત્થી અનુપ એક આસ્ય પીતલ્લ,
 પામી ઋષિ કુલે જન્મ વિવિધ વધારી લાજ.
 કહે નયુરામ રસ ભયાનક ને વિભક્ત,
 દેવ એકદન્ત છન્દ ડાળિક્ અપૂર્વ આજ.
 શ્રીળા ને કલ્પ શબ્દાંગ ફલ સૂરીદાર,
 ચાર મુજમાંહિ ધર્મ, ચિત્ત હરવાને કાજ.
 વિશ્વાવસુ ઋષિ ક્ષાત્રિ જ્ઞાતિ સ્થાન શ્વેત દ્વિપ,
 છઠ્ઠા સ્વર ચતુર્થા મુંદર ગણાય સાજ.

૧૧૨

નિષાદ સ્વરૂપ.

છન્દ મનહર.

ત્રિશૂલ કમલ ફરશી અને વિજૈરા યુક્ત,
 ચાર મુજ હસ્તિ સમ વદને ડમંગ છે.

કહે નથુરામ સ્વારી કરિવરની કરે છે,
 સુલપ્રદ જેને રસ કરુણનો સંગ છે;
 અમર કુલે છે જન્મ જાતિએ છે વૈશ્ય વડો,
 સ્થાન દ્વીપ પુત્કર કપૂર જેવો રંગ છે;
 ઋષિવર તુમ્બુરુ ને છન્દ જગતી જણાય,
 સાતમો નિષાદ સ્વર દેવતા પતંગ છે.

૧૧૩

અન્યમતાનુસાર સ્વરોત્પત્તિ.

દોહા.

ઈશ્વર, સદ્યોજાત ને, વામદેવ વિલ્યાત;
 અઘોર, તત્પુરુષ અને, ઈશાન અતિ અવદાત.

૧૧૪

પછી નિરંગમ પેલાં, પર શિવરૂપ સદાય;
 ઇંદ્રી જન્મ્યા અનુક્રમે, સપ્ત સ્વર સુલદાય.

૧૧૫

સ્વર જન્મતિથિ.

અમલ અમાવાસ્યા અને, અનુર્થ ત્રયોદશી રમ;
 પચ્ચમી, અષ્ટમી, સપ્તમી, તૃતીયા, નવમી તેમ.

૧૧૬

પદ્મ આદિસ્વર સપ્તની, જન્મતિથિ જયરૂપ ;

સુજ્ઞ જનો સમજી લિપ્, અનુક્રમે અનુરૂપ.

૧૧૭

સ્વર જન્મ નક્ષત્ર.

આર્દ્રા આદિ સ્વર તર્ણુ, નવમ જન્મ નક્ષત્ર ;

પૂર્વાષાઢા દ્વિતીયતું, પ્રમાણ નિત્ય પાવિત્ર.

૧૧૮

સ્વાતિ, વિશાખા મૂળપછી, રેવતી મવા મહાન;

યજ્ઞક્રમે સ્વર અન્વનાં, નક્ષત્રો મન માન.

૧૧૯

સ્વર કુલદેવી.

બ્રાહ્મી પછી માહેશ્વરી, કૌમારી સુકુમાર ;

વૈષ્ણવી, વારાહી હરે, ભક્તતળો ભયમાર.

૧૨૦

માહેન્દ્રી મુદદાપિની, ચામુણ્ડા ચિતવાય ;

અનુક્રમે સ્વર સપ્તની, કુલ્લદેવી કહેવાય.

૧૨૧

સ્વર ઋષિ.

આઙ્ગિરસને ઋષુ પછી, કદ્યપ અને વશિષ્ઠ ;

નારદ અત્રિ કપિલ ઋષિ, સ્વર સપ્તના વરિષ્ઠ.

૧૨૨

સ્વર ગોત્ર.

આગ્નિવેદ્ય, કાઠ્યપ અને, આંગિરસ મહિશમ ;

વશિષ્ઠ, મારદ્રાજ છે, સેવકને સુલશામ.

૧૨૩

પ્રીત ધરી પૌલસ્ત્યનાં, મુલ્હ રમે છે સ્તોત્ર ;

અનુક્રમે સ્વર સપ્તનાં, ગણી લિહો એ ગોત્ર.

૧૨૪.

સ્વર ગ્રહ પ્રમાણ.

રોઝાવૃત્ત.

શશિ ગ્રહ છે પદ્મનો, રિપમનો બુધે ગ્રહ વઢીઓ,

શુક્ર સદા ગાંધારતણો, ગ્રહ મુદથી મઢીયો ;

મથ્યમનો ગ્રહ રધિ, મોમ પંચમનો મયહર,

ઐવતનો ગ્રહ ગુરુ, નિપાદતણો શનિ સુસકર.

૧૨૫

સ્વર ગુણાગુણ.

પદ્મ “શીતરસયુક્ત,” રિપમ છે “શુષ્કશીતકર”;

“શીતરસિક” ગાંધાર, ઊષ્ણ મુકો મથ્યમે સ્વર ;

पंचम मध्यम तुल्य, सदा भवेत् “शीतोष्ण सम”,
 “सुकोशीत” निषाद, षडे सह गुणीभोने गम.

१२६

स्वर ऋतुभेद.

छन्द छप्पय.

षड्ऋतुमां अनुकूल, षड्ज स्वर सदाय सुखकर,
 वर वसन्त ऋतुमांहि श्रेष्ठ अनुकूल रिषभे स्वर ;
 ग्रीष्म मांहि अनुकूल, गणो गांधार सदाये,
 मध्यम वर्षा मांहि, शरद पंचम सुखदाये ;
 भवेत् ऋतु हेमंतमां, निशाद शिशिर सुहामणो,
 नेह धक्ती नधुराम नित, स्वर ऋतुभेद गुणी गणो.

१२७

स्वरानुमान.

छन्द मनहर.

मोरना अवाज सम षड्जने सदाय मानो,
 रिषभ पपीहाना अवाज सम जणवो ;

अजना अवाज सम गणवो गँधार स्वर,
 कौंचना अवाज सम मध्यम प्रमाणवो;
 कौंकिलाना नाद सम पंचम प्रसिद्ध स्वर,
 अश्वना अवाज सम धैवत वखाणवो ;
 गजना अवाज सम नौतम निषाद नाद,
 नित्य नथुराम ए विचार उर आणवो.

१२८

स्वर रस प्रमाण.

दोहा.

हास्य अने भृंगारना, कलित कार्यमां खास;
 पंचम मध्यम योजतां, पूरण थाय प्रकाश.

१२९

वीर, रोद, अद्भुत महीं, षड्ज रिषभ सुखरूप ;
 वळी गान्धार निषाद गण, करुणा रसें अनुप.

१३०

धार विभत्स भयानके, धैवत स्वरने धीर ;
 अष्ट रसो स्वर सप्त छे, विचार करजे वीर.

१३१

स्वर विकृत.

दोहा.

होष शुद्धताहीन स्वर, नित्य विकृत नथुराम ;
 उभय प्रकार अशुद्धता, अन्तर, बाहिर नाम.

१३२

उदभव पामो हृदयधी, अन्तर संज्ञा एह ;
बाहिर संज्ञा प्रगट यह, बाणादिकधी नेह.

१३३

विकृत स्वर संख्या.

दोहा.

द्रुत पहिले अद्रुत द्वितीय, त्रीनो काकली बाण ;
अतिकाकली चौथो गणो, पंचम मधुप प्रमाण.

१३४

अतिमधुप छठो सुभग, सप्तम विकृत बलाण ;
अतिविकृत अष्टम, नवम, अन्तर उरमां आण.

१३५.

दशमो सान्तर, कवक छे, एकादशनुं नाम ;
द्वादशमो अतिकवकने, नित्य गणो नथुंगम.

३३६

विकृतस्वर विधान.

आदि श्रुति स्वर पङ्क्तिनी, रिषभे ग्रहे जे वार ;
द्रुत भिन्नत थाये तहां, पूर्ण धरीने प्यार.

१३७

द्वितीय श्रुति स्वर पङ्क्तिनी, रिषभ ग्रहे धरी राग ;
अद्रुत थाये ए घडि, समने गुणी बढभाग.

१३८

ग्रहण करे गांधारें स्वर, रिषभ तणी श्रुति एक;	
विकृत काकली नामनुं, त्यां याये धरी टेक.	१३९
रिषभ तणी बीजी श्रुति, ग्रहण करे गान्धार;	
अतिकाली विकृतें त्याहां, सर्व कहो ग्रहीं सार.	१४०
मध्यमें स्वर गांधारनी, ग्रहण करे श्रुति आदि;	
मधुप नाम विकृतें त्याहां, गणता गुणा अनादि.	१४१
बीजी श्रुति गान्धारनी, मुदथी मध्यम लेय;	
अतिमधुप विकृत तणी, संज्ञा सहु जन देय.	१४२
स्वर पंचमं प्रीतें ग्रहे, शशि श्रुति मध्यम केरी;	
विकृत विकृत नामनुं, ल्या हर्षें गुणी हेरी.	१४३
गुग श्रुति मध्यमनी ग्रहे, पंचम धारी प्रेम;	
अतिविकृत विकृत त्याहां, कहो विसारी व्हेम.	१४४
धैवतें स्वर पंचम तणी, आदि श्रुति पर होय;	
विकृत अन्तर नामनुं, कहे गुणी सहु कोय.	१४५
द्वयें श्रुति पंचमनी ग्रहे, धैवत नेहनिकेत;	
त्यां सान्तर विकृत कहो, हृदये धारी हेत.	१४६
स्वर निषाद धैवततणी, आदि श्रुति पर जाय;	
कवक नाम विकृतें त्याहां, कोढ धरी कहेंलाय.	१४७

द्वितीय श्रुति धैवत तणी, नेहे ग्रहे निषाद;

विकृत छे त्यां अतिक्रमक, वार्ता विना विषाद.

१४८

संगीत पारिजातानुसार विकृत भेद.

रोछा वृत्.

षड्ज शुद्ध स्वर सदा रिषभना भिन्न भेद छे,

संगीतपारिजात, माहि वर्णन अछेद छे :

रिषभ 'दयावती' ग्रही, पूर्व संज्ञा छे धारी,

'रजनी' श्रुति ए जइ, थाय कोमल मुखकारी.

१४९.

'रतिका' श्रुति ए जतां, रिषभ स्वर शुद्ध थाय छे,

'रौद्री' श्रुति धारतां, तीव्र संज्ञा धराय छे ;

उभय श्रुति गांधार, तणी ग्रही थाय तीव्रतर,

सर्व भेद गांधार, तणा कहूँ सुणो गुणीश्वर.

१५०

'रतिका' ग्रही गान्धार, पूर्व संज्ञा ने पामे,

रहेता 'रौद्री' परे कालित कोमलता जामे ;

शुद्ध थाय गांधार, श्रुति 'क्रुद्धा' पर जाये,

बळी 'वाजिका' ग्रही, तीव्र तुर्तज ते धायें.

१५१

श्रुति 'प्रसारिणी' ग्रही, तीव्रतरता स्वीकारतो,
 षोडशी श्रुति 'प्राति' ए, तीव्रतम नाम धारतो ;
 अतितीव्रतम थाय, श्रुति 'संमार्जनी' धारी,
 मध्यम स्वरना भेद, हवे वर्णवुं विचारी. १५२

थाये मध्यम पूर्व, " प्रसारिणी " श्रुति ए ठरतो,
 " प्राति " पर षोडशां, धारी लेतो कोमलता ;
 ' संमार्जनी ' संगधी, शुद्ध स्वर मध्यम थातो,
 तस ' सिंघी ' श्रुतिग्रही, तीव्र कोडे कहेवातो. १५३

' रक्ता ' श्रुतिने लही, तीव्रतर थातो संते,
 ' मेदीपिनी ' श्रुतिमंग, तीव्रतम बनतो संते ;
 पंचम ' आलापिनी ' श्रुतिऊपर जइ ठरे,
 तव पंचमने शुद्ध, हवथी गुणीजन हरे. १५४

प्रथम ' मंदी ' श्रुतिपर, धैवत जव ठरतो,
 प्रेमधारिने तुतं, पूर्व संज्ञाने धरतो;
 ' रम्या ' श्रुतिपर रही, शुद्ध धैवत वनी जाये,
 ' उग्रा ' श्रुतिपर जतां, तीव्र तंत्री थाये. १५५

' रम्या ' श्रुतिपर जतां, पूर्वपणुं निवाद पामे,
 ' उग्रा ' श्रुतिने ग्रही, शुद्ध संज्ञार्था जामे ;
 ' तीव्रा ' श्रुतिनो संग करीने तीव्र थायछे,
 ' कुमुद्वनी ' पर जतां, तीव्रतर ते गणाय छे. १५६

‘मंदा’ श्रुतिपर रही, तीव्रतम संज्ञा लेछे,
ए विकृतस्वर भेद, गणी गुणी कांडे केछे ;
एक बीजानी श्रुति, ग्रहे जव सात शुद्धस्वर,
विधविध विकृतभेद, धाय नथुराम निरंतर.

१५७

अनापेविलासानुसार विकृतभेद.

छन्द हरिगीत.

वर्णबुं भेद विशेष हुं बळी सूक्ष्म विकृत स्वरतणा,
ब्हालं अनापविलासमां वर्णन कया गुणीए घणा ;
रही ‘रंजनी’ श्रुति पर रियभ मोदे मृदु संज्ञा धरे,
गांधार श्रुति ‘रौद्री’ ग्रहे तो तुर्न मृदु स्थाने ठेर.

१५८

‘रतिका’ श्रुति गांधार ग्रही ने मन्द संज्ञा पामने,
रही ‘रंजनी’ श्रुति उपरे अति मन्द स्थाने जामने ;
‘नैति’ श्रुति पर प्होचतां मध्यम मृदुता धारतो,
‘होची’ ‘प्रसारिणी’ पर मुदे आति मन्दरता विस्तारतो.

१५९

ब्हाले ग्रहे श्रुति ‘वज्रिका’ तव मन्द मध्यम धाय छे,
कायम थतां ‘कुद्धा’ परे, शुद्ध ‘ग’ कालित कहवाय छे ;
‘रौद्री’ श्रुति पर राजतां मन्द ‘ग’ बने मध्यम सदा,
‘रतिका’ श्रुति ग्रही राखी शुद्ध रियभ बने छे सर्वदा.

१६०

‘सदीपिनी’ श्रुति पर रहीने दीप्तपणुं पंचम लहे,
धैवत रहीने ‘रोहिणी’ पर तुर्त मृदु संज्ञा ग्रहे ;
धैवत बने छे मन्द संग‘मदन्ती’ श्रुतिनो राखतां
‘आलापिनी’ धेँ ग्रहे तदा गुणी शुद्ध पंचम दाखतां. १६१

‘उग्रा’ श्रुति आनंदधी ग्रही मन्द थाय निषाद स्वर,
‘रग्या’ श्रुति ग्रही शुद्धता ले नेह धारी निषाद वर ;
श्रुति ‘रोहिणी’ पर राजतां संज्ञा सबळ मधनि धरे,
अति मन्द धानि संज्ञा धरे जब श्रुति ‘मदन्ती’ परे ठरे. १६२

सुनिषाद उपरना सनी, ‘तीव्रा’ श्रुति धारण करे,
तव तीक्ष्ण संज्ञावान थइ हर कोइनां मनडां हरे ;
फरी तेज पड़ज तणी श्रुति बीजी ‘कुमुदती’ ने लही,
नेहे निषाद बिराजबो झट तीक्ष्णतर संज्ञा ग्रही. १६३

बळी तेज पड़ज तणी श्रुति ‘मन्दा’ निषाद ग्रहे यदा,
महो मोदधी मन मग्न थईने तीक्ष्णतम बनतो तदा ;
‘उग्रा’ श्रुति धैवत ग्रहे नेहे निषाद तणी बळे,
तव तुर्त धैवत स्वर सदाये तीक्ष्ण संज्ञामां भळे. १६४

बळी शुद्ध निध संज्ञा मळे जब ‘क्षोभिणी’ पर जाय छे,
‘तीव्रा’ श्रुति पर तुर्त जातां तीव्रनिध कहैवाय छे ;
धैवत ‘कुमुदती’ धारी ने अतितीक्ष्ण धर्म स्वीकारतो,
मध्यम ‘क्षिति’ श्रुति पर रही, द्रढ तीक्ष्ण पदवी धारतो. १६५

‘रक्ता’ श्रुति पर स्थिर यथां अति तीक्ष्णता तंते धरे,
 ‘संदीपिनी’ संगे रही ने तीक्ष्णतम निजने करे ;
 गांधार जइने ‘वाज्रिका’ पर तीक्ष्ण संज्ञामां जनी,
 ह्योची ‘प्रसारिणी’ उपर प्रीति तीक्ष्णतर तुर्तज धनो. १६६

गांधार धाये तीक्ष्णतम मळतां ‘प्रीति’ श्रुतिने मुदे,
 ‘संमार्जनी’ ग्रही शुद्ध मग धाये वनी राजी रुदे ;
 ‘क्षिति’ श्रुति परे वसी तीक्ष्ण नामतुं मग महानें स्वरूप ले,
 ‘रक्ता’ श्रुति ग्रही तीक्ष्णतम-मग राग धारी रूप ले. १६७

‘रौद्री’ श्रुति ग्रही रिपभ तीक्ष्ण, विशुद्ध गारि ‘ऋद्धा’ ग्रही,
 गांधार तीक्ष्ण बने रिपभ श्रुति ‘वाज्रिका’ बहाले लही ;
 प्रेमे ‘प्रसारिणी’ पर रहेतां तीक्ष्णतर-गारि धाय छे,
 ‘प्रीति’ श्रुति ग्रही तीक्ष्णतम-गारि नित्य नाम धराय छे. १६८

‘संमार्जनी’ ग्रही स्नेह धारी शुद्ध-गारि समजाय छे,
 ‘क्षिति’ श्रुति उभय पंचम तणी ग्रही तीक्ष्ण म. ग. १२ मनाय छे;
 स्वरभेद सूक्ष्म स्थूल कही गुणी ज्ञान तुल्य गणावता,
 नधुराम नेह थकी ग्रहे जे जेहने मन भावता. १६९

विकृत स्वर विषे विशेष समजुती

दोहा.

- निज आगळनी एक श्रुति, जे स्वर ग्रहे सदाय;
विकृत स्वर वर्णन विषे, तेह नीत्र कहेवाय. १७०
- उभय श्रुति आगळ तणी, ग्रही तीव्रतम होय;
त्रय श्रुति ग्रहतां तीव्रतम, कहे गुणी सह कोय. १७१
- जेमां आगळनी श्रुति चार विशेष ममाय,
विकृत पाभी तेह स्वर, अतितीव्रतम थाय. १७२
- कोमल स्वर कहेवाय छे, करी एक श्रुति त्याग;
पूर्व वने तजी उभय श्रुति, उरमां वरी अनुराग. १७३
- स्वर पाञ्चळनी श्रुति ग्रही, कोमलादि कहेवाय;
आगळनी श्रुति धारतां, स्थिर तत्वादिक् थाय. १७४
- अन्य स्वरांनी श्रुति महीं, जे स्वर करे निवाम;
ते स्वर 'साधारण' पदवी, पावे वरी हुलास. १७५
- साधारण सु स्वर रिषम, साधारण गांवार;
तीत्र थाय ए उभय स्वर, पूर्ण वर्णने प्यार. १७६

સ્વર અન્તર ગાંધાર પળ, તુર્ત તીવ્રતર થાય;	
થાય તીવ્રતર તેજ તો, મૃદુ મધ્યમ કહેવાય.	૧૭૭
સાધારણ મધ્યમ અને, અન્તર મધ્યમ બેય;	
તીવ્ર અને તર તીવ્રતરી, શુભ સંજ્ઞા ગ્રહી લેય.	૧૭૮
શુભ સ્વર મધ્યમ તીવ્રતમ, પંચમ મૃદુ મનાય;	
શ્રેષ્ઠ સાધારણ સદા, ગણતાં તીવ્ર ગણાય.	૧૭૯
સાધારણ, કાકલી અને, કૈશિકક્રમાનુસાર;	
તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, સંજ્ઞિક છે સુલ્લકાર.	૧૮૦
સમાન કલ્પ થવા થકી, મૃદુપૈર્જી મુદવામ ;	
નિષાદ થાયે તીવ્રતમ, નેહ સહિત નથુરામ.	૧૮૧

સ્વર મિત્ર શત્રુ ભેદ.

શુદ્ધ વિકૃત સ્વર ભેદ મઝી, પ્રથમ વાદી સ્વર થાય;	
સંવાદી, અનુવાદીને, વિવાદી સ્વર વલ્લણાય.	૧૮૨
અમાલ્ય સંવાદી અને, વાદી નૃપને સ્થાન;	
અનુવાદી સેવક સરસ, વિવાદી શત્રુ સમાન.	૧૮૩
રાગ અને રાગિણીમહી, મુલ્ય જેહ સ્વર હોય;	
વાદી સ્વર તેને કહે, કોડ ધરી સહુ કોય.	૧૮૪

મદદગાર મુદ્ધાં બને, વાદી સ્વરને નિત્ય;	
સંવાદી તેને કહો, પૂર્ણ ધરીને પ્રીત.	૧૮૫
જે સ્વરના આગમનથી, રસપ્રદ રાગ પ્રમાણ;	
સુધરે નહિ બગડે નહિ, એ અનુવાદી જાણ.	૧૮૬
રાગ રૂપને ફેરવે, જે સ્વર કરી પ્રવેશ;	
તેહ વિવાદી જાણવો, હાનિ કરે હમેશ.	૧૮૭

ગ્રામ વિચાર.

એક ઠામ આનંદથી, વસે કુદુમ્બી જેમ;	
સ્નેહે સ્વર શ્રુતિ મૂર્છના, વસે ગ્રામમાં તેમ.	૧૮૮
આદિ પદ્મજ, મધ્યમ્ય દ્વિતીય, તૃતીય ગ્રામ ગાન્ધાર,	
નંદ્યાવર્ત, જોમૂતને, સુભદ્ર અવર ઉચાર.	૧૮૯
પદ્મજ અને મધ્યમતળો, અવનિપર ઉપયોગ;	
તૃતીય ગ્રામ ગાન્ધારનો, ઇન્દ્ર કરે ઉપભોગ.	૧૯૦
પદ્મજ ગ્રામના સહુસ્વરો, નિજનિજ શ્રુતિ રહે રાણી;	
પદ્મજગ્રામ કહેતા ગુણી, દિવ્ય નજરથી દાસી.	૧૯૧
મધ્યમે સ્વર મેરું બની, મુખ્ય સ્થાને સ્થોય;	
પંચમ પામે ત્રય શ્રુતિ, ત્રય નિષાદની જોય.	૧૯૨

पङ्कज ग्रामना स्वर समा, अन्य स्वरां श्रुतिवान्,
मध्यम ग्राम महान ए, नेहे करो निदान. १९३

मेरु स्थाने म्हालतो, त्रय श्रुति ग्रही गान्धार,
त्रय श्रुतिना सह अवर स्वर, निपादनी श्रुति चार. १९४

द्वय श्रुतिनो स्वर पङ्कज वनो, दिव्य दिपावे देह,
गणो ग्राम गान्धार त्यां, नित्य गुणी धरो नेह. १९५

ग्राम देवता.

दोहा.

सावित्रीपति पङ्कजा, मापति मध्यम प्राप,
गौरापति गान्धारना, नित्य देव नयुगम. १९६

ग्रामोत्पत्ति.

पङ्कज ग्राम भूलोकथी, मध्यम भुवः पुनित,
स्वलोकथी गान्धारना, उत्पत्ति शुभ रात. १९७

मूर्छना.

श्रोताओने मुखद आति, राग सिद्धिने हेतु,
कहे मूर्छना एहने, संगीतसागरसेतु. १९८

क्रमधी साते खर तणो, आरोह सु अवरोह;

नाम मूर्छना एहनुं, महा उपवण-मोह.

१९९

एकवीश ए मूर्छना, ग्राम ग्राम प्रति मात,

बहाल धरी वर्णन कर, आगिल नाम अवदात.

२००

रोज्जावृत.

उत्तरमन्द्रा आदि, बीजी रंजनी गणो राखो,

त्रीजी उत्तरायता, चोथी थुद्धपइजा दाखो;

पंचमी मत्सरिकृता, अश्वक्रान्ता शुभ षष्टमी,

सप्तमी अभिरुद्धता, आदि ग्रामे रही छे रमी.

२०१

सौवीरी आदिमां, द्वितीय हरिणाश्वा गर्जिए,

तृतीय कलोपनता, चतुर्थी थुद्धमध्या भणीए;

पांचमी मार्गी महद, पौरबी छठी सारी,

सप्तमी छे ह्वयका, द्वितीय ग्रामे हितकारी.

२०२

नन्दा आदि द्वितीय विशाखा प्रबल प्रमाणो,

सुमुखी तृतीय, चतुर्थ विचित्रा वळी बलाणो;

पंचमी रांहीणी छठी सुखा, आलापिनी सप्तमी,

तृतीय ग्राम गान्धार मही रही गुर्णाआने गमी.

२०३

सर्व मूर्छना तणी, चार जाति भाळी भली,
 शुद्ध, काकली, अन्तर ते पछी अन्तरकाकली ;
 मन्द्र, मध्य ने तार स्थानना योगशी थाये,
 प्रगट मूर्छना रूप, करी आरंभ संदाये.

२०४

पड्जग्राम-उत्तर मन्द्रा.

छंद छप्पय.

उत्तरमन्द्रा शरु ध्वानो शुद्ध स्वर पंचम,
 शुद्ध धैवत छे द्वितीय, तृतीय शुद्ध निषाद नौतम ;
 मध्यस्थानी सहु-चतुर्थ स्वर वळी पड्ज शुद्ध छे,
 रिषम शुद्ध पांचमो, छछो गांधार विशुद्ध छे;
 मध्यम तीव्र गंगी पछी, तैरि स्थानना चार स्वर,
 सप्त मळी थइ मूर्छना, उत्तरमन्द्रा मोदघर.

२०५

पड्जग्राम रंजनी.

छंद एकत्रीशा सवैया.

मध्यस्थानी पंचमनी पहेंली श्रुतिनो मध्यम तीव्र ग्रही,
 आरोहण करी तार स्थानना तीव्र मध्यमपर पडोची सही;

अवरोहण करी आवी पाछी शरुआतना स्वर मार्ये,
रसिक मूर्छना रंजनी रूडी प्रगट धाय छे सुख संधि. २०६

पड़जग्राम-उत्तरायता.

मध्यस्थानी शुद्ध गान्धारथी शरु धई आरोह करे,
तारस्थानना शुद्ध गान्धार समीपे बहालधरी विचरे ;
अवरोहण करी आवी पाछी असल स्थानमा रूडी रीत,
शुद्धपड़जा मूर्छना मानीए प्रतिदिन पूर्ण बारी प्रीत. २०७

पड़जग्राम-मत्सरिकृता.

मध्यस्थानी प्रथम पड़जथी चडवा लागे चोंप करी,
तारस्थानना पड़ज आदिने पकडे क्रमथी कोड धरी ;
आनंदे पाछी उत्तरांगे रागे निज स्थाने रमती,
मत्सरिकृता मूर्छना मोदथी नित गुणामंडल ने गमती. २०८

पड़जग्राम-अश्वक्रान्ता.

मन्द्रस्थानी शुद्ध निषादथी शरु धई चढती चटके,
मध्यस्थानी शुद्ध निषादे आनंद धाराने अटके;

अवरोहण करी पाछी त्यांथी असल स्थान ऊपर ठरती,
अश्वक्रान्ता अनुप मूर्छना मुरि गुणीने आनंद भरती. २०९

पडजग्राम-अभिरुद्रता.

मन्द्रस्थानी धैवत स्वरथी मध्यस्थानना धैवतने,
आरोहण करी मळे उमगे देवाडे निज देवतने ;
अवरोहण करी पाछी आवे शस्त्रातना स्वर माथे,
अभिरुद्रता मूर्छना कर्हने गणावता गुणीजन गाथे २१०

मध्यमग्राम-सौवीरी.

छन्द छप्पय.

शुद्ध मध्यम स्वर प्रथम, द्वितीय पंचम कोमल स्वर,
धैवत कोमल तृतीय, वेद कोमल निषाद वाः
शर कोमल स्वर पडज, मध्यस्थानी सहु जणो,
कोमल रिषम गंधार, तर स्थानी उर अणो ;
ए रीते स्वर सात चडो, गन्धारथी उतगम छे,
शुभ सौवीरी मूर्छना, गुणीओ गांते गाय छे. २११

मध्यमग्राम-हरिणाश्वा.

छन्द एकत्रीशा सवैया.

मध्यस्थानी स्वर कोमल गांधार धकी शरु थाये छे,
तार स्थानना स्वर गांधार सुधी चोपे चडी जाये छे;
अवरोहण करी त्यांथी पाछी शरुआतनो स्वर शाले,
हरिणाश्वा मूर्छना मोदथी शुभ रीते गीते म्हाले.

२१२

मध्यमग्राम-कलोपनता.

मध्य स्थानी कोमल रिपमयी ऐपर चाद बधारी चडे,
तारस्थानना रिपम ऐपरे ठाठ माठथी ठीक छे;
अवरोहण करनी करी त्यांथी मध्यस्थानना रिपम लगी,
कलित कलोपनता ए महद मूर्छना प्रेम पगी.

२१३

मध्यमग्राम—शुद्धमध्या.

मन्द्रस्थाननी पड्ज सुकोमल चडवानो चारु स्वर छे,
मध्यस्थानी पड्ज सुकोमल अठकवानुं उत्तम घर छे;

अवरोहण करी त्यांथी पाछी आवे निजना स्थान परे,
शुद्धमध्या मूर्छना एहने आनंदशी गुणगिण उंचेर.

२१४

मध्यमग्राम—मार्गी.

मन्द्रस्थानी निषाद कोमल पकडो परवरती प्रेमे,
मध्यस्थानी निषाद कोमल करती प्राप्त प्रबल नेमे;
अनुक्रमे उतरी फरी त्यांथी प्रथम निषाद परे ठरनी,
महद मूर्छना मनहर मार्गी उदभवने आनंद भरती.

२१५

मध्यमग्राम—पौरवी.

मन्द्रस्थानी कोमल धैर्यतथी आरोहण करी आनंदे;
मध्यस्थानी कोमल धैर्य लगी सत्वर जाति स्वच्छन्दे;
अवरोहण करी आवे पाछी निज स्थानकपर नेह धरी,
प्रबल मूर्छना पौरवी नामे प्रसिद्ध संगीतमां प्रसरी

२१६

मध्यमग्राम—हृष्यका.

मन्द्रस्थानी कोमल पंचम शरु धवानो स्वर सारो,
मध्यस्थानी कोमल पंचम चडी प्हांचवानो प्यारो;
अवरोहण करी असल स्थानमां विराम पामे व्हाल धरी,
कही मूर्छना हिते हृष्यका भुवने भव्य प्रताप भरी.

२१७

गान्धारग्राम-नन्दा.

छन्द छप्पय.

अति कोमल गान्धार, भव्य कोमल मन्त्र्यभ भण,
पंचम अति कोमलो, अति कोमल धैवत गण;
अति कोमलो निषाद, पङ्कज अति कोमल सारो,
मध्यस्थानी ए सर्व, धृतिथी उरमां धारो;
तारस्थानो स्वर त्वरित, रिषभ अति कोमल लहो,
नन्दा नामनी मूर्च्छना, क्रोध धरी गुणीजन कहो.

२१८

गान्धारग्राम-विशाला.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मध्यस्थानी अति कोमल रिषभधी शहं थइ सस्वर चाले,
तारस्थानी अति कोमल रिषभ ग्रहण करती बेगे बहाले;
निज स्थानकमां तेह धरी फरी वली आर्वाने करे विराम,
मांदेशी मूर्च्छना बखानो, गुणीगण दई विशाला नाम.

२१९

गान्धारग्राम-सुमुखी.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मन्द्रस्थानी पड़न स्वरधका धरे धइ चाले धेवि,
मध्य स्थानना आनि कोमल स्वर पड़न उवर आधी ओरि;
एज क्रमेधी उतरा नीचे निज स्थानकमां कर विहार,
मरम मूर्छना सुमुखी नामे प्रतिदिन पूर्ण वधारे धार. २२०

गान्धारग्राम-विचित्रा.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मन्द्रस्थानी निपाद स्वरधी चडवा लागे चह धरी,
मध्यस्थानी निपाद स्वर पर होचे मध्य प्रनोद भरी;
उतरती उत्तम रीति फरी निवास करवा निज स्थाने,
मांगलिक मूर्छना विचित्रा मान सहित गुणोगण माने. २२१

गान्धारग्राम-रोहिणी.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मन्द्रस्थानी धैवत स्वरधी उतर चडे धरी लंत खरे,
मध्यस्थानी धैवत स्वरनो प्रेम वधारी स्पर्श करे;

उत्तरी आवे अभिनव गतिथी व्हाले निज स्थाने विरमे,
सर्व मान्य मूर्छना रोहिणी गुणीमंडलने निःस्प गमे.

१२२

गान्धार ग्राम-मुख्य.

छन्द एकत्रीशा सवैया.

मन्द्रस्थानी पंचम स्वरथी शुभ आरोहण शरु को,
मध्यस्थानी पंचम डेवर यथाक्रमे जइ ठीक टरे;
मूळ स्थानना पंचम डेपर, अवरोहण करी फरी आवे,
श्रेष्ठ नाम मूर्छना मुखानुं भञ्ज गुर्णजाने भावे.

१२३

गान्धार ग्राम-आलापिनी.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मन्द्रस्थानी मध्यम स्वरथी चाले उमंग धरी अंगे,
मध्यस्थानी मध्यम स्वर ने आरोहण करी आलिंगे;
उ श्रुक्रमे अवरोहण करीने अतुल स्थानमां अशी वसे,
मुद्रमंदेर मूर्छना रुपाळी आलापिनी रही भरी रसे.

१२४

मूर्छना देवता.

रोळावृत्त.

उत्तरमन्द्रा तणा, देवता यक्ष कहाँए,
राक्षस रंजनी तणा, लक्ष्मां सदा लहीए;
उत्तरायता तणा, देवता ब्रह्मा भणीए,
शुद्धपङ्जा मूर्छना, तणा पण विवि वर्णवीए. २२५

मत्सरिकृता महान, देव नटनागर नौत्तम,
अश्वक्रान्ता तणा, अश्विनी कुमार उत्तम;
अभिरुद्गता अरुण, देवता वरुण वखणो,
षड्जप्रामनी सप्त, मूर्छना जुगते जाणो. २२६

सौवीरीना सबल देवता शंभु सुखकर,
हरिणाश्वाना इन्द्र देवता दारुण दुखहर;
पवन देवता प्रवल, कलित कलोपनताना;
शुद्ध मध्याना महद देव गन्धर्वो मान्या. २२७

शुद्ध देवता सिद्ध मार्गीना महौ मुदघर छे,
पौरवीना प्रतिपाल, देवता विरश्चि वर छे;
होय हृष्टका तणा देव रवि शंका तननो,
मध्यम ग्रामनी सप्त मूर्छना सय समजजो. २२८

छन्द हरिगीत.

मनहर चतुर्दश मूर्च्छनाओ पङ्क्ति मध्यम ग्रामनी,
छे शुद्ध, अन्तर, काकली ने तद्रयान्वित नामनी ;
ए चार जाति थकी चतुर्दश मूर्च्छना छप्पन गणी,
ए सर्व सप्त प्रकारची त्रयशत परे बाणु बगी. २२९.

ए मूर्च्छनामां आदि स्वर तंत्री अन्यने उच्चारवो,
ल्यांगल स्वरने तंतवी अंते यथाक्रम धारवो ;
ए रीत साते स्वर तगी रमणीय युक्ति रवाय छे,
तव भेद त्रयशत बाणु तेना सर्वदा स्थिर थाय छे. २३०

दोहा.

शुद्ध मूर्च्छना सर्वथी, रहेजे समजी शकाय;
उदाहरण दउं अन्यतां, जेथी भ्रान्ति जय. २३१

उभय आदि श्रुति पङ्क्तिनी जेने ग्रहे निहार;
काकली ए कहेवाय छे, विधे विना विवाद. २३२

मध्यमनी द्वय आदि श्रुति, ग्रहे शुद्ध गान्धार ;
अन्तर संज्ञा एहने, प्राप्ति थाय धरी प्यार. २३३

अन्तरकाकली युक्त उवां, मूर्च्छा नेहनिजेन ;
एने संज्ञा आपवी, स्वरित तद्रयोपेन. २३४

શારીરવાણાના ગ્રામોની મૂર્છના.

દોહા.

વપુષીગાના ગ્રામની, મૂર્છાં અનિ અભિગમ,	
નારદમને અનુમગી, નામ દિણ નયગમ.	૨૨૫.
ઉત્તરમન્દ્રા અભિનવી, અભિરુદ્ધતા અનુપ;	
એમ અશ્વક્રાન્તા અને મૌલીરી સુલ્લપ.	૨૨૬.
હોય દ્રુષ્યકા એ પછી, ઉત્તરાયતા આપ;	
રંજની આપ્યાયિનીં અને, વિશ્વદ્વતા વર માપ.	૨૨૭.
ચન્દ્રા, હેમકપર્દિની, મૈત્રી છે સુલ્લમાલ;	
ચન્દ્રાવતી પાછલ પિખા, નન્દા કરે નિહાલ.	૨૨૮.
વાત વિશાલાની વડાં, સુમુરવી, ત્રિચિત્રા શ્રેષ્ઠ;	
રેવતીને સુષા હરે આલાયા ડર કષ્ટ.	૨૨૯.

તાન.

મનોહારિણી મૂર્છના, ક્લોયી લે વિસ્તાર;	
તેની સંજ્ઞા તાન છે, પ્રગટે અમિત પ્રકાર.	૨૩૦.

મુખ્ય મેદ ૯માં ડમય, ગંગે સર્વ ગુણવાન;	
શુદ્ધ કૂટ સંજ્ઞા ધરે, તેને તાન મદાન.	૨૪૧
સાત સ્વરોની મૂર્છના, ઓઝસ્વાય છે અદ્ય;	
સ્વર ઘટાવતાં તાનની, સંજ્ઞા પામે સય.	૨૪૨
શુદ્ધ તાન પાડવ વને, શશિ સ્વર કરતાં દૂર;	
યુગ સ્વર તજતાં થાય છે, ઓડવ તાન જહર.	૨૪૩
શુદ્ધ મૂર્છનાથી વને, મધ્યતાનના મેદ;	
પાડવ ઓડવ દ્વય મઝી, અંક અષ્ટ પર વેદ.	૨૪૪

રોઝાવત.

પાડવ તાનનો કહું, પ્રથમ સંસ્વા સુસ્વાદી,	
ગુણીજન સમજે સદા, જ્ઞાલ પરિપૂર્ણ વધારી;	
પડ્ડન ગ્રામની સત્ત, મૂર્છના માટે ક્રમથી,	
પડ્ડન રિવમ પંચમ નિકટ સ્વર તજતાં શ્રમથી.	૨૪૫
ડપ્પે અઘ્યવીશ, તાન પાડવ મુજ્જગતા,	
જેને ગુણીજન ગાય, સદા સંગીતમદમાતા;	
મધ્યમ ગ્રામની સત્ત મૂર્છનામાંથી ઝરે,	
ક્રમ સદ્ પડ્ડન રિવમ ગાંધાર તજાયે પ્યારે.	૨૪૬

एकवीश उदभवे, तान तव पूरण प्रीते,
 चालिश पर नव थाय, उभय ग्रामनां सु रीते ;
 उपजे ओडव तान, उभय ग्रामे मुद धारी,
 वर्णन बहलें करुं, विविध रीते विस्तारी. २४७

पड्ज ग्रामनी सप्त, मूर्छनामाहिं मानो,
 स, प. ग. नि रि प, त्यागतां थाय एकशीश तानो ;
 मधम ग्रामनी सप्त, मूर्छनाथी वर क्रम वश,
 रि, ध, ग. नि करतां दूर, उदभवे तान चतुर्दश. २४८

प्रिय ओगणपद्माश, परें पांत्रीश धराये,
 पाडव ओडव शुद्ध तान चोराशी थाये ;
 कहुं यथाक्रम नाम, सर्वनां न्यारां न्यारां,
 पाडव ओडव तान, सदा समजाये सारां. २४९

आदि अग्निष्टोम, द्वितीय अत्यग्निष्टोम वर,
 वाजपेय छे तृतीय पौडशी चतुर्थ मुदवर ;
 पुण्डरीक पांवमे, पष्ठमे अश्वमेध भण,
 राजसूय सप्तमे, पड्ज स्वर हीन तान गण. २५०

आदि सिष्टकृत, बहु सवर्ण द्वय गोसव त्रीने,
 महोव्रत गणो चतुर्थ, विश्वजित पंचम लीजे ;
 ब्रह्मयज्ञ पष्ठमे, सप्तमे प्राजापत्य,
 रिषभ हीन ए तान, सप्त गुणी गणनो नित्य. २५१

અશ્વક્રાન્ત, રજક્રાન્ત, વિષ્ણુક્રાન્ત ને વસ્ત્રાણો,
સૂર્યક્રાન્ત, ગર્જક્રાન્ત, સુવલભૂત ડરમાં આગો;
નાગયજ્ઞ સાતમું, સર્વ ગુણી જાહિર જાણો,
પંચમ હીન પવિત્ર છ, સ્વરનાં તાન પ્રમાણો.

૨૬૨

ચતુર્માસ્ય, સંસ્થાલય, શસ્ત્રને અકથ મળીજે,
સૌત્રામણિ, ચિત્રા, ઉદ્ગમિદ્ એ પછી ગળીજે;
નિરાદ હીન નીચન, સત્ત તાનો એ સાચાં,
પડ્મ પ્રામનાં સર્વ, પ્રવલ ગુણીઓને પ્યારાં.

૨૬૩

મધ્યમ પ્રાની માંહે, અન્ય તાનો જે અવે,
પાડવ ભેદે શુદ્ધ ગુણીજન નામ ગળાવે;
સાવિત્રી સુસ્વર, અર્ધસાવિત્રી અભિાત્ર,
મહં સર્વતોમદ, એ પછી પામે ઉદ્ભવ.

૨૬૪

આદિત્યાયન અને, ગવાયન તાન ગળાયે,
સર્વાયનના પછી, ક્રોડપાયન કહેવાય;
સદા પડ્મ સ્વરહીન, સત્ત તાનો એ શોભે,
લક્ષ્મીવાધિ ગુણી તળાં જેદ પર ચિતડાં લોને.

૨૬૫

અગ્નિચિત દ્વાદશાહ પાઠલ ઉપાંશ એપે,
સોમાદ્વયના પછી, અશ્વપ્રતિગ્રહ પદ રોપે;
બાર્હિ, અમ્બુદય સત્ત, રિષભ વિણ તાન વિરાજે,
દિવ્ય સુહો દેનાર, ગુણીનાં સુસ્ત્રમાં ગાજે.

૨૬૬

શોભે છે સર્વસ્વ દક્ષિણા આદિ અનહદ,
 દક્ષિણા ને સોનાચય, સમીદાહ્ય સુહર્મપદ;
 સુંદર સ્વાહાકાર, તનનપાત નામ તાનો,
 મોદોહન સપ્તમું. હીન ગાન્ધારથી માનો. ૨૧૭

ઢમરા પ્રામના હવે, તાન ઓડવ ડચ્ચરું,
 પાંચ સ્વરોથી પ્રચલ, નક્કા કરશે ડુંઝલ ન્યાતું,
 રૂંડા પછે નરમેય, ર્યેન, વજ્ર રૂંપ માનો,
 કછાં આઙ્ગિરા, કઢ્ક, પડ્જ પંચમ વિળ તાનો. ૨૧૮

પડ્જ પ્રામનાં સપ્ત, તાન એ રહ્યાં પ્રકશી,
 ઝ્યોતિષ્યોત્ર સુદર્શ, નાન્દી ને પૌર્ણીમાસી ;
 હયપ્રતિગ્રહ ને રાત્રિ, સપ્તમું સૌરભ સુંદર,
 નિગ સ્વર હીન નાનિ, તાન ઓડવ મુદ મંદિર. ૨૧૯

સૌભાગ્યકૃત સ્વલ, કારીરી શાન્તિકૃત ગણ,
 પુષ્ટિજીત પછી વૈતતેય ને ભાવ ધર્મભણ ;
 ઉચ્ચાટને વશીકરણ સતે છે સારાં,
 રિભ પંચમે રહિત, પૂર્ણ ગુણીઓને પ્યારાં. ૨૨૦

પડ્જ પ્રામનાં તાન, એ ત્રીંશ ઓડવ એ છે,
 જેને ગાર્હ જદર, ગુર્ણાંજન સ્વાવો લે છે;
 ત્રિલોકમોહન ધીર પછે કૃદર્પચલસાતન,
 શંભુચૂડ, ગજછાયા, રહો રૌદ્રા મનરંજન. ૨૨૧

विष्णु विक्रम सप्त, रिषभ चैवत स्वर त्यागी, ओडव तानो गाय, सदा गुणीओ अनुगगी; भैरव, कामदु उभय, आदिमां कोडे कहाँए, अवधूत, अष्टकपाल, लक्ष्मां ए पछी लक्षाण.	२६२
गुल्बर्गकन सवय, स्विकृत पछी प्रमाणो, वपटकार वरदाइ, मोक्षदा जाहिर जाणो; स्वर निपाद गान्धार हून ए मध्यम ग्राम, ओडवतानो कल्यां, नेह धारी नधुराम.	२६३

कूटतान.

दाहा.

साते स्वर मूछा तणा, उलट पुलट थइ जाय; तेह मूछना मोदथी, कूटतान कहवाय.	२६४
अगणित भेदो पहना, गेनीर गाननिधान; तथी त्यागी तंत कहें, एक स्वरदि तान.	२६५

राळावृत्त.

शाशि स्वर आचिक नाम, जन्म 'क्रुर्वेद'थी ले छे,
'यजुर्वेद'थी जन्म, नाम गाथिक स्वर वे छे;

ત્રય સ્વર સમિક્રાન્તમ, 'સામવેદ' જ અમિનવ છે.
નામ સ્વરાન્તર ચતુઃ સ્વર 'અથર્વણે' ઉદ્ભવ છે. ૨૬૬

શર સ્વર ઓડિય નામે, વેદ દ્વયથી જન્મે છે,
પદ સ્વર પૌંડ્ર્ય તણું વેદ વય કારણ, કે'છે;
સાત સ્વરો સંપૂર્ણ, તાન નથુરામ નિહાળો,
કદગ યજુ સામ અથર્વણથી મળે ઉદ્ભવ માળો. ૨૬૭

પુનરુક્તિતાન.

દોહા.

એકન સ્વરનો થાય ગ્યાં, અધિક ચલત ઉચ્ચાર;
૫ પુનરુક્તિતાન નિત, પ્રગટે અમિત પ્રકાર. ૨૬૮
મુક્ષમ મેદ ૫ સર્વના, કરાં પ્રસ્તાર પમાય;
વિષય વડો પુસ્તક લ્યુ, અહીં નહિ ઉચ્ચાર. ૨૬૯

વર્ણવિચાર.

દોહા.

ગાન મહી જે થાય છે, સુંદર સ્વરવિસ્તાર;
એ સજ્ઞા વર્ણની, આપે ગુણી અંદાર. ૨૭૦

एक स्याइ आरोहीद्वय, अवरोही त्रयमान;
चोथो संचारी कही, गुणवत्ता गुणवान.

२७१

स्थाइ.

दोहा.

अटकी अटकी आनंदी, उत्तम स्वा उचराय;
मोदभरण हानिहरण, स्थाई त्या स्थिर धाय.

२७२

आरोही.

दोहा.

क्रम अ रेह थकी अमल, स्वर विस्तारकराय;
आरोही एतुं अचर, नैतम नाम धराय.

२७३

१. स. स. स. । रि. रि. रि. । ग ग ग । म म म । प प प
ध. ध ध । नि. नि नि ।
अथवा स. रि. ग. म. प. ध नि. ॥
२. स. रि. ग. म. प. ध. नि.

અવરોહી.

દોહા.

પ્રથમ કર અવરોહકમ, સ્નેહે સ્વર વિસ્તાર ;
અવરોહી અને કહે, પૂર્ણ વધારી પ્યાર.

૨૭૪

સંચારી.

દોહા.

સ્પર્ધા, આરોહી અને, અવરોહી સુસલાણ ;
કર મિશ્રિત વિસ્તારને, શુભ સંચારી નાળ.

૨૭૫

અલકાર.

દોહા.

૧૫૬, આરોહી અને, અવરોહી સંચારી;
અલિંગ સ્થિર કલ્પયુક્ત ને, વર્ણનરચના પ્યારી.

૨૭૬

૧. નિ. ધ. પ. મ. ગ. રિ. સા.

૫. સા. સા. રિ. રિ. ગા. ગા. સા. રિ. ગા. નિ. શા.

शोभाये नित गीतने, अलङ्कार ए जाण;
अइसठ भेदो एहना, प्रसिद्ध शास्त्रप्रमाण.

२७७

स्थाइगत अलङ्कार.

दोहा.

एकज स्वर आव्वा करे, जेने आदि अंत;
स्थाइगत एने कहे, मुदथी गुणी महंत.

२७८

प्रसन्नादि आदि कछो, प्रसन्नान्तें युग जाण;
तृतीय प्रसन्नाद्यन्त छे, समजी कहे मुजाण.

२७९

चौथो प्रसन्नमध्य छे, शर क्रम सेचित सार;
पद प्रसार मुहानणो, सप्त प्रसाद विचार.

२८०

स्थाइ गत ए सप्त छे, अलंकारना अंग;
कहूं लग्गणो क्रम सहित, उरमां थपि उमंग.

२८१

अन्य मते ए सप्तना, निय कहे नथुराम;

भद्र, नन्द, चित, सोम ग्रीव, भाल, प्रकाशक नाम. २८२

१. म रि स । रि ग रि । ग म ग । म प म ।

प ध प । ध नि ध । नि स नि । स नि स ॥

मन्द्रादि स्वरविचार.

दोहा.

- प्रथम मूर्च्छनानो स्वर, कल्पित मन्द्र कहवाय;
तेषु द्विगुणो तार स्वर, कल्पित नित्य लेवाय. २८३
- पूर्व स्थाननां हेय ते, मन्द्रप्रसन्न मनः पर
पेखये पर स्थानमां, ते स्वर तार गणाय. २८४
- पूर्व स्थानमांही रखो, मन्द्रमध्य स्वर धार;
पाम्पो जे पर स्थानने, तार तेष स्वर तार. २८५
- पूर्व स्थाननां हेय जे, 'मन्द्र' सदा मुखकार;
तो पस्थानी 'मध्य' स्वर, ते पण थये तार. २८६
- उभी लीटां जे परे, तार तेहनूं नाम;
मीडावाळो मन्द्र स्वर, नित्य गणो नथुराम. २८७
- लीटी थिन्हें रक्षित स्वर, मध्य मनाने भिन्न;
स्वराथे त्रय वस्त जे, कागो प्छेन पावित्र. २८८

भद्र—प्रसन्नादि.

दोहा.

जे स्वरथी आरंभ करी, पछेना स्वर पर जाय;
फरा पर्थ स्वर बोलेना, भेद्य भद्र कहैवाय.

२८२

नन्द—प्रसन्नान्त.

दोहा.

कलित पूर्वना क्रम सहित, वे वे स्वर बोलाय;
अलंकार आनंदमय, नन्द नामनो थाय.

२९०

जित—प्रसन्नान्त.

चार कळा लवु काळ क्रम, स्वर प्रयोगमां थाय;
अलंकार जित रहने, गुणाओ गीते गाय.

२९१

१. संरिस।रिंगरि।गंमग।मंपम।पंधप।धंनिधानिसनि।संनिस।
२. स स रि रि।सं सं।रिं रिगं ग रिं रि।
गं ग म मं गं गं।म म प प मं मं।
प प ध ध पं पं।ध ध नि नि धं धं।
नि नि स स नि नि।स स नि नि सं सं॥
३. सं. ग. रि. सं।रिं म ग रिं।गं प म गं।
मं ध प मं।मं नि ध पं।धं स नि धं।

सोम—प्रसन्नमध्य.

‘जित’ समान ज्यां उभय स्वर, आनन्दे योजाय;
अष्ट कळा गुरु काळ क्रम, सरन्न सोम त्यां थाय.

२१२

ग्रीव—क्रमरचित,

दोहा.

वदत उभय लघु वर्णनो, जे स्वर वदतां जाय;
ग्रीव नाम गुणांओ कहे, अलंकार छे त्यांय.

२१३

भाल—प्रस्तार.

जेह स्वरो लघुकाळने, वेदुतथा बोलाय;
अलंकार भल भाल त्यां, जोतां तुर्त जणाय.

२१४

१. स स. गं गं. रिं रिं स स। रि रि मं मं गं गं रि रि।
ग ग पं पं मं मं ग ग। म म ध ध पं पं मं मं।
प प नि नि धं धं पं पं। ध ध सं सं निं निं ध ध॥
२. स ग रि ग म ग रि स। रि म ग म प म ग रि।
ग प म प ध प म ग। म ध प ध नि ध प म॥
प नि ध नि स नि ध प॥
३. स ग रि म मं ग रि स। रि म ग प प म ग रि॥
ग म म ध ध प म ग। म ध प नि नि ध प म॥
प नि ध स स ध नि प॥

प्रकाश-प्रसाद.

दोहा.

स्वरन्योग कर्षी प्रीतधी, एक तालमां आण ;
अलंकार उत्तम त्पहां, प्रकाश नाम प्रमाण.

२९५

आरोही अलङ्कार.

दोहा.

काळ कझो नहि होय ज्यां, स्वरधी जे समजाय ;
अलंकार आरोहीगत, छे द्वादश सुखदाय.

२९६

वर विस्तीर्ण कझो प्रथम, युग निष्कर्ष अनुप ;
तृतीय बिन्दु चतुर्थ छे, अभ्युच्छय सुखरूप.

२९७

१. स स रि रि ग ग म ग रि गरि स ।
- रि रि ग ग म म प म ग म ग रि ।
- ग ग म म प प ध प म प म ग ।
- म म प प ध ध नि ध प ध प म ।
- प प ध ध नि नि स नि ध नि ध प ॥

हासित पछी प्रोद्धत गणो, सतम शुभ आक्षिप्त;

सन्धिप्रच्छादन पछी, उत्तम छे उद्गीत.

२१८

उद्वाहित दश देखौए, त्रिवर्ण दशपर एक ;

पृथग्वेणि दशपर युगल, समजो सहित विवेक.

२१९

विस्तीर्ण.

दोहा.

प्रथम मूर्छनाना स्वरयो, कमे करीने ज्याय,

थाय अटकी आरोहण, ए विस्तीर्ण वदाय.

३००

निष्कर्ष.

दोहा.

ह्रस्व स्वरोंमां अन्य स्वर, तज्यो विना धरो तंत ;

बोली वे वे वार गण, शुभ निष्कर्ष महंत.

३०१

१. सा री गा मा पा धा नी सा ॥

२. स. स. रि. रि. ग. गं. म. मं. प प ध ध नि नि स स ।

गात्रवर्ण.

त्रय वा स्वार बलत जहां, स्वर उच्चारकराय ;
नित्य भेद तिदकर्षनो, गात्रवर्ण स्थिर धाम.

३०२

विन्दु.

प्रथम दीर्घ स्वर त्रय बलत, द्वितीय ह्रस्व ऐकवार;
त्रय पर अर्धा विन्दुथी, ब्हालें विन्दु दिचार.

३०३

अभ्युच्छ्रय.

एक एक अंदर तजी, आदरीयें आरोह ;
अभ्युच्छ्रय एने कहे, महद उपावण मोह.

३०४

२. स स स । रि. रि. रि. । ग. ग. ग. । म म म ।
प प प । ध ध ध । नि नि नि । स स स ।
स. स. स. स. । रि. रि. रि. रि. रि. । ग. ग. ग. ग. । म म म ।
प प प प । ध ध ध ध नि नि नि नि स. स. स. स ।
३. सा सा सा रि । री. री. री. ग । गा. गा. गा. । मा मा मा प ।
पा पा पा ध । धा धा धा नि । नी नी नी स ।
४. स. ग. । रि म । ग प । म ध । प नि । ध स ।

हंसित.

अकेक अधिका वृत्तिथी, बोलैला स्वर खास;

चढ़ते क्रम आवे ज्यहां, त्यहां इतितनो वास. ३०५

प्रेक्षित.

दोहा.

उचरो आगळना स्वरो, पूर्ब पूर्ब स्वर संग;

आन्दोलनमय युग युग, आवे स्वरो अभं । ३०६

चढ़ता क्रममां चारुप, प्रेक्षित पूर्ण गणाय;

स रि रिग गम मप पध धनि, निम आवेथी भणाय. ३०७

१. स।स।रि।सरिग।सरिगम।सरिगमप।सरिगमपध।

स. रि. ग म. प ध नि। स रि ग. म प ध नि स।

स।रि।ग ग ग।म म म म।प प प प प।

ध ध ध ध ध।नि नि नि नि नि नि नि

स स स स स स स स।

२. गामा मापा पाधा धानी नीसा ।

आक्षिप्त.

दोहा.

अक्केको स्वरमध्यनो, तते त्याग कराय;	
उभय स्वरो आरोहथी, त्रवेवार बोलाय.	३०८
त्यागोला स्वर प्रथम सँग, आगळ एथी रीत;	
अक्केक तजी वे वे उचर, उत्तम ए आक्षिप्त.	३०९

सन्धिप्रच्छादन.

दोहा.

प्रथम उभय स्वर ह्रस्व करी, तृतीय दीर्घ उच्चर;	
सन्धिप्रच्छादन सुमग, अलंकार उरधार.	३१०

१. ससगम रिरिमम गगपप ममधध ।
पपनिनि धधसस ॥
२. सरिगा रिगमा गमधा मपधा पधरी धानेसा ॥

उद्गीत.

दोहा.

आदिस्वर युगचार वर्द्धो, द्वितीय बोल शशिचार;
आलिल स्थले उद्गीतमां, त्रीनो दीर्घ उच्चार. ३११

उद्वाहित.

दोहा.

चार चर स्वरआदि वद. त्रीजे त्वः वेचर;
त्रीजो तेम चतुर्थ स्वर; एकवर उच्चार. ३१२

स स स स रि रि गम सरस्त्री, रिरिरि गगमप जाग;
गगगग मम पध पूर्ण की, उद्वाहित उर आण. ३१३

१. ससरिगा रिरिगमा गगमपा ममपधा
पपधनी धधनिमा ॥
२. सससस रिरिगम रिरिरिगगमप ।
गगगग मम पध मममम मप धनि ।
पपपपधधनिम ।

त्रिवर्ण.

दोहा.

अकेक आदि द्वितीयनी, तृतीयनी आवृत्ति त्रेण;
अलंकार उत्तम तहां, तुनेज थाप त्रिवर्ण.

३१४

पृथग्वेणि.

दोहा.

क्रमसह त्रये स्वानी करो, आवृत्तिओ त्रयवार;
पृथग्वेणि सुप्रसिद्ध त्यां, पूर्ण बन्धारे प्यार.

३१५

१. सरि गगग । रिगममम । गमपपप । मपधधध ।

पधनिनिनि । धनिससस ।

२. ससस रिरिरि गगग । रिरिरि गगग ममम ।

गगग ममम पपप । ममम पपप धधध ।

पपप धधध निनिनि । ध ध ध नि नि नि ससस ।

अवरोही अलङ्कार.

दोहा.

अलङ्कार आरोहीनो, जय अवरोह कराय ;

एज नामयी आखिल त्यां, अलङ्कार आळखाय. ३१६

अवरोही-विस्तीर्ण.

सा नी धा पा मा धरी, गा री सा स्वर गाय;

अवरोही विस्तीर्ण ए, अलङ्कार उचराय. ३१७

अवरोही-निष्कर्ष.

स स नि नि नि ध ध प प म म ग ग रिरि स स स्वर सवाय;

अवरोही निष्कर्षतो, निल्य भेद निरखाय. ३१८

अवरोही-गात्रवर्ण.

स स स नि नि नि ध ध ध प प प, म म म ग ग ग द्वां द्वां;

गात्रवर्ण अवरोही गण, रि रि रि स स स स्वर राखी. ३१९

स स स स नि नि नि नि नि ध ध ध ध, प प प प म म म म धार;

ग ग ग ग रि रि रि रि रि स स स स, आखिल स्थळे उच्चार. ३२०

अवरोही-विन्दु.

सा सा सा नी नी नी धं, धा धा धा प धाय;
अवरोही विन्दु क्रमे, सदा पङ्कजने स्थाय.

३२१

अवरोही-अभ्युच्छ्रय.

स ध नि प ध म प म म रि स गं, स्वर समूह अयां छेज;
अवरोही अभ्युच्छ्रय, अलंकार छे एज.

३२२

अवरोही-हसित.

स स नि स नि ध स नि ध प अने, स नि निधध ध दय रीत;
अलंकार अवरोहीर, हसितं प्रमाण सप्रीत.

३२३

अवरोही-प्रेङ्खित.

साँ नीनी धाँ धाँ पाँ पाँ माँ माँ गाँ गाँ री, री साँ स्वर रसमय होय;
अलंकार अवरोही ए, प्रेङ्खित कहँ सहु कोय.

३२४

अवरोही-आक्षिप्त.

स स ध ध नि नि प प ध ध म म, प प ग ग म म रि रि धार;
ग ग स स शुभ आक्षिप्ते, अवरोही गण पार. ३२५

अवरोही-सन्धिप्रच्छादन.

स नि धा नि ध पा स्वर क्रमे, तेन साध तमाम;
सन्धिप्रच्छादन सुभग, अवरोहीमां आम. ३२६

अवरोही-उद्गीत.

स स नि धो नि नि ध पौ ध ध प मा, प प म गौ म म ग री रीत;
ग ग रि सौ धरी धारण करो, अवरोही उद्गीत. ३२७

अवरोही-उद्वाहित.

स स स स नि नि ध प शोभता, निनिनि नि ध ध प म नित्य;
अवरोहीक्रम अखिल ग्रह, ए छे उद्वाहित. ३२८

अवरोही—त्रिवर्ण.

स नि ध ध ध नि ध प प प पछी, ध प म म म स्वर धार;
पूर्ण करी अवरोह क्रम, त्रिवर्ण तुर्न विचार. ३२९

अवरोही—पृथग्वेणि.

स स स नि नि नि नि ध ध ध स्वर धरी, क्रमसह पूर्ण कराव;
अवरोहीमां ए रीते, पृथग्वेणि बखणाय. ३३०

संचारी—अलङ्कार.

दोहा.

सहु स्थानमां संचरे, तेथी नाम संचारी;
भिन्न भिन्न करी वर्णवुं, लक्षण लक्ष्य विचारी. ३३१

रोळावृत्त.

आदिनुं अभिमान, जर मन्द्रादि जाणो,
मन्द्रमध्यने द्वितीय, प्रीतथी सदा प्रमाणो;
तृतीय अलंकृतितणुं, नाम मन्द्रान्त मनोहर,
चतुर्थने प्रसार, बखणे सदा विबुधवर. ३३२

पंचम नाम प्रसाद, छठो व्यावृत्त विराजे,
सप्तम सुखनो सिन्धु, चलित छविवंतो छाजे ;
अष्टमनुं अभिधान, पुनित परिवर्त प्रमाणो,
नवम नाम आक्षेप, त्रिन्दु दशमो उर आणो. ३३३

उद्वाहित ए पछी, ऊर्ध्व, सम, भेङ्ग उचारो,
निष्कृजितने इयेन, क्रमे क्रम ध्याने धारो ;
उद्घाटित पछी उचित, अलङ्कृति रंजित राजे,
मन्निवर्त मुखदाइ, पछी प्रवृत्त विराजे. ३३४

विमल अलङ्कृति वेणु, ललित स्वा पछी लेखये,
हर्षप्रद हुंकार गर्वयो गुणीजन गाये ;
हादमान पछी सर्व, गाय अवलोकित गीते,
संचारी छे सरस, अङ्कारो ए रीते. ३३५

मन्द्रादि.

दोहा.

काळ उभय गुरु वर्गनो, बदतां स्वरो धिताय;
महद गुणीजनने मर्ते, मन्द्रादि स्थिर थाय. ३३६

१. सं रिं गं मं ग रि स स रि ग रि स रि ग म ।
रिं गं मं पं प म ग रि रि ग म ग रि ग म प ।
गं मं पं धं धं प म ग ग म प म ग म प ध ।
मं पं धं निं नि ध प म म प ध प म प ध नि ।
पं धं निं सं स नि ध प प ध नि ध प ध नि स ।

त्रय स्थानकनो ते छतां, मन्द्रादिग्रहो आप;
मन्द्रादि पद धारिने, हरतो तनना ताप.

३३७

मन्द्रमध्य.

दाहा.

महां जगण काळे करी, स्वरसमुदाय वदाय;
मन्द्रमध्य त्यां मानवो, अलंकार सुखदाय.

३३८

षोडश मात्रा काळनी, संज्ञा 'जगण' विचार;
प्रथम चार पछी ऊठने, ए पछी चार उचार.

३३९

मन्द्रान्त.

जगण काळ निर्माणशी, वदाय स्वरसमुदाय;
मन्हर ए मन्द्रान्तुं, शुभ लक्षण समजाय.

३४०

१. स ग रि ग भं गं रिं गं रिं गं रिं सं स रि ग म ।
रि म ग म पं भं गं भं गं मं गं रिं रि ग म प ।
ग प म प धं पं भं पं भं पं भं गं ग म प ध ।
म ध प ध नि धं पं धं पं धं पं भं म प ध नि
प नि ध नि सं नि धं नि धं नि धं पं प ध नि स ॥
२. स स रि रि ग ग म ग रिं गं रिं सं ।
रि रि ग ग म म प म गं मं गं रिं ।
ग ग म म प प ध प मं पं भं गं ।
म म प प ध ध नि ध पं धं पं मं ।
प प ध ध नि नि म नि धं नि धं पं ॥

त्रय लघु केरा काळनुं, नित्य ' नगण ' छे नाम;
द्वादश मात्रा दीपती, निरखी ल्यो नथुणम.

३४१

प्रस्तार.

बन्धेना द्वय द्वय स्वरो, त्याग करी दे तुर्त;
तनेलथी आरंभ कर, करी राखी शुभ सुर्त.

३४२

एज रीत अवरोहमां, आगळ कर उच्चार;
स म रि प ग ध म नि प स स्वरे, प्रगट धाय प्रस्तार. ३४३

प्रसाद.

आदि द्वय त्रय वार वर्दा, तृतीय दितीय ले धान;
प्रीते प्रसाद नामने, महद अंकुति मान.

३४४

व्यावृत्त.

स ग रि म स रि ग म स्वर जहां, हथें क्रम सह होय;
अलंकार व्यावृत्त त्यां, कहे गुणी सहु कोय.

३४५

१. स म । रि प । ग ध । म नि । प स ।
२. स रि स रि स रि ग रि । रि ग रि । रि ग म ग ।
ग म ग म ग म प म । म प म प म प ध प ।
प ध प ध प ध नि ध । ध नि ध नि ध नि स नि ॥
३. स ग रि म स रि ग म । रि म ग प रि ग म प । ग प म ध
ग म प ध । म ध प नि म प ध नि । प नि ध म प ध नि स ॥

चलित.

स ग रि म म रि ग स स रि ग म, क्रम सह ए स्वर ज्यांय ;
च.लित नामनो चारु अति, अलंकार छे त्यांय. ३४६

परिवर्त.

प्रथम तृतीया बोल्या पछी, वेद द्वितीया स्वर बोल ;
यति ताले परिवर्त छे, साचित द्वयने खोल. ३४७

आक्षेप.

क्रम सह त्रय त्रय स्वर मळे, त्यां आक्षेप उचार ;
सरिग, रिगम, गमपे मपध, पधनि धनिस नितधार. ३४८

१. स ग रि म म रि ग स स रि ग म । रि म ग प प ग म रि रि ग म प ।
ग प म ध ध म प ग ग म प धो म ध प नि नि प ध म म प ध नि
प नि ध स स ध नि प प ध नि स ।
२. स ग म रि । रि म प ग । ग प ध म । म ध नि प । प नि-
स ध । ध स रि स ।
३. स रि ग । रि ग म । ग म प । म प ध । प ध नि । ध नि स ।

विन्दु.

होय दीर्घ स्वर आदिनों, ते आवे त्रय वार ;

ए आगलनो स्वर लघु, प्रथम तृतीय गुरु वार. ३४१.

समजनार संगीतना, हृदये धारि हाम ;

उत्तम विन्दु अलंकृति, नाम दिथे तथुराम. ३४०.

उद्धाहित.

स रि ग रि रि ग म ग ग म प मे, म प ध प प ध नि ध जाण;

धनि सनि स्वर संपूर्ण करी, उद्धाहित उर आण. ३४१.

ऊर्मि.

चोथो स्वर पहुँला पछा, तुर्त वदो व्रण वार ;

फरी पहुँलो चोथो वदो, ए ऊर्मि उर थार. ३४२.

१. सा सा सा रि सा गा । री री री ग री मा ।
गा गा गा म गा पा । मा मा मा प मा धा ।
पा पा पा ध पा नी । धा धा धा नि धा सा ॥
२. स. रि. ग. रि । रि. ग. म. ग । ग. म. प म ।
म. प. ध. प । प. ध. नि. ध. । ध. नि स नि ॥
३. स म म म स म । रि प प प रि प । ग ध ध ध ग ध ।
स नि नि नि म नि । प स स स प स ।

सम.

स रि ग म क्रम आरोह करी, करी अवरोह कराय ;
पाछुं आरोहण थर्ता, सुंदर सम समनाय.

३५३

प्रेङ्ख.

तजी उभय स्वर मध्यना, विगतेथी क्रम कर ;
एक एक स्वरनो करो, उभय बलत उच्चार.

३५४

तजेले स्वरथी ते रीते, करी आरंभ कलित ;
अक्रेक स्वर तजी अनुक्रमे, पाठ करो धरी प्रीत.

३५५

स स म म रि रि प प ग ग ध धे, म म नि नि प प स स थाय ;
अलंकार शुभ ए समय, मतिथी प्रेङ्ख मनाय.

३५६

१. स. रि. ग म म ग रि स स रि ग म ।

रि ग म प प म ग रि रि ग म प ।

ग म प ध ध प म ग ग म प ध ।

प ध नि स स नि ध प प ध नि स ॥

२. स स म म । रि रि प प । ग ग ध ध । म म नि नि ।

प प स स ।

निष्कूजित.

प्रथम चतुर्थ उच्चार सँग, उभय वर धरो प्यार ;
 फरी वद क्रम सह आदिथी, विधविध करी विचार. ३५७

ए रीते अक्कं तज, स म स म स रि ग म रीत ;
 रि प रि प रि ग म प निरखैले, नेहे निष्कूजित. ३५८

इयेन.

पेहलो स्वर क्रमथी ज्यहां, सहु स्वर सँग बोलय ;
 आगलना पण ए रीते, आनंदे उचराय. ३५९

१. स म स म स रि ग म । रि प रि प रि ग म प ।
 ग ध ग ध ग म प ध । म नि म नि म प ध नि ।
 प स प स प ध नि स ॥
२. स रि स ग स म स प स ध स नि स म ।
 रि ग रि म रि प रि ध रि नि रि स ।
 ग म ग प ग ध ग नि ग स ।
 म प म ध म नि म स ।
 प ध प नि प स ।
 ध नि ध स ।
 नि स ।

स रि स ग स म स प स ध स नि, स स धौ ग्रहचित्त चेन;
रि ग रि म रि प रि ध रि नि रि सौ, अलंकार छे इयेन. ३६०

क्रम.

सरि रि ग ग म. रि ग ग स म प, ग म म प प ध गुणगेह ;
म प प ध ध नि प ध ध नि नि सौ, अलंकार क्रम एह. ३६१

उद्धाटित.

स ग स ग स रि ग म स्वर जहां, क्रम सह द्रष्टे देख ;
आन्दोलनशी अभिनवा, उद्धाटित अवरेख. ३६२

रंजित.

स ग रि ग स रि ग म क्रम सहित, मनने आवे मोन ;
करुणा ताछे अति कलित, रंजित राने रोज. ३६३

१. स रि रि ग ग म । रि ग ग म म प । ग म म प प ध ।
म प प ध ध नि । प ध ध नि नि स ।
२. स ग स ग स रि ग म । रि म रि म रि ग म प ।
ग प ग प ग म प ध । म ध म ध म प ध नि ।
प नि प नि प ध नि स ॥
३. स ग रि ग स रि ग म । रि म ग म रि ग म प ।
ग प म प ग म प ध । म ध प ध म प ध नि ।
प नि ध नि प ध नि स ॥

सन्नितुत.

स रि ग रि ग म ए स्वर पछी, ग रि स रि ग म स्वर ज्यांय ;
सन्नितुत शोभासदन, अलंकार छे त्यांय. ३६४

प्रवृत्तक.

सन्नितुतना स्वर जहां, देवडाप बळ धारि ;
पुनित प्रवृत्तक त्यां बने, अलंकार मुखकारि. ३६५

वेणु.

स म ग म स रि ग म स्वर पछी, रि प म प रि ग म प देख;
वरि ट वेणु अलंकारी, ए स्थलमां अदरेख. ३६६

१. स रि ग रि ग म ग रि स रि ग म ।
रि ग म ग म प म ग रि ग म प ।
म प ध प ध नि ध प म प ध नि
प ध नि ध नि स नि ध प ध नि स ।
२. स म ग म स रि ग म । रि प म प रि ग म प ।
ग ध प ध ग म प ध । म नि ध नि म प ध नि ॥
प स नि स प ध नि स ॥

લલિત સ્વર.

પ્રથમ ચતુર્થ અને તૃતીય, દ્વય દ્વય વાર દેખાય ;
રિ સ સ રિ ગ રિ સ રિ ગ મ પછી, લલિતસ્વર લેખાય. ૩૬૭

હુંકૃતિ.

વચ્ચે 'સંવાદી' સ્વરો, જ્યાં આવે બે વાર ;
અભિત હર્ષપદ હુંકૃતિ, અલંકાર ઊર ધાર. ૩૬૮

હ્રાદમાન.

સ મ ગ રિ રિ પ મ ગ ગ ધ મ પ, મ નિ ધ પ સ નિ ધ જ્યાંય ;
અલંકાર ત્યાં અભિનવો, હ્રાદમાન લેખાય. ૩૬૯

૧. સ સ મ મ ગ ગ રિ સ સ રિ ગ રિ સ રિ ગ મ ।
રિ રિ પ પ મ મ ગ રિ રિ ગ મ ગ રિ ગ મ પ ।
ગ ગ ધ ધ પ પ મ ગ ગ મ પ મ ગ મ પ ધ ।
મ મ નિ નિ ધ ધ પ મ મ પ ધ પ મ પ ધ નિ
પ પ સ સ નિ નિ ધ પ પ ધ નિ ધ પ ધ નિ સ ॥
૨. સ સ પ પ । રિ રિ ધ ધ । ગ ગ નિ નિ । મ મ સ સ ।
૩. સ મ ગ રિ । રિ પ મ ગ । ગ ધ મ પ । મ નિ ધ પ ।
પ સ નિ ધ ।

अवलोकित.

पहिले चौथो वार त्रय, द्वितीय पंच त्रय वार ;
संपूरण साधन करी, अवलोकित उच्चार.

३७०

अलङ्कार सप्तक.

रोझावृत.

इन्द्रनील ने महावज्र निर्दोष विचारो ,
सीर, कोकिल सुखकार धृतिधी उरमां धारो ;
आवर्तक ने सदानन्द, सहु गुणीगण गाता,
तालपुक्त गीतोपयोगी, साते सुखदाता.

३७१

इन्द्रनील.

दोहा.

स रि ग म ग रि स रि ग रि पछी, स रि ग म क्रमधी सुधार;
इन्द्रनील आनंदमय, द्रढ ध्रुव ताले धार.

३७२

१. स स स म म म । रि रि रि प प प । ग ग ग ध ध ध ।
ममम निनिनि । पपप ससस ।
२. सरि गम गरि सरि गरि सरि गम ।
रिग मप मग रिग मग रिग मप ।
गम पध पम गम पम गम पध ।
मप धनि धप मप धप मप धानि ।
पध निस निध पध निध पध निस ।

महावज्र,

स रि ग रि स रि स रि ग म क्रमथी, मनहर मोदनिधान ;
मठ तालथी अति महद, महावाज्र शुभ मान. ३७३

निर्दोष.

सरिसरि ग म रि ग रि ग म पं, साथ रखी संभाळ;
रूपक ताले राजतो, नित निर्दोष निहाळ. ३७४

सीर.

स रिसरिगंसरिगर्म स्वरो, साथ क्रमे धरो धीर;
झंप तालथी झळकतो, अलंकार छे सीर. ३७५

१. सरि गरि सरि सरि गम । रिग मग रिग रिग मप ।
गम पम गम गम पध । मप धप मप मप धनि ।
पध निध पध पध निस ।
२. सरि सरि गम । रिग रिग मप । गम गम पध ।
मप मप धनि । पध पध निस ॥
३. सरि सरिग सरि गम । रिग रिगम रिगमप ।
गम गमप गमपध । मप मपध मपधनि । पध पधनि पधनि ।

कोकिल.

सरि ग पछी सरि ग म धरो, क्रम सह सनजी काल;
कोकिल कलित अलंकृति, त्रिपुट ताल सुखमाल. ३७६

आवर्त.

सरि गरि सरि सरि सरि ग मं, ए क्रम सह स्वर आण;
अडु तालधी अति सरस, प्रिय आवर्त प्रमाण. ३७७

सदानन्द.

सरि गम रिग मप गम पधे, मप धाने पध निस धार;
लघुकाळ लावण्यमय, सदानन्द सुखकार. ३७८

१. सरिग सरिगम । रिगम रिगमप ।
गमप गमपध । मपध मपधनि ।
पधनि पधनिस ।
२. सरि गरि सरि सरि सरि गम ।
रिग मग रिग रिग रिग मप ।
गम पम गम गम गम पध ।
मप धप मप मप मप धनि ।
पध निध पध पध पध निस ॥
३. सरिगम । रिगमप । गम पध । मप धनि । पधनिस ।

અલંકાર પञ્ચક.

આદિ ચક્રાકાર છે, જયને શબ્દ જરૂર;
પદ્માકાર પછી પ્રગટ, વારિદ આળો ડર.

૩૭૧

ચક્રાકાર.

ચાર 'રિપથ' પછી 'પદ્મ' શશિ, પછી ત્રય 'રિપથ' ઉચાર;
આલિલ ૯ વ્રમે ડંચરતાં, ચારે ચક્રાકાર.

૩૮૦

જવ.

વયાક્રમે આનંદથી, સંકુ સ્વર વદ સુલલાળ;
અકેક અંતે લાગતાં, અલંકાર જવ જાળ.

૩૮૧

૧. રિરિ રિરિ સરિ રિરિ । ગમ ગમ રિમ ગમ ।
મમ મમ ગમ મમ । પપ પપ મપ પપ ।
ધધ ધધ પધ ધધ । નિનિનિ ધનિ નિનિ ।
સસ સસ નિસ સસ ॥

૨. સરિ ગમ પધ નિસ નિધ પમ ગરિસ ।
સરિ ગમ પધનિ ધપ મગ રિસ ।
સરિ ગમ પધ પમ ગરિ સ ।
સરિ ગમ પમ ગરિ સ ।
સરિ ગમ ગરિ સ ।
સરિ ગરિ સ ।
સરિ સ ।

शङ्ख.

दीर्घ करी स्वर अंतनो, उभय वार उच्चार ;
ए आदिना उभय स्वर, पछी वदी शङ्ख विचार.

३८२

पद्माकार.

सरि पछी त्रय स उच्चारजे, रि शशि उभय ' गान्धार ' ;
ए क्रमथी स्वर साधतां, त्रगटे पद्माकार.

३८३

वारिद.

आदि स्वर शशि वार वदी, सतम वद त्रय वार;
ए क्रम अंत लगी ग्रही, वर वारिद उर धार.

३८४

१. सासा निध । नीनी धप । धाधा पम ।
पापा मग । मामा गरि । गागा रिस् ।
२. सरि ससस रिगग । रिग रिरिरि गमम
गम गग गम पप । मप मम मपधध ।
पध पपप धनिनि । धनि धधध निसस ॥
३. सनिनिनि । सधधध । सपपप । सममम ।
सगगग । सरिरिरि । सससस ॥

मेल.

व्रम सह मनहर मूर्च्छना, शुद्ध कूट सह तान;
स्वररचना चड उत्तरी, मेल ग्रहे मान. ३८५

प्रगटे शुद्ध स्वरों धर्की, "शुद्धमेल" सुखाय;
विकृत स्वरयी थय ते, "विकृत मेल" वदाय. ३८६

शुद्ध मेल.

शुद्ध मेलना भेद त्रय, मुनि, पद्म, शर स्वर आग;
सम्पूरण, पाडव अने, ओडव जुगते जण. ३८७

शुद्ध संपूर्ण मेल.

मेल शुद्ध संपूर्णतो, उत्तम एकज भेद;
संरिगमपधनिस क्रम सहित, अवे स्वरों अछेद. ३८८

शुद्ध पाडव मेल.

भेद शुद्ध पाडव तणा, न्हाले शास्त्र विचार;
धृतियी चित्ते धारतां, आनंद मळे अपार. ३८९

સગમપધનિ સરિ મપધનિ, સરિ ગમધનિ ડર ધાર;
સરિ ગમધનિ સરિ ગમપનિ, સરિ ગમપધ સુલકાર. ૩૧૦

શુદ્ધ ઓઢવ મેલ.

અતુપ શુદ્ધ ઓઢવ તળા, મેદ પંચ દશ માઢ;
અપૂર્વ છે આનંદ નિત, શુણીઓ ગીતે ગાઢ. ૩૧૧

રોઝાવૃત્ત.

સમપધનિ છે આદિ, દ્વિતીય સરિ પધનિ સુંદર,
સરિ ગધનિ ત્રય, વેદ સરિ ગમનિ છે મુદ મંદિર;
સરિ ગપનિ ગણ પંચ, સગપધનિ પઢ સુલકાર્યક;
સગમધનિ છે સત, સગમપનિ વનુ દુઃખસાયક. ૩૧૨

સગમપધ છે સુનવ નિય, સરિમધનિ ને દશ દેહો,
પ્રકાદશ સરિમપનિ, સરિમપધ દ્વાદશ લેલે;
દશ પર ત્રય સરિગપનિ, સરિગપધ ચારુ ચતુર્દશ,
નિય ગણો નયુગમ, સરિગમધ પ્રવલ પંચદશ. ૩૧૩

વિક્રત મેલ.

દોહા.

વિક્રતતા પળ શુદ્ધ સમ, પ્રીતે મેદ પ્રમાણ;
સંપૂર્ણ ઘાઢવ અને, ઓઢવ ડરમાં આળ. ૩૧૪

विकृत संपूर्ण मेल.

स्वर विकृत संपूर्णनो, एक भेद अवरेख;

सरि गम पधानि स्वर महीं, रिपभ सुकोमल लेख.

३१५

विकृत षाडव मेल.

विकृत षाडव मेलना, पांच भेद सुखमूल;

विकृत भेद जणाववा, रिपभ राखोए दूर.

३१६

सरि सरि मप धनि मानीए, सरि सरि गप धनि जोय;

सरि सरि गम धनि धारिने, सरि सरि गम पानि होय ३१७

सरि सरि गप धनि पांचमो, नित्य भेद निरखाय;

जेना सुश्रवण मात्रधी, आनंद उर न समाय

३१८

विकृत ओडव मेल.

स्वर रचना सरि सरि पधनि, सरि सरि गधनि गणाय;

सरि सरि गमानि सदा सुखद, सरि सरि गमप धराय ३१९

सरि सरि पधनि पछी सरस, सरि सरि मपनि मनाय;
मनहर सरि सरि मपध छे, सरि सरि गपनि गवाय. ४००

सरि सरि गपध सुधारी धर, सरि सरि गमध विचार;
विक्रत ओडव मेळना, दश भेदो दिल धार. ४०१

सम्पूर्ण तीव्र गान्धार विक्रत मेल.

संपूरणनो सर्वदा, ए भेद उरधार;
सरि गम पधनि साथी छे, तुर्त तीव्र गान्धार. ४०२

षाडव तीव्र गान्धार विक्रत मेल.

विक्रत तीव्र गांधारना, मेल मांहि क्रमवार;
एक एक तर्जोने करो, पंच भेद धरी प्यार. ४०३

सग मय धनि, सरि गप धनि, सरि गम धनि सुखकार;
सरि गम पनि सरि गम पधे, न तज पड़ज गान्धार. ४०४

ओडव तीव्र गान्धार विक्रत मेल,

विक्रत तीव्र गांधारनो, ओडव मेल अनुप;
उभय उभय तर्जी पड़ज विण, पड़ भेदो सुखरूप. ४०५

सरि गधनि, सरिगमनि स्वर, सरि गमप पछी प्रसिद्ध;
सरि गपनि, सरि गपध धरै, सरि गमध सुकर सिद्ध. ४०६

छन्द सवैया एकत्रीशा.

विक्रत तीव्रतर मध्यम स्वरमां, भूमि शोभे संपूरण भेद,
पङ्कज विना शशि शशि स्वर तजतां, पाडवना शर भेद अखेद ;
एक रितनी युग युग तजतां, ओडना दश निदि देखाय,
द्रव कोमल धैवत स्वर केरो, संपूरण शशि भेद भणाय. ४०७

पङ्कज विना तजौ एक एक स्वर, पांच भेद पाडवना पेख,
पङ्कज विना द्वय द्वय तजौ दाडी, ओडवना दश भेदो देख ;
तीव्र निषादमहीं पण तेमज, संपूरण शशि भेद भळाय,
एक एक तजौ पङ्कज विना स्वर, शर भेदो पाडवना थाप. ४०८

दश भेदो ओडवना दाखो, पङ्कज विना युग युग त्यागी,
एकज स्वर विक्रतनी संख्या, उरमां धरजो अनुरागी ;
द्वय विक्रतने पांच शुद्ध स्वर, विविध भेद एना बखगाय,
भाव धरी अस्तित्व भोगवे, सवळे पङ्कज स्वर सुखदाय. ४०९

उयां कोमल स्वर रिपभ सर्वदा, होयै पूर्वे संहक गांधार,
एक प्रकार तणो विक्रत स्वर मेळ वेदे पंडित धरी धार;
उक्त मेळमां पङ्कज विना करी एक एक स्वर क्रमथी दूर,
वेद भेद पाडवना समजो, भाविक संगीतना भरपूर. ४१०

એજ મેલમાં ય્યારે ક્રમથી, વચ્ચે સ્વરનો લ્યાગ કરાય,
 લ્યારે ઓઢવના પડ્ મેદો, અતિ આનંદ ધકી ઉચરાય ;
 વેરે રિષભ સ્વર કોમલતાને, તીવ્રપણું ગાંધાર ધેરે,
 એ વિક્રત સ્વર મેલતણું, સંપૂર્ણ નામ સહુકો ઉચરે. ૪૧૧.

પડ્જ વિના સ્વર એક એકનો કરીએ તેમાં ક્રમથી લ્યાગ,
 વેદ મેદ વાઢવના લ્યારે, ઉપજી ફેલાવે અનુરાગ ;
 એજ રીતથી અલગ કરાયે, વચ્ચે સ્વર ય્યારે વડભાગ,
 લ્યારે પડ્ મેદો ધરી સ્નેહે, ઓઢવ દે આનંદ અધાગ. ૪૧૨

રિષભ તીવ્રતર તેમ તીવ્ર ગાંધાર જણાયે જે સ્થાને,
 સુજ્જનો સંપૂર્ણ નામનો, તેને મેલ ત્વારિત માને;
 તંબીએ તેમાં એક એક સ્વર, પડ્જ વિના ક્રમથી ય્યારે,
 ચાર મેદ વાઢવના ચોલા, તેથી નિકઝે લ્યારે. ૪૧૩

એજ રીતથી વચ્ચે સ્વરને, ક્રમથી ય્યારે દૂર કરાય,
 પડ્ મેદો ઓઢવના લ્યારે, ઠઠ માઠથી જાહિર થાય ;
 ય્યાં ગાન્ધાર અને મધ્યમ સ્વર, ઓઢે સુગતાં તીવ્ર જણાય,
 લ્યાં મેદ સંપૂર્ણ નામનો, ગાયકથી નિઃશંક ગણાય. ૪૧૪

એક એક સ્વર ક્રમે શોમતાં, વેદ મેદ વાઢવના થાય,
 પડ્જ વિના સ્વર વચ્ચે તજતાં, ઓઢવના પડ્ મેદ લેલાય ;
 ય્યાં ગાંધાર તીવ્રતમ મધ્યમ ત્વારિત તીવ્રતર રૂપ ધેરે,
 એ વિક્રત સ્વર મેલતણી, સંજ્ઞા સંપૂર્ણ સહુ ઉચરે. ૪૧૫

एक एक पछी उभय उभय स्वर, षड्ज विना तंतेथी तजो,
वेद अने षट् भेद यथाक्रम, षाडव ओडवना समजो ;
होय तीव्रतर मध्यम तेमज धैवत कोमलता धारे,
एनी संज्ञा सुज्ञजनो संपूर्ण पुकारे छे प्यारे. ४१६

एक एक स्वर तजी यथाक्रम, गणो भेद षाडवना चार,
बव्ये स्वर तजतां थाये छे ओडवना षट् भेद उदार ;
धैवत स्वर कोमलता धारे, निरखाये ज्यां तीव्र निषाद,
सुज्ञजनो संपूर्ण कहे ए विक्रत स्वरने विना विवाद. ४१७

एमां षण षाडव ओडवना, भेद पृथ पृथे भाखी,
सुधा तुल्य संगीत तणो रस, चाह धरी लेजो चाखी ;
मध्यम तेमज निषाद ए स्वर, युगल तीव्रतर ज्याहां जगाय,
सुखदायक संपूर्ण नामनो, ए विक्रत स्वर मेळ गणाय. ४१८

एक एक स्वर तजतां क्रमथी, भेद धाय षाडवना वेद,
कर्ये अलग युग युग स्वर धाये, भव्य पांच ओडवना भेद;
त्रय विक्रतने चार शुद्ध स्वरमेळ हवे कहं छुं हर्षे,
समजनार संगीततणा सहु, अहनिश ओपो उत्कर्षे. ४१९

कोमल रिषभ तीव्रतर ज्यां, गांधार अने मध्यम होये,
ए विक्रत स्वरमेळ सराहे, कहीं संपूर्ण सहु कोये ;
एक एक स्वर क्रमथी तजतां, षाडवना त्रय भेदो थाय,
सप्त भेद ओडवना ज्यारे, उभय उभय स्वर अलग कराय. ४२०

તીવ્ર, તીવ્રતર, કોમલ ક્રમથી, ત્રીજો ચોથો છદો સ્થાય,
 ૫ વિકૃત સ્વર મેઢનાં સંજ્ઞા, હર્ષપ્રદ સંપૂર્ણજ હોય ;
 પટ્ટજ વિના સ્વર ૧૬ પછી બન્ને સ્વર ક્રમયુક્ત તજાય,
 ત્યારે ચાર અને પદ્ ભેદો, પાડવ ઓડવના સમજાય. ૪૨૧

ઝ્યાં ગાંધાર અને મધ્યમ સ્વર, સદા તીવ્રતર સંમળાયે,
 ધારે ધૈવત કોમલતા ત્યાં, પ્રકાર સંપૂર્ણ થાય ;
 તેમાંથી શ્લોક પછી સ્વર, ઉભય ઉભય જો તનતા જાય,
 પાડવને ઓડવના ત્યારે, ત્રણ ત્રણ જાહિર ભેદ જગાય. ૪૨૨

હોય તીવ્રતર મધ્યમ ધૈવત કોમલ પૂર્વ નિપાદ વળી,
 ૧ વિકૃત સ્વરમેઢનાં સંજ્ઞા સુઝસુખે સંપૂર્ણ પડી ;
 ૧૬ ૧૬ને ઉભય ઉભય સ્વર તળે પૂર્વવત્ કરતાં ત્યાગ,
 પાડવને ઓડવના ત્રણ ત્રણ ભેદો લેખી લિયો વડભાગ. ૪૨૩

મધ્યમ ધૈવત ઉભય તીવ્રતર, ઝ્યાંહાં તીવ્ર સ્વર હોય નિપાદ,
 સંજ્ઞા દે સંપૂર્ણ ૧૬ને, વિદુધો સર્વે વિના વિવાદ ;
 પટ્ટજ સ્વરને કાયમ રાખી, ૧૬ ૧૬ સ્વર કરતાં દૂર,
 ભેદ ભેદ પાડવના સુખકાર, નિત્ય વધારે ગીતનું નૂર. ૪૨૪

૧૬ રીતથી ઉભય ઉભય સ્વર, ઝ્યારે ક્રમથી દૂર કરાય,
 ત્યારે ઓડવના પદ્ ભેદો, હેત વરીને હાજર થાય ;
 કોમલ પૂર્વ રિપથ સ્વર તેમજ, જ્યાં તીવ્રતર મધ્યમ હોય,
 ધૈવત ધારે કોમલતા તેનાં સંજ્ઞા સંપૂર્ણ સ્થાય. ૪૨૫

पूर्व प्रमाणे स्वरो ल्यागतां, थाय भेद पाडवना वेद,
पांच भेद ओडवना प्रांते खरे हृदयनो टाळे खेद ;
रिपभ तीव्रतर होय अथां, गांधार तीव्रतम गुणकारी,
धैवत कोमल ए स्वर मेळे, संज्ञा संपूर्ण धारी. ४२६

एक एक पछी वधे स्वरनी संगतिने करतां न्यारी,
चार चार पाडव ओडवना, भेद वने छे भयहारी ;
विकृत वेद अने शुद्ध त्रय, स्वरनो वर्णने विस्तार,
अथां तीव्र गांधार तीव्रतम मध्यम होय सदा मुखकार. ४२७

धैवत तेमज निपाद धारे, रूप तीव्रतर जे टाणे,
खारे सुज्ञ जना संपूर्ण संज्ञक भेद सदा जाणे ;
पडज विना स्वर एक एकनो, कमथी सत्वर त्याग करी,
वेद भेद पाडवना विवुधो, आनंद धारीने उचरो. ४२८

उभय उभय स्वर तणो तंतूनी, पूर्व प्रमाणे करतां ल्याग,
ओडवना पट्ट भेद उदमनी, दिलना दूर करे छे दाग;
तृतीय स्वर अथां अतितीव्रतम, होय तीव्रतर मध्यम तेम,
कोमल धैवत पछी पद धारे, पूर्व निपाद धरीने नेम. ४२९

ए विकृत स्वरमेलनी संज्ञा, कोविद सहु संपूर्ण कहे,
पूर्व प्रमाणे स्वर तजतां, पाडव ओडव द्वय भेद लहे;
अथां रिपभ स्वर कोमल तेमज होय पूर्व संज्ञक गांधार,
मध्यम स्वर अथां होय तीव्रतर, धैवत कोमल श्रवणे धार. ४३०

ત્વહાં મેદ સંપૂર્ણ નામનો, કોવિદ લેકોથી કહેવાય,
 ક્રમપૂર્વક સ્વર અકેક તજતાં, એક મેદ પાડવનો થાય ;
 કોમલ દ્વિતીય તૃતીય તીવ્રતમ, અતિ તીવ્રતર સ્વર ગાંવાર,
 મધ્યમ તીવ્ર અને ધૈવત સ્વર હોય તીવ્રતર જ્યાં સુખકાર. ૪૩૧.

તીવ્ર નિવાદ મઠે તે સાથે, તવ થાયે સંપૂર્ણ મેદ,
 પાડવનો પૂર્વોક્ત રીતથી, થાયે છે શશિમેદ અંલેદ ;
 સંગીત શાસ્ત્ર સમુદ્ર સમું છે, પાર કોણ એનો પામે,
 વહુ શ્રમ કરીને વિન્દુ માત્ર આ નક્કી સંગ્રમું નથુરામે. ૪૩૨

ગમક.

દોહા.

કૂર્મ-પીઠ સમં સ્વર જહાં, ત્રિવિધી વક્ત્ર કરાય ;
 મહદ ગુણો મુદથી સદા, ગમક કહીને ગાય. ૪૩૩

ચ્યવિત પછી કમ્પિત કહ્યો, પ્રત્યાહત સં પ્રમાણ;
 દિવ્ય દ્વિરાહત દેહોઈ, સ્ફુરિત ઊરે નિત આણ. ૪૩૪

શાન્ત અને ઘર્ષણ સુભગ, અવઘર્ષણ લે માન;
 વઢી વિકર્ષણ વર્ણ્યો, પછી પુનઃસ્વસ્થાન. ૪૩૫

एक अग्रस्वस्थान छे, निम्न निय निरखाय,
सद्य मूढालु मेळवी; भेद त्रयोदश थाय.

४३६

।

एकज आस्फालन थकी, जे स्वर उत्पन्न थाय;
च्यवित कही चतुरो सहु. अहनिश चितें न्हाय.

४३७

कम्पित.

द्वय आवाते द्वय स्वये, शशि स्थाने प्रगटाय;
गुणीजनना मतथी गमक, शुभ कम्पित कहेंवाय.

४३८

प्रत्याहत.

एकज आवाते जहां, द्वय स्वर उद्भव होय;
प्रत्याहते त्यां पेक्षाए, कहे गुणी सहु कोय.

४३९

द्विराहत.

द्वय ताडनथी एक स्वर, एक स्थान पर थाय;
गमक द्विराहत नामनो, प्रीतेंथी परखाय.

४४०

स्फुरित.

बहु आघाते वे स्वरो, उपरं धरी आनंदः

स्फुरित नाम एने दिण, सर्व गुणी मुक्तकंद.

४४१

शान्त.

आस्फालन पछी एज स्थल, अवर अनंत होय,

शान्त नाम तेने दिण, गमक गुणी जन जेय.

४४२

घर्षण,

ताडन एकज स्थानतुं, व्याप्त करे खर अष्ट ;

घर्षण नामे गमक ल्यां, प्रगट थाय विण कष्ट.

४४३

अवघर्षण.

समजनार संगत तणा, सह कोविद कहीं देय ;

अवघर्षण पछी ए रीते, जुगते जणी लेय.

४४४

विकर्षण.

खेचें जे स्वर अन्यते, निज स्थानकपर नित्य ;
गमक विकर्षण वर्णव्यो, पूर्ण धरीने प्रात.

४४५

पुनःस्वस्थान.

आगळना स्वर पर जई, पाछो आवे जेह ;
प्रबल पुनःस्वस्थान शुभ, गमक कहे गुणों पद.

४४६

अग्रस्वस्थान.

पाछळना स्वर पर जई, सद्य ग्रहे स्वस्थान ;
एज अग्रस्वस्थान छे, जाणे सर्व जहान.

४४७

निम्न.

जेना उद्देशे करी, अहनिश आरंभाय ;
कालित क्रिया आवातनी, सदा स्पष्ट सैभज्जय.

४४८

एम यतां स्वर अन्य ज्यां, दुर्बळ बनी दैत्राय ;
गुणोंना गणमां गमक ए, कालित निम्न कहेवाय

४४९

सुढाल.

उपर मुजब स्वर उभयमां, जे व्यापेल जणाय ;
महा पुरुषना मत थकी, गमक सुढाल गणाय.

४९०

गान गतिभेद.

दोहा.

कांडारणा प्रथम कही, खुल्लगति पछी नाम ;
फुल्लगति ए पाछळें, नित्य कही नथुराम.

४९१

कांडरणा लक्षण.

दोहा.

तार स्थानमां वेगदुत, त्वरित गमक ग्रही गाय ;
कांडारणा गति तहां, राग महीं स्थिर थाय.

४९२

खुल्लगति-लक्षण.

दोहा.

मंद स्थानमां मोदथी, थाय गमक विस्तार ;
खुल्लगति त्यां खंतथी, गान महीं गुणो धार.

४९३

फुल्लगति-लक्षण.

दोहा.

मन्द्र तार द्वय स्थानमां, गमक तान गुणो लेय ;
गुणो गण तेने गानमां, फुल्लगति कही देय.

४५४

वीणाविचार-स्वरस्थान.

छन्द हरिगीत.

स्वर हेतु वीणाने सहु प्रत्यक्ष निरखे प्रीतथी,
स्वज्ञान माटे स्थाननां, लक्षण कहु शुभ रीतथी;
वीणा तणा जे जे विभाग विषे ध्वनि वरताय छे,
ते मध्यने तारक महीं स्थिति “षड्ज” स्वरनी धाय छे. ४५५

द्वय षड्ज केरो मध्य भाग जरु “मध्यम” जाणवो,
वीणा तृतीय भागे त्वरित “पंचम” हमेश प्रमाणवो;
स्वर षड्ज पंचम मध्यमां गणवी स्थिति “गांधार” नी,
पछौ षड्ज पंचम पूर्व भागे “रिषभ” नी रचना बनी. ४५६

સ્વર ષડ્જ પંચમ મધ્યમાં “ધૈવત” ધૃતિથી ધારવો,
 એમાં તજી દ્વય અંશ જ્વાલ ધરી “નિષાદ” વિચારવો;
 આરંભો ષડ્જર્થો રિષભલગો ત્રયભાગવાળા અંતરે,
 મેરુર્થો તર્જો દ્વય ભાગ પછો “કોમલ રિષભ” કરવો જો. ૪૫૭

સ્થિતિ મેરુ ધૈવત મધ્ય ભાગે “તીવ્ર ગાંધારે” કરી,
 ત્રય ભાગ એ ગાંધાર ષડ્જનો મધ્યના પ્યારે ધરી;
 માધેર્થો પ્રથમ વિભાગ તેનો તુરતમાંજ તજી દીઓ,
 પછી “તીવ્રતમ મધ્યમ” તળી સ્થિતિ મધ્યમાં સમજી લિઓ. ૪૫૮

પંચમ તથા ઉત્તર ષડ્જની મધ્યના ત્રય ભાગ કર,
 પ્રિય પૂર્વ ભાગનો મધ્યમાં “ધૈવત સુકોમલ” નિત્ય ધર;
 એ રીત ધૈવત ષડ્જ વચ્ચે ભાગ ત્રય કરો ધૃતિ થકી,
 દ્વય ભાગ તર્જોને નિકટમાંજ “નિષાદ તીવ્ર” વસે નહી. ૪૫૯

જે શુદ્ધ ‘રિષભ’ જણાય તે ‘ગાંધાર પૂર્વ’ ગણી લિઓ,
 રિ તીવ્રતરને તુરતમાં ‘ગાંધાર શુદ્ધ’ કહી દિઓ;
 જે ‘શુદ્ધ મધ્યમ’ હોય તે ગાંધાર જાળો ‘તીવ્રતમ,’
 જે ‘શુદ્ધ ધૈવત’ તેજ ‘પૂર્વનિષાદ’ એ છે કલિત ક્રમ. ૪૬૦

જે હોય ‘શુદ્ધ નિષાદ’ એજ ગણાય ‘ધૈવત તીવ્રતર,’
 એ રીત સચળા યન્ત્રમાં સ્થિતિ ભોગવે છે સત સ્વર;
 જેને નથી સ્વરબોધ તેને કાજ આ મારગ કહ્યો,
 ધીનાધિચાર વિનોદથી સુલરૂપ ગર્જોને સંપ્રહો. ૪૬૧

स्वरजाति.

दोहा

आदि ग्रह पछो अंश छे, तार, मन्द्र ने न्यास ;
 उरमां धर अपन्यास वर, सु सन्यास, विन्यास. ४६२

बहुत्व ने अल्पत्व छे, अन्तरमार्ग पुनिंत ;
 निय भेद नथुराम ए, एकादश धर चित्त. ४६३

ग्रह.

रोळावृत्त.

गीत आदिमां होय, जेह स्वर स्थित सुखकारी,
 धाय गीत आरंभ, जेह स्वरथी मुद धारी ;
 गुणीधि ए ग्रह नाम, एह स्वरने आनंदे,
 सप्त स्वरोमां धाय, सप्त भेदो स्वछन्दे. ४६४

अंश.

जे स्वर गायन मांहि, लोक मनरंजन करतो,
 संवादी अनुवादी स्वरो पोषी दुःख हरतो ;

गानप्रयोगनीं मांहि, जे आवे बहु वारे,
तार मन्द्र स्वर तणी, जेह रचना विस्तारे. ४६५

जे स्वर र्हौने मुख्य, भूप सम सहने भावे,
अन्य स्वरोने संधारी, अनुवादी बनावे ;
ग्रह, सन्यास, विन्यास, न्यास, अपेन्यास अनुपम,
स्थाप करे जेहनी, अंश स्वर ए छे उत्तम. ४६६

तार.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

मध्यम ग्राम तणा सप्तकमां, न्हालें जे स्वर अंश वदाय,
एथी चार स्वरो चडौ उंचे, स्नेहे कर आरोह सदाय;
मध्यम ग्राम तणा मेरुथी, चढावया उंचे स्वर चार,
एज ग्रामना पंचम सुधी, सदा पहोंचवुं धारी प्यार. ४६७

मध्यम ग्राम तणा मध्यमथी, मध्यम ग्रामौ निषाद परे,
चढवुं चौप धरीने चातुर, खंत वधारी हृदय खरे;
अन्य अंश मांहि पण एमज, अंश ऊपरनो स्वर सुखकार,
वसुधामां विख्यात बनेला, सहु गुणीओ कहैं तेने तार. ४६८

मन्द्र.

मध्यम ग्रामे अंश स्वरेथी, नीच जव अवरोह कराय,
मध्यम ग्रामी षड्जथी षड्ज ग्राम तणा षड्जे उतराय;

मध्यम ग्रामी मध्यमथी स ग्रामो मध्यमे उतरो जवाय,
गणो मन्द्र जव अन्य अंशमां अवरोहण ए रीते थाय. ४६९

न्यास.

सोऱ्ठा.

समाप्त थाये गीत, जे स्वरमां ते न्यास छे;
पूर्ण धराने प्रीत, समग्र गुणोओ समजता. ४७०

अपन्यास.

दोहा.

सदा जेह स्वर गीतना, प्रथम पढजमां खास;
आस्थाई अंते रहे, गगो एह अपन्यास. ४७१

सन्यास.

सोऱ्ठा.

जेह गीतना आदि, पढ़्ज तणी आस्थाइमां;
थाय न कदी विवादी, अंश बनी उभो रहे. ४७२

स्थाप कोरे सुखराश, अहर्निश अपन्यासनी;
शुभ स्वर ए सन्यास, भला गुणाने भावतो. ४७३

विन्यास.

विवादी होय न खास, अंश तणो आस्थाइमां ;
पढ़्ज अंतमां वास, वरीष्ट स्वर विन्यास ए. ४७४

વહુત્વ.

જે સ્વરનો ધરી પ્યાર, જાહિર ગીત જમાવવા ;
અધિક થાય ઉચ્ચાર, વહુત્વ એને બોલવો. ૪૭૬

એક કહો અભ્યાસ, અવર અલહ્વન જાગોંપ;
પંડિત કરે પ્રકાશ, વહુત્વના બે ભેદ એ ૪૭૬

અલ્પત્વ.

મુદથી ગાયનમાંય, સ્વરના અર્ધે ઉચ્ચારથી;
જે લઘુતા દેસાય, એહ ભેદ અલ્પત્વ છે. ૪૭૭

અન્તર માર્ગ.

છંદ સવૈયા એકત્રીશા.

જે સ્વર ન્યાસ અને અપન્યાસ વઢી સન્યાસ વિન્યાસ તણા,
સ્થાન તર્જાને મધ્ય મધ્યમાં, વાસ કરે છે માત્ર ગળ્યા;
અંશ અને ગ્રહ સ્વરથી સ્નેહે નિત્ય મઢેલા છે નથુરામ,
વિચિત્રતા ગાનની વતાથે, અન્તરમાર્ગે એહનું નામ. ૪૭૮

गीत-दोहा.

गणो भेद द्वय गीतना, यंत्र, गात्र अभिराम;
यंत्र वेणु वीणादिथी, गात्र मुखज सुखनाम.

४७१

गात्र.

गात्र गीतना भेदद्वय, नैतम एक निबंध;
उत्तम गुणीओ उच्चरे, अवर नाम अनिबंध.

४८०

निबंध.

ताल मान रस युक्त स्वर, छन्द गमकने धातु;
वर्ण नियमवालुं सदा, गीत निबंध गणातुं.

४८१

अनिबन्ध.

अक्षरानियम विना अखिल, दे आनंद आलाप;
एह गीत अनिबन्ध छे, तुर्त हरे तनताप.

४८२

ગીતજાતિ.

સોરઠા.

શુદ્ધ, વિક્રાંતિ નામ, ઉભય જાતિ છે ગીતની ;
મેહ ધરી નથુરામ, એના મેદો ઉચ્ચરે.

૪૮૩

શુદ્ધ જાતિ.

ન્યાસ અને અપન્યાસ, ગ્રહ વા અંશ સ્વર મહી ;
શુદ્ધ જાતિનો વાસ, નિત્ય તાર સ્વર ન્યાસ વિળ.

૪૮૪

શુદ્ધ જાતિમેદ.

શુભ પાઢજી, અનુપ, ડરમાં ધરવી આર્પમી ;
ગાન્ધારી રસ રૂપ, માનો પછીથી મધ્યમા.

૪૮૫

પંચમી પંચમ જાળ, ધૃતિથી ધોય ધૈર્યતા ;
નૈષાદી ડર આળ, શુદ્ધ જાતિ એ સત છે.

૪૮૬

पाडव-पाडजी.

छन्द सवैया एकत्रीशा.

रिषभ निषाद विनाना सघळा, अन्य स्वरो अंश स्वर होय,
न्यास अने अपन्यास स्वरो, गांधार तथा पंचम ल्यो-जोय ;
प्रथम तृतीया वा प्रथम शास्त्र स्वर, एतु संग उच्चारण थाय,
विण निषाद ए पाडव जाणो, स्नेह धरी पाडजी सदाय. '४८७

सम्पूर्ण-पाडजी.

नित्य निरखीए निषादकाकली, अंश स्वर गणौए गांधार,
स्वर गांधार तणो गुणीने मत, अधिक वार आवे उच्चार;
उत्तरायताम ए होये, अने पड्ज स्वर होये न्यास,
ग्रह पण पड्ज जणाये ज्यां, त्यां संपूरण-पाडजीनो वास. '४८८

रोळावृत्त.

शुद्ध "चैचपुट" ताल, कळसह चित्त हरनारो,
द्वादश मात्रा तणो, प्रयोग कराये प्यारो;

શુદ્ધ ધિરહ શૃંગાર, રસોમાં ગુણોઓ ગાયે,
સુહૃદ પાડજી સદા, કલિત જગમાં કહેવાયે.

૪૮૯

આર્પભી.

છન્દ સવૈયા એકત્રીશા.

રિષભ અને ધૈવત નિષાદ ઝાં, અંશ બને અનંદ ધરી,
અગ્નિન સુખ સ્વો ષડ્જ અને ધૈવત સ્વરને સંગે ડચરી ;
પંચમ અથવા ષડ્જ તજ્યાથી, પાડવ મેદ સદા ધાયે,
ષડ્જ અને પંચમ પરહતાં, નિસે ઓટવ નિરહાયે. ૪૯૦

શુદ્ધ મૂર્છના ન્યાસ રિષભ સ્વર અંશ વધા અપન્યાસ વળે,
અટ કલા ને ચેસઠ માત્રા, ગુણો ચંચલુટ તાલ ગળે ;
ધીર શૈવ અદ્ભુત રસ માંહિ, ગાફ ચતુર મુદકોટ વળે,
દેશી આદિ રાગ હેપ વળ, માર્યે આર્પભી સર્વ ભળે. ૪૯૧

ગાન્ધારી.

રિષભ અને ધૈવત વિળ સહુ સ્વર, અંશ બની ને ઓર્વો રહ્યા,
ઝાં અપન્યાસ ષડ્જ પંચમ છે, ક્યાંઈ રિષભ ગાંધાર કહ્યા ;
ધૈવતથી અધરોહ રિષભ લગી, એમન સહુ સ્વરમાં જાળો,
ન્યાસ તૃતીય સ્વર રિષભ તજ્યાથી પાડવ શુભ હરમાં આળો. ૪૯૨

રિષભ અને ધૈવત તર્જી ઓઢવ, ઉત્તરાયતા છે અહનિશ,
સોઢ કલ્લા ચંચલ્પુટ તાલે, માત્રા શાશી શત અઠયાત્રીશ;
વેલાવર્ણી દેશી આદિક, રાગિણીનો ઉદ્ભવ થાયે છે,
ગાન્ધારી જાતિ ઇ ગુણોજન, કરુણા રસમાં ગાયે છે. ૪૯૩

મધ્યમા.

છન્દ સવૈયા એકત્રીશા.

અંશ રિષભ ગાંધાર અને મધ્યમ પંચમ ધૈવત જાયે,
ઇય ઘને અપન્યાસ વઢી, સ્વર આદિ ચતુર્થ અધિક હોયે ;
અલ્પ સદા ગાંધાર તજે તો, ઘાડવ સંજ્ઞા જામે છે,
તર્જી ગાંધાર નિપાદ ઉભવ સ્વર, ઓઢવ પદ્ધતી પામે છે. ૪૯૪

રિષભાદિક મુર્છના મ્હાલતી, ચારું ચંચલ્પુટ છે તાલ,
અષ્ટ કલ્પા અહનિશ રહ્યાં ઓપી, માત્રા ચોસઠ વઢી વિશાલ ;
ન્યાસ હોય મધ્યમ સ્વર નિચે, જેની અંદર જોર ધરી,
ઉદ્ભવતી અંધવર્ણી આદિ, મહદ મધ્યમા મોદ મરી. ૪૯૫

પશ્ચમી.

રિષભ અને પંચમ અંશ સ્વર, અલ્પ વડ્જ મધ્યમ ગાંધાર,
હોયે ઝ્યાં અપન્યાસ રિષભ પંચમ નિપાદ ધરી પૂરગ પ્યાર ;

कांडक स्वर गांधार तज्याथी, पाडव थाये सुखकारी,
तर्जो निषाद गांधार त्वराथी, ओडव संज्ञा ले धारी. ४१६

स्वर निषाद गांधार रिषभ धैवत मळेल होये उपारे,
रिषभादिक मूर्छना सहित स्नेहे संपूर्ण बने त्यारे;
अष्ट कला, चौसठ मात्रा, चंचत्पुट ताल सदा शोभे,
जाति पञ्चमी प्रेमे गावा, लाखो गुणोंनां मन लोभे. ४१७

धैवता.

धैवत रिषभ अंश स्वर ज्यां छे, नहि आरोह मग्नो शशि पंख,
नित अपन्यास रिषभ धैवतने, पंचम स्वर तर्जो रहे प्रपंच;
भ्यास सदा स्वर धैवत होये, पाडव कयांडक रिषभ तज्याथ,
पड्ज पंचम तर्जो कयांडक ओडव, कयांडक उभय मंत्रा निस्खाय. ४१८

रिषभादिक मूर्छना मानशी, चंचत्पुट त्रिषु ताल गणाय,
बर कला मात्रा छे छत्तु, हिन्दोलादिक पेदा थाय;
रस बिभत्स भगवत मांहे, गुणोंओ निशेदन गाये छे,
धृतिथी समजो लिओ धैवता, कलित जाति कहेवाये छे. ४१९

नैषादी.

ज्याहां रिषभ गांधार निषाद बनी रहें अंश उमंग धरी,
ज्याहां पड्ज मध्यम पंचम धैवत स्वर अधिक रह्या विचरी ;

અંશ સ્વર અપન્યાસ વને, વઢી નિષાદ ન્યાસ સદા નિરલો,
ગાન્ધારાદિક ગણો મૂર્છના, તાલસુ ચંચપુટ પરલો. ૫૦૦

સોઢ કઢા શોભી રહી જેમાં માત્રા શત પર અઝ્યાવીશ,
દેશી વેલાવલ્લી આદિકનો, ઉદ્ભવ કરનારી અહર્નિશ ;
કરુણા અને ભવાનક રસમાં, કોઢે ગુણોંઓ ગાન કરે,
૫ નથુરામ અલિલ સ્થલ માંહિ નિત નૈવાદી નામ ધરે. ૫૦૧

વિક્રત-જાતિ.

રોઢાવૃત.

શુદ્ધ જાતિઓ સત, દ્રેય કારિણી સદાયે,
સ્વર પ્રહ અંશાદિના, વિકરરથો વિક્રત થાયે ;
૧કાદશ ૧હના, મેર સહુ કોઈ મળે છે,
કલિત પઢ્જ કૌશિકી ગુ ગીજન પ્રથમ ગળે છે. ૫૦૨

શુભ પઢ્જોદીચયવા, પ્રીતથી દ્વિતીય પ્રમાગો,
સુભગ ષઢ્જમધ્યમા, જાતિને ત્રીજી જાળો ;
ગાન્ધારોદીચયવા ચોથો ધારો સહુ ચિત્તે,
ધરે રક્ત ગાન્ધારો, પાંચમા પદને પ્રીતે. ૫૦૩

મધ્યમ ઉદીચયવા, પછી ગાન્ધાર પશ્ચમી,
આન્ધ્રી છે અષ્ટમી, નન્દ્યન્તી છે નવમી;

દશમી કાર્મારવી, કૌશિકી એકાદશમી,
જાહિર વિક્રત જાતિ, કોઈ કરો શકે નહિ કર્મો. ૫૦૪

છન્દ સવૈયા એકત્રીશા.

પાડજો ને ગાંધારી જાતિના મેઝથી પડ્જ કૌશિકી થાય,
પાડજો ને મધ્યમા મેઝથી પડ્જ મધ્યમા થો સદાય ;
ગાંધારી પંચમી મઝયે ગાન્ધારપચ્ચમી જાતિ ગગાય,
ગાંધારીની સંગ આર્પમી, મઝનાં અન્ધ્રી જાતિ મનાય. ૫૦૫

પાડજોને ગાંધારી સંગ જવ શુદ્ધ ધૈવતા જાતિ મઝે,
શુભ પડ્જોદીચ્ચવા થાય તવ, સમજે સુજનો બુદ્ધિમઝે;
નૈવાદી પંચમી આર્પમી, જે સ્થલ નિરખાયે એકત્ર,
જાહિર કાર્મારવી જાતિને તુર્ત ગળી લેજો સહુ તત્ત્વ. ૫૦૬

ગાંધાર પંચમી અને આર્પમી જાતિ મઝે સંગે ઝવારે,
નન્દયન્તી નામનો વિક્રત જાતિને જાળો લેવો ત્યારે;
ગાંધારી, ધૈવતા, પાડજી સંગ મધ્યમા મેઝ કરે,
ગાન્ધારોદીચ્ચવા નામ એ સમયે વિક્રત જાતિ ધરે, ૫૦૭

ગાંધારી, ધૈવતા, પંચમી અને મધ્યમા હોયે સંગ,
મધુર જાતિ મધ્યમોદીચ્ચવા ડરમાં અરપે અધિક ઉમંગ;
ગાંધારી, નૈવાદો, પંચમી સંગ મધ્યમા જવ સોદે,
ત્યારે વિક્રત જાતિ રક્તગાન્ધારી મન સહુનાં મોદે. ૫૦૮

पाडजी, गान्धारोने मध्यमा, पंचमी, नैषादी ए पंच,
शुद्ध जातिना मेळथो प्रसरे, विकृत कैशिकी तणो प्रपंच;
सप्त शुद्ध, एकादश विकृत, ए मळो थाये जाति अदर,
पड्ज ग्रामनी सप्त अने एकादश मध्यम ग्रामनी धार. ९०९

पाडजी, आर्षभी अने दैवता, नैषादी सुखदातक शुद्ध,
वळो पडजेदीच्यवा, पड्ज कैशिकी, पड्ज मध्यमा विरुद्ध;
सप्त जाति ए पड्ज ग्रामनी, गुणोना मतथी नित्य गगाय,
शुद्ध अने विकृत जातिंतुं, ज्यां संकर्य प्रसिद्ध जणाय. ९१०

गांधारी, मध्यमा, पंचमी, आन्धीने कैशिकी अखेख,
गांधारोदीच्यवा, स्वतःगांधारी लाभ करनारी लेख;
नंदयंतो, मध्यमोदीच्यवा, कान्धारोने उरमां आग,
मध्यमग्रामनी जाति म्हीं गांधार पंचमी नित्य प्रमाग. ९११

पड्जकैशिकी.

छन्द हरिगीत.

जेमां पड्ज, गांधार, पंचम, अंश वनीं आभा लहे,
वळो रिपभ, पंचम तेम मध्यम स्वल्पता लेहे ग्रहे ;
क्यांई वधरे क्यांई अरि निषाद पंचम निरखोये,
ग न्यासने अपन्यास पड्ज, निषाद, पंचम परखोए. ९१२

શુભ તાલ ચંચલપુટ અને પોઢશ કલાથી છાજતી,
 શત ઉપર અઝ્યાબીશ માત્રા, ધારી રસ ભર રાજતી ;
 ઘૂંગાર હાસ્ય અને કરુણમાં, જેનું ગાન કારાય છે,
 એ પઢ્જ કૈશિકો જાતિ વિકૃત વિશ્વમાં વલણાય છે. ૫૧૩

જે જાતિમાં ગાંધાર પંચમનો જનમ કોવિદ કવે,
 જેમાંહિ અત્રિક ઉમંગથી હિન્દોલ દેશી ઉદ્ભવે,
 ઉત્પન્ન હેલવલો વિગેરે રાગ જેમાં થાય છે,
 એ પઢ્જકૈશિકો જાતિ વિકૃત વિશ્વમાં વલણાય છે. ૫૧૪

પઢ્જોદીચ્યવા.

છન્દ હરિગીત.

મેહ અને મધ્યમ નિષાદ તદૈવ ધૈવત જે સ્પષ્ટ,
 સ્વર અંશ હોયે તેમ ય્યાં અન્યોન્ય સ્વર બીજા મઝે ;
 શાહુલ્ય જેમાં મન્દ્ર ગાંધારે પ્રહેલું હોય છે,
 એ રીત તાર તથા રિષભ સ્વર પઢ્જ જેમાં સ્થોય છે. ૫૧૫

ગ.તાં રિષભ રમણીય પાઢવ રૂપ ય્યાં વિરસી રહે,
 કરતાં રિષભ ધૈવત અલગે ઉત્તત્તિ જાટ ઓઢવ લહે ;
 ય્યાં ન્યાસ વર્તી મધ્યમ નિરંતર ગર્વથી શોભા પ્રહે,
 જેમાંહી અપન્યાસનો ઉપાધિ પઢ્જ ને ધૈવત વહે. ૫૧૬

गांधार आदिक मूर्च्छना रूपे धिराजे जे महीं,
त्यम ताल चंचत्पुट अने द्वादश कला जेमां कही ;
शृंगार हास्य महीं गवाये, छन्नु मात्रा छान्ती,
ए जाति पङ्गोदीच्यवा विक्रत हमेश विगजती.

११७

पङ्गमध्यमा,

छन्द हरिगीत.

साते स्वरो वर्नी अंश, होय मळेल एक ओगा थकी,
ज्यां होय अल्प निषाद, ए नि धिना बने पाडय नकी ;
नि ग ने अलग करवाथी, ओडव पज बखते उदभवे,
ज्यां मध्यमादिक मूर्च्छना रूपे श्रवण अमृत त्रवे.

११८

ज्यां न्यास वर्नीने पङ्ग, मध्यम सर्वदा शोभा ग्रहे,
साते स्वरो अपन्यासनी पदवी धिनोद धरी वहे ;
ज्यां छन्नु मात्रा, ताल चंचत्पुट, कला द्वादश रहे,
सहु पङ्ग पूर्वक मध्यमा ए जाति विक्रतने कहे.

११९

गान्धारोदीच्यवा.

छन्द हरिगीत.

ज्यां पङ्ग, मध्यम अंश होये, स्वल्प रि ग प ध नि सदा,
करतां रिपभने दूर थाये रूप पाडवतुं सदा;

નિ ધ પ ગ નિહાલો અસ્પ, કોમલ રિપભ ધૈવત હોય ઝ્યાં,
સ્વર ધૈવતાદિક મૂર્છના રૂપે સદાયે સ્હોય ઝ્યાં. ૧૨૦

નિરસ્વાય મધ્યમ ન્યાસને અપન્યાસ મેરું ધૈવત,
સ્થમ તાલ ચંચત્પુટ અને દ્વાદશ કલા પૂરવ મત;
માત્રાનો સંહ્યા એકસો અષ્ટ ત્રિશની અંકાય છે,
ગાન્ધાર પૂર્વ ઉદીચ્યવા ૫ જાતિ વિકત ધાય છે. ૧૨૧

રક્તગાંધારી.

છન્દ હરિગીત.

જે જાતિમાં સ. ગ. મ. પ. નિ. એ સ્વર પંચ અંશ બની રહે,
સ્વર પડ્જને ગાંધાર જેમાં કલિત કોમલતા પ્રહે ;
તજતાં રિપમને રૂપ પ્રહાનું ઉપાધે સુખ ઘનું.
વિળ રિપભ ધૈવત રૂપ ધાયે તુરતમાં ઓડા તણું. ૧૨૨

સાતે સ્વરો જેમાંહિ, અધિક નિરાદ ધૈવત હોય છે,
જેમાં સ્વરો રિપભાદિ સુંદર મૂર્છના બની સ્હોય છે;
ઝ્યાં ન્યાસ બની ગાંધાર નિશદિન ભવ્ય સુખનિધિને મેરે,
સ્વર મધુર મધ્યમ ઝ્યાંહિ અપન્યાસનો ઉપાધિને ધેરે. ૧૨૩

પ્રિય તાલ ચંચત્પુટ, ઉદય ષોડશ કલાધો પામતી,
માત્રા મનોહર એકસો અઠયાત્રીસે અભિરામતી;

द्वृंगार रस मांहे गवाती, हानिने हरदम हणे,
ए जाति विकतने गुणीजन रक्तगान्धारी गणे.

५२४

कैशिकी.

छंद-हरिगीत.

स्वर अंश होय निषाद धैवत, त्रय सुकोमल स्वर लसे,
ते समय पंचम न्यस बर्नने विबुधनी प्रतिमां वसे;
गांधार होये न्यास जव, तव अंश निध श्रुति उभयना,
आनंद ले अवरैल्लोने शोखीन संगीत उदयना.

५२५

दळी अन्य मुनिना मत प्रमाणे न्यास म नि ग म जाणवा,
प्रीतेथी नित्य निषाद धैवतने स्वरांश प्रमाणवा;
वाडव बने सुखदाई ज्यारे रिषभ दूर कराय छे,
उत्पत्ति ओडवनी रिषभ धैवत तज्याथी थाय छे.

५२६

स्वर सेप्तना संचरण समये रिषभ धांडा होय छे,
ज्यां अधिकता थरीने सदैव निषाद पंचम स्होय छे;
अंश स्वरो अन्योन्य ज्यां मळता रहे प्रमुदित मने,
गांधार आदि स्वरोनी जेमां मूर्छना मधुरी वने.

५२७

गांधार पंचम न्यास, षट् स्वर रिषभ विण अवन्यास हो,
ज्यां ताल चंचलपुट तथा द्वादश कलानो वास हो;

જે સુમગ પાડવ જાતિના રસમાં સદૈવ ગવાય છે,
 ઇ ઇન્દુ માત્રા વાળો વિકત કૈશિકી કહેવાય છે.

૧૨૮

મધ્યમોદીચ્યવા.

છંદ-હરિગીત.

ઝમાં હોય પંચમ અંશ, સ્વર સાતે જણાયે જે વિષે,
 રિ ગ પ ધ નિ જેમાં રંચ પ્રતિદિન દ્રષ્ટિપ થોડા દિવે;
 હોયે રિપમ ધૈવત સુકોમલ, ન્યાસ મધ્યમ નિરહીણ;
 ઝમાં પડ્જ ધૈવત પ્રીતથી અપન્યાસ રૂપે પાસીણ.

૫૨૧

સ્વર મધ્યમાદિક મૂર્છના બની સુજ્જનનાં મનહરે,
 ઝમાં તાલ વેચત્પુટ અને સૌન્દર્ય સોઝ કાઢા ધરે;
 શત ડપર અઠવાવશ માત્રા સ્નેહથી સમજી લિઓ,
 મધ્યમ પછી ડદીચ્યવા ત્યાં નામ આનંદે દિઓ.

૫૨૧

કામારવી.

સ્વર અંશ હોય નિપાદ, ધૈવત, રિપમ, પંચમ જે મહાં,
 ગાંધાર, મધ્યમ, પડ્જ જેમાં મનહરે વહુતા મદી;
 વૈચિત્ર્ય રાગ વિરે જણાય, ગણાય અતિ ગાંધાર ઝમાં,
 હોયે મઢેલા સ્વર પરસ્પર અંશ ધારી વ્યાર ઝમાં.

૫૨૧

બની ન્યાસ પંચમ સ્વર પ્રમોદે ગાઢ શોભાને પ્રદે,
અંશ સ્વરો અપન્યાસની સંજ્ઞા સદા સ્નેહે લહે;
પૂર્વોક્ત તાલ કલા અને માત્રાર્થો દિલ જાયે દ્રવી,
જ્યાં ધૈવતાદિક મૂર્છના, કહેવાય એ કાર્મરથી. ૧૩૨

ગાન્ધાર પશ્ચમી.

જ જાતિમાં સ્વર અંશ પંચમ રતિ વધારે અતિ રુદે,
ગાંધાર, રિષભ, નિષાદ, ધૈવત મિલિત હોય જહાં મુદે;
ગાંધાર જેમાં ન્યાસ પદને ભોગવે ઘ્રુ ભાવથી,
પદવી પુનિત અપન્યાસની લે રિષભ પંચમ લ્હાવથી. ૧૩૩

જ્યાં મૂર્છના ગાંધાર આદિની ગર્વથી ગુણીજન ગળે,
પૂર્વોક્ત તાલ અને કલ્પા જેમાં ભલા ગાદક મળે ;
વલ્લો મેલ માત્રાનો જણાયે પૂર્વવત્ મુદલાળ જો,
ગાન્ધારપશ્ચમી નામની એ જાતિ વિકત જાણજો. ૧૩૪

આન્ધ્રી.

સ્વર અંશ રિષભ, નિષાદને ગાંધાર, પંચમ જે મહીં,
નિ. ધ. રિ. ગ પરસ્પરમાં મળીને શોભતા હોયે સર્ગ ;
ગીતનો સમાપ્તિ લગી મળેલા હોય અંશ ક્રમે કરી,
આરંભે ન્યાસથી અંશ લગી ઉચરાય સ્વર ઉલગ ધરી. ૧૩૫

ગાંધાર ન્યાસ ગણાય, અંશ સ્વર વગ્ગ અવન્યાસં જ્યાં,
સ્વર મધ્યમાદિનો મૂર્છના ણ પ્રાપ્ત થય હુલાસ જ્યાં ;
પૂર્વોક્ત તાલ કલા અને માત્રાઓ મુદ આપી રહી,
૯ આન્ધ્રી નામનો જાતિ વિકત વિશ્વમાં વ્યાપી રહી. ૫૩૩

નન્દયન્તી.

સ્વર અંશ તેમજ ગ્રહ તળી ધારણ કરે પંચમ પ્રભ,
જે જતિમાં સાતે સ્વારોની મઝે સદા સુલ્લસ સમા ;
જ્યાં મન્દ્ર, મેરુ વગા જગાયે, પહ્લ જિગ પાડવ ગળે,
ગાંધાર સ્વર જ્યાં ન્યાસ પદ ધરો નિશિ દિવસ હાનિ દૂળે. ૫૩૭

મધ્યમ અને પંચમ ગ્રહે સંજ્ઞા સુભગ અવન્યાસની,
પ્રિય પંચમાદિનો મૂર્છના કરનાર વૃદ્ધિ વિલાસની ;
માત્રા કલ્પને તાલ જેમાં પૂર્વ પેટે જાળીય,
ન્યુરામ એનું નામ પ્રીતે નન્દયન્તી પ્રમણીય. ૫૩૮

કપાલગીતોત્પતિ.

દોહા.

ભરતાદિક ને શિલ્પવગ્ગ, વર સંગીત વિધાન,
ત્રિપુરારિ તાંડવ કરી, ગાવા લાગ્યા ગાન. ૫૩૯

सवैयाएकत्रीशा.

षाड्ज्यादिथी शुद्ध जाति, स्वरनो उत्तम करीयो आलाप,
शीघ्र रहेल शशि तव लवीयो, अमृत आनंद धरी अमाप ;
मालामाहि रहेल कपालो, अमृत स्पर्श सजीव थपां,
कलित गान करीयुं एणे ए कपालगीतो कहेवाया. ५४०

षाड्जी कपाल गीत लक्षण.

सवैया एकत्रीशा.

जेमां ग्रह स्वर अंश स्वरने, स्वर अपन्यास पड्ज स्वर होय,
गणयो ज्यां गांधार न्यास स्वर, द्वादश कला कहे सहु कोय ;
धैवत रिपम निपाद सुपंचम, सहु स्थलमाहि स्वल्प सही,
अति उच्चार मध्यम गंधारतो, षाड्जी कपाल गीत महीं. ५४१

आर्षभी कपाल गीत लक्षण.

सवैया एकत्रीशा.

अंश अने अपन्यास रिपम स्वर, मध्यम न्यास अचल आणो,
निपाद धैवत स्वल्प समजवा, स्वल्प स्वरे षाड्ज जाणो ;

અષ્ટ કલા આનંદ ઉપાવે, નષ્ટ કટ્ટ ગાતાં થાયે,
આર્ષભી કપાલ ગીત અનુપમ, કલિત જગતમાં કહેવાયે. ૧૪૨

ગાન્ધારી કપાલ ગીત લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

મધ્યમ સ્વરગ્રહ અંશ ન્યાસ, અપન્યાસ રૂપ રહે વિસ્તારી,
પટ્ટન રિ.મ ગાંધાર અલ્પ, રહે ધૈવત અધિવપગું ધારી ;
રિ.મ અને પંચમને ત્યગી, રસિક વ્રનાવો ઓહવ રીત,
અટકાવ લાગને અંદર, ગણ ગાન્ધારી કપાલ ગીત. ૧૪૩

મધ્યમા કપાલ ગીત લક્ષણ

અંશ ન્યાસ આત્યસ અને ગ્રહ, મધ્યમ સ્વર દ્રષ્ટે દેલાય,
નિપાદ પંચમ રિ.મ અને, ગાન્ધાર સ્વલ્પ એમાં લેસવાય ;
નિત્ય કલા નથુ ન રહે ના, અમિતવ ચાહ વધાર ચિત,
સામ ગાન સરથું ફલદાતા, માન મધ્યમા કપાલ ગીત. ૧૪૪

પંચમી કપાલગીત-લક્ષણ.

સવૈયા.

હ્રસ્વમ અંતન્યાસ ગ્રહ શોભે, રિપમ રૂપાઝો સસ મરનાર,
સ્વલ્પ નિપાદ પટ્ટન ને ધૈવત, મધ્યમ તેમજ છે ગાન્ધાર ;

અહનિશ ઠાઠ મરેલી ઉત્તમ, અષ્ટ કલા જહાં સ્પષ્ટ જણાય,
કિલાવિયહરણ મરણ મૃતિ એ, પંચમી કપાલ ગીત ગણાય. ૫૪૬

ધૈવતી કપાલગીત-લક્ષણ.

સવૈયા.

રિપમ અને ગાન્ધાર અલ્પ જહાં, એજ ઉભય હોયે અપન્દાસ,
મધ્યમ અધિક અંત સ્વર મધ્યમ, ધૈવત સ્વર લે ગ્રહને ન્યાસ ;
થામે રિપમ જહાંશી પાઢવ, અષ્ટ કલા સ્નેહેર્થો સજો,
ધૈવતો કપાલ ગીત ગારને, ભાવ ધરી મવતાથ મજો. ૫૪૬

નૈષાદી કપાલ ગીત-લક્ષણ.

સવૈયા.

પડજ અંશ ગ્રહ ન્યાસ અને, અપન્દાસ સ્થાનને અચરેલાય,
રિપમ અને ગાન્ધાર અલ્પ જહાં, દાહી દ્રષ્ટિયો દેસાય :
નિષાદ ધૈવત પંચમ અધિકા, અષ્ટ કલા અન્દ અપે,
નૈષ નૈષાદી કપાલ ગીતે, કઠળ પાપ ગુણિયો કાપે. ૫૪૭

કંબલ ગીતોત્પત્તિ.

સવૈયા.

કંબલ અને અધતર નામે, અમિલાદા ડરમાં ધરી,
શ્રુતિ મૂળને માટ સ્વિકારે, સ્વરિત શો રીતે ત્રિગુરારિ;

પ્રસન્ન કાસ્વા પરમેશ્વરને, કરી ગાને સ્તુતિ રહી રીત,
અખિલ જગતમાં એહ ગાનનું, કલિત નામ છે કંવલ ગીત. ૧૪૮

કંવલ ગીત-લક્ષણ.

સવૈયા.

ઝ્યાં અન્યાસ અંત ગ્રહ પંચમ, જેમાં રિષભ અધિક હોયે,
ષડ્જ ન્યાસ મધ્યમ મૈશ્વરને, સ્વસ્વ કહે છે સદુ કોયે ;
પંચમી જાતિથી પ્રગટાયે, ન્યૂનાધિક સ્વર ક્રમ કરતાં,
અમેત ભેદથી અવનિતલમાં, કંવલ ગીત હૃદય હરતાં. ૧૪૯

સામાન્યગીતિ-લક્ષણ.

દોહા.

ચાર વર્ણ ત્રયલપ સાહિત, સાલંકૃત સુલધામ;
એ ગાયનરચનાતનું, દે ગીતિ ગુણો નામ. ૧૫૦

ગીતિ-ભેદ.

દોહા.

પ્રથમ માગધી માનોને, અર્ધમાગધી જાણ;
સુલકર છે સંભાવિતા, પૃથુલા પછી પ્રમાણ. ૧૫૧

मागधी-लक्षण.

रोळावृत्त.

पहल धरी व्यवहार कलात्रयनो ज्यां धाये,
प्रथम कला गुणी सर्व, विलंबित लयथी गाये ;
गायेलो आदिनो शब्द, बीजानी साथे,
द्वितीय कलामां गाय, गुणी मध्यमलय माये.

५५२

प्रथम द्वितीय कलमांदि, गवाएला शब्दो प्रहो,
तृतीय कलामां तृतीय शब्द, गाये द्रुतलय लहो ;
सर्व कला ए रीत, गाय गुणी जाति स्वरोमर्धो,
ए गीतिनुं नाम, कहे गुणी महद मागधी.

५५३

अधमागधी-लक्षण.

रोळावृत्त.

तृतीय कलानुं माप, मागधी तुल्य गणाये,
आदि कलानो शब्द, विलंबित लये गवाये ;
अर्थ शब्द आदिनो, शब्द बीजाथी जोडी,
द्वितीय कला मध्यम लयमां गाओ भय छोडी.

५५४

દ્વિતીય કલે ગાણા, શબ્દના અર્થ ભાગમાં,
 અવર શબ્દ મેઝવો, રસિક રંગાઈ રાગમાં ;
 તૃતીય કલામાં ગાઓ, રસીકો દ્રુત લયની અવધિ,
 એ ગીતિને ગળો અખિલ ગુણો અર્ધમાગથી.

૧૬૬

સંભાવિતા-લક્ષણ.

રોલાવૃત્ત.

જેહ ગીતિમાં હોય, જેટલા કલ કેળ સ્વા,
 કાચિત શબ્દ સ્વર હોય, રહેલા એની અંદર ;
 કોઈ કોઈ સ્વા વિના, હોય અક્ષર ઉચ્ચરો,
 સંભાવિતા સદૈવ, નમ એનું દ્રઢ ધારો.

૫૬૬

પૃથુલા-લક્ષણ.

રોલાવૃત્ત.

જે ગીતિનો શબ્દ મહી ગુરુ અક્ષર ઓપે,
 કાચિન્ ગુરુને સ્થાન, ઉભય લઘુને આરોપે ;

એમન શુદ્ધ અશુદ્ધ, કલાનું ગાન થાય ઝ્યાં,
પૃથુલા મેદ પ્રસિદ્ધ, પ્યારથી પ્રગટ થાય ત્યાં.

૧૯૭

મદ્રકાદિગીતિ-લક્ષણ.

દોહા.

મનહર મદ્રક પ્રથમ છે, પછી અપરાધનાક પેલ;
હર ધારી હલોળ્ય ને, હલિત પ્રકર્યા લેલ.

૧૯૮

વેણુક અને રશ્મિદ્ર ગળો, કોતર હંદક ધાર ;
ઉત્તમ છે આસારિતા, વર્ધમાનક વિચાર.

૧૯૯

મગ્ગ પછી છે પાણિકા, રસિક ઋવા ધર ચિત્ત ;
શુભ ગાયા. સામાનિ છે, ચારુ ચતુર્દશ ગીત.

૧૯૦



તાલ.

સવૈયા એકત્રીશા.

તલ ધાતુને પ્રતિષ્ઠાર્થમાં, લગાવીએ ઘટ પ્રત્યય ઝ્યાંય,
 ગીત વાદ્ય નૃત્યથી ભરેલો, તાલ શબ્દ ત્યાં સિદ્ધ કરય ;
 લઘુ. દ્રુત. ગુરુ. પ્લુત અક્ષરથી શુભ પરિમિત થયેલી ક્રિયા દેખાય,
 તેથી પરિમિત થએલ પ્રૌતે, કાલ તાલ નામ લેણાય. ૧

ગીત વાદ્ય નૃત્યના પ્રવલ પરિમાણ તળે રચનારો હોય,
 તોજ તેહ કાલને તાલ કહી, પ્રહણ કરે ગુર્ણાઓ સહુ કોય ;
 રમય પ્રકાર તળે એ ઓપે, માર્ગ અને દેશી ને નામ,
 સંગીતના શોહીને સુલપદ, નિલ્ય બને છે જે નથુમ. ૨

તાલપ્રાણ—નામ.

છપ્પય હંદ.

પ્રથમ પ્રાણ છે કાલ, દ્વિતીય વર પ્રાગ માર્ગ ભગ,
 તૃતીય પ્રાણ છે ક્રિયા, સુપ્રાણ ચતુર્થ અંગ ગગ ;
 પંચમ ગ્રહ છે પ્રાણ, પ્રાણ પષ્ટમ જ્ઞાતે વર,
 સપ્તમ પ્રાણ સુ કલા, પ્રાણ અષ્ટમ લય ચિત વર ;

नवम प्राण यति नित्य छे, दशम प्राण प्रस्तार प्रिय,
ए दश प्राणो तालना, हर्ष थकी गुणो धार हिय. ३

काल प्राण.

दोहा.

सुची अप्रथी कमलदल, बीते बीवता काल;
क्षण कहाँ तेने वर्णवे, बहु गुणो बुद्धि विशाल. ४

अष्ट क्षणेथी एक लव, वसु लव काटा थाय;
काटा अष्ट तणो समय, नित्य निमेष गणाय. ५

उत्तम अष्ट निमेषनी, कला एक कहेवाय;
उभय बलना कालथी, भावे झुटी भणाय. ६

जाहिर युग झुटीनो समय, कहे अणु सहु कोय;
द्वय अणु काले एक टुन, द्वय द्रुतथी लघु होय. ७

युग लघुथी गुरु एक छे, त्रय लघु प्लुत परमाण;
दश प्लुतथी पल एक छे, अहनिश उभां आग. ८

संगीत पारिजातानुसार काल विचार.

दोहा.

मात्रा चर तणो समय, लघुकाळ लेहाय;
एक कहो ध्वनि एक कौ, द्वित्रय वेद विहाय. ९

मात्रा अष्ट तणो समय, शुभ गुरुकाळ गणाय;
एक परें ध्वनि एक करौ, तुरंत अष्ट तजाय. १०

द्वय मात्रा दुननी गणो हृदयें धारी हेत;
अन्य काळनो एह संम, समजी व्यो संकेत. ११

अन्य मतानुसार काल विचार.

दोहरा.

मात्रा एक निमेषनो, बाळ कहे गुणी कोप;
एह कला, काष्टा तणो, अहीं उपयोग न होय. १२

शर निमेषनो गीतमां, काल कला कहेवाय;
लघु, गुरु, प्लुन ए क्रम बडे, शोभी रहे सदाय. १३

पांच लघु अक्षर तणो, जे उच्चारण काल;
एक लघु एने गणो, दश लघु गुरु विशाल. १४

लघु अक्षर प्रिय पंचदश, उच्चारणे आा;
करो कल्पना प्लुत तणी, महद तालनुं माप. १५

मार्ग प्राण.

दोहरा.

वेद भेद छे मार्गता, आदि धुा ने चित्र;
वार्तिक, दाक्षिण ए पछी, माती व्यो मम मित्र. १६

मार्ग-कला.

एक मात्रिकानी कला, ध्रुव मारगमां धार ;	
द्वय मात्रा केरी कला चित्र मार्ग मोहार.	१७
चार मात्रिकानी कला, वार्तिक मार्ग ओर ;	
अष्ट मात्रिकानी कला, दक्षिण मार्ग होय.	१८

अन्यमतानुसार-मार्ग.

दोहरा.

दक्षिण. वार्तिक. चित्रने, ध्रुव चतुर्थ कहे कोय ;	
पछी चित्रतर. चित्रतम आंत. चित्रतम होय.	१९

दक्षिण मार्ग-कला.

दोहरा.

ध्रुविका. सर्पिणीं शोभती, कृष्णा. पञ्चिनी पेल ;	
वितर्जिता गर्गी ब्हाल्यी, वर विक्षिप्ता लेख.	२०

प्रबल पताका पछी करे, पतिता अमृत वृष्ट ;
दक्षिण मार्ग दिव्यर, अचल कलाओ अट.

२१

वार्तिक मार्ग-कला.

दोहरा.

आदि ध्रुविका. सर्पिणी, तृतीय पताका धार ;
पतिता सह कहीए कला, वार्तिक मार्गें चार.

२२

चित्र, ध्रुव मार्ग-कला.

चित्र मार्गनां द्वय कला, ध्रुविका पतिता नाव;
ध्रुव मार्गें ध्रुविका कला, नित्य एक नधुरान.

२३

चित्रतर चित्रतम मार्ग-कला.

चित्रतों अर्ध कला, शशि द्रुत तणु प्रमाण;
पा कल चित्रतमें कही, अणु प्रमाण उर भाग.

२४

अन्य मतानुसार.

अर्ध अणु कल दक्षिणे, चतुर्थ भाग प्रमाण;
वार्तिक मार्गें छुर्थी कला, अर्ध अदिशि भाग.

२५

चित्र मार्गमां बल छुट्टी, प्रिय प्रमाण छुट्टी अर्थ;	
चित्रतरे वर्ण कल, ओळख अणु वृत्त्यार्थ.	२६
चित्रतमें अनुवर्ण, वर्णगार्थ कहौ गाय;	
अति चित्रतमें स्वर कला, अणु वर्णगार्थ धार.	२७

क्रिया प्राण.

दोहरा.

कह्या क्रियाना भेद द्वय, प्रथम निःशब्दा नाम ;	
द्वितीया सशब्दा सुखदग्ग नेह सहित नमुगम.	२८
नाम क्रिया निःशब्दतुं, वेद भेद्युता भा ५ ;	
गीत व.द्या नृयतुं, तब तत समाळ.	२९

निःशब्दा-कलानाम.

अदिमां आवाप छे, पछी निष्क्राम निहाळ ;	
वर विक्षेप विचरिने, भव्य प्रवेशक भाळ.	३०

सशब्दा-कलानाम.

सशब्दना भेदो सप्त, ध्रुव. शंका ने ताल ;	
सत्रिपात स्नेहे गगी, मुद उदविमां म्हाळ.	३१

पात-कलाना नामधी, वर चाले व्यवहार ;
ए सहु समज स शब्दनो, कला निःशब्दा धार.

३२

आवाप लक्षण.

दोहरा.

स्वस्त उर्ध्व तल हस्तनी, अंगुलीओने आप;
खंत धरीने खेंचीए, एह भेद आवाप.

३३

निष्क्राम लक्षण.

हस्त उर्ध्व तलनी सरव, अंगुलीओ सुखधाम;
धारी प्रीत प्रसारवी, नौतम ए निष्क्राम.

३४

विक्षेप लक्षण.

राखेलो जमणी तरफ, सरलांगुलीधो शुद्ध;
हस्त उर्ध्व तल फेंकवो, ए विक्षेप विशुद्ध.

३५

प्रवेशक—लक्षण.

राखेलो “विक्षेप” वत, हस्त अग्रस्तल केरी ;
अंगुली आकुंचन करी, लियो प्रवेशक हेरी.

३६

ध्रुव-शम्पा-लक्षण.

चपटीना ध्वनि पूर्वके, हस्तपात ध्रुव नाम ;
दक्षिण भुजनो पात ते, छे शम्पा सुखधाम.

३९

ताल. सन्निपात-लक्षण.

दोहा.

वाम भुजाना पातने, त्वरित उच्चारो ताल ;
उभय हस्तनो पात ते, सन्निपात सुखमल.

३८

अंग—प्राण.

दोहा

अणु. द्रुत तृतीय विरामद्रुन, लघु. विरामलघु नाम ;
गुरु. प्लुत सह छे अंगना, निज भेद नयुगम.

३२

अणु-लक्षण.

दोहा.

अर्ध चंद्र सम चिन्ह छे, चचकारे त्रिय नाम ;
पा मात्रा उत्पत्ति पवन, चंद्र देव सुखधाम.

४०

तेतर सम उच्चार छे अति सूक्ष्म छे घत ;

५ अणुना आकारनी, एको विचारौ गुणी वात.

४१

द्रुत—लक्षण.

दोहा.

शुन्य चिन्ह मात्रा अर्ध, चचकार ते धाय ;

जळी उद्भव देवशिख, गुणीओ गीने गाय.

४२

चक्रली सम उच्चार छे, घात सूक्ष्म सुखरुप ;

द्रुतनुं लक्षण दाखजो, अनैद धरी अनुप.

४३

विराम द्रुत—लक्षण.

शुन्य उपरे स्नेहधी, चडे मात्रा सुवधाम ;

एह चिन्ह अरेखने, नेह धरी नशुयाम.

४४

तिते शब्द चवका मं, त्रय मात्रा सुखरूप ;

उद्भव म रुत वक्षणी, देव कुमार अनुप.

४५

वक्र समान उच्चरने, देड सूक्ष्म छे घत ;

वर विरामद्रुतनुं स्वल्प, तुर्न निहाळो तात.

४६

લઘુ-લક્ષણ.

- લલિત ચિન્હ લીલી કહો, રૂચકારે થેઈ થાય;
 રૂપસિ અગ્નિ થયો, શશિ મન્ના ગુણી માય. ૪૭
- દિય મન્નાનો દેવતા, નીલવંઠ સમ થોલ;
 પૂર્ણ ઘાત લઘુનો પર્ણો, ત્વરિત કરો ગુણી તોલ. ૪૮

વિરામ લઘુ—લક્ષણ.

- લલિત લં. ટે. ની. ઉપરે, માત્ર મનોહર લેલ;
 ઇ. ચિહ્ન અનંતમય, પ્રેમ વધારી પેલ. ૪૯
- ચારુ દિશે રૂચકારમાં નિય ત્થેઈ નામ;
 સયા માત્ર તા અનલ જલ, ઉત્તમ ઉદ્ભવ ઠામ. ૫૦
- દેવ ગુરુ છે દેવતા, કોફિડ સમ ઉ ચાર;
 દોઢ પૂર્ણ શુભ ઘાત છે, ૧ વિરામ લઘુ ચાર. ૫૧

ગુરુ—લક્ષણ.

- વક્ત્ર ચિન્હ “ S ” સમાન છે, થે ર્ઈતિ તત નમ;
 ઉત્તતિ આ તાશયો, દ્વપ માત્રા તથુ મામ. ૫૨

છે શિવ પાર્વતી દેવતા, વાયસ શ્વેલ વિચાર ;
 દ્વય પૂરણ કહ્યો ઘાતને, ગુરુ સ્વરૂપ ડર ધાર. ૫૩

પ્લુત—લક્ષણ.

વક્ર ચિન્હ પર માત્ર છે, ત્રય માત્રાનું પ્રમાણ ;
 યે ઇતિ ત ત ત યે ઈ ઈ ઈ, ઢચકારે ડર અણ. ૫૪

હરિહરે બ્રહ્મા દેવતા, અવનિ ડડ્ડાવ સ્થન ;
 યુક્તુઃ સમ ઉચ્ચારથી, અરો મેદ મ ન. ૫૫

છે ત્રય પૂરણ ઘાત હુમ, લક્ષ રાગને લેખ ;
 પાઃ વધારણ પ્લુત તણું, એ સ્વરૂપ અવોલ. ૫૬

અણુ-નામ.

અણુ અંકુશને ધનુષ છે, કરજ અર્ધદ્રુા નામ;
 અર્ધચંદ્ર, અણુદ્રુા અને, અર્ધ દિન્દુ નગુરામ. ૫૭

દ્રુત નામ.

ઘ્યંજન દ્રુતને શુન્ય ગણ, અર્ધમાત્રિ ને કૂપ;
 સુદૃઢ ઉતર સ્વ-અકાશ છે, વલય બિન્દુ સુલ્લેખ. ૫૮

विरामद्रुत-नाम.

द्रुत नामोना अंतमां, विराम पद वपराय;
विरामद्रुत दविराम कही, सर्वे गुणीजन गाय.

५९

लघु नाम.

लघु मेरु व्यापक सरल, ल शर दंड कहेवाय;
ए नामो आनंदधी, दिश्व विषे वपराय.

६०

विराम लघु नाम.

अखिल नाम लघु अंतमां, वरविराम पद धार;
विरामलघु. ल-विराम सह, नौतम नाम विचार.

६१

गुरु—नाम.

दीर्घ. वक्र. गुरु. पूज्य छे, द्विमात्री. केयूर ;
मातदंक्त ने गोपकल, कंकण. हार. नूपुर.

६२

प्लुत—नाम.

जुंगी. सामञ्ज. दिप्त छे, त्रिमात्रिक. प्लुत. अंग ;
नामोद्भव. तारस्थ कहौ, उरमां धरो उमंग.

६३

ग्रह—प्राण.

ताल तणा आरंभने, ग्रह कहै गुणौ महु कोय ;
सम. अतीत, सु अनागत. वेद त्रिषम सह होय.

६४

सम—लक्षण.

जहां तालने गीतनो, एक संग आरंभ ;
सम वा समपाणि कहौ, ए ग्रहने तनी दंभ.

६५

अतीत—लक्षण.

प्रथम गीत आरंभ करौ, पछी ताल देशय ;
अतीत वा अवपाणि ए, गुणौमां नित्य गणाय.

६६

अनागत—लक्षण.

आदि ताल आरंभ करी, पाछळ गीत गवाय ;
एह अनागत नाम वा, उपरिपाणि कहेवाय.

६७

विषम—लक्षण.

प्रथम गीतके ताल हो, एमां नहों अटकाव ;
वर्णन विषम तणुं करो, भलो वधारी भाव.

६८

जाति—प्राण.

छंद—रोला.

ताल तणा रूपने, जवर गुणीयो कहे जाति,
चारु प्रथम चतुरस्त्र, व्यस ने खंड गगाती ;
मिश्र अने संकीर्ण, पांच भेदो भयहारी,
समनी संगीत सार, बात उर लीयो विचारी.

६९

छप्पय—छंद.

चितहर वर्णो चार, भव्य चतुरस्त्र भणीए ;
व्यस तणा त्रय वर्ण, गुणीना मतधी गणीए,

પાંચ વર્ણનો સ્વંદ, સાતનો મિશ્ર મનોહર;
 છે નવનો સંકીર્ણ, મહદ ગુણીયો ને મુદ્ગર;
 જેમ જાતિના વર્ણ છે, તેમજ માત્રા જાણીય,
 ક્રમથી દ્વિગુણ સદા ગણી, નિચ અંતરમાં આળીયે. ૭૦

દોહા.

છે બ્રાહ્મણ ચતુરસ્ત્ર, ટ્પસ્ત્રને ક્ષત્રી જાણો ;
 શાસ વૈશ્ય છે સ્વંદ, મિશ્રને શુદ્ધ બલાણો. ૭૧

સંકીર્ણ સંકીર્ણ તાલના વર્ણ વિચારો;
 પ્રિય પ્રયોગ અનુસાર, ધરી ધૃતિ ટરમાં ધારો. ૭૨

કલા પ્રાણ—કલા નામ.

દોહરા.

ધ્રુવિકા. સર્પિણી શોભતી, કૃષ્ણા. પદ્મિની ધાર ;
 વિસર્જિતા વર લેખીય, વિક્ષિપ્તા સુ વિચાર. ૭૩

પ્રવલ પતાકા તે પછી, પતિતા ગણો પ્રસિદ્ધ ;
 કર્યા કલાના નામ પે, સહુ ગુણીઓર સિદ્ધ. ૭૪

કલા—લક્ષણ.

શબ્દ સહિત ધ્રુવિકા ગણો, ઢાલે જમગે ઠામ ;
 લેંચાયે તે શાસ છે, સર્પિણી. કૃષ્ણા નામ. ૭૫

जाने नीचे बहार ते, पञ्चिनी. विमर्जिता सु ;
लेचये पोता तरफ, बेगे विक्षिप्ता सु. ७६

उर्ध्व गति करनारने, ज्वर पताका जाण ;
करपातनथी थाय ते, पतिता सय प्रमाण. ७७

लवु मात्रा मांहे सरा, द्रढ करो ध्रुविका जाग ;
गुरु मात्रांमां गर्व तजी, ध्रुविका. पतिता आण. ७८

क्रिया प्रयोग स शब्दमां, लवु मात्रांमां होय ;
ध्रुविका. कृष्णा. सांढणी, कहे रुणीः सहु कोय. ७९

लय-प्राण.

दोहरा.

ताल प्रिया उपरांत जे, वर आवे विश्राम ; ८०
लय कही तेने वर्णवे, निय गुणी नथुराम.

लय-भेद.

दोहरा.

आरे दुः। मध्यम द्वितीय, तृतीय विलंबित नम ;
ललित भेद लयनां कहा, सहु जनने सुखधाम. ८१

मध्यम. द्रुत लयथी द्विगुण, ले विश्रान्ति काल ;
एथी द्विगु गा कालनी, भव्य विलंबित भाळ.

८९

मार्ग प्रतिलय भेद.

छंद-रोला.

दक्षिण मार्गनी मांहे, चारु चिरभाव गणाये,
चित्र मार्गमां क्षिप्रभाव, भावथी भणाये ;
वाल्कि मार्गे मध्यभाव, मुददायक देखो,
मार्ग भेदथी अनंत, भेदो लयना लेखो.

८९

यति प्राण.

दोहरा.

लयना प्रवृत्तिनियमने, गणे यति गुणवान ;
समा. अने स्रोतोगता, पछी गोपुच्छा मान.

८४

पिपीलिका प्रीते कही, महद मृदंगा नाम ;
हर धर अति आनंदथी, नौत्तम यति नयुराम.

८५

समा-लक्षण.

दोहरा.

आदि मध्यने अंतमां, एकज लय ज्यां होय ;
समा यति सुंदर अति, कहे तहां सहु कांय.

८६

प्रथम स्रोतोगता-लक्षण.

दोहरा.

सुचिर. मध्य. द्रुत लय जहां, आदि मध्यने अंत ;
सक्रम होय त्यां प्रथम छे, स्रोतोगता महंत.

८७

द्वितीय स्रोतोगता-लक्षण.

दोहरा.

जहां आदिशी अंत लगी, सु चिर. मध्य लय होय ;
द्वितीय तहां स्रोतोगता, कहे गुणी सहु कांय.

८८

तृतीय स्रोतोगता-लक्षण.

दोहा.

शरुआतधी अंत लगी, मध्य तथा द्रुत ज्यांय ;
तृतीय प्रकार तणी तहां, स्रोतोगता सुहाय.

८९

प्रथम गोपुच्छा-लक्षण.

दोहा.

आदि मध्यने अंतमां, द्रुत. मध्य. चिर लय जाण ;
गोपुच्छानो त्यां प्रथम, मध्य भेद उर आण.

९०

द्वितीय गोपुच्छा लक्षण.

आदिधी ते अंत लगीं, सु द्रुत. मध्य लय लेख ;
गोपुच्छानो त्यां तुरत, द्वितीय भेद तुं देख.

९१

तृतीय गोपुच्छा-लक्षण.

आदि अंत ज्यां होय लय, मध्य. विलंबित नाम.
गोपुच्छानो त्यां तृतीय, नित्य भेद नथुराम.

९२

पिपीलिका लक्षण.

छंद-रोला.

आदि मध्य अंतमां, सु चिर. द्रुत. चिर लय होये,
पिपीलिकानो प्रथम भेद, त्यां कहे सहु कोये ;
आदि मध्य अंतमां मध्य. द्रुत. मध्यम लय छे,
पिपीलिकानो द्वितीय भेद, त्यां आनंदमय छे.

९३

आदि मध्यने अंत, सु चिर. मध्य. चिर लय जाणो ;
पिपीलिकानो तृतीय भेद त्यां उरमां आणो.

मृदंगा-लक्षण.

आदि मध्य अंतमां, सु द्रुत. चिर. द्रुत लय राखो ;
प्रथम मृदंगा भेद, दिव्य द्रष्टिधी दाखो.

९४

आदि मध्य अंतमां, सु द्रुत. मध्य. द्रुत लय शोभे ,
द्वितीय मृदंगा भेद, जोइने दिलडुं लोभे ;
आदि मध्य अंतमां, सु द्रुत मध्य द्रुत लय चारु,
तृतीय मृदंगा भेद, करे दिलनुं दुःख न्यारुं.

९५

पंच भेद यति तणा, धृतिथी उरमां धारी ;
लायक गायक भूल, क्षमा करजो सहु मारी.

प्रस्तार प्राण.

दोहरा.

अणु द्रुत आदिकने जहां, पूर्ण वधारी प्यार ;
लखीए पंक्ति रीतधी, पेखो ए प्रस्तार. ९६

संख्या. नष्ट. उदिष्ट ने, मेरु आदि सहु अंग ;
अन्य स्थळे अवरेखजो, उरमां धरी उमंग. ९७

षट्पितापुत्र-लक्षण.

आदिं प्लुत पछौं एक लघु, गुरु द्वय पछौं लघु धार ;
ए पाछळ प्लुत एक छे, गुणी गण मात्रा बार. ९८

अघोर मुख स्मादहननुं उद्भव स्थान पवित्र ;
क्षत्रि जाति रँग श्याम छे, पेळ षट्पितापुत्र. ९९

संपक्वेष्टाक-लक्षण.

प्लुत आदि पछौं त्रय गुरु, अंत एक प्लुत राख ;
हर इशान मुखथी थयो. द्वादश मात्रा दाख. १००

जाणो जाति क्षत्रिणी, ललित रंग छे लाल;
ए संपकेष्टाक छे, मार्ग ताल सुद्धमाऊ.

१०१

उद्धट-लाक्षण.

त्रय गुरु षड मात्रा सुद्धद, क्षत्रि जाति बहु रंग;
हर तत्पुरुष मुखे धयो, उद्धट धरी उभंग.

१०२

मार्गपंचताल भेद.

प्रथम यथाक्षर एककल, द्वितीय द्विकल कहेनाय;
तृतीय चतुष्कल भेद त्रय, ए धावेना थाय.

१०३

मार्गप्रतिमार्गतालविधि.

शुद्ध स्वरूपे तालने, ध्रुव मारग मां धाए;
धर द्विगुणी मात्रा करी, चित्रमार्ग मोझार.

१०४

चाहे करजे चोगुणी, वार्तिक मार्गे वीर;
अष्ट गुणी दक्षिण पथे, समजी ले धरी धीर.

१०५

ચંચત્પુટ ત્રય ભેદ-લક્ષણ.

યાય યથાક્ષર એકકલ, આઠ કલાનો યાર;	
સોઠ કલા કરો દ્વિકલ, દ્રઢ ચંચત્પુટ ધાર.	૧૦૬
કાલિત કલા બત્રીશનો, ચારુ ચતુષ્કલ યાય;	
એક ગુણી દ્વિગુણી અને, ચોગુણી કલા કાય.	૧૦૭
અન્ય તલનો આ રીતે, સમગ્રી લ્યો સંકેત;	
ભેદ પંચદશ પંચના, પ્રગટે નેહનિકેત.	૧૦૮

દેશી તાલ-લક્ષણ.

અણુ દ્રુત આદિક અંગથી, ધ્રુવ માર્ગે ધરી ધ્યાન ;	
ગળ્યા તાલ ને ગાયકે, એ દેશી અભિધાન.	૧૦૯

દેશી તાલ—માત્રા પ્રમાણ.

લઘુનો એક દ્વય ગુરુ તળી, ત્રય પ્લુતની ઊર આળ ;	
અર્ધ કલા દ્રુતની અચલ, દેશી તાલમાં જાળ.	૧૧૦
દેશી તાલ પ્રહતાં અને, તેતે તજતી વાર ;	
દ્રુત. ગુરુ. પ્લુતનો ત્યાગ કરી, મુલ્ય લઘુને ધાર.	૧૧૧

देशी तालमां द्रुत तणे, स्थानक लघुने राख ;
संगीत वपुर्मां प्राणसम, दिव्य तालने दाख. ११२

परिवर्तन—लक्षण.

चतुर्धांश्च चित्वाह्मी, अथवा अष्टम अंश ;
मार्ग तालनो मोदधी, ग्रहण करी गुणोहंस. ११३

दुःखहर देशी तालमां, प्रगटो वारंवार ;
परिवर्तन पेखो तहां, आनंदेधी पार. ११४

मान—लक्षण.

ताल तणा विश्रामनी, काल क्रियानुं नाम;
मान कही गुणो मानता, नेह सहित नथुराम. ११५

चित्र ताल—लक्षण.

चार अणुं द्रुत विण नहि, अन्य अंग आभास;
चित्र ताल चोतालनो, प्रेमे करे प्रकाश. ११६

એકતાલિ તાલ-લક્ષણ.

અચલ ચારું દ્રુત-ચાર છે, એક તાલિ ઊર ધાર ;

અવર નામ છે પદ્મું, કંટુકાર્ય સુલકાર.

૧૧૭

ચિત્ત હર ઝ્યાં ચોતાલ છે, ઘાસ વિદારણ સેદ ;

કંટુકાર્ય નો કલિત ઇ, માલો બીજો ભેદ.

૧૧૮

દેલો ષટ્ઢવિરામ ઝ્યાં, ષટ્ તાલો સુલરૂપ,

કંટુકાર્યનો ત્યાં કહો, તૃતીય ભેદ ગુર્જોભૂપ.

૧૧૯

આદિ તાલ લક્ષણ.

આદિ તાલમાં સાત લઘુ, સુલદ તાલ છે સાત ;

રાસ તાલ છે પદ્મું, અવર નામ અવદાત.

૧૨૦

લઘુશેખર તાલ લક્ષણ.

લલિત અટ લવિરામ છે, અંદર તાલો અટ ;

લઘુશેખર ૫ લેલોંઈ, નિત્ય કરે દુઃખ નંટ.

૧૨૧

૧. ૦ ૦ ૦ ૦

૨. | | | | | |

૩. | | | | | | | |

करुणाताल लक्षण.

अष्ट गुरुथी उद्भवे, अष्ट तालनं अंग ;
 पाहा करुणाताल ९, उरमा धरी उभंग. १२२

सन्निपात लक्षण.

प्रगट थाय षट् प्लुत थकी, षट् तालनं शरीर ;
 सन्निपात या पिंडमठ, धार नाम धरी धीर. १२३

सर्व ताल-लक्षण.

अणुथी प्लुत लगीं अंग सह, क्रम सह करे प्रकाश,
 सर्वताल त्यां शोभते, सप्त ताल सुकराश. १२४

पंचमः

एक अणु द्रुत द्वय जहां, तेज भरीं त्रय ताल;
 पंचम ताल प्रसिद्ध ९, बोले बुद्धि विशाल. १२५

१. S S S S S S S S
२. S S S S S S S S
३. ० ० ० १ १ S S
४. ० ०

દ્વિતીય તાલ-લક્ષણ.

લઘ્વો પ્રમાણ દ્વય દ્રુત તણું, ચિત્તે ગુણીજન વ્હાય;
દ્વિતીય તાલ દ્વય તાલથી, શોભા ધરે સદાય.

૧૨૬

આદિ તાલ-લક્ષણ.

જ્યાં દ્વય દ્રુત લઘુ એક છે, ત્રય તાલો તે માંદિ;
આદિ તાલ, આનંદભરણ, રહો ગુણો ચિત્ત ચાહો.

૧૨૭

ચતુર્થ તાલ-લક્ષણ.

અણુ ઝમય દ્રુત એકથી, વર ગુણીમાં વપરાય ;
ચારું તાલ ચતુર્થ છે, ત્રય તાલો દેવાય.

૧૨૮

સપ્તમ તાલ-લક્ષણ.

એક અણુ દવિગમ દ્વય, છે ત્રય તાલ અનુવ ;
સપ્તમ તાલ, સુહામણો, રસ ભરનારું રૂપ.

૧૨૯

૧. ૦ ૦
૨. ૦ ૦ ૧
૩. ૦ ૦ ૦
૪. ૦ ૦ ૦

अष्टम ताल-लक्षण.

देख एक दविराम ज्यां, एक अणु लघु एक ;
ए अष्टम त्रय तालमय, समजो सहु सविवेक.

१३०

निःशंकलीला ताल-लक्षण.

प्लुत द्वय. द्वय गुरु. एक लघु, पंच ताल सप्रमाण ;
निःशंकलीला ताल ए, अहनिश उरमां आण.

१३१

चंद्रकला ताल-लक्षण.

त्रय गुरु. त्रय प्लुत एक लघु, सप्त ताल सुख देण ;
चंद्रकला चारु निरख, नित्य दिव्य करौ नेण.

१३२

१. ० ५ ।
२. ३ ३ ३ ३ ।
३. ३ ३ ३ ३ ३ ३ ।

द्वादश तालो दीपता, सुभग वधारण स्नेह;
ताल कुंडनाची कळो, गुणीयोने मुदगेह.

१३९

अर्जुनताल लक्षण.

द्रुत. लघु द्रुत लघु. वाद्वि द्रुत, लघु द्रुत पछी ल विराम;
ए अर्जुन दश ताल दइ, नित्य कहो नथुराम.

१४०

कुल ताल-लक्षण.

द्रुत. लघु. द्रुत. लघु. द्रुत. लघु, त्रय द्रुत लघु, द्रुत चार;
शशि लघु तालो पंच दश, ए कुल ताल विचार.

१४१

रश्मा ताल लक्षण.

आदिमां लघु एक छे, पछी एक दविराम ;
उभय ताल आनंदप्रद, नित्य रश्मा नथुराम.

१४२

१. ०।०।०००।०।

२. ०।०।०।०००।००००।

३. १०

सन्निताल-लक्षण.

त्रय द्रुत शशि लघु द्रुत युगल, द्वय लघु दुःखहरनार ;
सन्निताल शोभाववा, अष्ट ताल उर धार.

१४३

सिंहविक्रम ताल-लक्षण.

त्रय गुरु. लघु. प्लुत. लघु. गुरु, अंते प्लुतने आण ;
सिंहविक्रम सुताल ए, प्रिय वसुताल प्रमाण.

१४४

महा सन्निपात ताल—लक्षण.

त्रय द्रुत द्वय लघु. द्रुत लघु, द्रुत. लघु द्रुत लघु वेद ;
चौद ताल महा सन्निमां, खचित विदारे खेद.

१४५

१. ० ० ० | ० ० | |

२. ५ ५ ५ | ५ | ५ ५

३. ० ० ० | | ० | ० | ० | | |

ગ્રહ તાલ—લક્ષણ.

આદિ ગુરુ પછી ઉભય પ્લુત, ઓપે શશિ ગુરુ અંત ;
વેદ તાલ ગ્રહ તાલમાં, માનો ગુણી મહંત.

૧૪૬

સમ તાલ—લક્ષણ.

દ્વય ગુરુ પછી લઘુ એક છે, ત્રય તાલે સુલકંદ ;
રમજો ૯ સમ તાલને, ડરમાં ધરો આનંદ.

૧૪૭

સંચય તાલ—લક્ષણ.

શશિ દ્રુત લઘુ ત્રય રાખીને, ચારુ દીપો ચોતાલ ;
સંચય તાલ સુહામણો, ખાસ કરો ગુણો લ્યાલ.

૧૪૮

૧. S S S S

૨. S S I

૩. ૦ I I I

सिंहनन्दन ताल लक्षण.

युग गुरु लघु. प्लुत, लघु. गुरु, द्वय द्रुत द्वय गुरु होय ;
 लघु. प्लुत. लघु. प्लुत, गुरु. लघु, कहे लघु पछो सहु कोय. १४९
 अंते चार अशब्द लघु, ताल बीश पर एक ;
 सिंहनन्दन सहृदयने, अपे विभव अनेक. १५०

अष्टतालिका ताल—लक्षण.

अणु. द्रुत. पछो दधिराम. लघु, लघु धिराम. गुरु आण ;
 प्लुत. लघु. अंतिम ताल वसु, अष्ट तालिका जाण. १५१

पृथ्वीकुण्डली ताल—लक्षण.

द्वय गुरु लघु प्लुत. त्रय गुरु, लघु. प्लुत. लघु. गुरु. राख ;
 प्लुत. गुरु. युग लघु. वेद लघु. भला चार द्रुत भाख. १५२

१. ५५ | ३ | ५०० ५५ | ३ | ३ ५ || — | — | T |
 २. ५० ० १. ३ ५ |
 ३. ५५ | ३ ५५ | ३ | ५ ३ ५ || १ १ १ १ ० ० ० ० ||
 ५५ | ३ | ५ | ३ ३ || १ ५ — | — | T |

प्लुत. गुरु, लघु द्वय. त्रय गुरु लघु. प्लुत. उभय द्रुत लघु चहो,
लघु चार अंत अक्षर्य छे, पाताल कुंडली ए कहो. १५८

લઘુ ચાર અંત અશ્વદ્ છે, પાંતાલ કુંડલી ૯ કહો. ૧૫૮

दोहरा.

ओगण चालीश तालथा, शोभीतो सुखधाम ;

पाँताल कुंडली पेखजां, नेह सहित नथुराम. १५९

इन्द्रलोककुण्डली ताल-लक्षण.

दोहरा:

द्वयं लघु. गुरु. लघु. प्लुत पञ्ची, त्रयं गुरु. लघु प्लुत चार ;

लघु. गुरु. प्लुत. त्रय गुरु गर्णा, त्रय प्लुत लघु तर धारः १६०

द्वय प्लुत, द्वय गुरु, लघु करी, द्वय गुरु द्वय लघु देख ;

प्लुत, गुरु द्वय, लघु प्लुत लखी, लघु गुरु, त्रय लघु लेख. १६१

गुरु. लघु वेद. अशब्द धर, ताल वेद पर वेद ;

इन्द्रलोचकुण्डली तणो, भव्य विलोको भेद. १६२

१. || स | ङ्ग स स | ङ्ग | स ङ्ग स स ङ्ग ङ्ग | ङ्ग ङ्ग स
| स स | ङ्ग स स | ङ्ग | स || स (|| ||)

अहिगति ताल लक्षण.

दोहरा.

द्वय लघु. शशि लघु. शशि गुरु, शशि लविराम विचार ;
शशि लघु. शशि द्रुत अहिगति. सप्त ताल सुखकार. १६९

हेमांचल ताल-लक्षण.

द्रुत दवराम. धरी करो, द्रुत पाछल दवराम ;
अंत चार द्रुत ताल वधु, नित्य हेमांचल नाम. १६७

विष्णु ताल-लक्षण.

त्रय लघु. गुरु. त्रय लघु. गुरु, लघु गुरु द्वय द्रुत धार ;
त्रय लघु. द्वय गुरु. लघु गुरु, लघु गुरु शर. सुखकार. १६८

१. || ३ ५ १ १ ०

२. ० ० ० ० ० ० ० ०

३. || १ ५ || १ ५ ५ ५ || १ ५ ५ ५ ५ ५

चोवीश तालो चोपथी, आनंद धारी आप ;
त्रिंशु तालनुं ब्हालथी, महद गुणी ग्रह माप.

१६१.

पक्षिराज ताल-लक्षण.

दुत. लघु. दुत. लघु. दुत. लघु, दुत लघु लक्षे राख ;
पक्षिराजमां ताल वसु, नेह धराने नाख.

१७०

गारु गीत ताल-लक्षण.

त्रय दुत. शशि दविराम धर, गारु गीतमां मित्र ;
वेद ताल दे खेद तर्जो, समजी भेद पावित्र.

१७१

झोंवड ताल-लक्षण.

द्वय लघु. शशि दविराम शुभ, झोंवड ताले जोय ;
बहि ताल दे ब्हालथी, कहे गुणी महु कोय.

१७२

१. ० | ० | ० | ० |

२. ० ० ० ०

३. ॥ ०

नीलझोंबडी ताल-लक्षण.

गुरु शशि. लघु द्वय. लेखने, पूर्ण वधारी प्रीत ;
लोक तालवी शोक हर, नील झोंबडी नित्य.

१७३

चक्र ताल-लक्षण.

प्रथम चार द्रुत शशि लघु. त्रय द्रुत शशि लघु धार ;
द्वय द्रुत. लघु शशि राखने, आनंदवी यार.

१७४

श.शि द्रुत. शशि लघु अंतमां, पूर्ण मार ए प्यारु ;
ताल चतुर्दश चित्त धर, चक्र तालमां चारु.

१७५

त्रिकुंडव ताल—लक्षण.

आदिमां द्रुत चार छे, देख पछी दविराम ;
त्रय द्रुत धरौ दविराम धर, द्वय द्रुत पछौ दविराम.

१७६

१. ५॥

२. ० ० ० ० | ० ० ० | ० ० | ० |

३. ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

द्वितीय शंख ताल—लक्षण.

द्वय द्रुत. पञ्चो दाशराम दे, गुरु प्लुत. गुरु. ल. विराम ;
लघु. द. विराम. सु द्रुत. अणु, नित्य अंत नथुराम. १८२

एकादश तालो अचल, धृति धरो उरमां धार ;
द्वितीय शंखने स्नेहथी, अंतरमाहि उतार. १८३

संयोग ताल—लक्षण.

प्लुत. गुरु. पछौं लविराम लखौं, दे लघु. पर दविराम ;
द्रुत. युग अणु. द्रुत आगळे, देखल कर दविराम. १८४

लघु. लविराम. गुरु गणौ, अते स्तुतनो योग ;
चौद तालधी चळकतो, सुखद ताल संयोग, १८५

त्रिवर्तक ताल—लक्षण.

द्वय लघु. द्वय द्रुत. द्वय लघु. ललित व्रमेथी लेख ;
षड् तालांथी शेभतो, त्वरित त्रिवर्तक देख. १८१

१. ० ० ७ ५ ३ ५ १ | ७ ० ८
२. ३ ५ १ | ७ ० ८ ० ७ ६ | ५ ३
३. || ० ० ||

नारायण ताल—लक्षण.

द्वय द्रुत. लघु. गुरु लघु गुरु. व्रम सह धैर्यं सुख माण ;
षड तालो दइ स्नेहधी, नैल्य नारायण जाण. १८७

द्वितीय विष्णु ताल—लक्षण.

शशि गुरु. लघु युग. प्लुत शशि, स्नेह धरी संभाळ ;
वेद तालना भेदर्या, द्वितीय विष्णु गण ताळ. १८८

गद्य ताल—लक्षण.

युग लघु. प्लुत शशि प्यारधी, गणे सह गुणवान ;
गद्य ताल त्रय तालमय, मोद धराने मान. १८९

नर्तन ताल—लक्षण.

शशि द्रुत. शशि लघु. द्रुत शशि, शशि लविराम विचार ;
नर्तक ताल निभावता, चतुर ताल दे चार. १९०

१. ० ० १ ५ १ ५
२. ५ १ १ ५
३. १ १ ५
४. ० १ ० १

दर्पण ताल—लक्षण.

द्वय द्रुत. शशि गुरु शोभता, दर्पण ताले देख ;
त्रिविधि ताप हरनार त्रय, ललित ताल तुं लेख.

१९१

मन्मथताल लक्षण.

शशि लघु. द्वय द्रुत शशि लघु, युग गुरु. अंदर धार ;
सुखप्रद षड् तालो भयो, मन्मथताल विचार.

१९२

रति ताल लक्षण.

द्वय लघु. द्वय गुरु धारजो, चोख्खा चारज ताल ;
रसिक गणो रति ताल ए, धारी ब्हाल विशाल.

१९३

सिंह ताल लक्षण.

एक लघु. आगळ धरी, त्रय द्रुत. अंते आण ;
सिंहताल सुखमाल ए, चार ताल ज्यां जाण.

१९४

वीरविक्रम ताल लक्षण.

शशि लघु. द्वय द्रुत. शशि गुरु, शोभा धरे सदाय ;
वीरविक्रम विचारजे, वेद ताल वपराय.

१९५

रंगताल लक्षण.

आदि चार द्रुत ओपता, अंते गुरु अनुप ;
पंचताल परखी जुओ, रंग तालतुं रूप.

१९६

१. ००५ २. १००१५५ ३. ११५५
४. १००० ५. १००५ ६. ००००५

શ્રીરંગતાલ લક્ષણ.

દ્વપ લઘુ. શાશી ગુરુ. શાશી લઘુ. પ્લુત શાશી ઝપાં પેલાય ;
સુભગ તાલ શ્રીરંગમાં, શર તાલે સુલ યાય. ૧૧૭

પ્રત્યંગતાલ લક્ષણ.

ત્રપ ગુરુ. દ્વપ લઘુ રાહજે, ડરમાં ધરી ડમંગ ;
શર તાલેથી શોભતો, પરલ તાલ પ્રત્યંગ. ૧૧૮

ચતુરસ્ત્રતાલ લક્ષણ.

શાશી ગુરુ. શાશી લઘુ. પ્લુત શાશી, જોતાં નિરલો ઝપાંય ;
ચાર તાલ ચતુરસ્ત્ર ૧, ત્રય તાલો તેમાંય. ૧૧૯

ત્રિભિન્નતાલ લક્ષણ.

પેલો લઘુ. ગુરુ. પ્લુત જહાં, છે ત્રિભિન્ન શુભ લાંય ;
વન્દિ તાલથી વિશ્વમાં, વિધવિધ જે વલણાય. ૨૦૦

હંસનુંતાલ લક્ષણ.

શાશી લઘુ શાશી પ્લુત. દ્રુત દ્વપ, પાઠલ પ્લુત છે સિદ્ધ ;
હર્ષભરણ ૧ હંસનું, પંચ તાલ સુ પ્રસિદ્ધ. ૨૦૧

તુરંગલીલાતાલ લક્ષણ.

શાશી દ્રુત. શાશી દલિરામ ધરી, દ્વપ દ્રુત. આળ અમેદ ;
ગળ તુરંગ લીલા ત્વરિત, વર તાલો દહ વેદ. ૨૦૨

૧. | | ૬ | ૬ ૨. ૬ ૬ ૬ | | ૩. ૬ | ૬ ૪. | ૬ ૬
૫. | ૬ ૦ ૦ ૬ ૬. ૦ ૦ ૦ ૦

शरभलीला ताल लक्षण.

द्वय लघु. पछौं द्रुत चार दे, द्वय लघु धर तर्जो कष्ट ;
सुभग शरभलीला समन, आषी तालो अष्ट.

२०३

कंदर्प ताल लक्षण.

द्वय द्रुत. शशि लघु. युग गुरु, आनंदेयी अर्प ;
सुखप्रद शर तालो दर्ई, कहे ताल कंदर्प.

२०४

वर्णभिन्न ताल लक्षण.

द्वय द्रुत. शशि लघु, शशि गुरु, वर्णभिन्नां भाळ ;
वेद तालना भेदने, स्नेह धरी संभाळ.

२०५

कोकिलाप्रिय ताल-लक्षण.

शशि प्लुत. शशि लघु. प्लुत शशि, बाह्ने ताल विख्यात ;
एह कोकिलाप्रिय अनुप, भावे संमनो आत.

२०६

द्वितीयै निःशंकलीला ताल-लक्षण.

युग प्लुत. युग गुरु अचल छे, वेद ताल वखणाय ;
ए निःशंकलीला द्वितीय, गुणोने मते गणाय.

२०७

जयताल-लक्षण.

लघु. गुरु. युग लघु. द्रुत युगल, शशि प्लुत. शोभे उपाय ;
जाणो ए जयताल छे, सत ताल सुखदाय.

२०८

१. ॥००००॥ २. ००१५५ ३. ००१५
४. ३१३ ५. ३३५५ ६. १५१००३

पूयताल-लक्षण.

गुरु प्लुत. द्वय द्रुत. गुरु. लघु, अंते प्लुतने आण ;
सप्त ताल शोभे सदा, पूयताल ए जाण.

२०९

द्वितीय रतिताल-लक्षण.

एक लघु. गुरु त्रय गणो, दर्ई ताल वर वेद ;
द्वितीये एह रतिताल छे, खचित हरे उरखेद.

२१०

विष्णुमत रतिताल-लक्षण.

प्रथम चार द्रुत. शशि लघु, द्वय द्रुत. शशि गुरु सिद्ध ;
विष्णुमत रतिताल ए, अष्ट ताल सु प्रसिद्ध.

२११

चच्चरी ताल-लक्षण.

द्वय द्रुत. शशि दविराम छे, भव्य त्रिताल भणाय ;
चार चच्चरी ताल ए, गुणौगणमांदि गणाय.

२१२

कंकाल ताल-लक्षण.

शशि लघु. द्वय गुरु. शशि लघु, भलो विचारो भेद ;
कञ्जित ताल कंकाल ए, वर तालो ज्यां वेद.

२१३

मल्ल ताल-लक्षण.

चार लघु पर्छी द्रुत शशि, दुःखहर शशि दविराम ;
मल्लतालमां ताल षट्, नित्य गणो नधुराम.

२१४

१. ५३००५३ २. १५५५ ३. ००००१००५
४. ००० ५. १५५१ ६. १११००

रंगाभरण ताल-लक्षण.

द्वय गुरु. द्वय लघु. प्लुत शशि, स्नेहे दे शर ताल ;
गौरवयुत गुणीये गण्यो, रंगाभरण विशाल.

२१५

जयमंगल ताल-लक्षण.

प्रथम बन्धि लघु पेखौने, अंत धरो द्रुत एक ;
जयमंगल मांही जुओ, वेद ताल सविवेक.

२१६

विजयानंद ताल-लक्षण.

द्वय लघु. त्रय गुरु. राचता, द्रढ शर तालो धार ;
विजयानंद विवेकधी, डरमां निस उतार.

२१७

राजविद्याधर ताल-लक्षण.

शशि लघु. शशि द्रुत सुखभरण, शशि दविराम सुहाय ;
रसिक राजविद्याधर. त्रय तालो तेमांय.

२१८

अभंग ताल-लक्षण.

आदिमां लघु एक गण, आणौ एक प्लुत अंत ;
ए अभंगमां ताल युग, समजे सद्गु गुणवंत.

२१९

रायवंक ताल-लक्षण.

शशि गुरु. शशि लघु. शशि गुरु. युग द्रुत अंते होय ;
रायवंक राखो रुदे, पंच तालमां प्रोय.

२२०

१. ५५॥३ २. ॥१० ३. ॥५५५ ४. ॥००
५. ॥३ ६. ५५५००

प्रतापशेखर ताल-लक्षण.

प्लुत. द्रुत. पडौं दविराम धरौं, प्रतापशेखर पेख ;
ए अंदर आनंदथी, ललित ताल त्रय लेख.

२२१

वसंत ताल-लक्षण.

बन्दि लघु प्रगटी प्रथम, आणो त्रय गुरु अंत ;
षट् तालोधी शोभतो, विभवी ताल वसंत.

२२२

गजझंपक ताल-लक्षण.

गुरु. द्वय द्रुत. दविराम लखी, धारण करजे धीर ;
गजझंपक ए गण गुणी, वेद तालमय वीर.

२२३

चतुर्मुख ताल लक्षण.

शाशि लघु. शाशि गुरु. शाशि लघु. शाशि प्लुत. अंत विशाल ;
चारु चतुर्मुख ताल दे, वेद ताल धरौं ब्हाल.

२२४

मदनताल-लक्षण.

द्वय द्रुत. शाशि गुरु शोभता, मदनताल मोझार ;
बन्दि ताल ब्हाले दर्ई, धर आनंद अपार.

२२५

रमण ताल-लक्षण.

शाशि गुरु. शाशि द्रुत. शाशि लघु, रमणतालमां राख ;
अग्नि ताल आनंदप्रद, सहु गुणौं पुरे साख.

२२६

१. ३०० २. ॥१५५५ ३. ५०००
४. १५१३ ५. ००५ ६. ५०१

तार ताल-लक्षण.

शशि द्रुत. शशि दविराम पछी, युग लघु दे आनंद ;
वेद तालना भेद सह, तार ताल सुखकंद.

२२७

पार्वतीलोचन ताल-लक्षण.

त्रय गुरु. पछी लविराम. प्लुत, द्वय गुरु द्वय द्रुत ज्वाही;
ताल अखंडित खंड छे, पार्वतीलोचन माहीं.

२२८

मृगांक ताल-लक्षण.

शशि दविराम. सुद्रुत शशि, अंते शशि लघु अंक ;
वान्हि ताल दइ बहलथी, मानो ताल मृगांक.

२२९

राजमार्तंड ताल-लक्षण.

शशि गुरु. शशि लघु. द्रुत शशि, अग्रि ताल अखंड ;
सहु गुणोओ स्नेहे कहे, रसिक राज मार्तंड.

२३०

कलाध्वनि ताल—लक्षण.

द्वय लघु. शशि गुरु. सुखद धर, शशि लघु. शशि प्लुत अंत ;
कहेजो ताल कलाध्वनि, शर तालो शोभंत.

२३१

सरस्वतिकंठाभरण ताल—लक्षण.

द्वय गुरु. द्वय लघु. द्रुत युगल, पट ताले सुख याय ;
सरस्वतिकंठाभरण. कलित ताल कहेवाय.

२३२

१. ० ० ॥ २. ५ ५ ५ ५ ५ ५ ० ० ३. ० ० ॥
४. ५ १ ० ५. ॥ ५ १ ५ ३ ६. ५ ५ १ १ ० ०

द्वंद्व ताल—लक्षण.

द्वय लघु. द्वय गुरु. शशि प्लुत सुंदर ज्यांय ;
सप्त ताल शान्तिभरण, द्वंद्व ताल छे त्यांय. २३३

चित्रपुटताल—लक्षण.

द्वय लघु. द्वय द्रुत. शशि लघु, शशि प्लुत. राखो संग ;
चारु चित्रपुट ताल पट, गण गुणी धरी उमंग. २३४

गौरीताल—लक्षण.

प्रमाण पंच लघु तणुं. अवर न एके अंग ;
गौरीताल गणो गुणी, शर तालो दइ संग. २३५

सारसताल—लक्षण.

त्रय द्रुत. आदिमां अचल, द्वय लघु अंते होय ;
प्रगट पंच तालो प्रबल, कहे सारस सहु कोय. २३६

स्कंदताल—लक्षण.

गुरु. लघु. गुरु. द्वय द्रुत. लखी, द्वय गुरु अंते आप ;
सप्त तालथी शोभतुं, स्कंदतालनुं माप. २३७

उत्सवताल—लक्षण.

प्रथम शशि लघु शोभतो, युग प्लुत अंत विलोक ;
उर धर उत्सवताल ए, लेखी तालो लोक. २३८

१. || ५५ || ३ २. || ० ० || ३ ३. || || ||
४. ० ० ० || ५. ५ ५ ० ० ५ ५ ६. | ३ ३

भग्नताल-लक्षण.

चार द्रुतो चाहे धरो, युग लघु. पछी लविराम ;
भग्नताल भयहरण प, सत ताल सुखधाम.

२३९

विलोकितताल-लक्षण.

शशि गुरु. द्वय द्रुत. प्लुत शशि, मनहर मुदनी माल ;
चार ताल दइ चित्त धर, त्वरित विलोकितताल.

२४०

पद्माताल-लक्षण.

दोहा.

युग लघु. शशि गुरु. शशि लघु, पद्माताल पिढाण ;
वेद तालना भेदेने, जाहिर जुगतें बाण.

२४१

रंगप्रदीपताल लक्षण.

दोहा.

द्वय गुरु. शशि लघु. शशि गुरु. शशि प्लुत. धार समीप ;
पंच ताल दइ प्रगट गण, रसप्रद रंगप्रदीप.

२४२

सुदर्शनताल लक्षण.

दोहा.

सत्वर षट द्रुत आदि धरी, भंते धर गुरु एक ;
तालसुदर्शन ताल मुनि, समजो सहित विवेक.

२४३

१. ००००॥ २. ५००३ ३. ॥५॥
४. ५५१५३ ५. ००००००५

मुदेवत्सताल लक्षण.

दोहा

शाशि द्रुत. शाशि दबिराम छे, अंत अग्नि लघु लेख ;
मुदेवत्स शान्तिभरण, पंच ताल दइ पेख.

२४४ /

राजताल लक्षण.

दोहा.

लघु. प्लुत. द्वय द्रुत. गुरु लघु, ललित अंत प्लुत लेख ;
राजताल मुनि ताल दइ, आनंदे अवरेख.

२४५

तृतीय रतिताल लक्षण.

दोहा.

शाशि द्रुत. द्वय लघु. द्रुत त्रये, शाशि लघु शोभावान ;
त्वरित तृतीय रतितालमां, मुनि तालेने मान.

२४६

त्रिवर्तताल लक्षण.

दोहा.

युग अणु. शाशि दबिराम धरौ, कर त्रये ताल प्रकाश ;
तालत्रिवर्त कहो तमे, हृदये धरी हुँस्लास.

२४७

१. ० ० ॥ ॥ २. १ ३ ० ० ५ १ ३
३. ० ॥ १ ० ० ० ॥ ४. ० ० ०

અમંગતાલ લક્ષણ.

દોહા.

દ્વય દ્રુત. લઘુ. લવિરામ લઘ્વો, ધર લઘુ ધરી અમંગ ;
પંચ તાલ દઈ પેલ્લને, ઉત્તમ તાલ અમંગ.

૨૪૮

શંપકતાલ લક્ષણ.

દોહા.

લઘ્વો એક લવિરામ તું, અમય લઘ્વે ધર અંત ;
અગ્નિ તાલ દઈ ધર ઊરે, શંપકતાલ મહંત.

૨૪૯

કમલાતાલ લક્ષણ.

દોહા.

ગુરુ. લઘુ દ્રુત દાવિરમ દે, લઘુ. ગુરુ. અંત અમૂલ્ય ;
કમલાતાલ કહો ગુણી, પટ તાલો સમ તુલ્ય.

૨૫૦

ઉત્સાહતાલ લક્ષણ.

દોહા.

શાશી પ્લુત. શાશી ગુરુ. શાશી લઘ્વે. રસ ભરનારો રાહ ;
અગ્નિ તાલ ઓપે અચલ, ઇજ તાલઉત્સાહ.

૨૫૧

વ્રજમંગલાતાલ લક્ષણ.

દોહા.

લેખ પ્રથમ લવિરામ. દ્રુત, લઘુ વિરામ દ્રુત. ધર ;
યુગ લઘુ. પટ તાલો સુભગ, એ વ્રજમંગલ યર.

૨૫૨

૧. ૦ ૦ ૧ ૧ ૧ ૨. ૧ ૧ ૧ ૩. ૬ ૧ ૦ ૦ ૧ ૬ ૪. ૩ ૬ ૧

૫. ૧ ૦ ૧ ૦ ૧ ૧

विक्रमताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. दविराम. लघु. लली, लघु विराम. लघु. धार ;
प्रगट पंच तालो दई, विक्रमताल विचार.

२५३

मधुरताल लक्षण.

दोहा.

त्रय दविराम पछी तुरत, द्वय द्रुत. शशी लघु. राख ;
दर्शन ताल दई करी, नित्य मधुर मधु चाल ;

२५४

निर्मलताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. द्वय द्रुत. प्रथम धर्ष, द्वय लविराम विलोक ;
शशी लघु. तालो सप्त छे, नित्य निर्मल मन रोक.

२५५

भीम ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय द्रुत. शशी लविराम. पछी, शशी लव. शशी लविराम ;
द्वय लघु. मुनि तालो महद, निरख भीम नथुराम.

२५६

१. ० ० १ १ १

२. ० ० ० ० ० १

३. १ १ ० ० १ १ १

४. ० ० १ १ १ १ १

कामोदताल लक्षण.

दोहा.

लघु आदि लविराम. लघु. द्वय द्रुत. शशी लविराम ;
द्वय लघु. तालो सप्त शुभ, कहे कामोद मुदाम.

२९७

चंद्रशेखरताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. लघु. पछी लविराम द्रुत; लघु विराम. लघु त्रय ;
चारु चंद्रशेखर महीं, दिव्य ताल मुनि देव.

२९८

ऊर्माण ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. द्रुत. लविराम; द्रुत, लघु विराम. लघु आण ;
सप्त तालधी शोभनो, अष्टप ताल ऊर्माण.

२९२

कुंतल ताल लक्षण.

दोहा.

लघु. द्रुत पछी लविराम छे, द्रुत लविराम विशाल ;
द्वय लघु. तालो सप्त दइ, कहने कुंतल ताल.

२९०

क्रीडा ताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. दविराम. पछी लघु. द्वय दविराम धराय ;
शशी लघु. षट तालो सहित, क्रीडा ताल गणाय.

२६१

१. ०।०००॥ २. ०।०००॥
३. ॥००००॥ ४. ॥००००॥ ५. ००००॥

तिलक ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. द्रुत. दविराम धरी. द्वय लघु अंते आण ;
षट् तालो सौंदर्यमय, प्यार तिलक पिछाण.

२६२

विजय ताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. लघु. द्रुत. लघु देखौने. द्रुत विराम दिल धार ;
अंत उभय लघु. ताल मुनि, व्हाऊँ विजय विचार.

२६३

वज्रताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत द्वय. त्रय दविराम छे, वज्र तालमां धीर ;
पंच ताल प्रीतिभरण, निल्य ताल धरी धीर.

२६४

द्वितीय विजय ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. शशी गुरु. द्वय लघु. शर तालो सुखदाय ;
संगीतज्ञातामां सरस, द्वितीयविजय बखणाय.

२६५

४. ॥ ० ० ॥ ५. ० ० ॥ ० ॥
१. ० ० ० ० ० २. ॥ ५ ॥

प्रथम ताल लक्षण.

दोहा.

शशि गुरु. शशि द्रुत. प्लुत शशि, जाहिर शोभे उयांय ;
अग्नि ताल ओपे जहां, त्वरित प्रथम कहे लांय.

२६६

चक्र ताल लक्षण.

दोहा.

प्रथम लघु त्रय लेखने, शशि गुरु शोभावंत ;
वेद तालना भेदथी, मानो चक्र महंत.

२६७

धनजय ताल लक्षण.

दोहा.

शशि द्रुत. शशि लघु. शशि गुरु, शशि प्लुत राजे रोज ;
चार ताल मु धनजय, कहे लात्री मन मोज.

२६८

विराम ताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. दाविराम. लघु. द्रुत. लघु. अंते लविराम ;
सत्वर षट तालो दर्ई, ब्हालै कहे विराम.

२६९

सालग ताल लक्षण.

दोहा.

शशि द्रुत. लघु शशि कान्हि द्रुत, लख शशि लघु बडभाग ;
षट तालो सालग समज, उरमां धरी अनुराग.

२७०

१. ५०३ २. ॥१५ ३. ०१५३
४. ००१०१ ५. ०१०००१

सारस ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय द्रुत. द्वय गुरु. वेद लघु. वसु ताले वंखणाय ;
सारस ताल सुहामणो, गुणीमां नित्य गणाय.

२७१

कील ताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. लघु. द्वय द्रुत. द्वय लघु, षट ताले सुखदाय ;
जनमनोरंजन स्तेज ए, कीलताल कहेवाय.

२७२

पंडिताल लक्षण.

दोहा.

एकज ध्रुत. विण अवर नहीं, षट अंगोनो संग ;
पंडितालमां ताल शशि, समनो सहित उमंग.

२७३

रवि ताल लक्षण.

दोहा.

द्वय गुरु. शशि लघु. द्वय गुरु. चार लघु चित्त धार ;
नव तालेना नियमथी, वर रविताल विचार.

२७४

१. ० ० ५ ५ | | | | २. ० १ ० ० | | ३. ३

४. ५ ५ | ५ ५ | | | |

देहा.

धर विचारमां ताल शर, नेह सहित नथुराग.

३७६

दोहा.

સુભગ તાલ શ્રીમંડમાં, વર વસુ તાલ વચ્ચાળ.

200

देहा.

सप्त तालथीं सुख करे, रंगमंठ रसरूप.

२३७

दीक्षा.

शुभ पण्मंठ विरजतो, अष्ट ताल्थी यार.

२७८

बोहा.

गुणों करवा जय गीतमां, जाहिर जयप्रिय जाण.

२७९

2. 11100 3. 11000055
3. 5005001 4. 5511(1111) 5. 151

गीर्वाणताल लक्षण.

दोहा.

लघु. गुरु. लघु. प्लुत. गुरु. लखी, वर शर ताल वखाण ;
सुखदायक संगीतमां, गुणो गणने गीर्वाण. २८०

कमलताल-लक्षण.

दोहा.

शशि लघु. द्वय द्रुत. द्वय लघु, द्वय द्रुत. त्रय लघु. होय ;
दश तालोधी दीपतो, कमल कहे सह कोय. २८१

द्वितीयचित्रताल लक्षण.

दोहा.

द्वय द्रुत, शशि प्लुत. द्रुत शशि, लख कम सह धरी धीर ;
चार ताल दे चित्रमां, अहनिश बनी अधीर. २८२

तारप्रतिताल-लक्षण.

दोहा.

द्वय द्रुत. द्वय लघु. दीपता, भव्य मोद भरनार ;
गणो तारप्रतिताल ए, चारु ताल दइ चार. २८३

विशालताल लक्षण.

दोहा.

द्वय द्रुत शशि लघु. उभय द्रुत, उभय लघु अवरोख ;
वर विशालमां ताल मुनि, लक्षे धारी लेख. २८४

१. | ५ | ३ ५ २. | ० ० || ० ० || १ १

३. ० ० ३ ० ४. ० ० || ५. ० ० | ० ० ||

कल्याणताल लक्षण.

दोहा.

शशि गुरु. युग लघु राखीने, लख अशब्द लघु वेद ;
कहौ मुनि ताल कल्याणमां, भलो समजने भेद.

२८५

वल्लभताल लक्षण.

दोहा.

शशि गुरु. शशि लघु. शशि गुरु. वल्लभमां वपरार्य ;
अमिताल आप्या धकी, सह गुणोने सुख थाप.

२८६

वर्णताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. द्वय द्रुत. शशि लघु. द्वय द्रुत लखी सुख माण ;
सत ताली सुद्ध गुणो, प्रीते वर्ण प्रमाण.

२८७

पूनर्भूताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. शशि गुरु. लखी प्रथम, घर लघु वेद अशब्द ;
ताल पूनर्भू पेख ए, सत तालने शब्द.

२८८

मुद्रितताल लक्षण.

दोहा.

शशि गुरु. द्वय लघु. शशि गुरु, घर अशब्द लघु वेद ;
अष्ट ताली ओपतो, भलो मुमुद्रित भेद.

२८९

१. ५॥(॥॥॥) २. ५॥५ ३. ॥००॥००
४. ॥५(॥॥॥) ५. ५॥५(॥॥॥)

करालताल लक्षणः

दोहा.

शशि लघु. युग गुरु. युग लघु, शशि गुरु. अंते होष ;

षड तालोथी शोभने, कहे कराल सह कोष.

२९०

द्वितीय श्रीरंगताल लक्षणः

दोहा.

द्वय लघु. शशि गुरु. शशि लघु, शशि प्लुत. शशि लघु संग ;

षड तालो शोभाभरण, समिक ताल श्रीरंग.

२९१

गंभीरताल लक्षणः

दोहा.

शशि गुरु. आदि शोभने, शशि प्लुत अंते राख ;

गुणी ताल गंभीर ए, द्वय तालोथी दाख.

२९२

भिन्नताल लक्षणः

दोहा.

त्रय द्रुत. लघु. द्रुत. लघु द्रुत, द्वय लघु. तालो भक्ति ;

भिन्न तालता भेदनी, जाणो जाहिर जुक्ति.

२९३

कलींगताल लक्षणः

दोहा.

प्रथम धरी शशि द्रुत सुभग, द्वय लघु अंते देख ;

कोडे ताल कलींगमां, ललित ताल त्रय देख.

२९४

१. | ५ ५ | ५ २. | ५ ५ | ३. ५ ३

४. ० ० ० | ० ० ० ॥ ५. ० ॥

पंचघातताल लक्षण.

दोहा.

द्वय लघु. द्वय द्रुत. शशि लघु. प्रसिद्ध तालो पंच ;

पंचघात ९ ताळ छे, पेखो त्यागी प्रपंच.

२९१

प्रेमताल लक्षण.

दोहा.

आदि द्रुत. लघु. द्रुत लघी, जाहिर लघु. द्रुत जाण ;

प्रेम ताल प्रीतिभरण, शर तालो मुखखाण.

२९६

सत्यताल लक्षण.

दोहा.

शशि लघु. शशि द्रुत. शशि लघु. शशि द्रुत. शशि लघु अंत ;

पंच तालमय पिंडधी, मानो सत्य महंत.

३१७

प्रियताल लक्षण.

दोहा.

आदि शशि लघु शोभतो, शशि द्रुत. शशि लघु. शुद्ध ;

अग्नि ताल आनंदभरण, ९ प्रिय तालविशुद्ध.

३२८

वारिमंठताल लक्षण.

दोहा

लघु. गुरु. लघु. गुरु. लघु गुरु, षड तालो मुखशाय ;

बहालभरण ९ विश्वमां, वारिमंठ वल्लगाय.

३९९

१. | ० ० | २. ० | ० | ० ३. | ० | ० |

४. | ० |

५. | १ | १ | १ | १ |

संकीर्णताल लक्षण.

दोहा.

लघु द्रुत द्वय. लघु द्रुत उभय, लघु. द्रुत. लघु. द्रुत. दाख ;
लघु. द्रुत युग. लघु. द्रुत युगल, लघु. द्रुत. लघु. लखी राख.
द्वय द्रुत धरोने अंतमां, लख अशब्द लघु चार ;
मगट ताल पञ्चीश दइ, वर संकीर्ण विचार. ३००

रूपकताल-लक्षण.

दोहा.

शशि द्रुत आदि शोभतो, शशि लघु अंते आण ;
उभय ताल आनंदमय, जाहिर रूपक जाण. ३०१

द्वितीय झंपकताल-लक्षण.

दोहा.

द्रुत. दारिणम. पछी लघु, अग्नि ताल अगरेख ;
ताल द्वितीय झंपक तुलत, ललित कालथी लेख. ३०२

त्रिपुटताल-लक्षण.

दोहा.

सुखप्रद शशि दारिणम छे, द्वय द्रुत अंते धार ;
त्रिपुट ताल त्रय तालथी, धारी ग्हाल विचार. ३०३

१. | ०० | ०० | ० | ० | ०० | ०० | ० | ०० (| | | |)

२. ० | ३. ० ० | ४. ० ० ०

अष्टतालीताल लक्षण.

दोहा.

शशि लघु प्रथम सुहामणो, द्वय द्रुत. शशि लघु अंत ;

अष्टतालौमां उर धरो, चार ताल धरो खंत.

३०४

एकतालीताल-लक्षण.

दोहा.

अवरेखो लघु एक विण, जहां पड अंग अभाव ;

एकतालौमां ताल शशि, भणो बधारी भाव.

३०५

मादिरिफताल-लक्षण-

दोहा.

त्रय गुरु. त्रय लघु. शशि गुरु, त्रय लघु. द्वय गुरु. धार ;

द्वय लघु. द्वय गुरु. शशि लघु, गुरु शशि. लघु शशि यार.

गुरु शशि. लघु शशि. द्वय गुरु, शशि लघु अंत पवित्र ;

चार चौबीस ताल दइ, मादिरिफ गण मित्र.

३०६

नादिरिफताल-लक्षण.

दोहा.

त्रय लघु. पछौ गुरु चार छे, त्रय लघु. द्वय गुरु. देख ;

द्वय लघु. द्वय गुरु. लघु. गुरु, लघु. गुरु. लघुने लेख.

उभय गुरु. लघु अंत लखी, बेगे पाम विराम ;

चित्तहर चौबीस तालमय, नादिरिफ नथुराम.

३०७

१. | ०. ० | २. | ३. SSS||S||SS||SS|S|S|S|S|

४. |||SSSS|||SS||SS|S|S|SS|

भादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

गुरु. लघु द्वय. त्रय गुरु. लखो, चार लघु. गुरु द्वय ;
द्वय लघु. द्वय गुरु, लघु गुरु. लघु गुरु लघु. लखो लेय.
एना पछो गुरु उमय शुभ, छे लघु शशि हुन्छदई ;
चोर्वोश ताले चित्त धरो, भादिरिप्फ वहे भाइ. ३०८

यादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

लघु. गुरु शर. त्रय लघु. गुरु, चार लघु गुरु अक्ष ;
लघु. गुरु. लघु. गुरु. लघु लखो, द्वय गुरु. लघु गण दक्ष.
चोर्वोश ताले चित्त धरो, पूर्ण वधारण प्रांत ;
सुखप्रद सहु गुणोने बने, यादिरिप्फनी रीत. ३०९

सादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

पुग लघु. ध्रुति गुरु. त्रय लघु. गुरु. लघु त्रय. तं जाण ;
त्रय गुरु. लघु गुरु. लघु. गुरु. लघु. द्वय गुरु. लघु आण.
तंत तनी ताले दोयो, चोर्वोश समजी चित्त ;
सादिरिप्फ सुखकर गणे, समजनार संगीत. ३१०

१. S || S S S || || S S || S S | S | S S |

२. | S S S S S || S || || S S | S | S S |

३. | S S S S || S || || S S S | S | S | S S |

रादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

गुरु. लघु. श्रुति गुरु. त्रय लघु, गुरु. लघु त्रय, धर ध्यान ;
द्वय गुरु, द्वय लघु. गुरु. लघु, गुरु. लघु. युग गुरु मान. ३११
अंत लघु. आनंदद, चोबोश तालो चारु ;
रोज करे छे रसिकनुं, रादिरिप्फ दुख न्यारुँ. ३१२

जादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

लघु. गुरु. लघु. गुरु त्रय पछी, त्रय लघु. गुरु. लखौवाळ. ;
त्रय लघु. द्वय गुरु. द्वय लघु. द्वय गुरु. लघु. भल भाळ. ३१३

दोहा.

त्रय गुरु. लघु. ते पाछळे, चोबोश ताल प्रमाण ;
आनंददायक ताल ए, जादिरिप्फ तुं जाण, ३१४

तादिरिप्फताल-लक्षण.

दोहा.

द्वय गुरु. लघु. त्रय गुरु. ललित, त्रय लघु. गुरु. चित्त धार ;
त्रय लघु. द्वय गुरु. द्वय लघु. द्वय गुरु. लघु. गुरु. यार.
लघु. गुरु. लघु छे अंतमां, चित्तधर चोबोश ताल ;
तादिरिप्फ ए ताल छे, विचार गुणो धरो व्हाल. ३१५

१. S | S S S S | | S | | S S | | S | S | S |
२. | S | S S S | | S | | S S | | S S | S S S |
३. S S | S S S | | S | | S S | | S S | S | S |

दतिताल-लक्षण.

दोहा.

त्रय लघु. त्रय द्रुत. त्रय गुरु, त्रय प्लुत. लघु. द्रुत आण ;
गुरु. प्लुत. लघु. लख दंतिमां, ताल सप्त दश जाण. ३१.६

महाव्याघ्रताल लक्षण.

दोहा.

द्वय प्लुत. द्वय गुरु. द्वय लघु. गुरु प्लुत. लघु लखौ राख ;
महाव्याघ्रमां ताल नव, दिव्य द्राष्टियी दाख. ३१.७

सूर्यताल-लक्षण.

दोहा.

युग अणु. द्रुत अणु. आदि धर, द्रुत विराम अणु लेख ;
लघु अणु. पछौ लविराम अणु, गुरु अणु. प्लुत लघु पेख. ३१.८
गुरु. प्लुत. अंते आणौ कर, षोडश तालथी स्नेह ;
सूर्यताल बनतो सदा, सह गुणौने सुखगेह, ३१.९

चंद्रताल लक्षण.

दोहा.

द्रुत. अणु. द्रुत. दविराम, द्रुत, लघु. द्रुत. पछौ लविराम ;
द्रुत. गुरु. द्रुत. प्लुत. चंद्रमां, बार ताल नथुराम. ३२.०

१. ॥ ० ० ० ५ ५ ५ ३ ३ ३ ॥ ० ५ ३ ॥
२. ३ ३ ५ ५ ॥ ५ ३ ३ ॥
३. ० ० ० ० ॥ ० ० ५ ३ ३ ३ ३
४. ० ० ० ० ॥ ० ० ५ ० ३

મંગલતાલ લક્ષણ.

दोहा.

द्रुत विराम. अणु. आदि छे, द्रुत विराम. द्रुत दाख ;
 द्रुत विराम. लघु. लेखीने, द्रुत विराम. भल भाख. ३२१

लघु विराम. दशराम गुरु, द्रुत विराम प्लुत. मान ;
द्वादश ताले दुःखहरण, भंगल ताल महान. ३२२

बुधताल लक्षण.

देहा.

लघु. अणु. लघु. द्रुत. लघु लखी, द्रुत विराम लघु लेख ;
लघु विराम. लघु गुरु धरी, लघु प्लुत अंते देय. ३२३

बुद्धिप्रद बुधतालना, विबुधो करे वखाण ;
दाखो द्वादश तालनुं, धारी प्रीत प्रमाण.

बृहस्पतिताल लक्षण.

देहा.

लघु विराम. अणु आदि धरौ, लघु विराम. द्रुत पेख ;
लघु विराम. दविराम. पछी, लघु विराम. लघु लेख. ३२८

लघु विराम. गुरु, लखौ करी, लघु विराम प्लुत. धार ;
भावे बृहस्पतितालमां, बुध दे तालो बार. ३२६

१. ० ५ ० ० ० | ० १ ० ५ ३
२. १ | ० | ० | १ | ५ | ५
३. १ ५ १ . १ ० १ १ १ ५ ३

शुक्रताल लक्षण.

दाहा.

गुरु. अणु. गुरु. द्रुत. गुरु. लखी, द्रुत विराम गुरु होय ;
 लघु. गुरु. पछी लविराम. छे, गुरु प्लुत कहे सहु कोय. ३२७
 सर्व प्रकारे शोभतो, शुक्रताल सुखरूप ;
 आनंदे आपे गुणी, द्वादश ताल अनुप. ३२८

शनिश्चरताल लक्षण.

दाहा.

प्लुत अणु. प्लुत द्रुत प्लुत पछी, द्रुत विराम. प्लुत. मान ;
 लघु. प्लुत. पछी लविराम, धरौ, प्लुत. गुरु. पेख महान. ३२९
 दे छे द्वादश ताल शुभ, रसिक गुणाजिन रोज ;
 सुभग शनिश्चर ताल प, महद वधारण मोज. ३३०

राहुताल लक्षण.

दाहा.

प्लुत. अणु. गुरु. अणु. आगळे, लघु विराम. अणु. लेख,
 लघु अणु. पछी दविराम दे, अणु. द्रुत. अणु. अवरेख. ३३१
 राहुताल रसप्रद अति, उरे भरे आनंद ;
 द्वादश ताली दे गुणी, सहु स्थलमां सुखकंद. ३३२

१. ५ ५ ० ५ ० ५ ० ५ ० ५ ०

२. ३ ३ ० ३ ० ३ ० ३ ० ३ ०

३. ३ ५ ० ३ ० ३ ० ३ ० ३ ०

त्रय तापोहर ताल ज्यां, जाहिर चौबीश जाण ;
प्रेमभरण हानिहरण, पुष्पवाण सुखखाण.

३३८

प्रतापशेखरताल लक्षण.

दोहा.

शाशि प्लुत. द्वय द्रुत दीपता, दे अंते दविराम ;
प्रतापशेखर तालमां, श्रुति तालो सुखनाम.

३३९

द्वितीयसमताल लक्षण.

युग प्लुत. शाशि लघु. युगल द्रुत, युग लघु. द्वय द्रुत लेख ;
शाशि दविरामर्थो द्वितीयसम, प्रिय दश तालो पेख.

३४०

रंगद्योतताल लक्षण.

दोहा.

त्रय गुरु. शाशि लघु. प्लुत शाशि, अहानिश आवे अंत ;
प्रगट पंच ताले भयो, रंगद्योत रसवंत.

३४१



१. ३००० २. ३३१००॥१००० ३. ३३३३

સંગીત પારિજાતાનુસાર રાગ લક્ષણ. સોરઠા.

સ્વરરચના સુલધામ, રંજન કરે ત્રિલોકો જે ;

નિલય એહ નથુરામ, રાગ નામ રાગે ધરે.

૧

મતંગાચાર્યમતાનુસાર રાગ લક્ષણ. સોરઠા.

નિજ સહુ ભેદે નિલય, સ્વર ધ્વનિ યુક્ત સદા કરે ;

ચોપે રંજન ચિત્ત, રસ ભરનારો રાગ એ.

૨

સોમનાથાચાર્યમતાનુસાર ગીતિભેદ. દોહા.

તાલ અને સ્વર સંગ, મેલે ધ્વનિ સુપ્રસિદ્ધ ય્યાં ;

શોભિતો સર્વાંગ, રસિક ઉદ્ભવે રાગ ય્યાં.

૩

સંગીત રત્નાકરાનુસાર ગીતિભેદ. દોહા.

શુદ્ધા. મિકા. ગૌડી અને, વઠ્ઠી વેસરા નામ ;

સમજો ય્યો સાધારણી, નિલય ભેદ નથુરામ.

૪

શુદ્ધા-લક્ષણ. દોહા.

સીધા સ્વર સહુ રાગના, આનંદે ઉચ્ચરાય ;

વધ્વપટ વિળ મનહરણ સ્વર, જુક્તિવંધ રહે ય્યાંય.

૫

स्वल्प कंप शोभा अति, कलित कर्णप्रिय होय ;
शुद्धा गीति स्नेहथी, कहे गुणी सहु कोय.

६

भिन्ना-लक्षण.

दोहा.

हरवोच्चारण, स्वरतणुं, करे विषम स्वर गाइ ;
मधुर कंप मनने हरे, ए भिन्ना गण भाइ.

७

गौडी-लक्षण.

सम स्वर उच्चारण सरल, मंद्र, मध्यमे तार ;
ए त्रय स्थाने कंप अति, स्थिति अखंड सुखकार.
सदैव श्रुतिने शांतिप्रद, चतुरो चित्ते व्हाय ;
पारिचित जनपद गौडमां, गुणोओ गौडी गाय.

८

९

गौडी-ओहाटी-लक्षण.

मृदु उच्चारण स्वर तणुं, क्रम सह त्वरित कराय ;
द्रुतः द्रुततर स्वर वेग युत, आवे वारंवार.
स्वर हकार ओकारना, अति वेगे उचराय ;
गानासनमहीं गुणो कहें, व्यति लागेल जणाय.
अति गंभीर अवाजने, कंप मनोहर होय ;
ए गौडी ओहाटी कहें, गाय गुणी सहु कोय.

१०

११

१२

वेसरा-लक्षण.

दोहा.

द्रुत. स्वर वेगे रागना, बधा जहां बोलाय ;
चतुर्वर्णयुत चारु अति, वर वेसरा वदाय.

१३

साधारणी लक्षण.

दोहा.

चारे चित्तहर गीतिना, आवे लक्षण ज्वांय ;
अभिनव शोभा उदभवे, साधारणी गणाय. १४

सोरठा.

ए गीति अनुरूप, राग नाम रागें धरे ;
शोभे पंच स्वरूप, अखिल रागना अवनिमां. १५

दोहा.

शुद्धादिक स्वर गीतियो, कलित नित्य कहेवाय ;
ताल गीतियो गानमां, मागध्यादि मनाय. १६
दुर्गाचार्य तणे भें, शुद्धादिक पड थाय ;
वेद भरत.याष्टिक बहनि, शार्दूल शशि ग्रहों गाय. १७

भावभट्टमतानुसार रागभेद.

रोळावृत.

छे आदि संपूर्ण, पछी पाडव सुखदाता,
ओडव एना पछी, गणे संगीतगुणज्ञाता ;
पूरणओडव अने, भेद पूरणपाडव भण,
ओडवपूरण कही, गुणी पाडवपूरण गण. १८

पाडवओडव सुखद, सदा संगीते शोभे,
ओडवपाडव थकी, लक्ष गुणोंनां मन लोभे ;
भावभट्ट आचार्य, तणो मत उत्तम ए छे,
महद गुणी मोदथी, सार सहु समजी ले छे. १९

सारंगदेवमतानुसार राग-भेद.

छंद-शैली.

ग्राम राग. उपराग राग भाषा भावें भण,
वळी विभाषा राग, राग अन्तरभाषा गण ;
गणी राग रागांग, राग भाषांग कलित कर,
राग क्रियांग. उपांग राग, गुणी उर अंदर धर. २०

ग्राम राग-लक्षण.

सोसठा.

उद्भव पाभ्यो होय, पड्ज सुमध्यम ग्रामधी ;
संबंध जाभ्यो होय, अष्टादश जातिं थकी. २१
होये न्यारो नित्य, भाषा आदि रागधी ;
चाह वधारी चित्त, ग्राम राग गुणीओ कहे. २२

उपराग लक्षण.

सोसठा.

जातिथो लह भाग, अवर रीतिप उद्भव्यो ;
ए उत्तम उपराग, ग्राम समीपी सर्वदा. २३

भाषा राग लक्षण.

दोहा.

ग्राम राग आलापनो, रच्यो प्रकार शुभ रीत ;
भयहर भाषा रागने, गाय गुणी धरी प्रीत. २४

विभाषा राग लक्षण.

दोहा.

भाषा राग तगो अखिल, आरंभी आलाप ;
गाय विभाषा रागने, गुणी प्रजाळवा पाप.

२८

अन्तर भाषाराग लक्षण.

दोहा.

राग विभाषानो करी, आलाप सुचित्त चोर ;
अन्तर भाषा रागने, गाय गुणी शिरमोर.

२९

रागांग राग लक्षण.

ग्राम रागनी छांय ग्रही, एथी रहे असंग ;
मुनि मतंग ए रागने, कहे राग रागांग.

२७

भाषांग राग लक्षण.

दोहा.

छांया भाषा रागनी, ग्रहण करी रहे दूर ;
भलो राग भाषांग ए, भल भावे भरपूर.

२८

क्रियांगराग लक्षण.

दोहा.

जे सुणतां प्रगटे उरे, वेगे विविध निहार ;
कहे छे राग क्रियांग ए, वर गुणी करी विचार.

२९

उपांगराग लक्षण.

दोहा.

छांवा शुभ उपरागनी, ग्रही सशय गवाय ;
अहनिश राग उपांग प, चतुरो चित्तमां व्हाय.

३०

नवराग भेद संख्या.

दोहा.

त्रीश भेद छे ग्रामना, नव उपराग निहाळ ;
वीश भेद भाषातणा, वीश विभाषा भाळ.

३१

अन्तर भाषाना गणो, चार भेद धरी चाह ;
आठ भेद रागांगना, गणावता गुणीनाह.

३२

एकादश भाषांगना, क्रियांगना छे वार ;
आनंदभरण उपांगना, श्रुतिथी त्रय उर धार.

३३

शत उपर छे सप्त दश, भव्य भेद मुखकार ;
प सहु मार्गी मानवा, वर मुनि तणे विचार.

३४

शुद्धादिकपंचगीति राग भेद.

सौरठा.

शुद्धाना छे शुद्ध. भिन्न राग भिन्नातणा ;
गौडी गौड विशुद्ध, वेसर गातां वेसरा.

३५

साधारणिथी सफ, साधारण रागो सरस ;
उरमां धारो आप, रग नाम रागी सह.

३६

दोहा.

सप्त राग शुद्धातणा, भिन्ना पंच प्रमाण ;	
त्रय रागो गौडीतणा, अंतरमां गुणी आण.	३७
अष्ट वेसराना अचल, साधारणिना सप्त ;	
ए रागो त्रीशे सुणी, सदा करो श्रुति तृत.	३८

शुद्धराग नाम.

दोहा.

पड्ज ग्राममां पड्जने, कैशिक, मध्यम जाण ;	
शुद्ध साधारित शुद्धना, वेद भेद उर आण.	३९
पंचम. मध्यम. पाडवें. शुद्ध. कैशिक सुखरूप ;	
मध्यम ग्रामे राग त्रय, अहनिश शुद्ध अनुप.	४०

भिन्न राग नाम.

दोहा.

काशिक. मध्यम कालित छे, भिन्न पड्ज पछी भाळ ;	
पड्ज ग्राममां भिन्न द्वय, स्नेह घरी संभाळ,	४१
तान आदि कैशिक पछी, पंचम भिन्न प्रमाण ;	
मध्यम ग्रामे भिन्न त्रय, अहनिश उरमां आण.	४२

गौडराग-नाम.

दोहा.

पड्ज ग्राममां गौडने, मध्यम कैशिक होय ;	
कैशिक गौड सु मध्यम, कहे गौड सहु कोय.	४३

વેસર રાગ નામ.

પટ્ટજ ગ્રામમાં ટક્કને, વેસર પાડવ ધાર ;	
સુલદ ગર્જો સૌવીર કર, ત્રય વેસરથી પ્યાર.	૪૪
મધ્યમ ગ્રામે વોટ શુભ, માલવ કૌશિક માન ;	
માલવ પંચમ મહદ ત્રય, વેસર તળા વિધાન.	૪૫
ઉભય ગ્રામમાં ઉભય ગણ, વેસર રાગ અમોલ ;	
કૌશિક ટક્ક અને દ્વિતીય, હૃદયહારી હિન્દોલ.	૪૬

સાધારણરાગ નામ.

દોહા.

પટ્ટજ ગ્રામમાં શોભતા, ત્રય સાધારણ સાર ;	
સુંદર શક ભસ્મ્રાણ પૈંચ, રસિક રૂપ સાધાર.	૪૭
મધ્યમ ગ્રામે માનજો, ગુર્જો પંચમ ગાંધાર ;	
કૌશિક પટ્ટજ સુહામણો, પેલો ધારી પ્યાર.	૪૮
ઉભય ગ્રામમાં કકુભ છે, સાધારણ ૯ સાત ;	
આનંદે અવોસ્થોં, અનુપ ત્રિશ અવદાંત.	૪૯
ઉભય ગ્રામની જાતિથી, પ્રેમ સહિત પ્રગટાય ;	
૯થી આ રાગો આલિલ, ગ્રામ રાગ કહેવાય.	૫૦

યાદિક્રમતાનુસારમુખ્ય ઉપરાગ ભેદ.

દોહા.

અષ્ટાદશ પટ્ટજાદિથી, લલિતોદ્ભવ લેખાય ;	
હોય સમીપી ગ્રામનો, ૯ ઉપરાગ ગણાય.	૫૧

શોભે આદિ શકતિલક, 'સુ' ટક્ક સૈધવ ઢાલ ;	
પ્રવલ કોકિલા પંચમે, રેવગુપ્ત ડર રાલ.	૧૨
મલો ભાવનાપંચમે, પંચમ પાડવ સિદ્ધ ;	
નિરલ નાગગાન્ધારને, પંચમ નાગ પ્રસિદ્ધ.	૧૩

યાષ્ટિકમતાનુસારગૌણ ઉપરાગ ભેદ.

દોહા.

સુલદ પ્રથમ શ્રીરાગ છે, નટ વંગાલ મહાન ;	
વંગાલી ને ભાસ છે, મધ્યમ પાડવ માન.	૧૪
રક્તહંસ પછી રસિક છે, કોલહહાસ સુ રૂપ ;	
પ્રસવ અને ખૈરવ ધ્વનિ, યેઘ રાગ મુદ્દ રૂપ.	૧૫
સોમ રાગ. કામોદને, કામોદી દ્રઢ ધાર ;	
ડર અમ્ત્ર પંચમ અને, પરી કંદર્પ ડતાર.	૧૬
દુઃખહર છે દેશાલય વર, કૌશિક. કુકુભ કલિત ;	
નટ નારાયણ લક્ષ્માં, છે ઉપરાગ લલિત.	૧૭

ભાષા રાગ ભેદ

દોહા.

સહુ પહેલાં સૌવીર છે, કુકુભ. ટક્ક દિલ ધાર ;	
પંચમ. ભિન્નપંચમ અને, ટક્ક કૌશિક ગણ યાર.	૧૮
હિતમંદિર હિંદોલ પછી, ચોટ સુ માલવ લેલ ;	
કૌશિક. ગંધાર પંચમે, ભિન્ન પહૂજ દ્રગ દેલ.	૧૯
વેસર પાડવ સમર્પી ગુણી, માલવ પંચમ ગાય ;	
પંચમ પાડવ પંચદશ, ભાષા રાગ મળાય.	૨૦

दोहा.

ग्राम राग षड उद्भवे, भाषा राग तमाम ;
मुनि मतंग मतमां प्रगट, नित्य एह नथुराम. ६१.

ग्राम राग द्वादश मळी, प्रगटे भाषा राग ;
नेह सहित नथुराम ए, कहे कइयप बडभाग. ६२

प्रगटे भाषा रागने, ग्राम राग मळी चार ;
शार्दूल ए सावित करे, पूर्ण वधारी प्यार. ६३

अन्य सकल आचार्यमतानुसार. भिन्न भिन्न रागोना
भिन्न भिन्न भाषा. विभाषा अन्तर भाषा राग.

दोहा.

सुभग राग सौवीरना, चार चार धरी चाह ;
भाषा राग भणे सदा, नेह भरी मुनिनाह. ६४

यथाक्रमे एनां अमल, उल्लेखुं अभिधान ;
वेग मध्यमा विहित छे, प्रथम प्रमोदनिधान. ६५

सरस द्वितीय साधारिता, गांधारी गुणरूप ;
चतुर सहित सौवीर ए, भणी गया मुनिभूप. ६६

ककुभ रागना पण कहुं, स्नेह धरी षट नाम ;
भाषा रागे भणी गया, संगीत मतना श्याम. ६७

पछी रंगती पेखीए, खचित मधुरी सुदखाण ;
शकमिश्रा छष्टी कही, हरे निरंतर हाण. ६८

ककुभ रागना त्रय कखा, विमल विभाषा राग ;
भोगवर्धन भण प्रथम, ललित जोइने लाग. ६९

ए पछी गण आभिरिका, विबुधो करे वखाण ;	
मोद वधारण मधुकरी, जाहिर त्रीजे जाण.	७०
एज रागनो एक छे, अंतरभाषाराग ;	
संज्ञा शालिवाहान, दूर करे दिल्लाम.	७१
त्रवणा रागना तेजभर, भाषा रागें भेद ;	
एकबीश आचार्य सहु, उचरे नित्य अखेद.	७२

रोळावृत.

टैक त्रवणा छे प्रथम, द्वितीय वैरंजी देखो, !	
मध्यमग्राभा मुदे, ते पछी तृतीय लेखो ;	
देहा दुखहरनार, पंचम मालववेसरी,	
छे छडे छेवाटी, सैन्यवी सप्तम सुखसर.	७३
अष्टम कोलाहला, भावथी सर्व भणे छे,	
प्रिय पंचमलक्षिता, पछी गुणी लोक गणे छे ;	
सौराष्ट्री. पंचमी. वेगरंजी पछी ब्हाले,	
गणजे नित गांधारपंचमी राग रसाले.	७४
मंगलकर मालवी, तानवल्लिता पाछळ,	
ललिताने लेखजो, बुद्धिनुं अजमावी बळ ;	
रसमय रविचन्द्रिका, ते पछी ताना कहोए,	
ब्हालथी वाहेरिका, तुरत गणतीमां ग्रहोए.	७५
निर्मळ दोह्या नाम, बीशमे विनोदभर छे,	
एकबीशमे स्थले, वेसरीसंज्ञा वर छे ;	

એજ રાગના ચાર, વિભાષા રાગ વિચારો,
આદિમાહિ દેવારવાંધિની હૃદયે ધારો. ૭૬

આન્ધ્રી છે એ પછી, ગુર્જરી જાહિર ગર્જોએ,
લ્યારવાદ ભાવની, ભાવ ધારીને મર્જોએ ;
છે દશ ભાષારાગ રાગ પંચમના રસપ્રદ,
પ્રથમ કૈશિકી પછી, ત્રાવળી દે મુદ અનહદ. ૭૭

તાંબોદ્રવા તૃતીય, આમીરી એ પછી ઇત્તમ,
પંચમ સ્થાને પુનિત, ગુર્જરી દૂર કરે ગમ ;
ષષ્ટમનું સૈન્ધવી, નામ સહુ કોઈ કહે છે,
દાક્ષિણાત્યા સ્થાન, સદા સતમે પ્રહે છે. ૭૮

આન્ધ્રી છે અષ્ટમે, નવમ માંગલી સુનિર્મલ,
દશમ ભાવની દિવ્ય, લહે સ્થિતિ ગાયકને ગલ ;
ઉભય વિભાષારાગ, રાગ પંચમના રાજે,
મસ્માની મયહર, અંધાલિકા નેહ નિવાજે. ૭૯

હરિગીત.

બઢી ચાર ભાષારાગ પંચમના કહે મુનિ માનિતા ;
એ યુદ્ધધૈવતભૂષિતા ને મિત્રધૈવતભૂષિતા,
વારાટીં વરદાયક વિશાલા શ્રવણને સુલ્લસામ છે,
એના વિભાષા રાગ કેરું, કૈશિકી શુભ નામ છે. ૮૦

છે ઉમય ભાષા રાગ શક વિળ ટક્કૈશિક રાગના,
હે મોદ માલવો, મિન્નવાલિતા સુળો શ્રવણ બહુભાગના ;

एनो विभाषा राग एकज, द्राविडी हुं:खहरण छे,
सुनवा निरंतर सुझना आतुर अतिशय श्रवण छे. ८१

मुद बाग भाषा राग, नव हिन्दोलना हेते गणो,
अभिधान वेसरी, चूतमंजरी भाव धारिने भणो ;
सुखदाइ ते पछी पइज मध्यम, मधुरी मुदभर मानजो,
पछी भिन्नपौराली भणी, गौडी सुणी सुखने सजो. ८२

छे विदित मालववेसरी गायक तणा समुदायमां,
दे छे दवावी अन्यने छेवाटो निजनी छांयमां ;
प्रिय पिंजरीनुं नाम ते पछी, गाय आचार्यवली,
ऋषि कहे भाषाराग वोट तणो मनोहर मांगली, ८३

दोहा.

मालवकौशिक रागना, भाषाराग अनुप ;
नाम त्रयोदश तेहना, सांभळजो सुखरूप. ८४

बंगाली ने मांगली, हर्षपुरी दे हर्ष ;
मालववेसरी, खंजिनी, अतिशय ले उत्कर्ष. ८५

गुर्जरी ने गौडी तणुं, गुणधी मेळवो ज्ञान ;
पौराली शुद्धा पछी, मालवरूपा मान. ८६

अर्धवेसरी, सैन्धवी, भलुं करावे भान ;
आभीरीनुं प पछी, अचल गणो अभिधान.

सवैया-एकत्रीशा.

मालवकौशिक राग तणा, ऋषियो द्वय कहे विभाषा राग,
कांबोजी, देवारवधिनी जाणो, बुद्धिवडे बडभाग ;

छे एकज गांधार पंचमे भाषा राग भणाएलो,
गांधारी अभिधान धारोने विनोद आपेछे व्हेलो. ८७

भिन्नषड्जना भेद सप्त दश भाषा रागे सर्व भणे,
आदि माहि गांधारवल्ली पछो कछेलो ने स्वरवल्ली गणे ;
निपादिनी त्रवणा. सु मध्यमा, शुद्धा सुन्न लही समजी,
दाक्षिणात्या, पुलंदिका पछो, भणो तुंबुरा गर्व तजी. ८८

सुखद षड्ज भाषा, कालिंदी. ललिता ते पाछळ लेखो,
क्रमथी श्रीकण्टिका, बैंगाली, गान्धारी. सैन्धवो देखो ;
चार विभाषा राग चार ए, भिन्नषड्जना रसवाळा,
पौराली पछो बने मालवी, कालिंदी सुदनी माळा. ८९

दोष हरे देवारवाहिनी, जो गायक श्रद्धाधी गाय,
वैसरपाडव राग तणा, द्वय भुवने भाषा राग भणाय ;
बाह्य तेमज बाह्यपाडवा निर्मळ उभय तणां छे नाम,
गातां गायकनां मंडलने, आपे आनंद आठे याम. ९०

उभय विभाषा राग एहना, सुखद पार्वती. श्रीकण्ठी,
जेतुं श्रवण सदा करवाथी, व्याधि सकल जाये वंठी ;
मालव पंचम राग तणा त्रय, भाषा राग गणो भावे,
वेगवती पछो मय्य भाविनी, विभाविनी मुद वरसावे. ९१

तानोद्धवा सु तान रागनो, भाषा राग तमाम कहे ;
पोता शुभ पंचम पाडवना भाषा रागें गादो ग्रहे,
रेवगुप्ति रागमां धाय, भाषा रागनीं गणना भारी,
विदित विभाषा राग पल्लवी, रेवगुप्तिनो भयहारी. ९२

રેવગુપ્તિના રાજે છે ત્રય, અંતર ભાષા રાગ અનુપ,
મધ્ય માસવલિતા, કિરણાવલ્લી, શંકાવલિતા શ્રેય સ્વરૂપ ;
પલ્લુર્વો આદિ ચાર રાગ એ, સ્વતંત્ર ઉપજ્યા છે આપે ;
અન્ય કોઈ આચાર્ય વઠ્ઠી એ રીતે નિજમતને સ્થાપે. ૯૩

રાગ વિભાષા અંતર ભાષા રેવગુપ્તિના જે જે છે,
તેમાં એ ચોરની ગણના સદૈવ લુપ્તપર્ણુ લે છે ;
માયા તેમ વિભાષા સાથે, અંતર ભાષા રાગ મળે,
બને એક શત' વીશ બરાબર બોલે સારંગ દેવ વઠે. ૯૪

વેદ ભેદ ભાષારાગોના મુનિ મતંગ પ્રગટે ધર્મ પ્યાર,
પ્રથમ મુખ્ય ભાષા ને લેલો, સ્વરભાષા પછી સુલનો સાર ;
દિવ્ય દેશભાષા પછી આવે, ગણતીમાં ઉપભાષા રાગ,
લક્ષણ એનાં લઘી વતાવું અંતરમાં ધારી અનુરાગ. ૯૫

પ્જાદિક સ્વર સાથે જેમાં, આવે નહિ ગૌડાદિક દેશ,
ભાષા રાગ. મુખ્ય એ મળવો, વિનોદ આપે નિત્ય વિશેષ ;
પ્જાદિક સ્વર એક એકના ઉભયતળાં આવે અભિધાન,
આવેલા સ્વર અધિક પ્રકાશે, એ સ્વરભાષા રાગ મહાન. ૯૬

જે ગાતાં આવે ગુણવંતા ગૌડાદિક દેશોનું નામ,
દેશરીતિઅનુસાર ગવાયે, રાગ દેશ ભાષા નથુરામ ;
ઉપર કહેલા ત્રયથી ન્યારો, અથવા મિશ્ર ત્રયેથી હોય,
એ ઉપભાષા રાગ રસીલો, સ્નેહે ગુર્ણો ગાયે સહુ કોય. ૯૭

દોહા.

મુનિ મતંગ મતમાં કહ્યા, મુખ્યાદિક જે નામ ;
અવર નામ એનાં કહે, નિત્ય યાષ્ટિક નથુરામ. ૯૮

પ્રથમ મૂલભાષા પછી, સંકીરણ સુલધામ ;	
દુઃસ્વહર ભાષાદેશ છે છાયા ભાષાનામ.	૯૯
ભાષા રાગો વીશમાં, મુખ્ય છે ભાષા રાગ ;	
અન્ય ચતુર્દશ દેશના, રાગ સુળો વડ ભાગ.	૧૦૦
હોયે રાગ સ્વર નામથી, તે સ્વર ભાષા રાગ ;	
દેશ નામના દેશ કહો, ઊરમાં ધરી અનુરાગ.	૧૦૧
દેશ અને સ્વર નામ વિળ, હોયે રાગો જેહ ;	
૫ ઉપભાષા રાગ છે, ગુણીઓને સુલગેહે.	૧૦૨
શુદ્ધા. આભીરી અને, રંગતો રસનો ઘાગ ;	
માલવ વેસરી ત્રય સહિત, મુખ્ય છ ભાષા રાગ.	૧૦૩

સોરઠા.

૧. એક નામના રાગ, અધિક નજરથી ન્યાલતાં ;	
૨. કરો શંકાનો લ્યાગ, નિલ્ય રૂપ ન્યારાં ગળો .	૧૦૪

પ્રાચીન રાગાંગ રાગ નામ.

રોઝાવૃત.

પ્રથમ શંકરાભરણ, પછી ઘંટારવ ગળીય,	
હંસક. દીપક. રીતિ. લાટિ. ભવેથી મળીય ;	
પૂર્ણાટિકા પ્રસિદ્ધ, પલ્લવી મહદ મોદધર,	
નટ કટ કરનાર, અટ રાગાંગ રાગ વર.	૧૦૫

પ્રાચીન ભાષાંગ રાગ નામ.

ગંભીરી, વેહારી, સ્વશિક, ઉત્પલી અનુપમ,
મોછી. નાદાંતરી હરે, નિલોત્પલો ઊરભગ ;

તરંગિણી. ગાંધાર ગતિ, વૈરંજ્યા. છાયા,
एकादश भाषांग राग पूर्वे कहेवाया.

૧૦૬

પ્રાચીન ક્રિયાંગ રાગ.

સ્વભાવક્રો, ભાવક્રો, શિવક્રો. મરુકક્રો છે,
त्रिनेत्रक्री कुमुदक्री, अनुक्री ओजक्री છે ;
इन्द्रक्री. नागक्री. धन्यक्री. विषायक्री वर,
द्वादश रागक्रियांग, धृतिथी धर उर अंदर.

૧૦૭

પ્રાચીન ઉપાંગ રાગ નામ.

દોહા.

પ્રિય પહેલો પૂર્ણાટ છે, દેસ પછી દેવાલ ;
गुरुंजिका सह राग त्रय, नित्य उपांग निहाल.

૧૦૮

અર્વાચીન રાગાંગ રાગ નામ.

દોહા.

મધ્યમાદિ. માલશ્રો છે, તોડીને બંગાલ ;
भैरव. वराटि. गुर्जरी, गौड वसंत निहाल.

૧૦૯

કોલાહલ, ધન્યાશ્રી પછો, દેશી ને દેશાસ ;
अर्वाचीन रागांगना, राग त्रयोदश दाख.

૧૧૦

અર્વાચીન ભાષાંગ રાગ નામ.

દોહા.

ભૂપાલી. આશાવરી, વેલાવલો વર નામ ;
छे आडीकामोदिका. नागध्वनि नथुराम.

૧૧૧

પ્રથમ મંજરીના પછી, શોભે શુદ્ધ વરાટિ ; વંગાલીની પાછળે, નૌત્તમ નટકર્ણાટિ.	૧૧૨
અર્વાચીન ભાષાંગના, નિરલો એ નવ રાગ ; ગાયે જેને ગર્વ તર્જો, વહુ ગુર્ણોએ વડ ભાગ.	૧૧૩

અર્વાચીન ક્રિયાંગ રાગ નામ.

રામકલી. ને ગૌડકલો. દેવકલી દુઃખહારી ; એ ત્રય રાગ ક્રિયાંગને સ્થો અર્વાચીન ધારી.	૧૧૪
---	-----

અર્વાચીન ઉપાંગરાગ નામ.

દોહા.

કૌંતલિ દ્રાવિડો. સૈન્ધવી. સ્થિર ગણ સ્થાનવરાટિ ; હૃતસ્વરવરાટિ હૃદય ધરો, પેલ પ્રતાપવરાટિ.	૧૧૫
છેડે છાંયા તોડોને, ગળજે માલવ ગૌડ ; ગુર્ણો મહારાષ્ટ્રી ગુર્જરી, કથજે ધારી કોડ.	૧૧૬
શુભ સૌરાષ્ટ્રી ગુર્જરી, દક્ષિણ ગુર્જરી દેલ ; સ્તંભતીર્થિકા, મુંછિકા. દ્રાવિડો ગુર્જરી લેલ.	૧૧૭
છે છાંયા. વેલાવલો, ભૈરવો ને મેહારી ; પ્રતાપવેલાવલો પછી, લે છાંયાનોટ ધારો.	૧૧૮
કહે કામોદમેસેહલી, રામકૃતિ મદહાર ; ગૌડ અને વેણાતિકા, વર કર્ણાટ વિચાર.	૧૧૯
તુરષ્કતોડી પછો ધરો, ડેર દ્રાવિડ અહનિશ ; અર્વાચીન ઉપાંગ એ, રાગો સત્યાશીશ.	૧૨૦

संगीत पारिजातानुसार सामान्य राग नाम.

रोलावृत.

सैधव. मेघ. मल्हार. ललित निलांवरौ लहौए,
पाडव. ओडव. पूर्ण. त्रिविध धन्याश्री कर्हौए ;
मालश्री ने रक्तहंस. गौरी. मल्हारी,
पंचम. प्रसभ. वसंत, दिव्य देशाख्य मुसारी. १२१

वसंत. भैरव. कोल्लहास. भैरव. भूपाली,
भैरवौ. नारायणी विभास. अने वंगाली ;
देशकारी, कान्हडी, मध्यमादि ल्यो मानी,
छायातोडी, मेघनाद, हे तोडी हानि. १२२

वशादि. शुद्ध वरादि, मार्गतोडी मनहरणा,
घंटा. तोडी. वरादि, महद गुणैने मुदभरणा ;
नाग वराटी, प्रताप वराटी. शोक वराटी,
प्रिय पुन्नाग वराटी, कहो कल्याण वराटी. १२३

स्वभावति, कल्याण अने आभीर अभिनव,
राधकली. सारंग. गुणकरी बृहत् सुमालव ;
ककुभ. शंकराभरण, गोपीकावोधी गणीए,
बेलावलौ. केदारौ. भली कांवाधी भणीए. १२४

दीपक ने बडहंस, प्रवल पटभंजरी ललितता,
रेवगुप्त. गुर्जरी. गौड, बहुली सुखसरिता ;
दक्षिण गुर्जरी, रीति गौड, केदार गौड कहे,
सारंग गौड हिंदोल, लक्ष कर्णाट गौड लहे. १२५

છે નારાયણગૌડ, માર્ગ હિંદોલ, નાટ વર,
મનહર માલવ ગૌડ, ટક્ક દેસી દિલમાં ધર ;
છાંયાનાટ, કામોદનાટ, આભીરનાટ છે,
સાલગનાટ, કેદારનાટ, કલ્યાણનાટ છે. ૧૨૬

નટ નારાયણ. નાટ પછી પૂર્યાને પહાડી,
સાવેરી. સારંગ. પૂર્વી, શ્રીરાગ. વરાહી ;
નાદ રામકી. ગૌણ. વિહંગડ. સાલંગ. સામત,
મંગલ. કૌશિક. હંસ. કહો કોકિલ મુનિને મત. ૧૨૭

સૌદામિની. કુરંગ. દેવગાન્ધાર દેવજે,
દેવગિરી ને વૈજયંતી, ત્રિવણા હું લેખજે ;
કંકણ. કુડાઈ. કુમુદ. કલ્પતરુ. જયશ્રી. અર્જુન,
પેરાવત. રન્નાવર્ણ. મારુ. મુરારાય ધર મન. ૧૨૮

સોરઠ. માનવી. મંજુષોષ. શિવ વલ્લભ સુંદર,
આનંદ. ધૈરવ. રાજધાનિ, ને ચારુ ચક્રધર ;
રામરાજ. શર્ધરી, શંકરાનંદ. મનોહર,
સુખદ સિંહરવ. સહિત, જાતિ સામાન્ય રાગ વર. ૧૨૯

સંગીત રત્નાકરાનુસાર નાટસંખ્યા.

છંદ છપ્પય.

નૌતમ કાન્હડનાટ, હર્વપ્રદ હીરનાટ ગણ,
હર્મોરનાટ. કામોદનાટ, ઊર ભાવ મરી મળ ;
શુદ્ધનાટ ને નાટ, વઠ્ઠી સારંગનાટ વર,
મેઘનાટ. કેદારનાટનો, થાય મનોહર ;

સંગીત રત્નાકર મહીં, સારંગદેવે સુલ્લક્ષણ,
૧ નવ નાટ ગણાવૌંયા, હરદમ ગુર્ણોના દુ.લ્લહરણ.

૧૨૦

અનુપવિલાસાનુસાર નાટસંખ્યા.

છંદ છપ્પય.

શુદ્ધનાટ. સાલંગનાટ, કેદારનાટ છે,
હમીરનાટ. સારંગનાટ. કર્ણાટનાટ છે ;
છાંયાનાટ. કદંબનાટ, કામોદનાટ છે,
આર્ધોરનાટ, વરાલોનાટ, સુ વિભાસનાટ છે.
વર્ણપૂર્ણ દ્વય નાટ પછી, પૂર્વા. કલ્યાણ નાટ છે,
અનુપવિલાસમહીં અચલ, શુભ ૧ ષોડશ નાટ છે.

૧૨૧

યાષ્ટિકમતાનુસાર કાન્હડાસંખ્યા.

છંદ છપ્પય.

દરબારી. નાયકી. ગૌડ. વાગેસરી છે વર,
પૂરીયા. મુદ્રિક અને, શહાનો અંતરમાં ધર ;
ગારા. કાફી અને હુસેની. સોરઠ સુંદર,
લંભાયતી કર્ણાટ, અડાળો છે મુદ મંદિર ;
યાષ્ટિક મુનિયે અતિ શ્રમે, મયીં સંગીત સિન્ધુ ઘળા,
ચૌદ રત્ન સમ ચિત્તહરણ, કહ્યા ચતુર્દશ કાન્હડા.

૧૨૨

અનુષ્ટુપ ચક્રવર્તીમતાનુસાર ભૈરવ સંખ્યા.

દોહા.

પ્રથમ શુદ્ધ ગાન્ધાર ગ્રહ, તૈંજાણ સુલ્લક્ષ ;
પછી અન્તર ગાન્ધાર ગ્રહ, સંપૂર્ણ ગુર્ણોભૂપ.

૧૨૩

સાધારણ. ગાન્ધાર ગ્રહ. સંપૂર્ણ ઊર ધાર ;

વસંત. આનંદ નંદ કહી, ગ્રહણ કરો ગાન્ધાર. ૧૩૪

સુખદાયક સ્વર્ણાક છે પંચમ પરમ પ્રસિદ્ધ ;

ચક્રવર્તી યાહે કરે, એ નવ મૈરવ સિદ્ધ. ૧૩૫

સાધારણ મૈરવ મેદ.

દોહા.

સંપૂર્ણ. મૈરવ અને પાડવ મૈરવ માલ ;

ઓડવ મૈરવ મેદ ત્રય, રાગ ધરી ઊર રાલ. ૧૩૬

ભિન્નરાગ-લક્ષણ.

દોહા.

શહેઆત સુખદાયિની, વિકૃત સ્વરથી હોય ;

ભિન્ન રાગ તે માલ્યો, કહે ગુણી સહુ કોય. ૧૩૭

ભિન્નરાગ-મેદ.

દોહા.

શુદ્ધ ભિન્ન, સ્વર ભિન્ન છે, જાતિભિન્ન. શ્રુતિભિન્ન ;

ભિન્ન રાગના મેદ એ, નિરલો ચાર નર્મન. ૧૩૮

સ્વરભિન્ન-લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

હંત ધરી નિજની જાતિનો, પ્રહણ કરો વાદીસ્વર લાસ,

તુરત ત્યાગ્યો સંવાદી, વા સંવાદીનો કર્યો ન્યાત ;

વિવાદો. અનુવાદી આનંદે, પ્રદો દુદયે પામો હુલ્લાસ,

એ સ્વરભિન્નરાગનું લક્ષણ, પ્રેમે ગુણીજન કરો પ્રકાશ. ૧૩૯

જાતિભિન્ન-લક્ષણ.

નિજ જાતિનો અંશ સ્વરં ડ્યાં, ગ્રહણ સ્વરૂપ વા અધિક કરાવ,
અધિકવળાર્થી એ અંશ સ્વર. સ્થાઈ વર્તો એ ગ્રહ સ્વર થાય ;
વાકીના સ્વર સૂક્ષ્મ રહે, અથવા અતિસૂક્ષ્મવળું ધોર,
જાતિ ભિન્નરાગ એ જાણવો, નિલ્ય નથુરામ પરમ પ્યાર. ૧૪૦

શુદ્ધભિન્ન-લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

અન્ય રાગના મંદ મધ્યને, તાર સ્થાનના સ્વર-છોડો,
અન્ય રાગનો સ્વર સમૂહ, જે રાગ મહીં આવે દોડો ;
એક છતાં એ સ્વર સમૂહ સ્થાનનો મંદ માવે માલો,
શુદ્ધભિન્ન એ રાગ રસીલો, નિલ્ય નથુરામ ગુણી ન્યાલો. ૧૪૧

૧. આ રાગ અથવા જાતિથી ભિન્ન સ્વર જાણવો. જેમ શુદ્ધ પાઢવ રાગથી ભિન્ન પઢ્જ રાગ અને ભિન્ન પંચમ રાગનો સ્વરસમૂહ જુદો છે.
૨. ક્યાંઈક રાગથી વળ જાતિ ભિન્ન થાય છે. જેમ શુદ્ધ કૈશિક મધ્યમ રાગના અને ભિન્ન કૈશિક રાગના અંશ-સ્વર ગ્રહ સ્વર એકજ છે. તોવળ પેતાની જાતિ આદિ વર્ણ સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરપ્રયોગભેદથી એ વળે રાગ જાતિ-ભિન્ન થાય છે.
૩. જેમ શુદ્ધકૈશિક અને ભિન્નકૈશિક રાગનો સ્વર સમૂહ એકજ છે છતાં શુદ્ધ કૈશિક રાગમાં સ્વર સમૂહ મંદસ્થાનનો લેવાય છે. માટે શુદ્ધ કૈશિક અને ભિન્ન કૈશિક વળે શુદ્ધ ભિન્ન જાણવા.

શ્રુતિભિન્ન-લક્ષણ.

દોહા.

ચાર શ્રુતિકેરો સુ સ્વર, વિકત બની જો વાર,
દ્વય શ્રુતિનો આશી રહે, એ શ્રુતિભિન્ન વિચાર.

૧૪૨

ભિન્ન ષડ્જ રાગ લક્ષણ-સ્વરૂપ ધ્યાન.

સવૈયા એકત્રીશા.

ષડ્જોદિધ્યવતી જાતિથી, ઉત્તમ ઉત્પત્તિ અવરેલ,
રિષભ અને પંચમ તજી તેતે, ધૈવત અંશ ગ્રહ સ્વર લેલ ;
અહનિશ ન્યાસ રહે આદિ સ્વર, વર્ણ સંચારી સુંદર હોય,
ઉત્તરાયતા મહદ મૂર્છના, પ્રકાશ કારણ કહે સહુ કોય ૧૪૩

પ્રસન્નાંત પ્રિય અલંકારથી, ઓપે જેનું અંગ અપાર,
અંતર કાકલી નિષાદ તેમજ, આશી વસે અન્તર ગાંધાર,
બ્રહ્માદેવ ઋતુહેમંતે દિનને આદિ પ્રહર ગવાય,
મયો વિભત્સ મયાનક રસથી અખિલ ગુણીને અવરેલાય. ૧૪૪

પ્રવલ મોદપ્રદ પીતવર્ણ છે, વિધ વિધ વીર રસેથી મસ્ત,
સમરે શત્રુના શિર કાપે, શસ્ત્ર ચમકતું ધારી હસ્ત ;

૧. જેમ ભિન્ન તાન રાગમાં નિષાદ કાકલી વની ષડ્જની પહેલી બે શ્રુતિ લે છે તેથી ચાર શ્રુતિનો ષડ્જ બે શ્રુતિનો રહેછે અને ગાંધાર સ્વર ભિન્નતાન રાગ બે શ્રુતિનોજ રહેછે. તેથી ભિન્નતાન રાગ શ્રુતિભિન્ન સમજવો. તેમજ કાકલી નિષાદ અને અંતર ગાંધાર ભિન્ન ષડ્જ રાગમાં હોવાથી તે પણ શ્રુતિ ભિન્ન જાણવો.

- ચક્રવર્તીના રાજતિલકમાં છે શ્રેયસ્કર જેનું ગાન,
ધિન્નપેઢજ એ રાગ રૂપાળો, દેહે શુભીઆને સુખદાન. ૧૪૫

સંગીત રત્નાકરानુસાર રાગલક્ષણ.

શુદ્ધ. સાધારિત-લક્ષણ.

દોહરા.

પઢજ મધ્યમા જાતિથી, ઉદ્ભવ આનંદ રૂપ ;	
તાર સ્થાનનો પઢજ સ્વર, છે ગ્રહ અંશ અનુપ.	૧૪૬
અલ્પ જહાં નિગ જાળીએ મધ્યમ ન્યાસ મહાન્ ;	
પૂર્ણ અને પઢજાદિની, મહદ મૂર્છના વાન્.	૧૪૭
ઘઘો અવરોહી વર્ણનો, અલંકાર અવરેલ ;	
પ્રસન્નાંત પ્રીતિ મર્યો, લલિત જેહમાં લેલ.	૧૪૮
વીર રૌદ્ર અદ્ભુત રસો, રવિ દૈવત દેખાય ;	
દિનના આદિ પ્રહરમાં, ગાન જેહનું થાય.	૧૪૯
ગર્ભસંધિમાં જેહનો, વર થાયે વિનિયોગ ;	
સમજ શુદ્ધ સાધારિતે, રોજ હરે સહુ રોગ.	૧૫૦

રાગાલાપ-લક્ષણ.

છંદ છુલુણા.

અંશ ગ્રહ ન્યાસ અપન્યાસ આનંદમય,
શોભતા સુ સ્વર સમુદાય માંહી ;

૧. આ પ્રમાણે વાર વિક્રત, વાવીશ- વિક્રત અને વેતાલીશ વિક્રત
સ્વરના રાગો જુદાજુદા થાયછે.

तारस्थानावाधि मंद्र स्थानावाधि,
 स्वरानुं अल्पत्व अधिकत्व त्याही ;
 सुभग पाडवपणुं एम ओडवपणुं,
 रसिक जेमांही रागोनुं रहे छे ;
 सद्य ए स्वरतणां सुखद समुदायने ;
 राग आलाप कोडे कहे छे.

१५१

रूपक-लक्षण.

दोहरा.

रागालाप समान छे, रूपक लक्षण बेश,
 प्रथक गीत खंडो करी, गवाय एज विशेष.

१५२

आक्षिप्तिका-लक्षण.

दोहरा.

चार मार्ग चित्रादि जहां, चंचलपुटादि ताल,
 स्वरपदनी रचना सहित, आक्षिप्तिका रसाल.

१५३

षड्ज ग्रामराग-लक्षण.

सवैया एकत्रीशा.

षड्जमध्यमा जाति छे उद्भव जेनो परम प्रकाश,
 तार स्थाननो षड्ज अंश ग्रह मध्यम न्यास षड्ज अपन्यास ;
 अवरोही वर्णना अनुपम, प्रसन्नानां भूषणमय भाले,
 षड्ज मूर्च्छना निपाद् काकली, बळी अंदर अंतरगांधार. १५४
 वीर रौद्र अद्भुत रस केरो सुखदायक जेमां संयोग,
 प्रति मुख संधिमहीं प्रीतिथी, न्हाले कराँलो विनियोग ;

ગુરુ દેવત વર્ષા ઋતુમાંહી, દિનને પહેલે પ્રહર ગવાય,
પઢ્જ ગ્રામ એ રાગ રસીલો, સંપૂર્ણ જાતિ સુહૃદાય.

૧૫૫

શુદ્ધકૌશિકરાગ-લક્ષણ.

દોહરા.

કાર્મારથિને કૌશિકી, જાતિ જન્મદ જાણ ;

તાર સ્થાનનો પઢ્જ સ્વર, પ્રિય ગ્રહ અંશ પ્રમાણ.

૧૫૬

પંચમ ન્યાસ પ્રસિદ્ધ છે, કાકલી નિવાદ સંગ ;

પ્રસન્નાંત અવરોહી સહ, અલંકારમય અંગ :

૧૫૭

પઢ્જાદિ મૂર્છા સુહૃદ, જાતિ પૂર્ણ સુ પ્રસિદ્ધ ;

ધીરરૌદ્ર અદ્ભુત રસો, શિશિર ઋતુ છે સિદ્ધ.

૧૫૮

નિર્વ્રહને ત્રિનિયોગ છે, દેવત ભૌમ સુ માન ;

દિનના પ્રથમ પ્રહરમાંહી, શુદ્ધ કૌશિકનું જ્ઞાન.

૧૫૯

ભિન્ન કૌશિક મધ્યમ રાગ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

જન્મ પઢ્જ મધ્યમા જાતિથી, પઢ્જ સ્વર, ગ્રહ અંશ સદાય,

મધ્યમ અથવા મંદ્ર પઢ્જ સ્વર, નિલે નૌતમ ન્યાસ ગણાય ;

સસ સ્વરો આવે છે અંદર, પઢ્જ મૂર્છના વિના વિવાદ,

અલંકાર સંચારિ વર્ણનો, પ્રસન્નાદિ કાકલી નિવાદ.

૧૬૦

દેવત સોમ દયાલુ દાલો, સર્વ ઋતુમાં સુખ કરનાર,

અદ્ભુત રૌદ્ર અને ઓઠે રસ, દાન વીર દાઢી દાતાર ;

દિનના પ્રથમ પ્રહરમાં જેનું, ગુણોંઓ નિચ કરે છે ગાન,

રાગ ભિન્ન કૌશિક મધ્યમ એ, મહદ મોદ મંગલમય માન.

૧૬૧

ભિન્નતાન રાગ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

મહદ મધ્યમા પંચમી જાતિ, ઉત્તમ જેનું ઉદ્ભવ સ્થાન,
પેલો પંચમ અંશ અને ગ્રહ, રિપમ અલ્પ વા વર્ણિત માન ;
મધ્યમ અલ્પ ન્યાસ અવરેલો, નૌતમ કાકલો નિપાદ હોય,
પ્રસન્નાદિ સંચારી વર્ણનો, અલંકાર કહે છે સહુ કોય. ૧૬૨

અહનિશ જે માંહિ ઓપે છે, આંતેમ મૂર્છા ધરી આનંદ,
સદાય શિવ કરનારા સુંદર, શિવ દૈવત શોભે સુલકંદ ;
દિનના પ્રથમ પ્રહરમાં જેનું, થાયે કરુણા રસમાં ગાન,
ભિન્નતાન એ રાગ સમજવો, જેનું જગમાં મહાત્મ્ય મહાન. ૧૬૩

ભિન્નકૈશિક રાગ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

કૌશિકિ તેમજ કાર્મારવિથી, ઉદમવ જેનો આનંદરૂપ,
જેમાં ષડ્જ અંશ ગ્રહ ઓપે, તેમજ છે અપન્યાસ અનૂપ ;
પૂર્ણ જાતિ પેલો પ્રીતિથી, નૌતમ કાકલો નિપાદ હોય,
મંદ્ર સ્વરોનું અધિક આગમન, જાહિર જેની અંદર જોય. ૧૬૪

વર્ણ સુભગ સંચારી શોભે, પ્રસન્નાદિ ભૂષણ આજે,
ષડ્જ મૂર્છના સુલ કરનારી, રસિક જેહ અંદર રાજે ;
શિવ દૈવત ઋતુ શિશિર સુલદ છે મહદ ભિન્ન કૌશિક એ માન,
દાનવીર રસ અદ્ભુત રૌદ્રે, જેનું ગુણીઓ કરતા ગાન. ૧૬૫

गौडकैशिकमध्यम राग लक्षण.

सवैया एकत्रीशा.

दङ्ग मध्यमाधी जन्मेलो, सुभग अंश ग्रह षड्ज सदाय,
नौतम मध्यम न्यास निरंतर जाति पूर्ण व्हालधो वदाय ;
जेमां काकली निपाद जाहिर, प्रसन्न मध्यालंकृति लेख,
अचल वर्ण आरोही ओपे, दिव्य मूर्छना षड्जनी देख. १६६

दैवतचंद्र सदा दुःख हरता, भरता अहनिश हर्ष अपार,
दिवस मध्यमा द्वय प्रहरोमां, प्रगट गाय गुणीओ धरो प्यार ;
वीर भयानक रसमां भावे, प्रयोगायलो जुगतें जाणो,
राग गौड कैशिक मध्यमए, नित्य निःशंक वदे छे वाणो. १६७

गौडपंचम राग लक्षण.

सवैया एकत्रीशा.

धैवती षड्ज मध्यमामांघी, उदभव पाभ्यो अवरेखाय,
धैवत अंश न्यास मध्यम स्वर, पंचम स्वरधी रहित सदाय ;
निपाद काकली तेमज अंदर, ओपे छे अंतरगांधार,
द्रष्ट रहीं छे धैवतनी मूर्छा, लख प्रसन्न मध्यालंकार. १६८

उतम छे आरोही वर्णो, सौरी स्मर दैवत देखाय,
ग्रीष्म ऋतु दिन मध्य प्रहर द्वय, ललित गान वेळा देखाय ;
गवाय उदभट नृत्य समयन गणो गौड पंचम सुखमूल,
विप्रलंब रस विभक्त तेमज, भयानके भोरे अनुकूल. १६९

ગૌડકૌશિકરાગ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

કૌશિકો તેમજ પટ્ટજ મધ્યમા, પેલો ઉદ્ભવ સ્થાન પ્રકાશ,
સુભગ પટ્ટજ સ્વર અંશ અને ગ્રહ કાકલી નિપાદ પંચમ ન્યાસ ;
મનહરનાર પટ્ટજનો મૂર્છા, સંપૂર્ણ જાતિ સુલરૂપ,
શુભ શકર દેવતે દેખાયે, છે આરોહી વર્ણ અનૂપ. ૧૭૦

સદાય છે સાનુકૂલ જેને, શિશિર ઋતુ શાન્તિ ભરનાર ;
વીર રૌદ્ર અદ્ભુત રસ અંદર, મહદ જનોનાં મન હરનાર ;
દિનના દ્વિતીય પ્રહરમાં ઢાઢી ગાઢ મુદેથી થાયે ગાન,
ગળો ગૌડકૌશિક ૯ ગુણો જન, ગાન કરીશો રસનું દાન ૧૭૧

વેસરવાહવ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પટ્ટજ મધ્યમા જાતિ છે, જેનું જન્મદ સ્થાન ;
અંશ ન્યાસ ગ્રહ એકલો, શુભ મધ્યમ સ્વર માન. ૧૭૨

છે અંતર ગાંધારને, નિપાદ કાકલી નિય ;
પ્રસન્નાદિ આરોહીનો, અલંકાર ધર ચિત્ત. ૧૭૩

મનહર મધ્યમ મૂર્છના, જાતિ પૂર્ણ જાળ ;
સમય દિવસ અંતિમ પ્રહર, રવિ દૈવત ઊર આળ. ૧૭૪

શાન્ત હાસ્ય શ્રૃંગાર રસ, મેઝથી મધ્યમ માન ;
વેસરવાહવ રાગનું ગુણીઓ કરતા ગાન. ૧૭૫

बोट्ट राग लक्षण.

दोहरा.

पड्ज मध्यमा पंचमी, जाति जन्म देनार ;	
मध्यम न्यास मनाय छे, पड्ज अंश ग्रह धार.	१७६
निषाद काकली स्वर कलित, ललित अल्प गांधार ;	
पंचमनी मूर्छा वरण, वर आरोहो विचार.	१७७
प्रसन्नान्त भूषण प्रगट, सदा सकल स्वरवास ;	
दैवत भग्य भवानोपति, रस श्रृंगारने हास्य.	१७८
दिनना अंतिम प्रहरनो, समय बोट्ट सुखधाम ;	
व्हाल धरी विनियोग कर, उत्सवमां अभिराम.	१७९

मालवपंचम राग लक्षण.

दोहरा.

जाति मध्यमा पंचमी, पेख प्रगट करनार ;	
अंश न्यास ग्रह पंचमे, आण अल्प गान्धार.	१८०
मान मूर्छना द्व्यका, कर काकली निषाद ;	
आण वर्ण आरोहो सहु, विगते तभी त्रिवाद.	१८१
प्रसन्नान्त भूषण थकी, कर भूषित सहु अंग ;	
केतु दैवत देखीले, उरमां धरी उमंग.	१८२
हास्य अने श्रंगारनी, वर वृद्धि करनार ;	
दिनना अंतिम यामनो, समज समय सुखकर.	१८३
कंचुकी प्रवेशमां प्रगट, विप्रलभमां गान ;	
मालवपंचम राग ए, मोह धरी गुणी मान.	१८४

રુપસાધાર રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પહ્નમધ્યમા સહિત શુભ, નિષાદિની ઊર આળ ;	
ઉદ્ભવ કરનારી અચલ, ઇમય જાતિઓ જાળ.	૧૮૬
સમજ પહ્નને અંશ ગ્રહ, નિરખી મધ્યમ ન્યાસ ;	
નિષાદ કાકલી વર્ણ વર, છે અવરોહી ખાસ.	૧૮૬
ઘડી પહ્નજાદિ મૂર્છના, જાતિ પૂર્ણ જરૂર ;	
પ્રસન્ન મધ્યાલંકૃતિ, ભર ભાવે ભરપૂર.	૧૮૭
વીર રૌદ્ર અદ્ભુત અને, કરુણામાં યોજાય ;	
રાગ રુપસાધાર ગુણી, રવિ પ્રીત્યર્થે ગાય.	૧૮૮

શકરાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પાડજો ધૈવતો જાતિથી, ઉદ્ભવ વિના વિવાદ ;	
પહ્ન અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે, કર કાકલી નિષાદ.	૧૮૯
દ્રઢ અંતર ગાંવાર ઘરો, આળ વર્ણ આરોહો ;	
પ્રસન્ન મધ્યાલંકૃતિ, નિરખ સદા મન મોહો.	૧૯૦
દૈવત રુદ્ર રહેલ છે, નિર્વહણે વિનિયોગ ;	
વીર રૌદ્રને હાસ્યનો, શકરાગે સંયોગ.	૧૯૧

મસ્માળપંચમ રાગ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા.

શુદ્ધ મધ્યમા જાતિ જન્મપ્રદ, પહ્ન અંશ ગ્રહ ન્યાસ સદાય,
કલિત કાકલી નિષાદ કર્હીય, મધ્યમ પળ નિલ્ય ન્યાસ વદાય ;

पूर्ण जाति गान्धार अल्प छे, वर षड्जादि मूर्छावान,
आरोही वर्णो अतिओपे, प्रसन्न मध्यालंकृति मान. १९२

वीर रौद्र अद्भुत रस अंदर, आनंदे अहनिश योनाय,
सर्व काळमां शिव करनारा, शिव दैवत ब्हालथी वदाय ;
पदभ्रष्ट ने वळी वनभ्रान्ते करेल वर गुणोए विनियोग,
भव्य राग भस्माण पंचम, गर्व तजो गाये गुणी लोक. १९३

नर्तराग लक्षण.

दोहरा.

महद मध्यमा पंचमी, जन्मद जाति जाण ;
स्वर पंचम ग्रह अंश छे, मध्यम न्यास वखाण. १९४
निषादकाकली निरखवो, आण अल्प गांधार ;
पंचम आदिक मूर्छना, रसो हास्य शृंगार. १९५
उद्भट चारी कमंडले, प्रयोगाय धरौ प्रीत ;
प्रसन्न मध्यालंकृति, निरखो जेमां निल. १९६
संचारी वर्णो सुखद, मुदें नर्तमां मेल ;
दुर्गा शक्ति धैवती, अवर जनक मानेल. १९७

षड्जकैशिक राग लक्षण.

दोहरा.

कैशिकी जातिथी जनम रि. स. ग्रह अंश सदाय ;
अल्प रिषभने न्यास नि. ग. वर्णारोही वदाय. १९८
ग. स सुमंद्र स्थानावार्ध, शंभु दैवत सिद्ध ;
प्रसन्नाचलंकार प्रिय, पेखो परम प्रसिद्ध. १९९

षड्जादि मूर्छा सुखद, अदभुत रौद्र सुवीर ;
गाओ षड्जकैशिक सदा, ए रसथी धरो धीर. २००

मध्यमग्राम राग लक्षण.

दोहरा.

गान्धारीने मध्यमा, पंचमो जन्मद आण ;
मन्द्र स्थानतो षड्ज स्वर, जहां अंश ग्रह आण. २०१
नौतम निषाद काकली, मनहर मध्यम न्यास ;
शुभ सौवीरी मूर्छना, नित्ये करे निवास. २०२
अथरोही वर्णतिणो, सुखद जहां संयोग ;
मुखसंधिमां जेहनो, थाये वर विनियोग. २०३
रहे हास्य श्रंगार रस, ग्रीष्म आदि दिन याम ;
ध्रुव प्रीत्यर्थे गाय गुणी, राग सु मध्यम ग्राम. २०४

मध्यमादि रागणी लक्षण.

दोहरा.

राग सु मध्यम ग्रामथी, मध्यमादि प्रगटाय ;
जेमां ग्रह ने अंश स्वर, मध्यम सदा मनाय. २०५

मालव कैशिक राग लक्षण.

दोहरा.

जन्म कैशिकी जातिथी, षड्ज अंश ग्रह न्यास ;
आवे धैवत अल्प ज्यां, षड्ज मूर्छना खास. २०६

વર આરોહી વર્ગિ છે, દ્રઢ નિ કાકલોંધાર ;

ધીર ચૈદ્ર અદ્ભુત રસો, વિનલંભ શ્રંગાર.

૨૦૭

પ્રસન્નમધ્યલંકૃતિ, શિશિર અંતદિન યામ ;

માલવકૌશિક ગાય ગુણો, નેહ સહિત નંથુરામ.

૨૦૮

માલવશ્રી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

માલવકૌશિકથી જનમ, માલવશ્રીનો થાય ;

અંશ ન્યાસ સ સમાન સ્વર, મંદ તાર સ સંદાપ.

૨૦૯

પાડવ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

જન્મદ વિઠ્ઠલ મધ્યમા, ન્યાસ અંશ મ મનાય ;

તારસ્થાનો મધ્યમ ગ્રહ, શં પ દુર્બલે દેખાય.

૨૧૦

કાકલોં નિ અંતર ગ છે, મધ્યમ મૂર્છા દેખ ;

અવરોહો સંચારોના, અલંકાર અવરેલ.

૨૧૧

પૂર્વ રંગમાં પ્રથમ જે, પ્રયોજાય ધરો પ્યાર ;

હાસ્ય અને શ્રંગાર રસ, દૈવત શુક્ર વિચાર.

૨૧૨

આનંદે આદિ પ્રહર, સમય ગાનેનો સિદ્ધ ;

સુંદર પાડવ રાગ એ, પૃથ્વીમાંહિ ત્રસિદ્ધ.

૨૧૩

ટોડી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

પાડવથી ઉદ્ભવ સુલદ, મ ગ્રહ અંશ ને ન્યાસ ;

ષડ્જ તાર સ્થાનાવાધિ, કવિત પંચમ સ્વાસ.

૨૧૪

ગ ગણ મંદ્ર સ્થાનાવાધિ, ઇતર સ્વરો સામાન્ય ;
માનો ટોડી રાગિણી, મહદ ગુણોને માન્ય.

૨૧૬

બંગાલ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

જન્મદ ઘાડવ અંશ પ્રહ, ન્યાસ મ નિત્ય નિહાલ ;
પ્રહર્ષમાં ગા પ્રેમથી, બલ ધારી બંગાલ.

૨૧૬

મિન્ન ષડ્જ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

જાતિ ષડ્જોદિવ્યવર્તી, આહિર જન્મદ નાળ ;
ધ પ્રહ અંશ રિપ ધર્જ્ય છે, ન્યાસ મ ડરમાં આળ.
સંચારી વર્ણો સુલદ, પ્રસન્નાન્તમય પેલ ;
ઉત્તરાપતા મૂર્છના, બ્રહ્મા દૈવત દેલ.
કાકર્લો નિ અંતર ગ ગણ, હિતકર ઋતુ હિમંત ;
સાર્વભૌમને ઉત્સવે, પ્રયોજાય ધરો સ્વંત.
રસ વિભસ ભવાનકે, પ્રથમ પ્રહરમાં ગાન ;
મિન્નષડ્જ ગાઓ ગુણી, સુદ ધરો ડરે મહાન.

૨૧૭

૨૧૮

૨૧૯

૨૨૦

ભૈરવ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

મિન્નષડ્જથી ભાલ્યો ઉદ્ભવ આનંદ રૂપ ;
મય્યમ ન્યાસ મનાય છે, ધૈવત અંશ અનુપ.
રિ પ વાજેત છે સમ સ્વરે, દે ભૈરવ સુલદાન ;
ઈશ પ્રાર્થનામાં સદા, ગુણોયો કરતા ગાન.

૨૨૧

૨૨૨

મિન્નપંચમ રાગ લક્ષણ.

છંદ-રોલા.

જન્મ મધ્યમા અને, પંચમી જાતિથી જાગો,
દૈવત પ્રહરે અંશ, ન્યાસ પંચમ ડર આગો ;
પૌરવી મૂર્છા મહદ, કાકલી નિષાદ શંભે,
ક્યાંક શુદ્ધ નિષાદ, આદિ પ્રહરે દિલ લેખે.

૨૨૩

વર્ણ સંચારી વર્ણ, અલંકૃતિ પ્રસન્નાય છે,
શૌરી દૈવત શુદ્ધ, ગ્રીષ્મ ઋતુ વિળ વિવાદ છે ;
સૂત્રધારના પ્રવેશમાં, ગ યે ગુર્ણી મસ્તે,
મિન્નપંચમે રસો, મયાનક અને વિભત્સં.

૨૨૪

વરાટી રાગિણી-લક્ષણ.

છંદ હરિગીત.

આનંદો ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું મિન્ન પંચમ ભાળજે,
શુભ અંશ દૈવત ન્યાસ પ્રહ, સ્વર પટ્ટન નિલે ન્યાળજે ;
છે મંદસ્થાની પટ્ટન, તાર સ્થાનો દૈવત લે ગણી,
શ્રંગાર રસ બીજા સ્વરો સમ, ૯ વરાટી રાગિણી.

૨૨૫

પંચમષાડવ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

ધૈવતો આર્પણો જાતિથી, વર ઉદ્ભવ વલ્લભાય ;
રાલે મધ્યમ ગ્રામથી, બેહ સંવંધ સદાય.
રિષભ ન્યાસ પ્રહ અંશ છે, ક્યાંક મધ્યમ ન્યાસ ;
કલિત કલોપનતા કહી, ગૂર્ણો જેમાં ધ્યાસ.

૨૨૬

૨૨૭

કાઠુલોં નિપાદ નિરહજે, શિવ દેવત સુહવંતે ;	
અલંકાર આનંદમય, પેલ પ્રસન્નાચંત.	૨૨૮
વીર રૌદ્ર અદ્ભુત રસો, નેહ મર્યા નિરખાય ;	
નારો હાસ્યમાં નિલ્ય ગુણો, પંચદપાડવ ગાય.	૨૨૯

ગુર્જરી રાગિણી.

દોહરા.

પંચમ પાડવથી પ્રગટો, રિપમ અંશ ગ્રહ વેશ ;	
લાસ ન્યાસ સ્વર મધ્યમે, ધૈર્ય રિપમ વિશેષ.	૨૩૦
રિપમ તાર સ્થાનો અને, મધ્યમ મધ્યમ સ્થાનો ;	
રસ શ્રેયાર તોહિત ગમક, ગુર્જરી ગુર્જરી મારો.	૨૩૧

ટક્કરાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પડ્જ મધ્યમા ધૈવતી, જાતિ જન્મદ જાણ ;	
અંશ ન્યાસ ગ્રહ પડ્જ છે, પંચમ અત્વજ આણ.	૨૩૨
નિપાદ કાઠુલોં મૃગણ, પ્રસન્નાન્ત શુભ પેલ ;	
સ્વર અંતર ગાન્ધાર ગ્રહો, પ્રથમ મૂર્છના લેલ.	૨૩૩
સુંદર સંચારી વણ, દાહો દૈવત રુદ્ર ;	
વર્ષા ઋતુમાં બહાલથી, સુહનો છલે સમુદ્ર.	૨૩૪
વીર રૌદ્ર અદ્ભુત અને, યુદ્ધ વીર રસ માન ;	
દિનના અંતિમ પ્રહરમાં, ટક્કરાગનું ગાન.	૨૩૫

गौड राग लक्षण.

दोहरा.

गौड टक्कनुं अंग छे, रिषम न्यास ग्रह अंश ;
गाओ पंचम त्यागौने, गौड राग गुणोहंस.

२३६

कोलाहल राग लक्षण.

दोहरा.

टक्क रागनुं अंग छे, टक्क समान स्वरूप ;
सर्व तार स्वर लार्थो गा, कोलाहल गुणो भूप.

२३७

हिंदोल राग लक्षण.

दोहरा.

नैपादीने मध्यमा, पंचमी ने गान्धारी ;
पाडजौ जातिथी जनम, सर्व कहे सुखकारी.

२३८

रि ध वर्जित ग्रह न्यासने, अंश पड्ज अखरेख ;
आरोही वर्णो अचल, काकलौ निपाद लेख.

२३९

शुद्ध मध्यमा मूर्छना, प्रसन्नाद्य सु प्रसिद्ध ;
दैवत मकरध्वज महद, धर वसंत ऋतु सिद्ध.

२४०

वीर रौद्र अदभुत रसे, प्रिय हिंदोल पिछान ;
स्नेह धरी संभोगमां, गुणोओ करता गान...

२४१

वसंतरागिणी लक्षण.

दोहरा.

लक्षण सहु हिंदोलसम, जाति पूर्ण रसवंत ;
कोइ देशोहिंदोल कहौ, ब्हाल गाय वसंत.

२४२

शुद्धकैशिक राग लक्षण.

दोहरा.

पङ्कज मध्यमा कौशिकी, दिव्य जन्म देनार ;	
तार स्थानना पङ्कज स्वर, वर ग्रह अंश विचार.	२४३
अल्प म निषाद कावली, रिप विण मध्यम न्यास ;	
अवरोही वर्णो अने, आदि मूर्च्छना खास.	२४४
प्रसन्नान्त भूषण भयौ, शशि दैवत सुखकार ;	
वीर रौद्र अद्भुत रसो, पूर्ण वधारे प्यार.	२४५
नित्य संधि निर्वहणमां, प्रथम प्रहरमां गान ;	
शुद्धकैशिक ए समजजो, मुदथा गुणी महान.	२४६

धन्नासी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

उद्भव शुद्ध कौशिक धक्की, स ग्रह अंश रस वीर ;	
न्यास म वर्ज्य रि अल्प गे धन्नासी गा वीर.	२४७

रेवगुप्तराग लक्षण.

दोहरा.

पङ्कज ग्रामने मध्यमा, आर्षभौ उद्भव स्थान ;	
रि ग्रह अंश म न्यास छे, सर्गो पाते दैवत मान.	२४८
पेल प्रसन्नाद्यन्तथी, भात्रे भूषित अंग ;	
वीर रौद्र अद्भुत रसो, स्नेहे करता संग.	२४९
उद्भवचारीमंडळे, प्रयोजाय धरौ प्रीत ;	
आरोपो गुणी अन्तरे, रेवगुप्तरागी रीत.	२५०

દેશીરાગિણી લક્ષણ.

છંદ-રોલા.

રેવગુન્તથી જન્મ, રિપમ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે,
મન્દ્રસ્થાનો ગાન્ધાર, રહિત પંચમોં ઘાસ છે ;
મધ્યમ નિષાદ અધિક, કરુણ રસમાં ગવાય છે,
દેશી રાગિણી નામ, ચતુર ગુણોં ચિંતે વ્હાય છે.

૨૧૧

ગાન્ધારપશ્ચમ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

ગાન્ધારી જાતિ અને, ગણો રક્ત ગાંધારોં ;
જાળો જન્મદ એ સદા, સુલદ વર્ણ સંચારોં.
ગ ગ્રહ અંશને ન્યાસ છે, નિં કાકલોં દ્રગ દેલ ;
હરિનાથા મૂર્છના, રાહુ દૈવત લેલ.
પ્રસન્નમથ્યાલકૃતિ, ગાંધાર પશ્ચમ માન ;
વિસ્મય અદ્ભુત હાસ્યને, કરુણા રસમાં ગાન.

૨૫૨

૨૫૩

૨૫૪

દેશાઘ્યા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ગાંધાર પંચમથી પ્રગટોં, ગ ગ્રહ અંશ ને ન્યાસ ;
નિ સ્વર મંદ્ર સ્થાનાવધિ, વર્જ્ય રિ સ્ફુરિત ઘાસ.
સમાન સ્વર સદુ ઇતર છે, ચાહે ધારોં ચિત ;
દેશાઘ્યા ગાઓ ગુણોં, સમજો શુભ સંગીત.

૨૫૫

૨૫૬

त्रवणा रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाषा भिन्न षड्ज तणी, ध ग्रह अंश ने न्यास ;
रि प वर्जित स्वर ध, नि. स. नो, वलित गमकमां वास. २८७
तार स्थानी ग म स्वरो, मंद्र स्थानी ध विचार ;
गाथा राखो विजयमां, त्रवणाने तैवार. २८८

डोम्बकृति रागिणी लक्षण.

दोहरा.

त्रवणाधी प्रगटी तुरत, न्यास ध अंश स मान ;
रि प वर्जित छे दिवसमां, डोम्बकृतिनुं गान. २८९

कुकुभ राग लक्षण.

दोहरा.

पंचमौ धैवती मध्यमा, उत्तम उद्भवस्थान ;
ध ग्रह अंश ने न्यास पौ, धैवती मूर्छा मान. २९०
आरोही वर्णो अंचल, यम दैवत अवरैल ;
प्रसन्न मध्यालंकृति, दिव्य द्रष्टिही देख. २९१
शरद ऋतुमां स्नेहथी, करुणा रसमां गान ;
कुकुभ राग गा रागथी, त्वरित प्रसारो तान. २९२

रंगन्तिका रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाषा कुकुभ तणी भेली, ध ग्रह अंशने न्यास ;
आधिक ध स्फुरित गमक भर्या, छे पंचम अपन्यास. २९३

स्वरित तार स्थानावधि, मध्यम स्वरने मान ;

प रगन्तिका रागिणी, कर समजो गुणी गान.

२६४

आशावरी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

जन्मद रसिक रगन्तिका, तार स्थानी गांधार ;

मन्द्रस्थानी मध्यम स्वर, मे ग्रह अंश उर धार.

२६५

न्यास ध पंचम वर्जित, षड्ज स्वल्प सखरूप ;

करुण रसें गाओ गुणी, आशावरी अनुप.

२६६

भोगवर्धनी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

कहो विभाषा ककुभनी, अंदर ग. प अपन्यास ;

धे ग्रह अंश ने न्यास छे, रिपभ वर्ज्य कर खास.

२६७

तार मन्द्र स्थानावधि, ग्रहण करो गान्धार ;

अधिक स्वरो ध. नि. ग. म. प छे, ब्हालें करो विचार.

२६८

नित्य नित्य वर वैराग्यमां, गुणीओ करता गान ;

भोगवर्धनी रागिणी, दे छे सुखतुं दान.

२६९

बेलावली रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भोगवर्धनी जन्मप्रद, मन्द्रस्थानी गान्धार ;

धे ग्रह अंश ने न्यास छे, कंपित षड्ज उचार.

२७०

तार स्थानी धैवत धरो, समजो स्वरो समान ;

हरि दैवत बेलावली, विप्रलंभमां गान.

२७१

प्रथम मंजरी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

प ग्रह अंश ने न्यास छे, तार स्थानी ध. रि धार ;

ग. म उक्त अवरोधे, मन्द्र स्थानी गान्धार.

२७२

ઉસવમાં અનંદથી, હૃદયમાં ગા ધરી હામ ;

પ્રથમ મંજરી રાગિણી, સહુ ગુણોને સુલખામ.

૨૭૩

બંગાલી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ભાષા સુ ષડ્જભિન્નની, રિ. મ ત્વર દીર્ઘ રહેલ ;

ધે પ્રહ અંશને ન્યાસ છે, ગ. પ અપન્યાસ કહેલ.

૨૭૪

ધે સ્વર મંદ્ર સ્થાનાવધિ, ડદીપને ગવાય ;

૯ રાગિણી બદભાગિણી, બંગાલી કહેવાય.

૨૭૫

આડી કામોદિકા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

બંગાલીથી ઉદ્ભવે, મધ્યમ મંદ્ર ધિચાર ;

ધે પ્રહ અંશને ન્યાસ છે, તાર સ્થાનો ગાન્ધાર.

૨૭૬

સ્વર સમાન સમજો સદા, ગુરુ આજ્ઞામાં ગાન ;

૯ આડીકામોદિકા, રસપ્રદ રાગિણી માન.

૨૭૭

વેગરંજી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

માલો ભાષા ટક્કની, ષડ્જ અંશ પ્રહ ન્યાસ ;

પંચમ ધ્રેવત વર્ણ છે, સ. રિ. ગ. મ. અધિક પ્રકાશ.

૨૭૮

નિષાદ મંદ્ર સુ માનમાં વેગરંજીતું ગાન ;

આર્ષ મુનિમત ઊર ધરી, ગાઓ ગુણી મહાન.

૨૭૯

નાગધ્વનિ રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

વેગરંજીથી વિસ્તરે, ધ. પ વર્જિત રસ વીર ;

ષડ્જ અંશ પ્રહ ન્યાસ છે, ગા નાગધ્વનિ ધીર.

૨૮૦

સૌવીર રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

ષડ્જ મધ્યમાથી જનમ, ષડ્જ મૂર્છના લેખ ;
 ષડ્જ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે, કાકર્ણી નિષાદ દેખ. ૨૮૧
 આરોહી વર્ણો અને, પ્રસન્નાચલંકાર ;
 શિવ દૈવત પશ્ચિમ પ્રહર, ગુણો અલ્પ ગાંધાર. ૨૮૨
 તપસ્વીઓને ગૃહસ્થના, પ્રવેશમાં ગા ધીર ;
 વીર યૌદ્ર અદ્ભુત અને, શાન્ત રસે સૌવીર. ૨૮૩

સૌવીરી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

સૌવીરની માયા મણી, સ ધ રિ ધનો સંવાદ ;
 અંશ ન્યાસ ગ્રહ ષડ્જ સ્વર, સમજો વિના વિવાદ. ૨૮૪
 મધ્યમ સ્વર માનો બહુલ, છે રાગિણી સૌવીરી ;
 ગુણ પરણી ગાડ ગુની, આનંદ લોઓ અમીરી. ૨૮૫

વરાટી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

સાક જન્મ સૌવીરીથી, ધ. નિ. સ અધિક ડર ધાર ;
 ન્યાસ અંશ ગ્રહ ષડ્જ છે, ધ. સ સ્વા તાર-વિચાર. ૨૮૬
 સુલદાયક રસ શાન્તમાં, ગુણોધો નિચે ગાય ;
 વર વરાટો એ રાગિણી, ચંદુકી વળ કહેવાય. ૨૮૭

પિંજરી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

છે માયા હિંદોલની, અંશ ગ ન્યાસ સ સિદ્ધ ;
 નિષાદ વર્ગિત નિલ્ય છે, પિંજરી પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ. ૨૮૮

નટ્ટા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

પિંજરીથી પ્રગટાય છે, ન્યાસ ગ્રહાંશ સ ધાર ;
 સ્વર સમાન નટ્ટા મહી, મંદ્ર નિ સુ ગ. પ. ધ તાર. ૨૮૯

કર્ણાટ બંગાલ રાગ લક્ષણ.**દોહરા.**

અંગ વેગરંજીતણું, અંશ ગ ન્યાસ સ ધાર ;

છે કર્ણાટ બંગાલમાં, પ વર્ચ્ય રસ શ્રંગાર.

૨૧૦

રામકૃતિ રાગિણી લક્ષણ.**દોહરા.**

ઘડ્ડજ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે, તાર મંદ્ર પ પ્રમાણ ;

રિવમ ઘડ્ડજની અધિકતા, રામકૃતિમાં જાણ.

૨૧૧

ગૌડકૃતિ રાગિણી લક્ષણ.**દોહરા.**

મ તાર પ મંદ્ર સ્થાનો છે, ઘડ્ડજ અંશ ગ્રહ ન્યાસ ;

રિ ધ વાજત મ પ અધિક છે, ગૌડકૃતિમાં જાણ.

૨૧૨

દેવકૃતિ રાગિણી લક્ષણ.**દોહરા.**

સ ન્યાસ અંશ ધ ગ્રહ સદા, મધ્યમ અધિક મનાય ;

નિપાદ મંદ્ર સ્થાનો, રિ પ સ્વર વર્ચ્ય સદાય.

૨૧૩

સ્વર સમાન રસવીરમાં, ગુણાયો નિર્લેય ગાય ;

દિવ્ય સુખેા દેનાર પ, દેવકૃતિ કહેવાય.

૨૧૪

વરાટી રાગિણી લક્ષણ.**દોહરા.**

વરાટોના છ ઉપાંગમાં, સ ગ્રહ અંશ ને ન્યાસ ;

મંદ્ર સ કાંપિત નિ અધિક, કૌંતલી વરાટો જાણ.

૨૧૫

દ્રાવિડી વરાટી રાગિણી લક્ષણ.**દોહરા.**

વઢી દ્રાવિડી વરાટોમાં, સ્ફુરિત રિષમ સ્વર લેખ ;
નિવાદ મંદ્ર સ્થાનનો, અધિક દ્રષ્ટિથી દેખ.

૨૯૬

સૈંધવી વરાટી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

ગ વહુલ સ.ધ કંપિત સ્વરો, રસ શ્રંગારે ગાય ;
સૈંધવો વરાટોમાં સદા, મધ્યમ મંદ્ર મનાય.

૨૯૭

અપસ્થાન વરાટી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

મધ્યમ નિવાદ ધવતે, મંદ્રસ્થાનના માન ;
૫ અપસ્થાન વરાટોની, પ્રીતે કરો પિછાન.

૨૯૮

હત સ્વર વરાટી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

હત સ્વર વરાટો કંપિત, ધેવત મંદ્ર નિહાલ ;
હત પંચમ ગુણો ગાન કર, સદૈવ સમજી કાઢ.

૨૯૯

પ્રતાપ વરાટી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

ધેવત મંદ્ર ધરી કરી, સ કંપિત સ્વર આળ ;
૫ વહુ પ્રતાપ વરાટોમાં, જુગતિથી ગુણો જાળ.

૩૦૦

છાયાતોડી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

રિષમ અને પંચમ રહિત, તોડી કોરું નામ ;
છાયાતોડી સિદ્ધ છે, સમનો ગુણી તામ.

૩૦૧

તૌરુષ્કીતોડી રાગિણી લક્ષણ. દોહરા.

ગ ઇત્પ રિ નિ બહુ ગમક દે, તાહિત નામની જોડી ;
તોડીનેજ કહે સદા, ગુણો તૌરુષ્કી તોડી.

૩૦૨

મહારાષ્ટ્રી ગુર્જરી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

પંચમ વર્ણ પ્રસિદ્ધ છે, રિવમ ન્યાસ ને અંશ ;
નિવાદ મંદ્ર સ્થાનનો, સદા પ્રહો ગુણો હંસ.
ત્વરિત પ્રહી તાહિત ગમક, કરો હર્ષમાં ગાન ;
૫ મહાષ્ટ્રી ગુર્જરી, પ્રહણ કોયે ગુણવાન.

૩૦૩

૩૦૪

સૌરાષ્ટ્રી જ રી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

માત્ર રિવમ કંપિત કરી, ગુર્જરી કેરું નામ ;
દે સૌરાષ્ટ્રી ગુર્જરી, લેતે ગુણી તમામ.

૩૦૫

દક્ષિણા ગુર્જરી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

તાહિત ગમક ગણાય છે, મધ્યમ કંપિત માન ;
દિવ્ય દક્ષિણા ગુર્જરી, કર સમજી ગુણો ગાન.

૩૦૬

દ્રાવિડ ગુર્જરી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

રિવમ મંદ્રને તાર છે, સ્ફુરિત ગમક સુલવાન ;
ગવાય ગાઠ હર્ષમાં, દ્રાવિડ ગુર્જરી નામ.

૩૦૭

મુંછી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ધ પ્રહ અંશને ન્યાસ છે, વિપ્રલંભ શ્રંગાર ;
મ વર્ણ સ. ૫ આંદોશને, ગા મુંછી ધરી પ્યાર.

૩૦૮

खंभाइति रागिणी लक्षण.

दोहरा.

ध प्रह अंशने न्यास छे, पंचम वजित पेख ;
मध्यम स्थानी निषादनं. आंदोलन तुं देख. ३०९
गव.य रस श्रंगारमां, परम वधारी प्यार ;
ए खंभाइति रागिणी, मुदप्रद मन हरनार. ३१०

छायावेलवली रागिणी लक्षण.

दोहरा.

कंपित मंझ म अधिक छे, अवर वेलवली तुल्य ;
ए छायावेलवली, आनंद भरे अतुल्य. ३११

प्रतापवेलवली रागिणी लक्षण.

दोहरा.

छाया वेलवली महीं, आहत गमक प्रकाश ;
छे प्रताप वेलवली, रि प स्वर तनतां खास. ३१२

भैरवी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भैरवतणुं उपांग छे, ध प्रह अंशने न्यास ;
तार मंद्र ग समान स्वर, भैरवीं करो प्रकाश. ३१३

सिंहलीकामोद रागिणी लक्षण.

दोहरा.

छे उपांग कामोदनं, लेख रूप कामोद ;
मात्र म मंद्र ध कंपित, ए सिंहलीकामोद. ३१४

छायानंद रागिणी लक्षण.

दोहरा.

नौतम उपांग नट्टुं, भिन्न न एथी भाळ ;

प मंद्र नि ग कंपित स्वरो, छाया नट्ट निहाळ.

३१५

कोलाहला रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मध्यम अधिक प वर्ज्य छे, मंद्र स्थानी स. ध राख ;

षड्ज अंश ग्रह ओपतो, गमक युक्त द्रग दाख.

३१६

भणाव भाषा टक्कनी, कल्ह महीं गुणी गाय ;

कलित एह कोलाहला, रागिणी रसिक सदाय.

३१७

रामकृति रागिणी लक्षण.

दोहरा.

कहे जननी कोलाहला, छे उपांग सु सें न्यास ;

मध्यम अंश प वर्जित, रामकृतिमां खास.

३१८

छेवाटी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

छे भाषा हिंदोलनी, उपां म. प स्वर अपन्यास ;

रिषभ वर्ज्य धैवत अधिक, मंद्र स. ग. प स्वर वास.

३१९

षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, तार षड्ज गान्धार ;

स गमक उत्सव हास्यमां, छेवाटी गा पार.

३२०

वज्झाता रागिणी लक्षण.

दोहरा.

छे उपांग छेवाटीनुं, ध मंद्र स्थानी धार ;

षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, ब्हालें वात विचार.

३२१

रोज रिषभ स्वर वर्ज्य छे, राखी रस श्रंगार ;

ए वज्झाता रागिणी, अंतर मांहे उतार.

३२२

શુદ્ધ પંચમ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

જાતિ મધ્યમા પંચમી, જાણો જન્મદેહાસ ;
 કાકલૈનિવાદ નિલ્ય છે, પ-સ્વર અંશ પ્રહ ન્યાસ. ૩૨૩
 અવરેલો અંતર ગ ને, વર વર્ણો સંચારો
 રસિક દુષ્યકા મૂર્છના, લ્યો દેવત સ્મર ધારો. ૩૨૪
 સદા સંધિ અવમર્ષમાં, વર વિનિયોગ કરાય ;
 સહુ ગુણોયો જ્ઞાતુ ગ્રીષ્મતે, પહેલે પ્રહરે ગાય. ૩૨૫
 હાસ્ય અને શ્રંગાર રસ, અહનિશ છે અનુકૂલ ;
 શુદ્ધપંચમ શુભ રાગ એ, મહદ હર્ષતું મૂલ. ૩૨૬

દાક્ષિણાત્યા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ભાષા શુદ્ધ પંચમ તળી, ધ પ્રહ અંશ ને ન્યાસ ;
 તાર સ્થાનો સ્વર નિ. મ. પ. ધ, રાખ રિખમ અપન્યાસ. ૩૨૭
 પ્રેમ થકી પ્રિય સ્મરણમાં, તોત્ર પ્રસારી તાન ;
 દિવ્ય દાક્ષિણાત્યાતણું, ગુણોર્ણ કરતા ગાન. ૩૨૮

આંધાલી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

દિવ્ય દાક્ષિણાત્યા તળી, મુદે વિભાષા માન ;
 અંશ ન્યાસ ગ્રહ પંચમ, અલ્પ નિ સ્વર ધર ધ્યાન. ૩૨૯
 રૂતર સ્વરોની અધિકતા, મંદ્ર સ ધૈવત તાર ;
 વ. પ સ્વર વ્યાં અપન્યાસ છે, સદા વર્ણ ગાન્ધાર. ૩૩૦
 વિયુક્ત વંધનમાં મહદ, ગુણોને મુખે ગવાયે ;
 એ આંધાલી રાગિણી, સહુ ગુણો કહે સદાય. ૩૩૧

મલ્હારી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

उपांग आंधाली तणुं, सुखनर रस श्रंगार ;	
प ग्रह अंशने न्यास छे, वळी वर्ज्य गान्धार.	३३२
म स्वर मंद्र स्थानावधि, अहनिश अवरोधाय ;	
गुणी मल्हारी मोदथी, ताडित गमके गाय.	३३३

मल्हार राग लक्षण.

दोहरा.

उपांग आंधालीतणुं, स. प. स्वर वर्जित होय ;	
ध ग्रह अंश, ने न्यास छे, कहे गुणी सहु कोय.	३३४
निरखो तार निशदने, मंद्र स्थानी गान्धार ;	
गुणीगण मांही गवाय छे, मनहर राग मल्हार.	३३५

कर्णाट गौड राग लक्षण.

दोहरा.

षड्ज न्यास ग्रह अंश धर, ठीक सजीने ठाठ ;	
जगपतिमां जौव जोड गुणी, गाइ गौडकर्णाट.	३३६

देशवाल राग लक्षण.

दोहरा.

रिषभ अने पंचम नहीं, देशवालमां खास ;	
आंदोलित कर षड्जने, हृदये धरी हुंलास.	३३७

तुरुष्क गौड राग लक्षण.

दोहरा.

नि ग्रह अंशने न्यास छे, रि. प नहीं बहु गान्धार ;	
मंद्रस्थानी ताडित गमक, तुरुष्क गौडे धार.	३३८

द्राविड गौड राग लक्षण.

दोहरा.

नि ग्रह अंशने न्यास छे, स. प स्वर स्फुरित सदाय ;	
दुःखहर द्राविड गौड प, राग रसिक कहेवाय.	३३९

श्रीराग लक्षण.

दोहरा.

नन्मद जाति पाडजी, षड्ज ग्राम सुस्वरूप ;	
षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, मंद्र ग मध्य अनूप.	३४०
मध्यम तार स्थानावधि, अन्य स्वरो सु समान ;	
बीर रसे श्रीरागनुं, गुणोओ करता गान.	३४१

बंगाल राग लक्षण.

दोहरा.

षड्ज मध्यमा जातिथी, जन्म नेहनो जाण ;	
षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, षड्ज ग्राम सुखखान.	३४२
मंद्र हीन ते मानजे, सर्वे स्वरो समान ;	
बलधी गा बंगाल गुणो, समजी विविध विधान.	३४३

द्वितीय बंगाल राग लक्षण.

दोहरा.

कौशिकी जातिथी जन्म, मनहर मध्यम ग्राम ;	
षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, समान स्वर सुखधाम.	३४४
मध्य तार पंचम प्रबल, जुबो वधारी जुहाल ;	
गाढ हर्षथी गा गुणी, सदा द्वितीय बंगाल.	३४५

मध्यमषाडव राग लक्षण.

दोहरा.

अंश रि. न्यास प अल्प प, अपन्यास ध छे ब्याही ;	
बीर. रौद्र. अद्भुत रसो, मध्यमषाडव मांही.	३४६

शुद्ध भैरव राग लक्षण.

दोहरा.

ध ग्रह अंश ने न्यास छे, समान स्वर सुखदाय ;	
मंद्र तार स. ग समजाने, शुद्ध भैरव गुणो गाय.	३४७

મેઘ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

ધૈવતો જાતિથી જનમ, ધ્રુ ગ્રહ અંશ તે ન્યાસ ;

પડજ ગ્રામનો શોભતો, લોઝી જોતાં જાસ.

૩૪૮

પડજ તાર સ્વર છે સદા, ગણ સમાન સ્વર સર્વ ;

મેઢ હીન છે મેઘમાં, ગા ગુણો ગાઝી ગર્વ.

૩૪૯

સોમ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

જન્મદ જાતિ પાડજી, પડજ ગ્રામ સુલધામ ;

પડજ ન્યાસ ગ્રહ અંશ છે, નિ ગ ઉત્કટ નથુરામ.

૩૫૦

તાર મધ્ય સ્થાનકતણો, મધ્યમ મહિમાવાન ;

ઘ્ઘાલે કર રસ વીરમાં, સદા સોમનું ગાન.

૩૫૧

કામોદ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પડજ મધ્યમા જાતિથી, નિલ્ય ઉદમત્ત અવરેલ ;

પડજ ગ્રામ શોભામણ, તાર પડજ ગ્રહ લેલ.

૩૫૨

ધૈવત અંશ સ ન્યાસ છે, મેઢ તાર ગાન્ધાર ;

સ્વર સમાન કામોદમાં, પેલ વધારી પ્યાર.

૩૫૩

દ્વિતીય કામોદ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

પાડજી જાતિથી જનમ, પડજ ગ્રામનો શુદ્ધ ;

પડજ અંશ ગ્રહ ન્યાસ વનો, વિલસે જહાં વિશુદ્ધ.

૩૫૪

જો સમાન સ્વર રૂતર સદા, મનમાં ધારી મોદ ;

લસે મેઢ ગાન્ધારથી, સદા દ્વિતીય કામોદ.

૩૫૫

આમ્ર પંચમ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

जाति मध्यमा आंग्रिधी, उद्भव अखिल प्रकार ;

न्यास अंश ग्रह जेहमां, गणो सदा गान्धार.

३५६

तारस्थानी नि ग नित्य छे, मंद्रहीन निरखाय ;

गुणी आम्न पंचम सदा, अद्भुत हास्ये गाय.

३५७

कैशिकी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाषा पंचमनी भली, कोइ कहे भाषांग ;

म. प अपन्यास थकी सदा, आपे शोभा अंग.

३५८

न्यास अंश ग्रह पंचमे, राख रिषभ स्वर तार ;

षड्ज मंद्र स्थानावधि, उरमां नित्य उतार.

३५९

मध्यम पंचम स्वर महद, एह महीं अपन्यास ;

इषां विनियोग कर, खंत धरीने खास.

३६०

स. ग. म तार स्थानावधि, गण उत्सवमां गान ;

रसप्रद रागिणी कैशिकी, मोद घरी दे मान.

३६१

प्रथम सौराष्ट्री रागिणी लक्षण.

दोहरा.

सौराष्ट्री भाषा भली, पंचमथी प्रगटाय ;

अंश न्यास ग्रह पंचमे, रागे रिषभ तजाय.

३६२

म स्वर मंद्र स्थानावधि, तार स. ग. ध स्वर थाय ;

स. म स्वर बहु गमको सहित, सर्व भावमां गाय.

३६३

द्वितीय सौराष्ट्री रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाषा टकतणी भेजा, पंचम वज्र कराय ;

षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, मध्यम मंद्र सदाय.

३६४

तार स्थानना स्वर अधिक, करुणा रसमां गाय ;

द्वितीय सौराष्ट्री महीं, नि स्वर अधिक गणाय.

३६५

લલિતા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ટૅક ભાષા સંદશ સમન, ષડ્જ અંશ ગ્રહ ન્યાસ ;
 આવે ટકટ લલિત સ્વર, રિ. પ વર્જિત છે ખાસ. ૩૬૬
 ષડ્જ મંદ્ર ગ. ધ તાર છે, બ્હાલભરણ રસ વીર ;
 ડસવમાં આનંદથી, ગા લલિતા ધરી ધીર. ૩૬૭

દ્વિતીય લલિતા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ભાષા મિન્ન ષડ્જતણી, ગ્રહાંશ ન્યાસ ધ જાણ ;
 તાર મંદ્ર સ્થાનક તળા, લલિત રિ. ગ. મ સ્વર આળ. ૩૬૮
 પ્રયોગ કાર્યો પ્રીતથી, લલિત સ્નેહમાં રોજ ;
 દ્વિતીય લલિતા રાગિણી. અધિક વધારણ ઓજ. ૩૬૯

પ્રથમ સૈન્ધવી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ભાષા ટકની ભવ્ય છે, ષડ્જ અંશ ગ્રહ ન્યાસ ;
 રિષભ અને પંચમ રહિત, મંદ્ર ષડ્જનો વાસ. ૩૭૦
 ગાઢ ગમક લંઘિત સ્વરનો, તાર ષડ્જ ગાન્ધાર ;
 સર્વ રસોમાં સૈન્ધવી, ગાય ગુણી ધરી ધ્માર. ૩૭૧

દ્વિતીય સૈન્ધવી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

પંચમમાં રહે પ્રીતથી, પ ગ્રહ અંશને ન્યાસ ;
 તાર પ અધિક રિષભ રહે, રિ. પ અપન્યાસ પ્રકાશ. ૩૭૨
 વર પૂર્વે ત્રિવિયોગ છે, સ ગમક સ્વરથી રમ્ય ;
 સુલકર દ્વિતીય સૈન્ધવી, સર્વ ગુણીને ગમ્ય. ૩૭૩

તૃતીય સૈન્ધવી રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

मळेल मालव कैशिके, ग्रहांश न्यास स थाय ;
 षड्ज मंद्र पंचम मृदु, नि. ग. म त्वरार्थो तजाय. ३७४
 सह भावोमां भावथी, गुणोयो निलें गाय ;
 तृतीय सैन्धवी रागिणी, प्रेम सहित परखाय. ३७५

चतुर्थ सैन्धवी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाषा भिन्न षडज तणी, उर धरौ जो अनुराग ;
 धैवत ग्रहांश न्यास छे, रिषभ सु पंचम त्याग. ३७६
 धैवत मंद्र समोद धरौ, उद्दीपनमां गाय ;
 गुणोगणने आनंदप्रद, चतुर्थ सैन्धवी थाय. ३७७

गौडी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भरौ भाषा हिंदोलनी, धैवत रिषभ तजाय ;
 पंचमनी गमको बहु, षड्ज मंद्र स्थिर थाय. ३७८
 षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, शोभायुक्त सदाय ;
 प्रिय संभाषणमां गुणी, गौडी रागिणी गाय. ३७९

द्वितीय गौडी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मालव कैशिकथी मळी, षड्ज मंद्र ने तार ;
 षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, नि बहुल धृतिथी धार. ३८०
 शीर वारण रणकमां, प्रयोजाय धरौ प्रीत ;
 द्वितीय गौडी गा गुणी, चाह वधारी चित्त. ३८१

त्रावणी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

पंचमनी भाषा मवल, वर स ग्रहांश वदाय ;
 पंचम न्यास प्रकाश छे, स. रि. प. म अधिक सदाय. ३८२

निषादने गान्धारनी, संगति थाये सिद्ध ;
तेज भरेली त्रावणी, पृथ्वीमांहे प्रसिद्ध.

३८३

द्वितीय त्रावणी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

धैवत ने गांधार स्वर, मानो मंद्र सदाय ;
मध्यम बहु नि. प वर्ज्य छे, ग्रहांश धैवत थाय.
अभाव छे स्वर तारनो, गा स्तुतिमां सउमंग ;
अन्य पंडितोने मनें, भण त्रावणी भाषांग.

३८४

३८५

हर्षपुरी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मालव कैशिक रागभी, भाषा मध्य भर्णाय ;
षड्ज अंश ग्रह न्यास छे, धैवत त्याग कराय.
मध्यम पंचम तार छे, षड्ज मंद्र सुखदाय ;
हर्षपुरी अति हर्षमां, गुणीगण निलें गाय.

३८६

३८७

भम्माणी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

पेख विभाषा पंचमनी, त्वरित रिषभ कर त्याग ;
न्यास ग्रहांश प धारजे, उरे धरी अनुराग.
तार स्वरो स. म. नि. प सहित, कर उत्सवमां गान ;
अति पश्चिम करतां थरो, भम्माणीनु भान.

३८८

३८९

टक्क कैशिक राग लक्षण.

दोहरा.

धैवर्तो तेमज मध्यमा, जाति जन्मद जाण ;
न्यास अंश ग्रह धैवत, काकळो निषाद आण.
उत्तरायता मूर्छना, छे अंतर गान्धार ;
आरोही वर्णो अवल, प्रसन्नाद्यलकार.

३९०

३९१

कंचुको प्रवेशमां प्रथम, प्रयोजायलो पेल ;	
चतुर्थ प्रहर दिवस तणो ; ललित समय तुं हेख.	३९२
रसो विभक्त भयानके, उदभट नृत्ये नित्य ;	
गा मन्मथ महाकाळने, रिझाववा धरो प्रांत.	३९३

मालवा राग लक्षण.

दोहरा.

भोपा टक कौशिक तणो, ध ग्रह अंश ने न्यास ;	
राग मालवा माहि स ध, ने रि प संगति खास.	३९४

द्राविडी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मान मालवा रागनी, वीर विभापा निल ;	
स. ग नी तेमज स. ध तणो, संगति गणो स प्रांत.	३९५
ग्रहांश छे गान्धार स्वर, धैवत न्यास धराय ;	
द्राविडो रागिणी रागथी, गुणोयो सने गाय.	३९६

संगीत पारिजातानुसार राग लक्षण.

सोरठा.

जहां न्यास ने अंश, कहेवामां आवे नहीं ;	
तहां पडज न्यासांश, युक्तिधी जणी लीयो.	३९७

दोहरा.

जथी थाये ताननी, शरुआत सुखदाय ;	
तेज तान उदग्राह स्वर, समजी लीयो सदाय.	३९८

सैधव राग लक्षण.

छंद-रोला.

शुद्ध मेलथी जन्म, सुभग साते स्ववाळो,	
धैवतादि मूर्च्छना, स्फुरित जहां गमक निहाळो ;	

आरोहे गनि वर्ज्य, सदा आग्नेदित स्वर भर,
सुखप्रद सैधव राग. अहोनिश अंतरमां धर.

३९९

संपूर्ण धनाश्री रागिणी लक्षण. छंद-रोला.

आरोहे रि ध वर्ज्य, शुद्ध स्वर युक्त सदाये,
आदि स्वर गान्धार, अंतमां मध्यम उपाये ;
छे जाति संपूर्ण, धनाश्री रागिणी गुणोगण,
ध रहित रि. ध करी त्याग, अवर एण भेद उभय भण. ४००

मेघमल्लार राग लक्षण. छंद-रोला.

षड्जादि मूर्छना, वळी त्रय षड्ज समन्वित,
निषादने गान्धार, स्वरो छे तजायला नित्य ;
सुखप्रद वर्षामांहि, मेघ मुदने भरनारो,
अकाल रागालाप, तणा दोषो हरनारो. ४०१

नीलाम्बरी रागिणी लक्षण. छंद रोला.

षड्जादि मूर्छना, पूर्ण नीलाम्बरी उरधर,
शुद्ध मेलथी जन्म, बहु कंपोथी मनोहर ;
अंश न्यास ए मांहि, सदा प. म. ग. रि. स नि थाये,
षड्जधी पंचम जई, करी षड्जज अवाये. ४०२

मालवश्री रागिणी लक्षण. छंद रोला.

शुद्ध मेलना स्वरोवडे, उदभव पामेली,
मध्यमादि मूर्छना थकी, जाहिर जामेली ;
धैवत स्वर अंशधी, राज देखाय स्वाळी,
मालव श्रीरागिणी, अंत पंचम स्वरवाळी. ४०३

रक्तहंस राग लक्षण.

छंद रोला.

निषाद आरोहमां, सदाये तजवो तंतथी,
धैवत अवरोहमां, खचित तजवो उर खंतथी ;
पड्जादि मूर्छना, वळी गान्धार रहित छे,
रक्तहंस ए राग, नेह भरनार निस छे.

४०४

गौरी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

रिषभ आदि स्वर लङ्ग, अवर स्वर आरंभाये,
रि. ध कोमल ग. नि तीव्र, अंश पण निषाद थाये ;
आरोहे ग. ध रहित, नि कंपे गौरी सुखकर,
मूर्छा मध्यमावाधि, होप आरोहे ग स्वर.

४०५

मल्लारी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

गौरी मेलथी जन्म, निषाद रहित छे नित्ये,
आरोहे गान्धार, त्याग कर चेती चित्ते ; -
पड्ज थकी आरंभो, स्वरो आवे सुखकारी,
मुनिश्रोना मतमांदि, महद रागिणी मल्लारी.

४०६

पंचम राग लक्षण.

छंद रोला.

पंचम रिषभ तजाप, पड्ज स्वर आदि आवे,
मध्यम मन हरनार, न्यासने अंश सुहावे ;
स्वरित तीव्र गान्धार स्वरेयां द. नैद भरतो,
पंचम राग प्रसिद्ध, सह गुणोने सुख करतो.

४०७

वसन्त रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

पङ्कज स्वस्थी आरंभ, वाळीं मूर्छना मनोहर,
निपादने गान्धार, तीव्र स्वर आवे अंदर :
मध्यम स्वर अंतर्मां, लावणे राखी लागणी,
मध्य सुखो भरनार, वखाणो वसन्त रागिणी.

४०८

देश राग लक्षण.

छंद रोला.

रिपम तीव्रतर रहे, तीव्र गान्धार गणाये,
अग्रोहे ध. ग रहित, त्वारित नि तीव्र भणाये ;
गान्धारथी आरंभवाळीं मूर्छना वेश छे,
रामेकोने रममाण; दिव्य पं राग देश छे.

४०९

देशकारी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

निपादने गान्धार, तीव्र स्वर धारा शोभे,
धैवन स्वर उवां अंश, ललित जोई मन लोभे ;
धैवनादि मूर्छना, सदा करती सुखशता,
देशकारी रागिणी, महद गुणने मुददाता.

४१०

मुखारी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

पूर्व ग क्रोमळ रिपम, पूर्व नि कं म धैवन,
आरोहे ध नि वर्च, त्वान स अंश प छे नित्य ;
धैवतथी अरंभी, धाय उदग्र ह उने.प.।,
मनहर एह मुखारी, जेहवी गुणियोने गम.

४११

भैरवी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

स ग्रह अंशने न्यास, सदा धैवत कोमल स्वर,
रिपम थकी आरोह, थाय तो प स्वर न्यास धर ;
आरोह सु अवरोह, उभय पंचमर्था थातां,
निथै पंचम न्यास, धरीने गुणीयो गाता.
पहन थकी अवरोह, थाय जो आनंद हारी,
त्या पण पंचम न्यास, खास धृतिथी ह्यो धारी ;
प्रबळ प्रजाळी पाप, ताप तन तणा शमावे,
भैरव भय हरनार, भला गुणीवोने भवे.

४१२

४१३

भूपाली रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

निपाद मध्यम रहित, धैवत कोमल स्वर,
गान्धारवो उदग्राह, रिपम स्वर न्यास निरंतर ;
अंश स्वर गान्धार, ग्रहण करी सदाय शोभे,
सांभळ ॥ भूपाली, लाख गुणोना दिठ लोभे.

४१४

प्रसभ राग लक्षण.

सोरठा.

पंचम राहत सदाय, पडजादि मुर्छी सहित ;
व्हालं प्रसभ वदाय, रासिक जनोने रसभरण.

४१५

कोल्हास राग लक्षण.

छंद रोला.

गान्धारादिक गणो, मूर्छना मन हरनारी,
मध्यम स्वरथा रहित, सद्य रचना सुखकारी ;
वळो अवरोहे सदा, त्याग धैवतनो थाये,
सुखप्रद पाडव राग कोल्हास कहेथाये.

४१६

भैरव राग लक्षण.**छंद रोला.**

भैरव रागनी मांहि, रिषभ पंचम नहीं आवे,
धैवत प्रथम धराय, न्यास मध्यम धर भावे ;
निषादने गान्धार, तीव्र स्वर तमाम रीते,
कर धैवत कोमलो, चाह धारिने चित्ते.

४१७

वसन्त भैरव राग लक्षण.**छंद रोला.**

ध प्रह अंशने न्यास, रिषभ धैवत कोमल स्वर,
निषादने गान्धार, तीव्र स्वर सदैव सुखकर ;
अथवा मध्यम अंश, विकल्पे मुनिवो माने,
वसन्त भैरव राग, प्रवल गुणवान पिछाने.

४१८

मध्यमादि रागिणी लक्षण.**छंद रोला.**

धैवतने गान्धार, स्वरो जहां तुरत तजाये,
मध्यमादि मूर्छना, भाव धरौ नित्य भजाये ;
निषाद मध्यम रिषभ, अंश स्वर आवे अंदर,
मध्यमादि रागिणी, चाह धारी चित्तमां धर.

४१९

बंगाली रागिणी लक्षण.**छंद रोला.**

रि. ध स्वरनो कर त्याग, दीर्घ द्रष्टिथी दाखी,
प तीव्रतर स्वर मान, तीव्र स्वर निषाद राखी ;
षड्ज स्वेरथी थती, मूर्छना अंदर घाली,
बनवाने ब्रह्मभाग, रागिणी गां बंगाली.

४२०

नारायणी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

निषादने-गान्धार, तीव्र स्वर लीयो विचारी,
गान्धारथी प्रगटती, मूर्छना मन हरनारी ;
आरोहे ग. नि-वर्ज्य, अंश न्यास ध मुददाता,
नारायणी रागिणी, सदा करती सुखशाता.

४२१

बिभास राग लक्षण.

छंद रोला.

म तीव्रतर गनि तीव्र, सदा कोमल रिध सुंदर,
आरोहे म. नि वर्ज्य, अंश ग. प न्यास ध उर धर ;
गान्धारथी प्रगटती, मूर्छना शोभे भाइ,
श्री हरिनुं कर स्मरण, ब्रह्मलथी बिभास गाइ.

४२२

कानडी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

छे मध्यम उदग्राह, अंतमां धैवत छाजे,
सदा तीव्र गान्धार, स्वरेथी रसभर राजे ;
सुखद षड्ज स्वर अंश, कानडीमां कहेवाये,
भजवा श्री भगवान, गर्व तर्जौ गुणीओ गाये.

४२३

मेघराग लक्षण.

छंद रोला.

समारंभ षड्जथी, सर्व स्वरनो उयां थाये,
कोमल रिपम सदाय, कलित स्वर उयां कहेवाये ;
वर्ली मध्यम स्वर वर्ज्य, अंश रि. ग अंदर आवे,
मेघनाद मनहरण, राग षाडव ललचावे.

४२४

तोडी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

रि. ध कोमल पड्डनादि, न्यास ध अंश ग उर धर,
मध्यमादि आरोह, मांहि सुख कर न्यास प स्वर ;
पंचमादि आरोह, अने अवरोह महीं भण,
प्रसिद्ध पंचम न्यास, गुणी रागिणी तोडी गण.

४२९

छाया तोडी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

निषाद पंचम त्याग, तोडीमांथी तुरत तुं ;
उरे धरी अनुराग, छाया तोडी सज्जवा.

४२६

मार्ग तोडी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

रि. ध कोमल कहेवाय, वळी वृजित पंचम स्वर,
न्यास पड्डन सुखकरण, अंश मध्यम आनंदवर ;
मध्यमथी आरंभ, मूर्छता सुदे प्रगट कर,
मार्ग तोडी रागिणी, अमित हवें उत्सां धर.

४२७

घण्टा राग लक्षण.

सोरठा.

आरंभे गान्धार, निषाद आणी अंतर्मां ;
धैवत कोमल धार, घण्टा राग महीं गुणी.

४२८

वराटी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

रि. ध कोमल न नि तीव्र वराटीमा तीव्र तर म ;
धैवतादि धर शीघ्र, आंदोलन आणी अविक.

४२९

शुद्धवराटी रागिणी लक्षण.

छंद रेला.

राखो कोमल रिपभ, पूर्ण गान्धार ग्रहीने,
म तीव्रतर कोमल ध तीव्र स्वर निपाद लहीने;
स्वर धैवत उद्ग्राह, न्यास स्वर निपाद धारी,
शुद्ध वराटी माँहि, अंश मध्यम मनोहारी.

४३०

तोडीवराटी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

म तीव्रतर स्वर दाख, रि. ध कोमल कोडे करी ;
प. ध उद्ग्राहक राख, तेते तोडी वराटीमां.

४३१

नागवराटी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

म तीव्रतर स्वर धार, द्रढ धैवत कोमल करी ;
ग. ध उद्ग्राह विचार, नौतम नाग वराटीमां.

४३२

पुन्नागवराटी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

ग. ध उद्ग्राहक आण, नि तीव्र मध्यम तीव्रतर ;
धारी प्रेम पिछाण, प्रिय पुन्नागवराटीने.

४३३

प्रताप वराटी लक्षण.

सोरठा.

म स्वर तीव्रतर धार, स्वर निपादने तीव्र करी ;
आरंभे गान्धार, पेख प्रताप वराटीमां.

४३४

शोकवराटी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

रि. ध. कोमल स. न्यास, ग. पूर्व मध्यम तीव्रतर ;
अंश निषाद प्रकाश, प आदि शोकवराटोंमां.

४३५

कल्याणवराटी रागिणी लक्षण. सोरठा.

म अंश प न्यास जाण, गान्धारादिक मूर्छना ;
कलित मेल कल्याण, वर कल्याण वराटोंमां.

४३६

खम्बावती रागिणी लक्षण. सोरठा.

अवरोहे रि विनाश, प वर्ज्य धैवत कोमले ;
खम्बावर्तोंमां खास, गान्धारादिक मूर्छना.

४३७

आभीरिका रागिणी लक्षण. छंद रोला.

धैवत कोमल अने, तीव्र नि. स प अंश स्वर,
षड्जादि मूर्छना; कंप छे ध ग स्वर उपर ;
म वर्ज्य आरोहणे, काचित अवरोहणमां पण,
आभीरिका अनुप, रागिणी भाव धरी भण.

४३८

कल्याण राग लक्षण. सोरठा.

उदग्राहक गान्धार, म. ग. नि. तीव्र स्वर मानवा ;
वर कल्याण विचार, आरोहे म. नि त्यागोने.

४३९

रामकरी रागिणी लक्षण. सोरठा.

आरोहे म. नि छोड, रि. ध कोमल ग. नि तीव्र छे ;
जाहिर प अंश जोड, धैवतादिक मूर्छा धरी.

४४०

मनमां आणी मोज, म तीव्रतर स्वर मानजे ;

राम रटणमां रोज, रामकरी गा रागणी.

४४१

सारंग राग लक्षण.

सोरठा,

ग अति तीव्रतम खास, नि तीव्र म. ध स्वर तीव्रतर ;

मध्यम अंश स न्यास, सारंगे मूर्छा पडज.

४४२

मालव राग लक्षण.

दोहरा.

रि. ध कोमल ग. नि तीव्र स्वर, न्यास रि अंश ज्याहीं ;

पड्जथी अवरोहण क्रमे मूर्छा मालव मांही.

४४३

गुणकरी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

रि. ध कोमल ग. नि त्याग, धैवतादि मूर्छा धरो ;

काचित् ग स्वर संस्कार, एसिक गुणकरी रागिणी.

४४४

ककुभ राग लक्षण.

दोहरा.

आरोहे तीव्र ग तजी, धृतिथी धैवत छोड ;

स्वर पंचम उदग्राह नैय, ककुभ रागमां जोड.

४४५

शंकराभरण राग लक्षण.

सोरठा.

ग नि तीव्र ग न्यास, अंश म. शंकराभरणमां ;

पड्जर्थी आरंभ खास, रुढालु कंप गमक सहित.

४४६

बडहंस राग लक्षण.

दोहरा.

सुभग शंकराभरणना, स्वरथी उद्भव थाय ;	
षड्ज थकी आरंभ छे, प अंश न्यास सदाय.	४४७
अवरोहे गान्धार नही, आरोहे ध त्याग ;	
बहुनामीना स्मरणमां, गा वडहंस सु राग.	४४८

वेलावली रागिणी लक्षण.

दोहरा.

रिषभादि अभिरुद्रगता, मूर्छा मन हरनार ;	
तीव्र ग. नि षड्जंश छे, आरोहे म न धार.	४४९
अवरोहे गान्धार तज, वर वेलावली मांही ;	
गांधारादिक मूर्छना, कचित् प्रगटती ज्वांही.	४५०

केदारी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

तीव्र ग. नि सु रि. ध त्याग, समारंभ गान्धारथी ;	
उरे धरी अनुराग, केदारी गुणो गा मुदे.	४५१

काम्बोधी रागिणी लक्षण.

छंद रोला.

गान्धारादिक ग्रहो, मूर्छना पूरण प्यारी ,	
म. नि. स्वर त्याग कराय अंश म. ध स्वर द्रव धारी ;	
गणो तीव्र गान्धार, वळी ए तण अभाव,	
मूर्छा काम्बोधीमां, उत्तरायतान आवे.	४५२

गोपीकाम्बोधी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

आरोहे नि न धार, म. प अंश स्वर ओपता ;	
ध उद्ग्राह न विसार, गोपीकाम्बोधी महीं.	४५३

दीपक राग लक्षण.

सोरठा.

मालव जन्मद जोय, गान्धारथी उदग्राह छे ;
आरोहे म. नि न्होय, स न्यासांश दीपक महीं.

४५४

पठमंजरी रागिणी लक्षण.

सोरठा.

मालव जन्मद जाण, गण पंचम न्यासांश ग्रह ;
आरोहे ग न आण, षड्जादि पठमंजरी.

४५५

ललिता रागिणी लक्षण.

दोहरा.

गौरीथी उदभव अचल, षड्ज अंश उदग्राह ;
पंचम रहित सदाय छे, म अंत ललिता मांह.

४५६

बहुला रागिणी लक्षण.

दोहरा.

गौरी मेलथी उदभवी, मध्यम रहित मनाय,
स वियोगी नि स्वर सहित, ग उदग्राह छे ज्यांय.
प्रसिद्ध पंचम स्वर जहां, अंश वन्यो अवरेख ;
गुणो-गाई बहुला सदा, लक्ष लाभ तुं लेख.

४५७

४५८

दक्षिणा गुर्जरी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

अवरोहे, म. नि वर्ज्य छे, मालव जन्मद मान ;
ग श्लिष्ट मध्यम स्वर सहित, ध श्लिष्ट स स्वर मान.
शरु धती गान्धारथी, महद मूर्छना होय ;
दिव्य दाक्षिणा गुर्जरी, कहे गुणी सहु कोय.

४५९

४६०

औत्तरागुर्जरी रागिणी लक्षण.**सोरठा.**

सर्व स्वरो मुखकार, दक्षिण गुर्जरौ तुल्य छे ;
धरी शुद्ध गान्धार, गणो औत्तरागुर्जरी.

४६१.

कौमारी रागिणी लक्षण.**सोरठा.**

गौरी उद्भव स्थान, ध उद्ग्राह न्यासांश ध ;
बहु कपित स्वरान, कौमारी कहे कोडथी.

४६२.

रेवा रागिणी लक्षण.**सोरठा.**

शुभ गौरी स्रजनार, स उद्ग्राह म नि वर्ज्य छे ;
ग. प एकत्र उचार, रेवा रागणौमां रसिक,

४६३

गौल राग लक्षण.**सोरठा.**

धैवत ने गान्धार, तंते त्याग कराय छे ;
छे गौरी स्रजनार, गौल रागने गर्वथी.

४६४

केदारगौल राग लक्षण.**सोरठा.**

गणो तीव्र गान्धार, मनहर रजनी मूर्छना ;
पंचम अंश उचार, काचित रिबम पण अंश छे.
रि. प. म. प योग सदाय, आरोहे ग. ध त्यागवा ;
सहु गुणौने सुखदाय, केदारगौल गणाय छे.

४६५

४६६

कर्णाटगौल राग लक्षण.**छंद रोला,**

रिषभ तीव्रतर रहे, तीव्र गान्धार गणाये,
न्यास ग अंश म मान, स्वर प अपन्यास भणाये ;
प्रगटनार अवरोह प, कश्चित ध आरोहे धर,
सु कर्णाटगौलमां, कश्चित धैवत तुं त्याग कर.

४६७

सारंगगौल राग लक्षण.

सौराष्ट्र.

स न्यास म अंश स्थंभ, स्वरो सर्व सारंगना ;
ग. ध विण स रौ आरंभ, सारंग गौलतणो समज.

४६८

रीतिगौल राग लक्षण.

सौराष्ट्र,

अवरोहे प न आण, स न्यास रि अंश सत स्वर ;
रीतिगौलमां जाण, धैवतादि द्रढ मूर्छना.

४६९

नारायणगौल राग लक्षण.

दोहरा.

अवरोहे ग ध त्याग कर, धरी तीव्र गान्धार ;
निषाद वा कर रिषभधी, समारंभ सुखकार.
आरोहे रि. प स्वरधौ कर, गमक पुनः स्वस्थान ;
पूर्व उत्तराहत गमक, मोद धराने मान.
मध्यम स्वर मन मानतो, अंश स्थानमां आप ;
ए नारायण गौल गुणौ, गाई त्याग पारिताप.

४७०

४७१

४७२

मालवगौल राग लक्षण.

छंद रोला,

गौरीथी लट्ठभव्यो, वर्ज्य करवो धैवत स्वर,
रिषभ थकी आरंभ ग स्वर आरोहे नहीं धर ;
आरोहे गान्धार होय तो, आदि प आंणो,
मालव गौलनौ मांही, अंत मध्यम स्वर जाणो.

४७३

દેશી રાગિણી લક્ષણ.**સોરઠા,**

રિ. ધ કોમલ સ્વર રાહ, આરોહે ગ. નિ વર્ગ્ય છે ;
 ષ્ઙજર્થો આરંભ દાહ, રિ અંશ દેશી રાગિણી.

૪૭૪

હિન્દોલ રાગ લક્ષણ.**સોરઠા;**

રાગ રસિક લલકાર, રિવમ અને પંચમ તજી ;
 ધૈવત કોમલ ધાર, હર્ષ ધરી હિન્દોલમાં.

૪૭૫

માર્ગહિન્દોલ રાગ.**સોરઠા,**

આળો યોગ અમોલ, રિ. પ સ્વરનો હિન્દોલમાં ;
 ણજ માર્ગહિન્દોલ, સુખદાયક છે સર્વદા.

૪૭૬

ઢક્ક રાગ લક્ષણ.**સોરઠા,**

છે રિ. ધ સ્વર સુ કુમાર, આખીરી મૂર્છા અનુપ ;
 આરોહે ધ ન ધાર, ધૃતિ ધારીને ઢક્કમાં.

૪૭૭

નાટ રાગ લક્ષણ.**દોહરા.**

તૌત્ર ગ. નિ. રિ. ધ તૌત્રતર, અવરોહે ગ. ધ સાગ ;
 છે રિપમાર્દિ મૂર્છના, રસિક નાટ ણ રાગ.

૪૭૮

નટનારાયણ રાગ લક્ષણ.**સોરઠા,**

મધ્યમ અંશ મનાય, રોજ રિવમ સ્વર મ્યાસ છે ;
 વર ઉદ્ભવ વલ્ગનાય, વેલાવર્લોથી વિશ્વમાં.

૪૭૯

अवरोहे ग तजाय, गान्धारादिक मूर्च्छना ;

भवपति नित्य भजाय, नटनारायण रागयो.

४८०

सालंकनाट राग लक्षण.

सोरठा.

जाण जन्म देनार, स्वरो शंकराभरणना ;

वळी वर्य गान्धार, स न्यास अंश सुहामणो.

४८१

म. ध ओम्ब्रित मान, नित्ये सालंकनाटमां ;

नौतम नेह निवान, सदा षड्ज उद्ग्राह स्वर.

४८२

छायानाट राग लक्षण.

दोहरा.

सुभग शंकराभरण छे, जादिर जन्मद जाग ;

अवरोहे गान्धार नही, आरोहे नि त्याग.

४८३

धैवतादि मूर्च्छा महद, रिपभ न्यास स्वर ज्याहि ;

अनेक मध्यम आवता, छायानाटनी मांहे.

४८४

कामोदनाट राग लक्षण.

सोरठा,

म अंश स्वर स न्यास, अवरोहे ग. ध त्यागवा ;

तीव्र ग स्वर छे खास, अखिल स्थळे कंपन अधिक.

४८५

धैवतथी आरंभ, नित्य कामोद सु नाटमां ;

दुःखप्रद छोडी दंभ, ईश भजो आनंदथी.

४८६

आभीरीनाट राग लक्षण.

दोहरा.

आभीरीथी उद्गम्यो, अवरोहे ध न खास ;

न्यास विशेषर्थी युक्त छे, स आदि प्रह ने न्यास.

४८७

अंश स्वर आनंदमय, गान्धारने निषाद ;

ए आभीरीनाट छे, समजो विना विवाद.

४८८

कल्याण नाट राग लक्षण.**दोहरा.**

जाण जन्म कल्याणधी, अवरोहे ग. घ नांही ;

षड्जादि शुभ मूर्छना, कल्योणनाटनी मांही.

४८९

केदारनाट राग लक्षण.**दोहरा.**

पिषम ने धैवत स्वरो, आरोहे न्हो खास ;

धैवतने गान्धारनो, छे अवरोहे नाश.

४९०

शरआत गान्धारधी, निरख तीव्र ग. नि नित्य ;

कीर्तन केदारनाटमां, प्रभुनुं कर धरो प्रीत.

४९१

वैराटीनाट राग लक्षण.**दोहरा.**

जन्मद स्वरो वराटीना, अवरोहे ध. ग. छोड ;

स न्यास पंचम अंश स्वर, धैवतादिमां जोड.

४९२

निषादने मध्यम स्वरो, कंपित नित्य कराय ;

वर वैराटीनाटधी, हपै हृदय भराय.

४९३

आशावरी रागिणी लक्षण.**दोहरा.**

गौरी मेलथो उदूभवी, मध्यम आदि भनाय ;

गान्धारने निषाद स्वर, आरोहमां तनाय.

४९४

अंश स्वर धैवत अने, पेखो पंचम न्यास ;

आशावरीधी इश भजी, त्वरित हरो यम त्राश.

४९५

सावेरी रागिणी लक्षण.**सोरग,**

ग तीव्र ध आदि धार, म अंश नि वर्ज्य नित्य छे ;
सावेरी सुखकार, आरोहे ग नि त्यागवा.

४९६

सालंग राग लक्षण.

सौरा,

ध न्यास म अंश आण, कोमल रिषभ ग तीव्र छे ;
ग आदि सालंग जाण, अखिल स्थले कंपो अधिक.

४९७

श्रीराग लक्षण.

दोहरा.

आरँभ त्रय रि वा सथी, ग तीव्र स्वर सुखदाय ;
आरोहे ग. ध त्यागवा, श्रीरागमां सदाय.

४९८

पहाडी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

गौरी स्वरथी उद्भवी, सदा वर्ज्य गान्धार ;
पड्जादि पहाडी महीं, रि न्यास अंश उच्चार.

४९९

विहंगड राग लक्षण.

दोहरा.

तीव्र ग. नि न्यासांश रि, आरोहे रि न आण,
विहंगड महीं ळालथी, ग उद्ग्राह स्वर जाण.
होय पथी आरंभ तो, आरोहे ग तजाय ;
मध्यमनी मूर्छा मळये, सदा प वर्ज्य कराय.

५००

५०१

पूर्वी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

गौरी मेलथी उद्भवी, पड्जोद्ग्राह सदाय :
न्यास अंश गान्धार ग्रहीं, पूर्वी प्रसिद्ध थाय.

५०२

पूर्वी सारंग राग लक्षण.**दोहरा.**

रि. ध कोमल ग. नि तीव्र स्वर, ग न्यास प अंश संग ;
 प तीव्रतर उदग्राह रि, प पूर्वीसारंग. ५०३

सामंत राग लक्षण.**सोरठा,**

रहे ग तीव्र रसवंत, रिपम तीव्रतर राजतो ;
 सुभग राग सामंत, स न्यासांश उदग्राह स्वर. ५०४

मंगल कोश राग लक्षण.**सोरठा,**

ध स्वर अंश ने न्यास, गौरी मेलथी उदभव्यो ;
 मंगलकोशे खास, ध उदग्राह ध. नि संग छे. ५०५

नादरामक्रिया रागिणी लक्षण.**हारगीत छंद,**

गुणदाइ गौरी रागिणी, उत्पत्ति कारण खास छे,
 धरी नेह नित्य विराजतो, सु निषाद स्वर ज्यां न्यास छे ;
 आरोहमां गान्धार स्वरने त्यागवो तेते सी,
 उदग्राह षड्ज सुहामणो, छे नादरामक्रिया महीं. ५०६

कुडाइ रागिणी लक्षण.**दोहरा.**

आरोहे म. नि वर्ध छे, ग उदग्राह स्वर धाय ;
 पंचम अंश ग तीव्र गण, धारी स्नेह सदाय. ५०७
 धैवतथी वा रिषमयी, छे अवरोहण ज्यांहीं ;
 काचित् ग अवरोहे वरज, कुडाइ रागिणी मांही. ५०८

ગૌડ રાગ લક્ષણ.

સોરઠા.

સ ઉદગ્રાહ સ્વર જ્યાંહો, આરોહે ગ. નિ વર્જ્ય છે ;
ગ ત્રીત્ર ગૌડની માંહિ, આપ્તેહિત સ્વર છે અલિલ.

૧૦૯

દેવગિરિ રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

મ ત્રીત્રતર ગ. નિ ત્રીત્ર છે, ગ. ધ અવસેહે નાંહો ;
પઢ્જાદિ મૂર્છા સુલહ. દેવગિરિનાં માંહિ.

૧૧૦

દેવગાન્ધારી રાગિણી લક્ષણ.

હારગીત છંદ.

ગાન્ધારથી આરંભ થાયે, પઢ્જ અંશ સ્વર સહી,
કર રાવમથી આરંભ તો, આરોહમાં ગાન્ધાર નહી ;
સંપૂર્ણ ખેરવ રાગને, ગુણો દેવ ગાન્ધારી ગણો,
ગાઓ ગુણો ગોવિન્દના, છે સમય આજ સુહામણો.

૧૧૧

ત્રિવળી રાગિણી લક્ષણ.

ગારી મેલથી ઉદંભવો, મ અવરોહમાં નાંહો ;
સ ઉદગ્રાહ અંશ સુરિપમ, ત્રિવળી રાગિણી માંહિ.

૧૧૨

કુરંગ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

નિ ત્રીત્ર ને રિ મ ત્રીત્રતર, ગ અતિ ત્રીત્રતમ રાસ ;
સ ન્યાસ પ અંશ કુરંગમાં, સ ઉદગ્રાહ સ્વર દાલ.

૧૧૩

સૌદામિની રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

ग. उद्ग्राह रि. ध कोमल, ग. अति तीव्रतम जाण.
म तीव्रतर स्वर तीव्र नि, सौदामिनीमां आण.

५१४

वैजयंती रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मानी मध्यम तीव्रतर, धैवत कोमल धार ;
निषाद तीव्र निहाळवो, रि उद्ग्राह सुखकार.
आरोह सु अवरोहमां, ग. ध स्वर कचित गणायं ;
रस भरनारी रागिणी, वैजयंती वखणाय.

५१५

५१६

हंस राग लक्षण.

सोरठा.

निषादने गान्धार, त्वरित त्याग करवा पडे ;
द्रष्ट रि. ध कोमल धार, हंसरागमां हेतथी.

५१७

कोकिल राग लक्षण.

दोहरा.

उत्पत्ति कल्याणथी, म. नि स्वर वर्ज्य कराय ;
गान्धारादि मूर्छना, कोकिलमां कहवाय.

५१८

जयश्री राग लक्षण.

दोहरा.

रि. ध कोमल ग नि तीव्र छे, आरोहे रि ध नाहो ;
म तीव्रतर उद्ग्राह नि, राग-जयश्री माहो.

५१९

सुरालय राग लक्षण.

दोहरा.

गौरीथी उद्भव अखिल, आरोहे रि त्याग ;
धैवत वर्ज्य सदाय छे, एह सुरालय राग.

५२०

अर्जुन राग लक्षण.

दोहरा.

अर्जुन उद्गमत्र गौरिधी, आरोहे म. नि न्होय ;
अबरोहे ग. ध आण नहीं, ग उद्ग्राह स्वर होय.

५२१

ऐरावत राग लक्षण.

सोरठा.

जन्मद कल्याण मेल, ध रहित उद्ग्राह ग गणो ;
पंचम ने पामेल, स न्यास ऐरावत महीं.

५२२

कङ्कण राग लक्षण.

सोरठा.

कङ्कण ए कहेवाय, जन्म शंकराभरणधी ;
ग. उद्ग्राह प तजाय, आवे मध्यम अधिक ज्यां.

५२३

रत्नावली रागिणी लक्षण.

सोरठा.

ग उद्ग्राह स्वर आण, प न्यास म तीव्रतर सदा ;
रि. नि नहीं ग तीव्र जाण, रत्नावलीमां रागधी.

५२४

कल्पतरु राग लक्षण.

सोरठा.

ध वर्ध ग तीव्र भांख, रिवभादि मूर्छा रहे ;
रि तीव्रतर स्वर राख, स न्यास कल्पतरु महीं.

५२५

सोरठी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

श्री रागधी उत्पत्ति शुभ, रि उद्ग्राह सु भणाय ;
प धी रि सुधी स धी म सुधी, हुंफित गमक गणाय.

५२६

ઘડુજ અગ્ર સ્વસ્થાન યુત, તેમજ પંચમ પેલ ;
ચ્ચાવિત રિવંધ સહ સોરઠી, દિવ્ય રાગણી દેલ.

૫૨૭

મારુ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

શુદ્ધ સ્વરોથી ઉર્લોત્તિ, ગ ઉદગ્રાહ સ્વર માન ;
આરોહે ધૈવત નહી, વઠ્ઠી સ્થર ગ ચ્ચાવિતવાન.
હોય અગ્રસ્વસ્થાનને, ગમક પુનઃ સ્વસ્થાન ;
અહનિશ આદિ નિષાદ સ્વર, આંદોલિત ધર ધ્યાન.
ધૈવત આંદોલિત રહે, ત્રિધિવત વારંવાર ;
મનહર મારુ રાગમાં, પ્રમુ ગુણ ગા ધૈર્ય પ્યાર.

૫૨૮

૫૨૯

૫૩૦

કુમુદ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

નાટ રાગના મેલથી, ઉત્તમ ઉદ્ભવ થાય ;
ગ ઉદગ્રાહ મધ્યમ વિના, કુમુદ રાગ ગુણો ગાય.

૫૩૧

ચક્રધર રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

નાટ રાગથી જન્મ છે, સ ઉદગ્રાહ શુભ રીત ;
પંચમ ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, રાગ ચક્રધર ચિત્ત.

૫૩૨

સિંહરવ રાગ લક્ષણ.

દોહરા.

ભૈરવોથી ઉદ્ભવ મળે, મ ઉદગ્રાહ મે ત્યાગ ;
નિષાદ આરોહે નહી, રસિક સિંહરવ રાગ.

૫૩૩

મંજુઘોષા રાગિણી લક્ષણ.

દોહરા.

શ્રી રાગથી ઉદ્ભવ સદા, ધ ઉદગ્રાહ મ ન આણ ;
નિષાદ આરોહે તર્જી, મંજુઘોષા જાણ.

૫૩૪

शिववल्लभा रागिणी लक्षण.

दोहरा.

मुखारौ मेलथौ उदमधी, म वर्ज्य प अंश न्यास ;	
निषाद आरोहे नहीं, ग उदग्राह खर खास.	५३५
अवरोहणे निषाद युत, आनंद भरे अनंत ;	
सु शिववल्लभा रागिणी, खचित गा धरी खंत.	५३६

मनोहर राग लक्षण.

दोहरा.

शुद्ध स्वरोना मेलथी, जाहिर जन्म जणाय ;	
स उदग्राह आरोहमां, ग. रि. म. स्वरोज तजाय.	५३७
स. प आंदोलित सिद्ध छे, ध ग्रहण करीज कराय ;	
आनंदे ए अवसरे, कंपित गमक कराय.	५३८
पंचमथी स सुधी जई, मध्यम पर अटकाय ;	
आंदोलित ए माहि पण, गुणौ नैत्य ग स्वर थाय.	५३९
सुभग गमक स्वस्थान युत, गणो सदा गान्धार ;	
राग मनोहरमां मुदे, हरि भज वारंवार.	५४०

आनंद भैरवी रागिणी लक्षण.

दोहरा.

भाळो जन्मद भैरवी, नि उदग्राह गुणमेह ;	
नैम्य गमक गान्धारमां, आनंद भैरवी एह.	५४१

मानवी रागिणी लक्षण.

सौरा.

स्वर निषादनो योग, आरोहणमां आवतां ;	
सैधवौने कहे लोक, मुदप्रद मानवी रागिणी.	५४२

राजधानी रागिणी लक्षण.**सोरठा.**

कालित मेल कल्याण, जाहिर जन्मद जेहनो ;
 आग्नेडित स्वर आण, आरोहे धैवत नही. ५४३
 अवरोहे गान्धार, सदा वर्ज्य स्वर जाणवो ;
 पूर्ण वधारी प्यार, राजधानी रागिणी कहे. ५४४

शर्वरी रागिणी लक्षण.**सोरठा.**

गैरीमेलथो धाय, स उदग्राह न्यासांश स. प ;
 वा स. नि न्यास मनाय, सुखद रागिणी शर्वरी. ५४५

हनुमतमतानुसार षड्रागोत्पत्ति,**दोहा.**

हरपंचाननथी थयां, प्रगट पंच प्रिय राग ;
 एक पार्वती आननें, उपज्यो सह अनुराग. ५४६

राग नाम,**रोलावृत्त.**

भैरव आदि कष्टो, द्वितीयने मालकोश भण,
 श्रीजो छे हिण्डोल, दिव्य दीपक चोथो गण ;
 श्री पांचमो प्रसिद्ध, मेघ छष्टो मुददायक,
 ए षड् रागो नित्य, नेहथी गाये गायक. ५४७

रागिणी नाम,**रोळावृत्त.**

भैरवीं भय हरनार, पछी वैरारी छे वर,
 मधुमाधवी महान, सैन्धवी अपूर्व सुखसर ;

વંગાલી વડ માગ, પાંચ રાગિણી રસવાલી, ભૈરવની મામાઓ, નિત્ય નથુરામ નિહાળી.	૧૪૮
ટોડી. ગૌરી અને, ગુનકલી જાહિર જાણો, સ્વંભાવતી. કકુંભ, અહર્નિશ ડરમાં આણો ; ૯ પાંચે પરિપૂર્ણ, રાગિણી રસ ભરનારી, માલકોશની મહદ, સર્વ પ્રમદાઓ પ્યારી.	૧૪૯
રામકલી. દેશાસ્ત્ર. લલિત શુભ લક્ષણવંતી, વિલાવલી જલવાન, વિશ્વમાર્હિ વિલસંતી ; પટમઝ્જરી પ્રવીણ, રાગિણી પાંચ રૂપાલી, હર્ષભરણ દિણ્ડોલતળી મામાઓ માલી.	૧૫૦
દુઃખહર દેશી નામ, પછી કામોદ સુ કહીંએ, નટ ડર ભરતી નેહ, કિદારા લક્ષેં લહીંએ ; કહી કાન્હરા કલિત, દિવ્ય દીપકની દારા, નિત્ય ધરે નથુરામ, રસિકને ડર રસધારા.	૧૫૧
માલશ્રી મુદલાણ, અને આશાવરીં ઓપે ધન્યાશ્રી પછીં ધાર, વ્યાધિ સદુ વસન્ત લોપે ; મનહર છે મ્હારવા, પંચ રાગિણી પ્રતાપી, શ્યામા શ્રી રાગની, વિશ્વ આસ્વામાં વ્યાપી.	૧૫૨
આદિ ઉત્તમ ટંક, તે પછી મેલહાર મનહર, ગુર્જરીં ગુણમંડાર, શુપાલી સદાય સુલકર ; દેશકાર શુતિ ભરી, પંચ રાગિણીંઓ પેલો, માનિનીંઓ મેઘની, સ્નેહથી સદાય લેલો.	૧૫૩
હર્ષ વધારણ હરસ્વ, તિલક તે પછી ગળીજે, દિનપુરીયા દાહીંએ, મોદથી માધવ લીજે ; સોદુ પછી વલનેહ, મધૂ. પશ્ચમ મુદદાતા, મયહર ભૈરવ તળા, અષ્ટ પુત્રો કહેવાતા.	૧૫૪
મારુ ને મેવાડ, પછી વડહંસ વિરાજે, પ્રેમ વધારણ પ્રવલ, છટામર ચન્દ્રક છાજે ;	

नन्द. भैरव नथुराम, खास फौरी गणौए खोखर,	
मालकोशना महद, अष्ट पुत्रो आनंदवर.	११५
चन्द्रविम्ब छे चारु, महद मंगलदा भंगल,	
शोभा. आनंद विनोद, अहनिश हरे अमंगल ;	
प्रधान. गौर. विभास, हर्ष रुदे भरनारा,	
रसिक राग हिण्डोल तणा पुत्रो ए प्यारा.	११६
कुन्तल. कमल. कलिङ्ग सदा नगमां सुखसागर,	
चित्तहर चम्पक. कुसुम, राम आरामतणुं घर ;	
लहिल. हिमाल लखाय, कष्टहर अष्ट अलुपम,	
दीपकना ए पुत्र, सदा अवनिमा उत्तम.	११७
सिन्धु मालव गौड पछी गुणसागर गणौए,	
कुंभ अने गंभीर, सुखकर शंकर भर्णौए ;	
विहागडा बलवान, नेहना निधान सरखो,	
सुंदर श्री रागना, पुत्र प्रीतेशी परखो.	११८
जालंधर सारंङ्ग ते पछी नटनारायण,	
भव्य शंकराभरण, कलित कल्याण पछीगण ;	
गजधर ने गान्धार, शहाना अर्थे शान्ति,	
मेघ रागना महद, पुत्र हरनारा भ्रान्ति.	११९

पुत्रवधू नाम.

सुहा विलावलीं सबल, सोरठी ने खंभारी,	
अनदाही ए पछी, भली भलगुजरी भाळी ;	
पट चंचली चित्तधरो, मीरवी सुदनी भाता,	
भैरव रागनो भव्य, पुत्रवधूओ विख्याता.	१२०
धन्याश्री, मालश्री, अने जैतश्री जाणो,	
सुघराइ सुखरूप, पछी दुर्गा दिल आणो ;	
गान्धारी ने भीमपलासी, कामोदी कहौ ;	
मालकोशनी पुत्रवधू प्रेमे राजी रही.	१२१

आदि लीलावती, कीरवी जैती जोड़, पूरवी पारावती, त्रिवेणी कहे हरकोड़ ; देवगिरी सरस्वती सद्य छे सुखकरनारी, हृदये गणे हिण्डोल, पुत्रवधूओ ए प्यारी.	५६२
मंगल गुजरी पछी, जाणजो जेजेवती, मालगुर्जरी भुपालो, मनोहरौ ललित लसंती ; अहोरी इमन हमीर हर्ष नित हृदविण ओपे, ए दीपकनी दिव्य, पुत्रवधूओ दुःख कापे.	५६३
विजया जगविल्यात, दयावती कुंभा कहौं, सोहिणी, सर्वा पछी, खचिते क्षेमा उर लहौं ; शशिरैखाने सदावती सर्वांगे सुन्दिर, सुखकर श्री रागनी, पुत्रवधूओ मुदमन्दिर.	५६४
कन्हडनाट सुप्रथम, गावदी कदमनाट कहे, बहारौ माझ महान, परजें प्रतिदिन लखें लहे ; नटमङ्गरी शुद्धनाट, निल नधुराम कहावे, पुत्रवधू मेघनी, भलागुणौओने भावे.	५६५

राग जाति.

दोहा.

राग रागिणी सर्वनी, जाति त्रय शुभ जाण, ओडव षाडव समजौने, वळौ सम्पूर्ण वखाण.	५६६
--	-----

ओडव.

प्रबल पाँचें स्वरथी जहां, राग रूपे प्रगटाय, जाहिर जाति ए स्थळे, ओडव अवरेखाय.	५६७
---	-----

षाडव.

शुद्धभूप षड् स्वर थकी, जहां रागनुं थाय ; जाति तहां जयदायिनी, शुभ षाडव कहेवाय.	५६८
--	-----

સમ્પૂર્ણ.

જ્યાં સાતે સ્વરથી સુભગ, રાગરૂપ બંધાય ;
નર જાતિ જાણી વદે, સહુ સમ્પૂર્ણ સદાય. ૧૬૯

સોરઠા.

રાગ જાતિઓ સાત, ત્રય જાતિથી જન્મતી ;
ભાવ ધરી મલે ભાત, સમજાવું એ સર્વને. ૧૭૦

શુદ્ધ મહોશુદ્ધ ગણાય, માર્ગ અને સાલંગ છે ;
મલી સંકીર્ણ મળાય, મહોસંકીર્ણ દેશી કહી. ૧૭૧

શુદ્ધ.

રોઝાવૃત્ત.

અન્ય રાગ રાગિણીતણું, મિશ્રણ નહિ થાયે ;
રાજો રહેને રોજ, શુદ્ધ રૂપથી સદાયે,
કોઈ કોઈ શ્રુતિમાત્ર, અન્ય રાગમાં વિચરતી,
જાતિ એ રાગની, શુદ્ધ સહુને મુદ્ધ ભરતી. ૧૭૨

મહાશુદ્ધ.

અન્ય રાગ રાગિણીતણા, મિશ્રણ વિણ શોભે,
નિજે શ્રુતિઓ પળ અન્ય રાગમાં જવા ન લોભે ;
શુદ્ધ રૂપથી સદા, શોભતો હવે હોપે,
મહાશુદ્ધ જાતિએ, રાગની કહે સહુ કોપે. ૧૭૩

માર્ગ.

રાગ રાગિણી જેહ, સર્વ દેશે સુલકારી,
એકજ રીતે ગાય, ગુણી ગણ આનંદ ધારી ;
મુદ્દપ્રદ કાઠિન મહાન, વડા ગુણોઓ કહે બહાલે,
એહ રાગ રાગિણી, માર્ગ જાતિમાં મ્હાલે. ૧૭૪

જોનીદુસ, ધુરત.

સાલંગ.

રસ સાગર જે રાગ રાગિણી હોય ગવાતી,
સ્નેહે કરતાં શ્રવણ, ઠરે સુહોની છાતી ;
જો એમાં જરી અન્ય, રાગનો ભાસ જણાયે,
તોય રાગની જાતિ, મધ્ય સાલંગ મળાયે.

૧૭૫

સંકીર્ણ,

જેમાં એકથી અધિક, રાગ મેળા થઈ ભાવે,
એક રાગનું રૂપ, ધરી આનંદ ઉપનાવે ;
એથી રાગ રાગિણી, હોય જે હિત કરનારી,
સુભગ જાતિ સંકીર્ણ, એહની વ્યો ઊર ધારી.

૫૭૬

મહાસંકીર્ણ.

શુદ્ધ અને સંકીર્ણ, મોદથી હોય મહેલ,
શુદ્ધ અને સાલંગ, ભાવથી હોય મહેલ ;
સાલંગ ને સંકીર્ણ, હોય મિશ્રિત અથવા જ્યાં,
સુખદ મહા સંકીર્ણ, રાગની જાતિ બને ત્યાં,

૫૭૭

દેશી.

જેહ રાગ રાગિણી, અખિલ દેશોની અંદર,
ગુણોગળ માંહિ ગવાય, વિવિધ રીતે મુદમંદિર ;
સરલતાથી સંપૂર્ણ શ્રવણમાં સદા છવાયે,
એહ રાગની જાતિ, કાલિત દેશી કહેવાયે.

૧૭૮

સૌરઠા.

રાગ રાગિણી જેહ, વિના ધ્યાન ગાયે ગુણી ;
આપે નહિ ફલ એહ, કહેલ સંગીતશાસ્ત્રમાં.

૫૭૨

ભૈરવ સ્વરૂપ. (ધ્યાન)

મનહર.

બાલહન્દુ માલ, ગલે મુંડની વિશાલ માલ,
ગંગના તરંગ શિર, પાપને પ્રજાળે છે ;
કહે નથુરામ અંગ ઊરગના આભૂષણ,
તેંતે ત્રય લોચન તમામ મય ટાળે છે.
હાથમાં હરિણવાલ ઢાક હમરુને તાલ,
શોમે શ્વેત વસ્ત્ર વ્હાલે સિદ્ધાસન વાળે છે ;
મરમમર ભૂતપતિ રૂપ રાગ ભૈરવને,
ગાદ ગુણી લોકો દિન ગમ્મતમાં ગાળે છે.

૧૮૦

દોહા.

શુદ્ધ પદ્મ કોમલ રિષભ, ગળો ચઢી ગાન્ધાર ;
મધ્યમ કોમલ માનવો, શુદ્ધ પંચમ સુલકાર. ૫૮૧
ધૈવત ઊતરી ઊર ધરો તીવ્ર નિપાદ તમામ ;
ભૈરવ મયહરનાર ગુણી, નિલ્ય ગાઓ નથુરામ. ૫૮૨
ગ્રહ સ્વર શુભ ' ગાંધાર ', નિલ્ય ' પદ્મ ' સ્વર ન્યાસ ;
' ધૈવત ' સ્વર વાદી, ' રિષભ ' સંવાદી હું પ્રકાશ. ૫૮૩
છે જાતિ સંપૂર્ણ શુભ, શરદ. ઋતુ અનુકૂલ ;
સૂર્યોદય પહેલાં સદા, ગવાય ગળી સુલમૂલ. ૫૮૪
વિના બેલ ઘાળી ફરે, ઉત્તમ ૧૬ પ્રભાવ ;
ક્રમ પ્રધાન દરદો હરે, શ્રોતાઓના સાથ. ૫૮૫
દક્ષિણ મુલ સ્મરદહનું, સ્થિર ઊત્પત્તિ સ્થાન ;
સર્વ અંગથી શોભતો, ભૈરવ રાગ મહાન. ૫૮૬

ભૈરવી સ્વરૂપ. (ધ્યાન)

છંદ મનહર.

છાએ છાવિશ્વેત, લલ્લી આસ્ય અરવિન્દ લાગે,
અંકુરિત યૌવને વિરૂપતા વહે રવિ ;
કહે નથુરામ કંઠ આગે શ્વેત ભૂષણથી,
ઓઢે શ્વેત સાડી, દાઢી હેત મરી હેરલી.

૧૮૭

तालने बजावे, स्तने कंचुकी सुहावे लाल,
चंपकनी माल नाखे मुनिमन फेरवी ;
शंकरने स्थाने रहे, मुखयी महेश कहे,
गुणीमां गवाइ भरे हर्ष उर भैरवीं.

५८८

दोहा.

पड्ज शुद्ध, कोमल रिपभ, गण कोमल गांधार ;
मध्यम. पंचम. शुद्ध स्वर, कोमल धैवत धार.
निषाद कोमल नेहथी, भैरवी गातां भाळ ;
ग्रहें स्वर छे 'गांधार' नित, 'धैवतें' न्यास निहाळ.
'मध्यम' वादी, 'रिपभ' ने, निषाद 'शुभ संवादी ;
जाति पूर्ण प्रातः समय, सुदे कहे मुनि आदि.

५८९

५९०

५९१

वैरारी स्वरूप. (ध्यान)

छंद मनहर.

उन्नत उरोज कस्यां, कोडे श्वेत कंचुकीथी,
सापिणी समान. वेणी पृष्ठे त्रिखरण छे ;
कहे नथुराम गुच्छ कुसुमना वर्ण सोहे,
श्यामनो समागम जे चित्ते निल्य च्हाय छे.
कनकना कंकणथी ओपे कर युग्म जेना,
सदा जेने स्पृहा देव दर्शननी थाय छे ;
एषी रागिणी अनुप, अमृतना कूप जेथी,
वैरारी धिनोदे गुणीगणमां गवाय छे.

५९२

दोहा.

पड्ज शुद्ध कोमल रिपभ, ग्रहो तीव्र गान्धार ;
मध्यम उतरी आण उर, पंचम शुद्ध प्रचार.
धैवत कोमल धारवो, निल्य चढेल निषाद ;

५९३

१ कोइ कोमल निषाद पण लगावे छे.

વૈરારી ગાયે ગુણી, વ્હાલે વિના વિવાદ. ૧૧૪
જાતિ પૂર્ણ સંધ્યા સમય, ગ્રહે સ્વર 'ષડ્જ' સદાય ;
કાચિત ગણો 'ગાંધારે' ગ્રહ, ચિત્ત વધારી વ્હાય. ૧૧૫

મધુ માધવી સ્વરૂપ. (ધ્યાન)

છંદ મનહર.

કાજલથી ભર્યાં નેણ, કોકિલા સમાન વેળ,
સ્વર્ણ વર્ણ, પ્રીતે પીત પરિધાન ધારે છે ;
કહે નથુરામ મુલ્લ ચુમી મનમોહનનું,
હસી હર વલ્લ્લ બાળ નયનના મારે છે.
ધરી મુજ કંઠે, કરી કોલે નિજ કાન્ત સંગ,
વ્હાલાની સમીપ મોજ માળવા વિચારે છે ;
સદા સુલ્લ શય્યા સેવનારી મધુમાધવીને,
ગાઈ ગુણી લોકો વ્યાધિ ઉરથી વિસારે છે. ૧૧૬

દોહા.

શુદ્ધ ષડ્જ પછોં રાલજે, રિષભ તીવ્ર તૈયાર ;
ગ્રહોં કોમલ ગાન્ધાર સ્વર, મધ્યમ પૂર્ણ વિચાર. ૧૧૭
શુદ્ધ પંચમ. ધૈવત અને, નિષાદ તીવ્ર ગણાય ;
પૂર્ણ જાતિ પ્રાતઃ સમય, મધુમાધવોં ગુણોં ગાય. ૧૧૮
ગ્રહ સ્વર છે 'મધ્યમ' મહદ, જાહિર જોવા જોગ ;
સુણનારાને સર્વદા, નિશ્ચે કરે નિરોગ. ૧૧૯

સૈન્ધવી સ્વરૂપ. (ધ્યાન)

છંદ મનહર.

દીપે સ્વચ્છ દેહ રમણીય રક્ત અંબરથી,
આંઠે પ્હોર અંગે જ્વાલા અનંગની જાગે છે ;

- ૧ અન્ય પ્રાતઃ કાલનો સમય પણ કહે છે.
- ૨ ક્યાંક ગાંધાર પણ લેવામાં આવે છે.

કહે નથુરામ ધાર્યું કરમાં ત્રિશૂલ ધોંગું,
પાતિપથ પેલવાનું જેને પ્રિય લાગે છે.
સિધાશી શિવાલયમાં, પૂજી પરમેશ્વરને,
જોડી કર શ્યામનો સમાગમ જે માગે છે ;
ક્રોધથી ભરેલી સૈન્ધવીને કોઈ ગાય ત્યારે,
વ્યાધિનાં નગારાં ધિરહીને ડર વાગે છે.

૬૦૦

દોહા.

ષડ્જ શુદ્ધ પછોં રિષભે સ્વર, મનહર તીવ્ર મહાન ;
ધરો કોમલ ગાન્ધારે દ્રઢ મધ્યમ કોમલ માન.
શુદ્ધ પંચમ ધૈવત ચઢી, નિષાદ કોમલ ખાસ ;
ગ્રહ. ધૈવત વા મધ્યમ, ' ષડ્જ ' વાદોં ને ન્યાસ.
જાતિ છે સંપૂર્ણ: શુભ, સાંજ સમય સુલકાર ;
સહુ ગુણોં ગાયે સૈન્ધવી, આનંદ ધરી અપાર.

૬૦૧

૬૦૨

૬૦૩

બંગાલી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

કલિત કપાલે કસ્તૂરીનો અંદુલે કપોં,
શીશપર જટાજૂટ, મૂતિ અંગ માલી છે ;
કહે નથુરામ ગ્રહી કરમાં ત્રિશૂલ ડખી,
સાઢી શિરે કેસરીઆ રંગની રૂપાલી છે.
મંદ હસનારી, વન ઉપવને વસનારી છે,
બાલ વયે બંગાલી વિશાલ રૂપવાલી છે ;
શરીરે સુ કોમલ ૧ રાગિણી રસાલી આતિ,
ભાવથી સુગે તે પરિપૂર્ણ ભાગ્યશાલી છે.

૬૦૪

- ૧ કોઈ ચઢેલ નિશાદ ૫૫ તાં છે મતઝવ આરોહમાં તીવ્ર નિષદ
અને અવરોહમાં ઉતરી નિષદ.
- ૨ કોઈ પંચમ વર્ધ્ય કરી પ.હર કહે છે.

दोहा.

पङ्कज शुद्ध पछौं राखबो, रिपभ तीव्र धरी तंत ;
 कहे कोमल गान्धार गुणो, खचित धरी उर खंत. ६०५
 मध्यम कोमल मेलौने, शुद्ध पंचम स्वर राख ;
 धैवत. तीव्र. निषाद स्वर, दाडी कोमल दाख. ६०६
 सुखद जाति संपूर्ण छे, सांझ समय सुखरूप ;
 ग्रह स्वर 'पङ्कज' धौ-गाय गुणो, ए वंगालो अनुप. ६०७

मालकोश स्वरूप (ध्यान).

छंद मनहर.

अभिनव अंग ओपे चारु श्वेत चीरवडे,
 कुसुमना हार कंठे धरनारो धीर छे ;
 कहे नथुराम छडी-करमां सपल्लवने,
 कनक किरिट शिरे, श्यामल शरीर छे.
 युवतीना युत्यमां उमंगथी उभेलो सदा,
 बलुंघेलो विविध विलासमाहि धीर छे ;
 गुणीगणमां गवाय, सुणी दोष दूर जाय,
 एवो मालकोश राग अनुप अमीर छे. ६०८

रोळावृत.

शुद्ध पङ्कज स्वर सदा, गणो गान्धार स कोमल,
 मध्यम कोमल कलित, धरो धैवत स्वर कोमल ;
 निषाद कोमल नित्य, पंच स्वर प्रमाणवाळो,
 मालकोश मनहरण, नेहथी सदा निहाळो. ६०९
 ग्रह स्वर सुखप्रद 'पङ्कज', महद- 'मध्यम' स्वर वादी,
 द्रव 'धैवत' स्वर न्यास, 'निषाद' सदा संवादी ;

१. कोइ प्रहर दिवस चढया सुधीनो समय कहे छे.

ઉત્તમ ઓઢવ જાતિ, શિશિર ક્તુ સુલકર સારી,

અર્ધ રાત્રિને સમય, રાગ ગાથો લલકારી.

૬૧૦

પથર પિગઢી જાય, અનુપમે પ્રભાવ ઇયો,

વાતજન્યે વ્યાધિઓ, હરે અંરપી સુલ મેથો ;

પાર્વતીજીએ પ્રવલે, પ્રેમ ધારી પ્રગટાવ્યો,

માલકોશ ઘિળ દોષ, મેલ ગુણોંઓને માંવ્યો.

૬૧૧

ટોડી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

આનંદે હમેલી કંજનયની નિકુન્ન માંદિ,

સુંદર ધવલ સાડી ઓઢી શિર ઉપરે ;

કહે નથુરામ તને કર્પૂરનો લેપ કરી,

હન્નત ઉરોજ પર શ્યામ કાંચુકી ઘેર.

સુળી વીણાનાદ રીક્ષે વિસ્તૃત નિતમ્બવાઢી,

કામ રંગે મીનાં અંગ ઝાંતિ ઉરમાં ભરે ;

ટોડી રસવોઢીતળો સ્વર સંમઢાય લ્યાંતો,

સુનિ માન છોઢી સઘ સંસારમાં સંચરે.

૬૧૨

રોઢાવૃત્ત.

પઢ્જ સદાયે શુદ્ધ, રિપમ કોમલ રહેલ છે,

ગણ કોમલ ગાંધાર, ત્રીત્ર મધ્યમ કહેલ છે ;

પંચમ શુદ્ધ સદૈવ, સકોમલ ધૈવત ધરવો,

નિશ્ચય ત્રીત્ર નિષાદ, મહી ટોડીમાં ભરવો.

૬૧૩

ગ્રહ. વાદી ' ગાંધાર, ' ન્યાસ ' ધૈવત ' સંવાદી,

' પંચમ ' આદિ અન્યે સ્વરો આવે અનુવાદી ;

૧. કોઈ આ રાગને ષાઢવ જાતિનો કહે છે. તેમાં માંત્ર પંચમ વર્જ્ય કરી ઉત્તરી નિષાદ લગાવે છે અને કોઈ સાંતે સ્વર લગાવી સંપૂર્ણ જાતિનો કહે છે પણ આમ કરવાથી માલકોશનું શુદ્ધ સ્વરૂપ થતું નથી.

છે જાતિ સમ્પૂર્ણ, પ્રથમ દિને પ્રહર સમય છે,
રસિક જનોને સદા, ટોડો આનંદઆલય છે.

૬૧૪

ગૌરી સ્વરૂપ. (ધ્યાન).

છંદ-મનહર.

મનોહર કંઠ મૃદુવાણી કોકિલા સમાન,
સુમન સમી સુગન્ધ શાળી સદા સ્થાપે છે ;
કહે નથુરામ કરે નાદ નામે વાય ધૃત્યુ,
કર્ણપર આમ્રમોર કણ્ઠ વધાં કાપે છે.
શિરે શ્વેત સાડી, પ્યારી બાગમાં બિરાજે દાડી,
ચન્દ્રસુહી ચતુરાં ઉપાધિને ઉથાપે છે ;
નિમિષમાં નાંખે માન મોડી મુનિરાય તળા,
ગૌરી જ્યાં ગવાય ત્યાં વિનોદ ઘળો વ્યાપે છે.

૬૧૫

રોઝાવૃત્ત.

પહ્લજ શુદ્ધ સુલકરણ રિષભ કોમલ કાન્તિમર,
પ્રહી તોત્ર ગાન્ધાર, સ કોમલ મેઘ્યમે સ્વર ધર ;
પછો લે પંચમ શુદ્ધ, ધોરે સ્વર ધૈવત કોમલ,
નિચે તોત્ર નિષાદ, ગૌરો ગાઈ મુદને મલ.
ગ્રહ 'ધૈવત' ને ધાર, 'રિષભ' ને ન્યાસ વિચારી,
આરોહે 'ગાંધાર' બાદ કરવો બઠ ધારી ;
શુભ જાતિ સમ્પૂર્ણ, સમય સન્ધ્યાનો સારો,
ગૌરી રાગિણી ગાઈ, વ્યાધિઓ વિવિધ વિદારો.

૬૧૬

૬૧૭

ગુનકલી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

વસન મલ્લિન વઢી નાંખતી નિઃશાસા ડંઢા,
ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીગ થાતી ચિન્તા ચાકલે ચઢી ;

૧. કોઈ વે મધ્યમ પળ લગાવે છે.

કહે નથુરામ આંગી અશ્રુથી બની છે આદ્રિ,
લોચનથી અંજન લુછાધું છે રહી રહી.
વ્યાધિં બહુ વેઠી વેઠી બારણું. હઘાડી વાઝા,
ટેકાવી કપોલે કર, કામ જાઝથી જઝી ;
ગાતી દુઃખ ગુનકલી રાગિણીનો સ્વર સુણી,
પત્થર સમાન છાતીવાઝા નાપ પિગઝી.

૬૧૮

રોઝાવૃત.

પડ્જ શુદ્ધ સંગ્રહી, રિપખે સ્વર કોમલ રાહો,
ગ્રહી તીવ્ર ગાન્ધાર, સ કોમલ મધ્યમ દાહો ;
પંચમ શુદ્ધ પ્રસિદ્ધ, કોમઝો ધૈવત લાહો,
તંતે તીવ્ર નિષાદ ધરી ગુનકલી કહાવો.
છે જાતિ સમ્પૂર્ણ, 'પડ્જ' વા 'નિષાદ' ગ્રહે સ્વર,
પ્રથમે પ્રહર દિનતણો, સમય ગાવાનો સુલ્કર ;
લ્યાગી 'ધૈવત' 'રિષમ', ઘણા કહે ઓડવ જાતિ,
ગુણી ગાઈ ગુનકલી, ઠીક ઠારે છે છાતી.

૬૧૯

૬૨૦

લંબાતી સ્વરૂપ. (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

સ્ત્રીદાર લંબન સરીલાં ચક્ષુ ચંચલ છે,
મલા ભેદ સંગીતના જેને બહુ માવે છે ;
કહે નથુરામ વલ્લ કસુંબી ગિરાજે અંગ,
હંસ જેથી ચાલ હૈયે હર્ષ ઉપજાવે છે.
કોકિલા સમાન વેળ વદતી મયંકમુહી,
ગિરહી જનોનાં જોરે જીગર જલાવે છે ;
લંબાતી ગવાતી હોય લ્યારે સહુ બોડ સુઝ,
હર્ષ ઘેલા બની સદ્ય શિરને હંલાવે છે.

૬૨૧

૬૨૨

રોઝાવૃત્ત.

षड्ज शुद्ध स्वर पछी, रिषभ गान्धार तीव्र धर,
 मध्यम कोमल महद, शुद्ध पंचम प्रेमे कर ;
 धैवत तीव्र निषाद तीव्र आरोहे आवे,
 अवरोहे कोमल निषाद गुणीगणने भावे. ६२३
 आरोहे छे 'रिषभ' बाद, 'गान्धार' सँ ग्रह स्वर,
 'धैवत' नौतम न्यास, कोइ 'गान्धार' कहे धर ;
 मध्य रात्रिनो समय, जाति सम्पूर्ण सौहाती,
 गर्व धरीने गाय, गुणी खंते खंभाती. ६२४

कुकुभ स्वरुप (ध्यान).

छंद मनहर.

बालमनी साथ कर्षा विविध विलास ब्हालें,
 आंखो बनी राती आखी रातने उजागरे ;
 कहे नथुराम लुब्धा हार, लुब्धा शिर केश,
 बेण तोतळातां, नेण निश्चे ऋजुता धरें.
 आळस मरडती ने करडती देते ओष्ठ,
 तूटी कस, थया क्षत नखना स्तनो परे ;
 रागिणी कुकुभनो रसाल स्वर सांभळवा,
 बीतरागी रागी बनी सर्वदा सृष्टा करे. ६२५

रोळावृत.

षड्ज शुद्ध ने रिषभ तीव्र गान्धार तीव्र स्वर,
 मध्यम कोमल पछी, शुद्ध पंचम भावे भर ;
 धैवत तीव्र तमाम, तीव्र छे निषाद नौतम,
 कुकुभ महीं कोमळो, अन्य छे निषाद उत्तम. ६२६
 ग्रह स्वर 'धैवत' गणो, सदा अथवा 'मध्यम' स्वर,
 छे जाति सम्पूर्ण, आखिल गुणीने आनंदवर ;
 सवारना दश वज्या पछीनो समय सुशोभित,
 कुकुभ रागिणी गाइ, चतुर करता चोखुं चित्त. ६२७

हिण्डोल स्वरूप (ध्यान).

छंद मनहर.

मस्तके मणि जडेल मुकुट मनोहर छे,
कनक सरीखां अंगे काम उपमा वही ;
कहे नथुराम धैर्यी पीताम्बर प्रीत धारी,
शृंगारो सर्जने सुखदायक बन्यो सही.
हाटकने झुले रामा हर्षया झुलायी रहीं,
मंदमंद गानो हरखातो मनडां महीं ;
अति अणमोल बोल हिंडोलनो सांभळीने,
विबुधानां दिल डोल्या बगर रहे नही.

६२८

दोहा.

पड्ज शुद्ध गान्धार ने, मध्यम तीव्र बलाण ;
धैर्यत. निपाद तीव्र छे, ग्रह 'गान्धार' प्रमाण.
न्यास 'पड्ज' स्वर वादी छे, 'मध्यम' तीव्र तमाम ;
ओडव जाति ओपती, नित्य कहे नथुराम.
सुखद समय छे सांजनो, ऋतु वसंत बलणाय ;
उत्तर मुख महादेवनुं, उद्भव स्थान गणाय.
विना चलाव्ये चालतो, हिंडोलो धरौ हेत ;
ए प्रभाव हिंडोलनो, नित आनंदनिकेत.

६२९

६३०

६३१

६३२

रामकली स्वरूप (ध्यान).

छंद मनहर.

नीलाम्बर अंग, रंग पीत रमणीय लागे,
भूषण जडेलों भव्य तेज भरे तनमां ;
कहे नथुराम कीधो कर्पूरनो लेप भाले,
हावभाव युक्त गाती स्नेहयी स्वजनमां.

आसन अनुप प्राणबल्लभनी पास राखी,
करती हमेश कान्ता उमेरो अतनमां ;
रामकली रागिणीनो सांभळी रसीलो स्वर,
नर मुनि देव नित्य मोद पामे मनमां.

६३३

दोहा.

षड्ज शुद्ध कोमल रिषभ, ग्रहो तीव्र गान्धार ;

मध्यम तीव्र कोमल युगल, पंचम शुद्ध प्रकार.

६३४

धैवत कोमल, तीव्र छे निषाद नेह निधान ;

रामकली ए रागिणी, जाणे सर्व जहान.

६३५

ग्रह स्वर 'मध्यम' ने गणो, 'धैवत' वादी न्यास ;

आरोहे 'गान्धार' ने, 'निषाद' तजवा खास.

६३६

अंश मात्र अवरोहमां, शुभे स्वर 'रिषभ' रखाय ;

जाति पूर्ण प्रातः समय, रामकली गुणी गाय.

६३७

देशाख स्वरूप. (ध्यान)

छंद मनहर.

प्रतिमा प्रचंड, ज्योति कामनी अखंड जागे,

श्याम चीरथी शरीर द्विगुणी वहे द्युति ;

कहे नधुराम जेने व्हालो सदा वीर रस,

नित्य निज नाथने सुभाषणे सँबोधती.

कुटिल भ्रुकुटि धनु, तेम द्रग तीर जेवां,

शक विण आशकने, बायल करे अर्ति,

देशाखनो दिव्य स्वर सांभळतां डोले दिल,

बोले वाहवाह बधा राखी उरमां रति.

६३८

दोहा.

१ कोइ रिषभ पंचम बाद करी ओडव जाति कहे छे.

શુદ્ધ પઢજ પછી ધારવો, તુર્ત તીવ્ર ગાન્ધાર ;	
મધ્યમ કોમલ માર્નો કર, શુદ્ધ પંચમ પરે પ્યાર.	૬૩૯
ધૈવત નિષાદ તીવ્ર ધરો, પાડવ જાતિ સુધાર ;	
દિવસ તળા દશ વાગતાં, ગાય ગુણી હરવાર.	૬૪૦
ગ્રહ સ્વર શોભે 'પઢજ' શુભ, અથવા ગણ 'ગાંધાર' ;	
દિલથી કર દેશાસનો, વારંવાર વિચાર.	૬૪૧

લલિત સ્વરૂપ. (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

કંજ સમી આંહો માંહિ અંજન અનુપ આંજયુ,	
ગૌર વર્ણવાળી ગજગામિની ગણાય છે ;	
કહે નથુરામ અંગે શોભે સળગાર સગ્યા,	
વદનની જ્યોતિ વિધુ સરસી જણાય છે.	
આછાં વદન માંહિ અંગ વિચુતસમાં વિરાજે,	
હેરતી વિલાસ હેતે હૈયું હરખાય છે ;	
ત્રિમ્બ જેવા ઓપ્તવાળી લલિતની લટકથી,	
રસિક જનોનાં મન લટુ બની જાય છે.	૬૪૨

દોહા.

પઢજ શુદ્ધ કોમલ રિષભ, તીવ્ર ગે સ્વર સુલકાર ;	
મધ્યમે. ધૈવત કોમળા, નિષાદ તીવ્ર તયાર.	૬૪૩
કોમલ 'મધ્યમ' વાદો સ્વર, ગ્રહ. રિ વા 'ગાંધાર' ;	
નૌતમ 'ધૈવત' ન્યાસ છે, જાતિ પાડવ સાર.	૬૪૪

૧. કોઈ મધ્યમ તીવ્ર કોમલ બે છે છે.
૨. કોઈ સંપૂર્ણ જાતિ ગણે છે તેમાં પંચમ આવે છે. અને કોઈ ઓહવ જાતિ ગણે છે તેમાં રિષભ પંચમનો ત્યાગ કરે છે પણ પ્રસિદ્ધ મત તો પાડવ જાતિનો છે.

પ્રાત સમયે સોહામણો, ગાવાનો ગંભીર ;
સહુને સુખ કરનાર છે, સુંદર લલિત શરીર.

૬૪૧

વિલાવલી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ-મનહર.

સ્તબ્ધ બની ઊભી વને સાંકેતિક સ્થલ માંહિ,
આશકને યાદ કરે ચિન્તાતુર ચિત્તથી ;
કહે નથુરામ વ્યાધો અંગમાં અનંગ રંગ,
શિરપર સાઢી રક્ત ધારી પૂર્ણ પ્રીતથી.
ચારૂ નીલ ચોઢી કસી હન્નત ડરોજ પર,
રાજે રસચોઢી રસિકાની શુભ રીતથી ;
બોહશ શૃંગાર ધરી ક્ષણદા સમાન શોભે,
ગાંઢા બને ગુણીઓ વિલાવલીના ગીતથી.

૬૪૬

દોહા.

શુદ્ધ પઢ્જે સ્વર છે સદા, તોત્ર રિપમ. ગાન્ધાર ;
મધ્યમ કોમલ માનવો, પંચમ શુદ્ધ વિચાર.
ધૈવત. નિપાદ તોત્રે સ્વર, ગ્રહ. 'ધૈવત' ને ધાર ;
'રિપમ' વાદ આરોહમાં, વાદી સ્વર, 'ગાંધાર'.
ન્યાસ યાસ છે 'પઢ્જ' સ્વર, પૂર્ણ જાતિ પરણાય ;
પ્રાત સમય નિતે પ્રેમથી, વિલાવલી ગુણો ગાય.

૬૪૭

૬૪૮

૬૪૯

પટ મઝરી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

અતનના તાપથી તપાયમાન તનપર,
કુસુમની માઠા કરમાય છે ફરી ફરી ;
કહે નથુરામ મમે નાંહિ જ્ઞાનવાન બલ્લ,
ભાવે નહિ આભૂષણ ભીતિ ડરમાં ભરી.

૧. કોઈ કે નિપાદ લગાવે છે.

બહાલાના વિયોગ વડે, વેટલી અપાર વ્યાધિ,
જાગે અષ્ટ જામ વામ ધૃતિને કરી પરી ;
મધુર સ્વરથી ચિત્ત મુનિનાં ચલ્લાવનારી,
પૃથ્વીમાં પ્રકાશી રહી પ્રીતે પટમંજરી.

૬૧૦

દોહા.

પટ્ટજ શુદ્ધ, કોમલ રિપમ, છે કોમલ ગાન્ધાર ;
મધ્યમ તાત્ર કોમલ ઝમય, શુદ્ધ પૈંચમ સુલકાર.
ધૈવત કોમલ નિ યુગ છે, તાત્ર સ કોમલ અંગ ;
પ્રીતે ગા પટ મઝ્જરી, ઝરમાં ધરી ઝમંગ.
ગ્રહ સ્વર 'પટ્ટજ' સદાય છે, અથવા ગણ ગાંધાર ;
સમય નિશિ આદિ પ્રહર, પૂર્ણ જાતિ સુકુમાર.

૬૧૧

૬૧૨

૬૧૩

દીપક સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

આનન ઝમંગ મર, વેઠેલો મતંગ પર,
અંગનાના યુત્વથી, ધિટાણેલો વિલાસી છે ;
કહે નથુરામ કંઠે કાન્તિમય મુક્તદામ,
છટાદાર કેશ છુટા રમ્ય સુસ્વાશિ છે.
ચીરને શરીર તેમ લાલ દ્રગ તીર લેસો,
ગુંજતો મધુપ સમ શીર કુંજવાસી છે ;
દીપક ગવાય ત્યાં હવાય છે પ્રકાશ દાઢી,
જનું રૂપ જોવા આંખ પ્રેમીઓની પ્યાસી છે.

૬૧૪

છન્દ હરિગીત.

કોમલ રિપમ સ્વર કલિત, પદ્મો ગાન્ધાર શુદ્ધ વિરાજતો,
ગાન્ધાર કોઈ શ્વત સ કોમલ, પૂર્ણ છવિથી છાજતો ;
ધૈવત. નિપાદ ધરાયે દ્રઢ, સ્વર પટ્ટજ. પંચમે ત્યાગવા,
દાની ગુણી નિત ગાય દીપક, અંતરે અનુરાગવા.

૬૧૫

ગ્રહ, અંશ. ન્યાસ સદાયે સ્વર, ગાંધારને ગર્જો રાખવો,
મહાદેવજીના પૂર્વે મુલ્યથી, અનુપ ઉદ્ભવ દાખવો ;
મુલ્યદાયિની છે જાતિ પાડવ, સમય સંધ્યા જાણવો,
વિળ અગ્નિ દીપક પ્રગટતો, ૧ પ્રમાણે પ્રમાણવો. ૬૧૬

દેશી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

ગૌરવર્ણવાળી ગુણશાળી સુકુમારી સારી,
પીત પરિધાન પ્હેરનારી પૂર્ણ પ્યારથી ;
કહે નથુરામ ચહે સ્નેહે નિજ શ્યામસંગ,
કોંકિલા સમાન કંઠ ઓપે છે ઉચારથી.
યૌવન ભરેલી ધરી કુસુમના ગુચ્છ કરે,
રાગિણી રહે છે દિનરાત દિલદારથી ;
નિરલતાં નૂર, જામે હર્ષે ઊરમાં જરૂર,
જાયે દુઃખ દૂર સદા દેશીનાં દિદારથી. ૬૧૭

છન્દ હરિગીત.

છે ષડ્જ પંચમ શુદ્ધ, રિષભ. નિષાદ તીવ્ર ગણાય છે,
કોમલ સ્વરો બીજા વધા, સમ્પૂર્ણ જાતિ જણાય છે ;
ગ્રહે સ્વર સુ 'મધ્યમ' માનવો, 'પંચમ' સદા સંવાદો છે,
છે 'ષડ્જ' સ્વર વર વાદોને 'ગાંધાર' નિત અનુવાદો છે. ૬૧૮
વળી અન્ય મત માંહી 'નિષાદ' સ કોમલો કયાંઈક ધરે,
તર્જો કોઈ 'પંચમ' સ્વર મુલ્યથી જાતિ પાડવ ઉચરે ;

૧. આ રાગમાં કેટલાક સાતે સ્વરો લગાવી સંપૂર્ણ જાતિ પળ ગણે છે.
તેમ 'સંગીતાદિય' માં પળ સંપૂર્ણ જાતિ બતાવેલ છે.
'મધ્યમ તીવ્ર, રિષભ કોમલ, કોઈ કોઈ વખત ગાંધાર મેલવવામાં
આવે છે. ઘણું કરીને તો શુદ્ધ ગાંધાર અને ધૈવત નિષાદ લગાવવો
કહ્યો છે.

दिनना द्वितीये प्रहरे गुणीजन गर्व धरीने गाय छे,
ए दिव्य देशीना श्रवणथी, नबरे व्याधि जाय छे.

६९९

कामोद स्वरूप (ध्यान).

छंद मनहर.

अंबर अरुण रंग अंगनो सुवर्ण समो,
पीन पयोधरपर श्वेत कंचुकी कसी ;
कहे नथुराम मनोहारी लतामंडपमां,
वर पिक वेण लरुकारती रही लसी.
जळे काम ज्वाळे राह मित्रनी निहाळे रोज,
टाळे नहि ध्यान तेजुं, प्रेम फन्दमां कसी ;
अन्यने अवाजे चौकी उठती कामोद कामा,
त्रिबुधना अंतरमां ब्हालथी रही वसी.

६६०

छन्द हरिगीत.

मध्यम सिवाय तमामे स्वर, ज्वां तीव्र सज्ञा धारता,
ग्रहे स्वर सदा 'धैवत' कहे, अथवा 'निषाद' उचारता ;
संपूर्ण जाति सुं द्रद, तजी 'गांधार' को षाडव कहे,
'गांधार' तेम 'निषाद' तर्जो, उरमाहि ओडव को लहे. ६६१
'मध्यम' उभय छे तीव्र कोमल, त्यागी रि. ध आरोहमां,
'मध्यम' सुं ग्रह ने न्यास 'धैवत' महद नांखे मोहमां ;
छे समय दिननो यामे द्वितीय तमामने मन सुद भरे,
नथुराम सुगतां नेहथी, कामोद सहु कष्टो हरे.

६६२

नट स्वरूप (ध्यान).

छंद मनहर.

केसर समान काया भ्राजे भव्य भूषणथी,
शशिसम वदननी शोभा सुखकारी छे ;

વઢી નથુરામ હંસ ગતિથી હરે છે મન,
લલ વજ્ર પ્હેરી સ્હેરીને લુભાવનારી છે.
લટકથી લંકે કર ધારી પરે આલી સંગ,
શાળી ગતિ નાટકની સ્નેહે સાધનારી છે ;
મહા સ્વર મિથ નટ રાગિણીનો સાંભળવા,
જીગરમાં અનિશ અધીરપણું જારી છે.

૬૬૩

છન્દ હરિગીત.

છે ષડ્જ આદિ શુભ, રિપભ ગેન્ધાર તીવ્ર ગણાય છે,
પછો તીવ્ર મધ્યમ, શુદ્ધ, પંચમ ભાવ ધારો મળાય છે ;
ધૈવત. નિપાદ સુ તીવ્ર નિત, સમ્પૂર્ણ જાતિ સુખ કરે,
ગ્રહ 'ષડ્જ' વા 'મધ્યમ' ગુણી સંધ્યા સમય નટ ઉચરે. ૬૬૪

કિદારા સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

છાજે લટ લટી, રૂપ રાજે ઋષિરાય જેવું,
જાદ્દથી જટામાં, અંગ અતિ અભિરામ છે ;
કહે નથુરામ તન ભૂતિથી જણાય મન્ય,
અંસે ઉપવીત રીત સદા સુલભામ છે.
રાહી આલો કળે આસ્ય ગુતનો પ્રકાશ કરે,
દીર્ઘ નીલ પંકજ સમાન દ્રગ શ્યામ છે ;
જ્ઞાનમય મંત્રને ઉચારે તાન મારે તીર્થાં,
કિદારા અમારે આજ દરવાનું ઠામ છે.

૬૬૫

છન્દ હરિગીત.

સ્વર ષડ્જ પંચમ શુદ્ધ, રિપભ ગેન્ધાર તીવ્ર સુલો મરે,
છે ઉમય મધ્યમ તીવ્ર કોમલ, તીવ્રતા ધૈવત ધરે ;
ધ્વજી નિત્ય તીવ્ર નિપાદ સ્વર કો વસ્ત કોમલ ધાય છે,
ગ્રહ. વાદો 'મધ્યમ' ન્યાસને સંવાદો 'ષડ્જ' સદાય છે. ૬૬૬

અનુવાદો 'પંચમ' એકલો, સમ્પૂર્ણ જાતિ સદા સજો,
આરોહમાં તજો 'રિષભ' 'ગાંધાર' અવરોહે તજો ;
છે અર્ધ રાત્રિનો સમય, આનંદપ્રદ ઉચ્ચારનો,
કોઢે કિદારા ગાઈ ગુણો, સંગ્રહ કરે છે સારનો.

૬૬૭

કાન્હરા સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

શ્યામ વર્ણ અંગ પર શ્વેત પરિધાન ધ્રેયો,
રીષ્ટ કરનારી રામા, રૂષ્ટ ઉષ્ણ કર છે ;
કહે નથુરામ માલ ચંદનથી ચર્ચિત છે,
હસ્તમાંહિ હસ્તિદંત ભરે ભયંહર છે.
કલકંઠ કંઠમાંહિ સુમનની માલ શોભે,
સેવતી હમેશાં શીત, નિશ્વસ નિડર છે ;
ધરામાં અપૂર્વ ધામ ધરનારી કાન્હરાના,
અમૃત સમા અલેખ સ્વાદવાળા સ્વર છે.

૬૬૮

છન્દ હરિગીત.

ધરો પડ્મજ શુદ્ધ, રિષભ તુરતમાં તીવ્ર તંતે રાખવો,
ગાન્ધાર મધ્યમ કોમળા, પછો શુદ્ધ પંચમ દાખવો ;
ધૈવત. નિષાદ સુ તીવ્ર સ્વર છે, પૂર્ણ જાતિ પિછાળવી,
'ગાંધાર' વાદી ન્યાસ, ગ્રહ. નિ, કાન્હરા ઊર આળવી. ૬૬૯

શ્રી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

રતિપાતિ જેવું રૂપ, કવનસુધાના કૂપ,
સ્ફાટિકની માળા ગળે મળ્યતા ભરેલ છે ;

૧. કોઈ રિષભ વર્ણ કરી ષાડવ જાતિ ઠરાવે છે, અને કોઈ રિષભ અને કોઈ ધૈવત ત્યાગ કરી ઓડવ જાતિ ઠરાવે છે.

કહે નથુરામ મલા સંગીતના બેદ ગણે,
 શ્રુતિ ગ્રામ મૂર્છનાઈ મનડાં હસેલ છે.
 એક કરમાંહિ વીણા અન્ય કરમાંહિ કંજ,
 નવલ નિકુંબે ડખો સુજોઈ સ્મરેલ છે ;
 તાલ અને કાઠ તળા ક્રમથી રસાઠ શ્રી ૯,
 કાલિત સ્વરેથી રાગી લ્યાગીને કરેલ છે.

૬૭૦

સોરઠા.

પદ્મજ શુદ્ધ સુલ્કાર, રિપધ કોમલ રાલ્કો,
 પ્રહી તોત્ર ગાન્ધાર, મધ્યમ તોત્ર મહાન ધર.
 શુદ્ધ પંચમ સંભાલ, કરો ધૈવત સ્વર કોમલો,
 તોત્ર નિષાદ નિહાલ, શ્રી રાગે સુલ પામયા.
 ‘પંચમ’ ગ્રહ સ્વર ધાર, ‘રિપધ’ ન્યાસ વાદી વડો,
 ગુર્ણો ‘ધૈવત’ ‘ગાંધાર,’ સંવાદી સ્વર સમજા.
 સમય સાંજ સુલ્કાર, છે જાતિ સમ્પૂર્ણ શુભ,
 કતુ હેમન્ત વિચાર, પ્રગચ્છો હર પશ્ચિમ મુલે.
 શુક્લ સપ્તલ્લવ થાય, પ્રભાવ એહ પ્રસિદ્ધ છે,
 કરતાં શ્રવણ સદાય, વને દિવાના ઢાહેલા.

૬૭૧

૬૭૨

૬૭૩

૬૭૪

૬૭૫

માલશ્રી સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

આમ્ન તરુલે યાઠા આસન લગાવી વેઠી,
 સલીકરસાયે કર મોદથી મિલાવીને ;
 કહે નથુરામ ઓ રક્ત પારિધાન પ્હેવી,
 ઓપે પીત આંગી સ્તન યુગ્મ સરસાવીને.
 લ્હાલના વિયોગનું અતલ્લ દુઃખ વેઠે છતાં,
 હરે મન મંદ મંદ સુલ મલકાવીને ;
 છલ્લી ડાઘાસ છતાં, હૃદયે હુલાસ મો,
 માલશ્રી મધુર સ્વર સુજાને સુણાવીને.

૬૭૬

સોરઠા.

પડ્જ શુદ્ધ, ગાન્ધાર, તીવ્ર શુદ્ધ પંચમ પ્રવલ ;	
ધૈવત તીવ્ર સુધાર, નિપાદ તીવ્ર નિહાલ્યો.	૬૭૭
ગ્રહૈ સ્વર ' પડ્જ ' ગણાય, ' પંચમ ' વાદી ન્યાસ છે ;	
સંવાદી દુષ્કાપ, ગુણોને મત ' ગાંધારૈ ' સ્વર.	૬૭૮
ઓહવ જાતિ અનુપ, તૃતીય પ્રહર દિનનો સમય ;	
સુંદર સુખદ સ્વરૂપ, માલશ્રીનું માનજો.	૬૭૯

આશાવરી સ્વરૂપ. (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

ઘેટેલી ઘમીંચા માંહિ વૃક્ષતલે વ્હાલ ધારી,	
શ્યામલ શરીર પર નિલ્ય રાખી નાગિણી ;	
કહે નથુરામ શ્વેત અંબરથી શોભે અંગ,	
સુમનનો હાર કંઠે ધરતી સુહાગિણી ;	
ભાવ ધરી માલ પર કર્પૂરનો લેપ કર્યો,	
ઊભી કંજકુંજમાં ઊમેંગે અનુરાગિણી ;	
મધુર સ્વરેથી મસ્ત મનને વનાવનારી,	
આશાવરી એકજ છે રસમરી રાગિણી.	૬૮૦

સોરઠા.

શુદ્ધ પડ્જ દ્રઢ ધાર, કોમલ રિપમ કહે ગુણી ;	
ગ્રહી તીવ્ર ગાન્ધાર, મધ્યમ કોમલ માનજે.	૬૮૧
પંચમ શુદ્ધ પ્રકાશો, ધૈવત કોમલ ધર રૂદે ;	
તીવ્ર નિપાદ તપાસો, આશાવરી ગાજે અચલ.	૬૮૨
વાદી ' ધૈવત ' ન્યાસ, સંવાદી છે ' રિપમ ' સ્વર ;	
' મધ્યમ ' ગ્રહ છે ખાસ, સત્પ્રણ જાતિ સુખદ.	૬૮૩

૧. કેટલાક રિપમનો મંદ ઉચ્ચાર કરી પાઢવ જાતિ ઠરાવે છે. એને કોઈ તીવ્ર મધ્યમ પ્રહણ કરી સંપૂર્ણ જાતિ ઠરાવે છે.

પ્રાત સમય સુલધામ, અખિલ ગુણી આરાધતા,
નેહ ધેર નથુરામ, રાગ તળા રાગી જનો.

૬૮૪

ધનાશ્રી સ્વરૂપ [ધ્યાન].

છંદ મનહર.

મિત્રના વિયોગ વડે વેઠતી મહાન વ્યથા,
જેના તનને હમેશ, પંચશર તાવે છે;
કહે નથુરામ વહે નીરનો પ્રવાહ નેળે,
બોલશ્રીને તલે વેસી વાસર ચિતાવે છે.
નાંચતી નિઃશાસા ડંડા એકલી ઉઘાન માંહિ,
દિલાસની આશ ડેરે ઉદાસી ઉપાવે છે;
ધન્યવાદ યોગ્ય ધન્યાશ્રીના સ્થર જન્ય હર્ષ,
યાર અમને હજારવાર યાદ આવે છે.

૬૮૫

સોરઠા.

પડ્જ શુદ્ધ સચવાય, રિપમ ગૅંધાર સ કોમલા,
મધ્યમ તીવ્ર મનાય, કોમલ પળ આવે અવર.
શુદ્ધ પંચમ મલ માલ, ધૈવત કોમલ સ્વર સદા,
નિષાદ તીવ્ર નિહાલ, રિ ધ આરોહે ત્યાગોને.
ગ્રહ સ્વર છે 'ગાંધાર,' 'પંચમ' ન્યાસ પ્રમાણનો,
પ્રવલ વધારણ પ્યાર, શુભ જાતિ સમ્પૂર્ણ છે.
ગુર્ણો ગાયે ગુણ ગ્રામ, તૂતોયં પ્રહર દિનને સમય,
ધન્યાશ્રી મુદધામ, રસસિન્ધુ છે રાગિણી.

૬૮૬

૬૮૭

૬૮૮

૬૮૯

વસંત સ્વરૂપ. [ધ્યાન]

છંદ મનહર.

કુંજ તળા પુંજ પાસે ગુંજતી મધુપ સમ,
શ્યામ વર્ણવાલી ચિત્તે શ્યામ સંગ ચાહે છે;

૧. કોઈ તીવ્ર અને કોમલ બે નિષાદ લે છે.

कहे नथुराम उष्ण वस्त्र श्वेत रंगी ओढ्युं,
आनँदना नदमां उमंगे अवगाहे छे.
श्रुति पर धार्या स्नेहे आम्नमोर मोरपीछ,
खचित खिलेलुं उर अमित उछाहे छे ;
रागिणी सुभागिणी विलासिनी वसंततणा,
सुंदर स्वरोने सुन्न सधळा सराहे छे.

६९०

सोरठा.

सदा षड्ज स्वर शुद्ध, कोमल रिषभ करो गुणी,
तीव्र गंधार विशुद्ध, मध्यम तीव्र कोमल उभय.

६९१

पंचम शुद्ध परखाय, धैवत कोमल धारवो,
तीव्र निषाद सदाय, वसन्तमां विगते धरो:

६९२

ग्रह वादी गणौ राख, 'मध्यम' 'पंचम' महद स्वर,
'षड्ज' न्यास द्रग दाख, 'धैवत' अनुवादी अनुप.

६९३

गुणौओ निले गाय, ऋतु वसंतमां चालर्या,
आनँद उर न समाय, वसन्त रूप विलोकतां.

६९४

म्हारवा स्वरूप. [ध्यान]

छंद-मनहर.

ओढी जरीदार साडी वेठी छे संकेत स्थळे,
आभूषण अंगपर धारी मनगमतां ;
कहे नथुराम रीझे व्हाली सखीने विलोकी,
चुंबननी चाहना करे रसीली रमतां.
जेनां अंगोअंगमांहि अनंगनो रंग जाम्पो,
क्षण पण धारण करी शके न समता ;

१. कोइ चडी धैवत पण ले छे.

२. कटलीक जगोए म्हारवाने मारु लखेल छे.

મમતા મેરેલી મ્હારવાનો સ્વર સાંમઢીને,
રસિક નરો રહે છે નેહે નિત્ય નમતા.

૬૯૫

સોરઠા.

પડ્જ શુદ્ધ સુલરૂપ, રિપમ સ કોમલ રસમર્યો;

મૈંધાર તીવ્ર અનુષ, મધ્યમ તીવ્ર મુદે ગ્રહો.

૬૯૬

ધૈવત કોમલ ઘાસ, નિરલો તીવ્ર નિપાદને;

‘મધ્યમ’ નૌતમ ન્યાસ, અથવા ‘ધૈવત’ ધારવો.

૬૯૭

‘મધ્યમ’ તીવ્ર સૈંવાદો, ગ્રહ સ્વર ‘રિપમ ગણો સદા;

વર ‘ધૈવત’ છે વાદો, મનહર ગાઓ મ્હારવા.

૬૯૮

‘પંચમ’ તુર્ત તજાય, સુલપ્રદ પાડવ જાતિ છે,

ગર્વ ધરી ગુર્ણો ગાય, તૃતીય પ્રહર દિનને સમય.

૬૯૯

મેઘ સ્વરૂપ [ધ્યાન].

છંદ મનહર.

શિર પર ધાર્યું છે સુશોભિત વિશાલ છત્ર,

બ્હાલે વારમંડલમાં બેઠેલો વિહારી છે ;

કહે નથુરામ મુલ શ્યામ અરવિન્દ સમ,

કાયા પાતે સુલ્યો સમશેર કર ધારી છે.

મસ્તકે મુકુટ, રણધીર શૂરવીર મહા ;

તાળનારો તીર હર વાતે હિતકારી છે,

ઠાર્યો પ્રીતે કર્ણપુટ મધુર ઉચારી સ્વર,

રમ્ય મેઘ રાગે વ્યથા ડરની વિદારી છે.

૭૦૦

સવૈયા ઇકત્રીશા.

પડ્જ શુદ્ધ ને રિપમ તીવ્ર છે તીવ્ર પછી ગણવો ગાન્ધાર,

મધ્યમ કોમલ, શુદ્ધ પંચમ છે, ધૈવત. નિપાદ તીવ્ર વિચાર ;

અવર નિપાદ આશ્વતો કોમલ, ગ્રહ સ્વર ‘ધૈવત’ નિત્ય ધરાય,

ન્યાસ સ્વર છે ‘નિપાદ’ ડતરી, જાતે સમ્પૂર્ણ સુલદાય. ૭૦૧

કોઈ કહે છે પાડવ જાતિ, 'પંચમ' અથવા તર્જો 'ગાન્ધાર,'
અન્ય મતે ઓડવ પળ કે'છે 'મધ્યમ. પંચમ' કરી હૃદ બ્હાર ;
વર્ષામાં હર વહ્ત ગવાયે, ગાવાથી વારિદ વરસે,
મનહર ગાઈ મેઘ ગુણીજન, હૃદય મહીં હરદમ હરસે. ૭૦૨

ટંક સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

બ્હાલાના વિછોહથકી વિલસતી વામા અતિ,
પડી પુષ્પસેજે ડંડા નિઃશાસાઓ નાંસે છે ;
કહે નથુરામ નીકાં વહ્ત નવરંગ વડે,
સુ કોમલ અંગ શાળી રોજ ઢાંકી રાણે છે.
ચિન્તાતુર ચિત્તે અવરેલી અન્ય કન્યકાને,
શરમની મારી સ્પષ્ટ રીતે કષ્ટ સાંણે છે ;
ઉંચુ જોઈ ઊરે કર ધારનારી ટંકતળા,
સ્વરનો સુભગ સ્વાદ ચાહે સુઝ ચાણે છે. ૭૦૨

સવૈયા એકત્રીશા.

પડ્જ શુદ્ધ, રિ ગ તીવ્ર રાખવા, મધ્યમ કોમલ, પંચમ શુદ્ધ,
ઉત્તરો નિપાદ રહે અવરોહે, આરોહે ચઢી રહે વિશુદ્ધ ;
ગ્રહ ન્યાસ 'ગ' 'ધૈવત' છે વર્જિત, આરોહે સ્વર 'રિષભ' તજાય,
પાડવ જાતિ ટંકનો સુંદર, દિનને 'દ્વિતીય પ્રહર ગુણી ગાય. ૭૦૩

મલ્હાર સ્વરૂપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

ગૌર રંગ અંગતળો, નયન કુરંગ જેવાં,
બ્હાલાના વિયોગે દારા પૂર્ણ દુઃખીઆરી છે,
કહે નથુરામ વેળ કોકિલા સમાન વડે,
વસન મલ્લિનવાળી, આંણે અશ્રુ જારી છે.

૧. કેટલાક અર્ધ રાત્રિનો સમય પળ કહે છે.

મિત્રના મિલાપ કરી માઝા કર એકમાંહે,
અન્ય કરે ધીળા, તને ક્ષીણતા સ્વીકારી છે ;
શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતી, કષ્ટ કોઈને ન કે'તી એવી,
મધુરી મહાર પંડિતોને સદા પ્યારી છે.

૭૦૪

સવૈયા એકત્રીશા.

ષડ્જ શુદ્ધ ને રિષભ તીવ્ર છે, તે પછી તીવ્ર પ્રહો ગાન્ધાર,
મધ્યમ કોમલ, શુદ્ધ પંચમ ને ધૈવત નિષાદ તીવ્ર તયાર ;
અવર નિષાદ આવતો કોમલ, જાતિ પૂર્ણ 'સ' ગ્રહ ને ન્યાસ,
મનહરનાર મહાર ગાય યુગી, વર્ષામાં ઘેરી હૃદય હુલાસ. ૭૦૫

ગુર્જરી સ્વરૂપ. (ધ્યાન)

છંદ મનહર.

અંગે અલંકાર વાર, સોલે શળગાર સજ્યા,
સુશોભિત સ્તને પીત કાંચુકી કસેલી છે.
કહે નથુરામ કાટિ સૂક્ષ્મ કેસરી સમાન,
કંઠે મુક્તાહાર, લાલ સાડીયી લસેલી છે.
સુમનની સેજપર ચિલ્લતી બેઠી વામા,
વિલાસની આશ ડરે અધિક વસેલી છે.
ધારી કરતાલ, ગાતી ગુર્જરી રસાલ રૂપે,
મતિ મુનિઓની ભવકન્દમાં ફસેલી છે,

૭૦૬

સવૈયા એકત્રીશા.

ષડ્જ શુદ્ધ, રિ ગ કોમલ રાહો, મધ્યમ કોમલ વિના ધિવાદ,
પંચમ શુદ્ધ સ કોમલ ધૈવત, નિશ્ચય ગળવો તીવ્ર નિષાદ ;
ગ્રહ વાદી સ્વર 'પંચમ' પેલો, લેલો 'રિષભ' સદા સંવાદો,
ગળ 'ગાંધાર' અને 'ધૈવત' સ્વર, ડર આનંદ ધરી અનુવાદો ૭૦૭

૧. કોઈ નિષાદ વર્ચ્ય કરી પાડવ જાતિ પણ કહે છે.

મધ્યમ કોમલ વદલે કોઈ, મધ્યમ તીવ્ર પ્રહીને ગાય,
પ્રાત સમય ગાવાનો સુંદર, કોઈ મતે મધ્યાન્હ ગણાય.
સમ્પૂર્ણ જાતિ સુખદાયક, લાયક જન ચિત્તમાં લેતા,
ગાઈ ગુર્જરી ગાયક સહુને, દાન હર્ષનું નિત દેતા.

૭૦૭

મુપાલી સ્વરુપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

આમૃષણ શ્વેત અને અંબર છે શ્વેત રંગ,
આસ્ય ઇન્દુ જેવું, આણું શરીર સફેદ છે.
કહે નથુરામ કરે ધારી છે કુસુમમાલ,
નિરખતી નાહરાહ અંતર અલેદ છે.
કીંધો લેપ માધ્વીનો કલિત કપાલપર,
કામતળી જેલમાંહિ જેનું મન કેદ છે.
મૂરિ મિત્ર મિલનની ભાવિક મુપાલીતણો,
સ્વર સુગવાની સદા ઊરમાં ઉમેદ છે.

૭૦૮

સવૈયા એકત્રીશા.

ષડ્જ શુદ્ધ ને રિષભ તીવ્ર છે, તીવ્ર પછી ગાન્ધાર ગણાય;
પંચમ શુદ્ધ તીવ્ર ધૈવત સ્વર, માધ્વી તીવ્ર નિષાદ મળાય;
ષાડવ જાતિ, સમય રાત્રિનો, ગ્રહવાદી સ્વર “પંચમ” થાય;
“રિધ” સંવાદી અનુવાદી સ્વર, મુપાલીસહુ ગુણોંઓ ગાય ૭૦૯.

દેશકાર સ્વરુપ (ધ્યાન).

છંદ મનહર.

સ્વર્ણ વર્ણ અંગ, કંઠે મનોહર મુક્તાહાર,
ઇન્દુસમ આસ્ય વર આમાને વેરેલું છે;

૧. કોઈ મધ્યમ ગ્રહણ કરી આને સંપૂર્ણ જાતિ માને છે. પરંતુ ૫ મત અપ્રસિદ્ધ છે.

કહે નથુરામ સજ્યા સોલે શણગાર તન,
 હસી મંદ મંદ મન સુન્નું હરેલું છે.
 વિધ વિધ રંગવાઙ્ગાં જ્ઞેયી પરિધાન તંગ,
 ડરમાં ડરંગ, ભાલે ચન્દન મરેલું છે.
 દુઃસ્વ હરનારી રમ્ય દેશકાર રાગિણીય,
 કોવિદના મંડલને મુદિત કરેલું છે.

૭૧૦

સવૈયા એકત્રીશા.

શુદ્ધ ષડ્જ સ્વર રિષભ તીવ્ર છે તીવ્ર પછી ગાન્ધાર વિચાર,
 પંચમ શુદ્ધ, તીવ્ર ધૈવત સ્વર, ગ્રહ સ્વર 'પડ્જ ન્યાસ' ગાંધાર;
 સમયે પાછલી રાત્રિતળો પ્રિય, ઓડવ જાતિ અવરેલો,
 સ્વર સમઘી રસપ્રદ રૂપાઙ્ગી, દેશકાર દ્રગધી દેલો.

૭૧૧

દિનની પુરિયા.

છંદ હરિગીત.

છે પડ્જ શુદ્ધ સદાય, પછીથી રિષભ કોમલ રાજતો,
 ગાન્ધાર મધ્યમ તીવ્ર છે સ્વર શુદ્ધ પંચમ છાજતો;
 ટોલ ધૈવત એ પછી, સુ નિપાદ તીવ્ર સદા મળે,
 સંવાદો 'ધૈવત' વાદો 'રિષભ ગાંધાર' અનુવાદી ગણો ૭૧૨
 સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય સન્ધ્યા આદિનો ગણ રાગધી,
 પાડવ જણાથે કોઈ જાતિ, સ્વર 'રિષભ' ના લ્યાગધી;
 ઓડવ કહે છે કોઈ 'પંચમ' 'રિષભ' લ્યાગી પ્રેમધી,
 પુરિયા દિવસની ગાય ગુણોનો નિલ્ય નવલ્ય નેમધી. ૭૧૩

રાતની પૂરિયા.

શુદ્ધ પડ્જ, કોમલ રિષભ છે, સ્વર તીવ્ર ગ. મ ગણવા પછી,
 છે શુદ્ધ પંચમ, તીવ્ર સ્વર ધ. નિ ભાવધી મળવા પછી;

૧. કોઈ પહેલી રાત્રિનો સમય પળ કહે છે.
૨. કોઈ કોમલ મધ્યમ પળ લે છે.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય સન્ધ્યા, વાદો. ગ્રહ 'ધૈવત' ધરો,
નિત ન્યાસ 'વહ્ન' નિભાવેને, ગુણી રાંતની પુરિયા કરો. ૭૧૪

સોહ.

છે વહ્ન શુદ્ધ. સુરિપમ તીવ્ર, ગંધાર મધ્યમ કોમલ,
સ્વર શુદ્ધ પંચમ કોમલ ધૈવત નિષાદ સ્વરો મળ્યા ;
સંવાદો સ્વર 'પંચમ' પ્રવલ, અનુવાદો નિત્ય 'નિષાદ' છે ;
સોહુ મહી સ્વર 'વહ્ન' વાદી, વાત રહિત વિવાદ છે. ૭૧૫
સોહુ-સુહા છે એક, કેવલ ભિન્ન નામ પ્રકાર છે,
ગાવો દિવસના દશ વ્રજે, સમ્પૂર્ણ જાતિ સાર છે ;
કોમલ ગમનિ કરમન્દ ધૈવત, ઠાઠ કાફીનો ઠરે,
શરુઆત મથો વા રિથો સુરાગ, પ્રકાશ ગાન્ધારે કરે. ૭૧૬

પંચમ.

છે વહ્ન પંચમ શુદ્ધ સ્વર, શુભ મ. રિ. ધને કોમલ કહ્યા,
ગાન્ધાર તેમ નિષાદ તીવ્ર, સુપંચમે રાજી રહ્યા ;
વાદી 'પ' સંવાદી 'વહ્ન' ગાંધાર' અનુવાદી ગણો,
છે મલ્લસકાનો સમય, જાતિ ણે ભાવેથી મળો. ૭૧૭

સોરઠ.

છે શુદ્ધ પંચમ વહ્ન સ્વર, મલ રિ. ગ. ધ તીવ્ર સુમાલવા ;
મ. નિ કોમલ કરીને તુરત, આરોહમાં રિધ ટાલવા ;
ગ્રહ 'વહ્ન' વાસુ 'નિષાદ' સ્વર, વલ્લો 'રિપમ' વાદી ન્યાસ છે,
સમ્પૂર્ણ સોરઠ સમય પહેલી રાત્રિનો સુહારાસ છે. ૭૧૮

દેશ.

છે અવર સ્વર સોરઠ સમા, જાતિ સમય સમ જાળવો ;
ગ્રહ ન્યાસ વાદી સ્વર સકલ સોરઠ સમા ઊર આળવો ;

૧. કોઈ આ વ્રજે સ્વરોને ચઢ્યા પળ કહે છે.

સોરઠ મહીં એકજ રહે ઉતરી 'નિપાદ' સુવેશમાં,
ઉતરી ચઢેલ 'નિપાદ' આવે, ઉભય ઢાઢી દેશમાં

૭૧૯

વિલાવલ.

મધ્યમ સિવાય તમામ સ્વર નિત તીવ્રતા ધારી રહે,
'ગાન્ધાર' ગ્રહ-વાદી બને, સુ 'નિપાદ' ન્યાસપણું ગ્રહે ;
આરોહમાં તજ્યો 'રિષભ' ગાયો દિવસના દશ બજે,
સમ્પૂર્ણ ગુણો ગાઈ વિલાવલ શાન્તિનાં સાધન સજે.

૭૨૦

મારુ.

છે શુદ્ધ પઞ્ચમ પઙ્ગ કોમલ, રિષભ ધૈવત ધારવા,
ગાન્ધાર મધ્યમ ને નિપાદ સદાય તીવ્ર વિચારવા ;
'ગાન્ધાર' ગ્રહ ને ન્યાસ 'ધૈવત' નિલ સ્વર નથુરામ છે,
સમ્પૂર્ણ જાતિ શોભતી, મનહરણ મારુ નામ છે.

૭૨૧

વલ્લો જાતિ પાઢવ સમ્ય કહે પઞ્ચમ તજીને પ્રેમથી,
ધારી રિષભ કોમલ અવર સ્વરની તીવ્રતા કોઢે કથી ;
દ્રઢતાર્યો ગ્રહ 'ધૈવત' ઘરે, અવલંચો ઋષિમતઅવરને,
ગુણો ગાઈ મારું પ્રસન્ન કરતા પ્રેમથી જન પ્રવરને

૭૨૨

વડહંસ.

વડહંસમાં સ. પ. શુદ્ધ ધરૈને તીવ્ર રિ. ગ. ધ. નિ રાહોં,
મધ્યમ સકોમલ, 'વડજે' ગ્રહ વા દિવ્ય 'પંચમ' ઢાહોં ;
સ્વર ન્યાસ 'સત્તમ', વાદો 'પંચમ' દ્વિતોયે સંવાદી ગણો,
સંપૂર્ણ જાતિ, સમય દિનના તૃતોયે પ્રહરતણો મળો.

૭૨૩

જૈતશ્રી.

કોમલ રિષભ વિળ સર્વ સ્વરને તીવ્ર ગણ્યા તંતથી,
ગ્રહ 'વડજ' વા 'ગાન્ધાર', વાદી 'વડજ' સોચો સંતથી ;

૧. નિપાદ.

૨. પંચમ.

૩. રિષભ.

સંવાદો 'પંચમ' ન્યાસ, અનુવાદી 'ધ. નિ. દ્રઢગ્રહો ;
દિન તૃતીય પ્રહરતણો સમય, સંપૂર્ણ જૈતશ્રી કહો. ૭૨૪

સુધરાઈ.

સ્વર પઢજ પંચમ શુદ્ધ ધરોને, રિપભ ધૈવત તીવ્ર કર,
ગાન્ધાર મધ્યમ ને નિષાદ સકોમલ ભાવેથી ભર ;
ગ્રહ 'પઢજ' વા 'ગાંધાર' 'ધૈવત' વાદો 'પંચમ' ન્યાસ છે,
સંપૂર્ણ સુધરાઈ દિવસને તૃતીય પ્રહર નિવાસ છે. ૭૨૫

ગન્ધારી.

ધરો પઢજ પંચમ શુદ્ધ સ્વર, તંતેથી તીવ્ર રિપભ કરો,
ગ. મ. ધ. નિ સકોમલ, મગ્રહ, ન્યાસ રિપભ ભૂરિ ભાવે ભરો ;
દિન પ્રથમ યામ તણો સમય સહુને જણાય સૌહાર્મણો ;
નથુરામ નેહ ધરી ગુણી, સંપૂર્ણ ગન્ધારી ગણો. ૭૨૬

ભીમ પલાસી.

ભયહરણ ભીમ પલાસીમાં, સ્વર સર્વ કોમલતા ધરે,
ગુણો કોઈ ગાતાં ગાન નિત, રાગેથી તીવ્ર રિપભ કરે,
ગ્રહ 'રિપભ' 'પંચમ, ન્યાસ, 'મધ્યમ' વાદો સ્વર વલ્લભાપ છે,
સંપૂર્ણ જાતિ, સહુ ગુણી દિન તૃતીય યામે ગાય છે. ૭૨૭

કામોદી.

કામોદોમાં સ.પ. શુદ્ધ સ્વર, નિત તીવ્ર રિ.ગ.ધ ધરાય છે,
મ. નિ કોમલ કરવા સદા, આરોહમાં નિ તજાય છે ;
ગ્રહ ન્યાસ મધ્યમ પઢજ ક્રમ સહ પૂર્ણ જાતિ પ્રસિદ્ધ છે,
દિન દ્વિતીય યામે ગાય જે સંગીત કલ્લામાં સિદ્ધ છે. ૭૨૮

ગૌરા.

સ. પ શુદ્ધ, કોમલ રિપભ છે ગળો તીવ્ર ગ. મ. ધ. નિ રાસજો,
સ્વર વાદો 'પંચમ' 'પઢજ' સંવાદી દ્રગેથી દાસજો ;

૧. કેટલાક મધ્યમ અને નિષાદનો ત્યાગ કરી ઓઢવ જાતિ ગણે છે.

ગ્રહ ધારી 'ધૈવત' ધૈર્યથી, સમ્પૂર્ણ જાતિ સદાય છે,
ન્યુરમ સન્ધ્યા સમયમાં ગૌરા ગુણીજન ગાય છે.

૭૨૯

વિભાસ.

મ નિં લ્યાગ કરી, સ પ શુદ્ધ ધરી સ્વર તીવ્ર રિ. ગ. ધ સુધારતો,
ગ્રહ. વાદો સ્વર 'ગાન્ધાર,' 'પંચમ' ન્યાસ ખાસ પ્રસારતો ;
ઉતરી 'રિપમ' કોઈ લગાવે, જાતિ ઓઢવ જે ધરે,
બહુભાગ રાગ વિભાસ, સૂર્યોદય પહેલાં સુખ કરે.

૭૩૦

પૂર્વી.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, શુદ્ધ સ. પ. કોમલ રિપમ ધૈવત કંઠ્યા,
સુ મ તીવ્ર કોમલ, તીવ્ર ગ નિ, રિ. ધ. વાદી સંવાદી પ્રેક્ષા ;
સ્વર ગ્રહ. ગ. અથવા 'તીવ્ર મધ્યમ,' ન્યાસ 'પંચમ' નેમથી,
નિત સાંન સમયે ગાય ગુણીજન પ્રવલ પૂર્વી પ્રેમથી.

૭૩૧

ત્રિવેણી.

સ. પ. શુદ્ધ, કોમલ રિપમ છે, સ્વર તીવ્ર ગ.મ.ધ.નિ ધારી,
છે વાદો 'પંચમ' શોભતો, સંવાદો 'ગ. નિ' સંભારી ;
અનુવાદો 'ધૈવત,' સ્વર સુલ્લહ, શુભ સમય છે સન્ધ્યાતણો,
સંપૂર્ણ જાતિ તણી ત્રિવેણી, ભાવથી સહુ કો મળો.

૭૩૨

દેવગિરિ.

સ. પ. શુદ્ધ, મધ્યમ કોમલો, છે તીવ્ર રિ.ગ.ધ.નિ તંતથી,
સંપૂર્ણ જાતિ શોભતી, ધર સ્થિતિ ઝરમાં ધંતથી ;
દિન તૃતીય પ્રહરતણો સમય, અતિ મધ્ય ઝર આનંદ મેરે,
નિત દિવ્ય રાગિણી દેવગિરિ સુગનારનાં સંકટ હરે.

૭૩૩

જૈવંતી.

૧. કોઈ મધ્યમ નિવાદને ગ્રહણ કરી સંપૂર્ણ જાતિ ગણે છે. પણ એ
મત પ્રસિદ્ધ નથી.

સમ્પૂર્ણ જાતિ શુદ્ધ સ પ, રિ ધ તીવ્ર કરીને રાખજો,
ગ. નિ તીવ્ર કોમલ ઉભય છે, મધ્યમ સ કોમલ દાખજો ;
છે સમય પાછલી રાતનો, સ્ત્રી વધારે ધર્મીને,
નથુરામ ગાયે નેહથી, ગુણો જબર જૈજૈવંતીને. ૭૩૪

ઇમન.

સમ્પૂર્ણ જાતિ સુહદ છે, સ્વર અખિલ તીવ્રજ આવતા,
કોઈક મધ્યમ તીવ્ર કોમલ, લલિત જાણો લગાવતા ;
ગ્રહ સ્વર સ વા ગ, ગ. વાદો. રિ.મ.ધ.પ અહરનિશ અનુવાદો છે,
નિશિ આદિ ગ્રહ ગવાય ઇમન, નિવાદ, યાં સંવાદો છે. ૭૩૫

હમીર.

સમ્પૂર્ણ જાતિ. શુદ્ધ સ પ. રિ.ગ.મ.ધ.નિ તીવ્ર સ્વરો ધરે,
કોઈક મધ્યમ કોમલો લઈ, ગાન ગુણો કોડે કરે ;
સંવાદો. ગ્રહ 'ગાંધાર,' વાદી. ન્યાસ. 'ધૈવત' ધારીએ,
અનુવાદો. રિ. પ. નિશિ આદિમાં હવે હમીર ઉચારીએ. ૭૩૬

ગૌડ.

મધ્યમ સિવાય તમામ સ્વરને, તીવ્ર કહે ગુણો તંતથી,
કોઈ પ્રહી ગમ્ધાર કોમલ, ગાન કરતા ધર્મથી ;
ગ્રહ 'ઘડજ' વા 'પંચમ' ગણો, સંવાદો 'ઘડજ' સદાય છે,
સ્વર વાદો 'પંચમ' પૂર્ણ જાતિ, ગૌડ ગુણો ગાય છે, ૭૩૭

બિહાગડા.

સ.પ. શુદ્ધ, રિ.ગ.ધ.નિ. તીવ્ર, મધ્યમ તીવ્ર કોમલ કર મુલે,
છે વાદો. પ. ગ. સંવાદો શુભ, અનુવાદો. નિ સ્વર વદ મુલે ;
સમ્પૂર્ણ જાતિ શોભતી, નિશિ મધ્ય ગાય ગુણી વડા,
નથુરામ નેહ વધારતો, બલવાન રાગ બિહાગડા. ૭૩૮

સોહિની.

શુભ જાતિ પાઢવ, ત્યાર્ગી પંચમ, પઢજ શુદ્ધ સ્વર રાખજે,
રિ.ધ કોમળા, ગ. નિ તીવ્ર, મધ્યમ તીવ્ર કોમલ દાખજે;
આરોહમાં તજ રિષભે સ્વર, ગાન્ધાર મુલ્ય ગણાય છે
કોઈક ધૈવત તીવ્ર રાહી, સઘ સોહિર્ણો ગાય છે. ૭૩૯

સારંગ.

ગાન્ધાર ધૈવત ત્યાર્ગી શુદ્ધ સ. પ. રિષભ તીવ્ર રસાય છે,
કોમલ મ, નિત્ય નિપાદ સ્વર, શુભ તીવ્ર કોમલ થાય છે;
ગ્રહ 'પઢજ' અથવા 'રિષભે' ન્યાસ પ વા નિપાદ અમંગ છે
સ્વર વાદો 'મધ્યમ' જાતિ ઓઢવ, સુખદ ૯ સારંગ છે. ૭૪૦

શંકરાભરણ.

સ. પ. શુદ્ધ ધરો રિ. ગ. મ. ધ. નિ સ્વરને તીવ્રતા નિત આપજે
આરોહમાં રિ ધ ત્યાર્ગીને, સમ્પૂર્ણ જાતિ સ્થાપજે;
અવરોહમાંહિ રિ સ્વર, મુલ્ય ગ. મધ્ય રાત્રિ ખાંલજે,
શુભ શંકરાભરણને ગાતાં, ન્યાસ 'પંચમ' રાસજે. ૭૪૧

કલ્યાણ.

કલ્યાણમાં સ. પ. શુદ્ધ ધરો, રિ. ગ. મ. ધ. નિ તીવ્ર નિહાળજે,
ગ્રહ વાદો સ્વર 'ગાંધાર'ને, નથુરામ ભાવથી માલજે;
ધરો રાગ પહેલી રાત્રિ, ગુણનામ ગાન ઉચારજે,
સમ્પૂર્ણ જાતિ સઘ સમજી, શ્રી હરિ સંમારજે. ૭૪૨

ગન્ધાર.

સ. પ. શુદ્ધ તીવ્ર રિષભ લહી, ગ. મ. ધ. નિ સકોમલ નિત ધરો;
ગ્રહ 'પઢજ' વા 'મધ્યમ' ગ ન્યાસ, પ. વાદો કોઢ ધરી કરો;
ગાઓ દિવસના દશ બજે, સમ્પૂર્ણ જાતિ સમજજો,
ગાન્ધારથી ગુણ ગાઈ પ્રમુના, સ્વર્ગનાં સાધન સજો. ૭૪૩

૧. ધૈવત સહકારી સ્વર અને કોમલ ગાન્ધાર ગ્રહણ કરી કોઈ સંપૂર્ણ જાતિ કહે છે.

शहाना.

शुभ शुद्ध स.प.रि. ध. तीव्र करौ, कोमल ग. म. नि स्वर संग्रहो,
‘मध्यम’ प्रधान ग्रही कहो ग्रह, वादी ‘पंचम’ ने कहो ;
सम्पूर्ण जाति, समय छे निशि अर्थ केरो अभिनवो,
स्नेहे शहाना गाइ गुणौ, राधा रमणने रीझवो. ७४४

परज.

स. प. शुद्ध रि. ध. कोमल कहो, ग. नि. तीव्र भावेयी भणो,
मध्यम सकोमल तीव्र युग, ‘गांधार’ ग्रह वादी गणो ;
छे न्यास ‘वैवत’ स्वर सदा, सम्पूर्ण जाति जाणजो,
पाछली राते परज गाई, गुणौ महद सुख माणजो. ७४५

जोगिया.

सम्पूर्ण जाति, शुद्ध स. प. स्वर रि. म. ध. कोमल राखवा ;
ग. नि तीव्र धरौने तंतथी द्रष्ट दिव्य नजरे दाखवा ;
चडतां प्रहर दिन प्रातमां, आनंदथी आलाप कर,
जश गाइ हरिना जोगीयामां तुरत तनना ताप हर. ७४६

जोगीया आशावरी.

छे षड्ज पंचम शुद्ध, कोमल रि. ध. म. रागधौ राखजो ;
ग. नि तीव्र स्वर धरौने गुणी अंतर महीं अभिलाखजो ;
सम्पूर्ण जाति सद्य समजौ, कोडथी गायन करो ;
नित प्रात समये प्रीतथी, प्रभु गुण गणी किल्बिष हरो. ७४७

खट.

सम्पूर्ण जाति, शुद्ध स. प. रि. ग. म. ध. नि कोमल नित रहे,
तीव्र ग लगावे सहज कोई तीव्र धैवत पर्ण ग्रहे ;
ग्रह पेख ‘पंचम’ न्यास ‘मध्यम’, सुभग समय सवारनो ;
खटपट तजो खट रागथी, जश गाइ जग करनारनो. ७४८

દેવ ગાન્ધાર.

છે પહ્જ પંચમ શુદ્ધ સ્વર, કોમલ રિ. મ. ધ ડર આળજો ;
ગાન્ધાર સ્વર છે તીવ્ર તેમ, નિપાદ તીવ્ર પ્રમાણજો ;
સમ્પૂર્ણ જાતિ શોભતી, મનહર મલસકાનો સમય ;
દુઃખહરણ દેવગંધાર ગાઈ, વિશ્વમાં પામો વિજય. ૭૪૯

સુરપરદા.

ધરૌ પહ્જ પંચમ શુદ્ધ સ્વર, મધ્યમ સકોમલ મન હરે,
રિ. ગ. ધ. નિ. રખાયે તીવ્ર, કોઈ નિપાદ કોમલ પળ ધરે ;
ગાથો દિવસના દશ બજે સમ્પૂર્ણ જાતિ શોભતી ;
નિત નેહથી નથુરામ સુરપરદા સુળી મતિ લોભતી. ૭૫૦

અલ્હૈયા વિલાવલ.

મધ્યમ સિવાય તમામ સ્વર નિત તીવ્રતા ધારી રહે,
ગ્રહ વાદોની પદવી પ્રવર 'ગાંધાર' ગર્વેથી પ્રહે ;
સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય દિનના દશ બજવાનો દાઢજો ;
અલ્હૈયા વિલાવલ ગાઈ ગુણો, હૃદયે હરિને રાખજો. ૭૫૧

સિન્ધ ભૈરવી.

છે પહ્જ પંચમ શુદ્ધ ગધર્નિ કોમલ કરવા સદા ;
સ્વર તીવ્ર કોમલ રિષભ યુગ, અલગી કરે છે આપદા ;
તેવોજ મધ્યમ તીવ્ર કોમલ, પ્રાત સમયે પ્રમાણજો ;
સમ્પૂર્ણ જાતિ સિન્ધ ભૈરવી અંતરે નિત આળજો. ૭૫૨

ગૌડ મલ્હાર.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, શુદ્ધ સપ, સ્વર તીવ્ર રિ. ગ. ધ. વિચારવા ;
મ. નિ તીવ્ર કોમલ ઉભય ઉભય સદાય ધૃતિથી ધારવા ;
'ગાંધાર' ગ્રહ, 'કોમલ નિપાદ' સુ ન્યાસ ચોપેધાર ચિત્ત,
વર્ષાઋતુમાં સ્મર વિમુને, ગાઈ ગૌડમલ્હાર નિત. ૭૫૩

૧. આ રાગનો ઠાઠ વિલાવલનો છે.

ગૌડ સારંગ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, શુદ્ધ સ. પં. સ્વર રિ. ગ. ધ. ત્રીંત્ર તયાર કર,
મધ્યમ સકોમલ ત્રીંત્ર યુગ, એમજ નિષાદ ઉચ્ચાર કર ;
નિરસ્વજે 'ત્રીંત્ર નિષાદ', ગ્રહ, 'ગાંધાર' ન્યાસ સ્થલે ધરી ;
મન્નાર સમયે ગૌડ સારંગ ગાઈ સ્મર હેતે હરિ. ૭૫૪

મદમાદ સારંગ,

છે વર્ચ્ય ધૈવત, જાતિ પાઢવ, શુદ્ધ સપ સ્વર રાહવા,
ગમ કોમળા, સ્વર રિપભ ત્રીંત્ર, નિ ત્રીંત્ર કોમળ દાહવા ;
છે ગ્રહ પ વાદી ન્યાસ 'મધ્યમ' શુભ સમય મધ્યાહનો,
મદમાદ સારંગ ગાઈ હરિ મજ, મદ તજોને માનનો. ૭૫૫

વિરવા.

સ. પ. શુદ્ધ, મ ધ કોમળ અને સ્વર રિપભ ત્રીંત્ર પ્રમાણજો,
ગ નિ ત્રીંત્ર કોમળ ઉમય ઉમય સુ પૂર્ણ જાતિ જાણજો ;
સંવાદોં. નિ, અનુવાદોં. રિ સ્વર ગ્રહ. મ. વાદોં ગ સાર છે,
દિન તૃતીય પ્રહર ગઢાય તો વિરવા તળીં દલીહાર છે. ૭૫૬

પીલુ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ સમય દિનના, તૃતીય પ્રહર તળો મળો,
સ. પ શુદ્ધ, મ. ધ કોમળ કરી, ગ નિ ત્રીંત્ર કોમળ નિત ગળો ;
રહોં ત્રીંત્ર ઉતરી રિપભ રાજી, સત સ્વર ઓપે અંતિ ;
ધરોં પ્રેમ પીલુ ગાઈ રટ, રાધાપતિ રાહી રતિ. ૭૫૭

જીલ્હો.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, શુદ્ધ સ. પ. મ. નિ કોમળા સ્વર આગજે,
ગાંધાર કોમળ ત્રીંત્ર યુગ, રિ. ધ ત્રીંત્ર જુગતે જાણજે ;
શુભ સમય દિનના તૃતીય પ્રહરથોં મધ્ય રાત્રિ લગી કહ્યો,
જગનાથને સ્મર ગાઈ જીલ્હો, સ્વલ્પ દિન વાકી રહ્યો. ૭૫૮

કાફી.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, ગ.મ.નિ કોમલ, તીવ્ર રિ.ધ.સ.પ. શુદ્ધ ધર,
છે નિ. ગ્રહ, ન્યાસ.પ. અને અંશ. ગ. બ્હાલ ધારી વિચાર કર ;
દિન તૃતીય પ્રહરથી મધ્ય રાત્રિ, સર્વ વલ્લત વસંતમાં,
પ્રભુ પાસ માફી માગ કાફી ગાઈ, ઉગરોશ અંતમાં. ૭૫૯

ઝંઝોટી.

સ્વર શુદ્ધ સ.પ. સમ્પૂર્ણ જાતિ. રિ.ગ.ધે તીવ્ર તમામ છે,
કોમલ નિ કોમલ તીવ્ર મધ્યમ નેહથી નંથુરામ છે ;
દિન તૃતીય પ્રહરથી મધ્ય રાત્રિ લગી સમય લેખાય છે,
તર્જો છોટો જક ઝંઝોટી ગા, હરિ સ્મરણ સુલદ સદાય છે. ૭૬૦

પહાડી ઝંઝોટી.

સ.પ. શુદ્ધ તીવ્ર રિ.ગ.ધ.મ કોમલ જાતિ પાડવ જાળજો,
સ્વર વાદો 'મધ્યમ', ન્યાસ 'ધૈવત' અચલ ડરમાં આળજો ;
દિન તૃતીય પ્રહર તળો સમય, ભાવે કહ્યો મન ભાવના,
પહોડી ઝંઝોટી ગાઈ મજ હરિ, પાપ તાપ શમાવવા. ૭૬૧

વીસવાડા.

વર્ષામહી હર વલ્લત ગા, સમ્પૂર્ણ જાતિ સિદ્ધ કરી,
સ. પ. શુદ્ધ, મધ્યમ કોમલો, રિ ધ તીવ્ર ભાવેથી મરી ;
ગાન તીવ્ર કોમલ ડમય ડમય અપાર સુદથી આળજે,
વલ્લવન્ધુ મજ ગા વીસવાડા જગત સ્વપ્નું જાળજે. ૭૬૨

માલીગોરા.

દિન તૃતીય પ્રહર પછી સમય, સમ્પૂર્ણ જાતિ સુખ કરે,
સ. પ શુદ્ધ, રિ ધ કોમલ અને સ્વર તીવ્ર ગમનિ ચિત્ત હરે ;
ગ્રહ 'રિષભ' ન્યાસ. સ, વાદો 'પંચમ' ઢાટ રિથી ધૈવત લગી,
વનમાલો મજ ગા માલીગોરા, સંતોતિ નહિ ગળ સગી. ૭૬૩

૧. કોઈ તીવ્ર અને કોમલ બે ધૈવત લગાવે છે.

મુલતાની.

સ. પ શુદ્ધ કોમલ રિ ગ ધ છે, મ. નિ. તીવ્ર મોદ ધરી કરો,
સ્વર ગ્રહ. સ વા પ, પ. વાદો, 'મધ્યમ' તીવ્ર સંવાદી ધરો ;
અનુવાદો 'તીવ્ર, નિ' સમય દિનના તૃતીય પ્રહરતળો સજો,
સમ્પૂર્ણ મુલતાની સરવ ગુણો, ગાઈ મનમોહન ભજો. ૭૬૪

છાયાનાટ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, શુદ્ધ સ.પે, સ્વર તીવ્ર રિ ગ ધ પ્રકાશ છે,
મનિ તીવ્ર કોમલ ઉભય ઉભય, ધ મુખ્ય ગ્રહ રિ પ ન્યાસ છે;
આરોહમાં ગ નિ ગ્રાદ, રસપ્રદ રાત્રિ સમયે રાગથી,
છલ છોડો છાયાનાટ ગાઈ રૂંશ ભજ અનુરાગથી. ૭૬૫

માઢ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ નિશિ સમય શુદ્ધ સ.પ.મ કોમલ જાળજે,
નિ તીવ્ર કોમલ રિ.ગ.ધ તીવ્ર સ. ન્યાસ ગ્રહ ઊર આળજે ;
સ્વર વાદો 'ધૈવત' દ્રઢ સદા, વા મહદ 'મધ્યમે' સ્વર સમજે,
ગુણો ગાઢ પાપ પ્રજાલવાને માઢ ગાઈ મુરારિ ભજ. ૭૬૬

જૈત.

દિન તૃતીય પ્રહરતળો સમય સમ્પૂર્ણ જાતિ સુખ કરે,
સ.પ. શુદ્ધ રિ.ધ કોમલ અને ગ.નિ તીવ્ર સહુ હાનિ હરે ;
સ્વર તીવ્ર કોમલ ઉભય મધ્યમ. ગ્રહ. નિ. ન્યાસ ગ નિલ છે,
ગુણો ગાઈ જૈત જરૂર જો આ અહિલ વિશ્વ અનિલ છે. ૭૬૭

નટકન્દર.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય રાત્રિ, શુદ્ધ સ. પ. સુલ્લક્ષણ છે,
વર્ણો તીવ્ર રિ.ગ.ધ.નિ. તીવ્ર કોમલ યુગ મ આનંદભરણ છે ;
'ગાંધાર' ગ્રહને ન્યાસ. 'મધ્યમ' નેહભર નયુરામ છે,
હઠ છોડો નટકન્દર ગુણી ગા, રૂંશયશ અભિરામ છે. ૭૬૮

૧. કોઈ નિવાદનો ત્યાગ કરીં પાઢવ જાતિ કહે છે.

ધૌલશ્રી.

દિન તૃતીય પ્રહરતનો સમય, સમ્પૂર્ણ જાતિ જાણ તું,
સ.પ શુદ્ધ કોમલ ગ.મ.નિ સ્વર. રિ.ધ તીવ્ર ડરમાં આણ તું ;
સ્વર વાદો 'પંચમ' પેલજે, તંતે ન મુનિમત તોડ તું,
ધૌલશ્રી ગાઈ અમોલ શ્રીપાતિ સ્મરણમાં જીવ જોડ તું. ૭૬૯

ગારા.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય દિનનો શુદ્ધ સ. પ સંગ્રહ કરો,
સ્વર તીવ્ર રિ.ગ.ધ.મ કોમલો, હર વહત ધૃતિ ધારી ધરો ;
નિત તીવ્ર કોમલ ડમય નિ સ્વર, અખિલ વિશ્વે ઓપજો,
ગુર્જો ગાઈ ગારા પ્રમુ વ્યારા અંતરે આરોપજો. ૭૭૦

શ્યામ.

મધ્યમ સ કોમલ માત્ર ધર સ્વર અવર તીવ્ર તમામ છે,
સમ્પૂર્ણ જાતિ શોભતી, ગાન્ધાર મુલ્ય મુદામ છે ;
સુલકરણ રાત્રિનો સમય, નેહે કંઘો નથુરામ છે,
ગુણ શ્યામના ગા હામથી તો રાગ સાર્થક શ્યામ છે. ૭૭૧

છાયા.

છે ષડ્જ. પંચમ શુદ્ધ, રિ. ગ. ધ. નિ તીવ્ર રાગથી રાખવા,
મધ્યમ સ કોમલ તીવ્ર યુગ, સ્વર સત નેહે નાખવા ;
સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય રાત્રિ, વ્હાલ ધારો વિચારજે,
હરિગુણ ન ગાવા તો જગતને ધૂપ છાયા ધારજે. ૭૭૨

તિલક કામોદ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ, સમય રાત્રિ, શુદ્ધ સ. પ. કોમલ મ ધર,
ગુર્જો તીવ્ર રિ.ગ.ધ તમામ રાહો નિ તીવ્ર કોમલ ત્વરિત કર ;
વર વાદો 'પંચમ, ધારો ન્યાસ 'નિપાદ' સ્વરને નાંખજે,
ગાતાં તિલક કામોદ તું, સમૂર્તિ હૃદયે રાખજે. ૭૭૩

વિહંગ.

સમ્પૂર્ણ જાતિ સમય રાત્રિ, ઊર્નો ટાळे આપદા,
સ્વર સર્વ રાજ વિહાગ જેવા, સ્નેહ ધારીને સદા ;
'ગાંધાર' વાદી, ન્યાસ 'પંચમ' ગ્રહ. ધ સ્વરના સંગથી,
અવ અંગના કરવા અલગ વલબન્ધુ સ્મર વિહંગથી. ૭૭૪

કાન્હરા દરવારી.

છે શુદ્ધ સ. પ. સમ્પૂર્ણ જાતિ, રિપધ તીવ્ર રહેલ છે,
ગ.મ.ધ નિ સ્વરને કોડથી કોમલ સદાય કહેલ છે ;
ગ્રહો વાદો. ન્યાસ. ગ, ગ્રહસ. ગણ, અંહનિશ તજી અહમેવને,
ગુણો કાન્હરા દરવારી ગાઈ, સ્નેહથી હરિ સેવને. ૭૭૫

અડાળો કાન્હરો.

સ.પ. શુદ્ધ, ગ. મ. કોમલ અને, રિ. ધ તીવ્ર તુર્તજ આળજો,
વઠ્ઠી તીવ્ર કોમલ યુગ નિપાદ, સુ પૂર્ણ જાતિ પ્રમાણજો ;
છે ગ્રહ. મ. ન્યાસ. ગ, વાદો 'પંચમ' રાત્રિ સમય સુલે સજો,
ઉત્તમ અડાળો કાન્હરો ગાઈ ગુણો ગોવિંદ મજો. ૭૭૬

વાગેસરી.

નૌતમ નિશિનો સમય છે, સમ્પૂર્ણ જાતિ સુખ ભરે,
સ. પ. શુદ્ધ, ગ મ કોમલ અને રિ ધ તીવ્ર સદુ હાનિ હરે ;
કોમલ યુગલ નિ, ક્યાંઈ તીવ્ર ગ, ગ્રહ ગે, ન્યાસ. નિ. નેહમર,
વાદી. મ સ્વર વાગેસરીથી શ્રીહરિનું સ્મરણ કર. ૭૭૭

કાન્હરા કોશી.

સ્તમ્ભરણ રાત્રિનો સમય, સ્વર તુર્ત પંચમ ત્યાગજો,
રિ ધ તીવ્ર, શુદ્ધ સ. ગમનિ કોમલ ગ્રહો ઊરે અનુરાગજો ;
સુલ્લક્ષણ ષાડવ જાતિ છે, ગુણો વ્હાલ ધારો વિચારજો,
કાન્હરા કોશી ગાઈ ધૃતિથી, ધ્યાન હરિનું ધારજો. ૭૭૮

कान्हरानायकी.

रात्रि समय सम्पूर्ण जाति, शुद्ध स. प. स्नेहेयी भर,
रि.ध तीव्र, ग.म कोमल, स कोमल तीव्र युग नि निल धर ;
वादी. ग, न्यास प ग्रह. म स्वर ग्रही सद्य हरिनुं स्मरण कर,
कान्हरा नायकी गाइ गायक, पापसायकथी उगर. ७७९

कान्हरा गारा.

ग.नि तीव्र कोमल उभय उभय, सदाय स. प. स्वर शुद्ध ले,
रि.ध तीव्र कर कोमल म कोडे, वादी तीव्र गंधार' दे ;
कोमल नि, ग्रह. न्यास. 'म,' समय निशि पूर्ण जाति प्रमाणजे,
कान्हरा गारा गाइ गुणी, अविनाशोने उर आणजे. ७८०

कलिंगडा.

धरौ शुद्ध स. प, करौ रि.म. ध कोमल तीव्र गण ग. नि गर्वथी,
'गांधार' वादी, न्यास 'मध्यम' पडज ' ग्रह शुभ सर्वथी ;
सम्पूर्ण जाति, निशा अरध पछो वखत कहे त्रिवुधो बडा,
कर कृष्णकीर्तन कोडथी, गुणी गाइ कलित कलिंगडा. ७८१

परज कलिंगडा.

छे समय कलित कलिंगडा सम, जाति एमन जाण तुं,
स. प. शुद्ध कोमल रि. ध करीने तीव्र ग. नि उर आण तुं ;
मध्यम स कोमल तीव्र युग चतुराई राखी चित्त धर,
धरौ प्रेम परज कलिंगडा गाइ हरिगुण गान कर. ७८२

जोग.

छे अर्ध निशि पछोनो समय, सम्पूर्ण जाति सुखकरण,
स. प. शुद्ध. कोमल रि.म.ध स्वर, ग.नि तीव्र धर आनंदभरण ;
गणी वैरो अलगा राखजे, सहु विषय आदिक रोग तुं,
गोविंदना गुण गानमाहि, जगाव जाहिर जोग तुं. ७८३

जिलफ.

निशि तृतीय प्रहर पछी समय, सम्पूर्ण जाति शुद्ध स. प,
कोमल रि.म ध स्वर, तीव्र ग.निनो खंत घारी राख खप ;
नथुराम न्यास. स. ग्रह. ध स्वरने लहाव ले महीं लखौने,
गुणौ अल्प आयु जाणौ भज हरि, जिलफ राग जमावौने. ७८४

गायक.

दोहा.

मार्ग तथा देशी तणुं, होय जेहने ज्ञान ;
गुणौ लोको गान्धर्वनुं, एने दे अभिधान. ७८५
मात्र मार्ग गावा महीं, प्रबोध होय जे पूर्ण ;
स्वरादिनी संज्ञा लहे, तेवा गायक तूर्ण. ७८६
केवल देशी रागने, जे जन समजी गाय ;
मुनीश्वराना मतमुजव, ते पदादि कहेवाय. ७८७

रोझावृत्त.

गायकमां गांधर्व, हमेशां उत्तम गणवो,
स्वरादि जोई सदा, भावथी मध्यम भगवो ;
पदादिनी छे पंक्ति, अधम जोतां सहु ठामे,
जे जाणे यतिगीत, एज गायक पद पामे. ७८८
श्रुति जाति स्वरतणुं, ज्ञान अति श्रेष्ठ प्रहीने,
जातिगान जाणेल होय, गुरु पास रहींने ;
वळि रसज्ञ वखणाय, तालने लयमां पुरो,
भावांग भणेल, विविध आलापे शूरो. ७८९
प्रबंध गाने पूर्ण, होय परिपक्व बनेलो ;
जाहिर स्वर अति मधुर, जवर श्रमने जीतेलो,
कंपादि दोषोथी, रहित बनीं हमेशा राजे ;
साधन जे सतत, बनी अम्यासो विराजे. ७९०

तरलपणे त्रिस्थान गमकने गाइ वतावे,
 शुद्धच्छायालये, सुज्ञ वर्नी सदा सुहावे;
 उत्तम गायक तणा, गुणो नथुराम गणाव्या,
 गुण विशेष विस्तार भये अहीं नथी वताव्या.

७११

दोहा.

उक्त गुणोमांता अमुक, गुण जेमां न जणाय,
 मध्यम दोष विहीन ए, गायक नित्य गणाय.
 उपरना गुण अखिलथी, रहित वनी जे गाय;
 ए गायक आ अवनिमां, सदा अधम कहेवाय.
 खादल कफ धातुक खरे, पित्त धातु नाराट,
 वातधातु वोवक गणो, विचारो गायनवाट.
 वात पित्त कफ मिश्रणे, मांखो मिश्रक भेद;
 लक्षण तेनां लेखीए, खोई उरनो खेद.

७१२

७१३

७१४

७१५

रोळावृत.

खादलनो ध्वनि मधुर, गणो ए मध्यम गायक,
 एने दइ ओदिल्ल, नाम लेखे मुनि लायक;
 सूक्ष्म नादथी गाय, सुज्ञ जे त्रणे स्थानमां,
 निश्चय ए नाराट, गणाये कुशल गानमां.
 राग होय अतिरुक्ष, काठिन उंचाध्वनिवाळो,
 वोवक संज्ञावान, भलो ए गायक भाळो;
 जेमां ए त्रण तणा, गुणो मिश्रित वर्नीरे' छे,
 ए गायकने गान, कोविदो मिश्रक के' छे.

७१६

७१७

अन्यमतानुसार गायक प्रकार.

दोहा.

बाहिर गायक जगतमां, त्रय जातिना जाण;
 उत्तम मध्यम-ने अधम, धारी प्रेम पिछाण.

७१८

®

उत्तम गायक.

दोहा.

वाद्य अने गायक तणी, मदद विना जे गाय ;
उत्तम गायक एह छे, विश्व विषे वस्त्रणाय.

७९९

मध्यम.

दोहा.

मदद लई वर वाद्यनी, जे गायक नित गाय,
सहु गायक समुदायमां, मध्यम एह मनाय.

८००

अधम.

गाय वाद्य गायकतणी, मदद मेळवी जेह,
गायकनी गणनामहों, अधम गणाये एह.

८०१

गायक दोष.

रोळावत.

कंपित तेमज भीत, पछी उद्द्युष्ट.प्रमाणो,
ए रीते अव्यक्त, जवर अनुनासिक जाणो ;
काकस्वर कहेवाय, ते पछी शिरस्थ ताको,
वळी स्थानवर्जित, विदित छे विस्वर वांको.

८०२

विरस तथा विश्लिष्ट, विषमने भावे भणजो,
तालहीन मळो चौद, दोष गायकना गणजो ;
गवाय डोलतुं गान, एह कंपित कहेवाये,
भीत एहनुं नाम, गान जे भयथी थाये.

८०३

करी कठिन उच्चार, गावुं उद्द्युष्ट गवाये,
एनुं नाम अव्यक्त जेह अस्पष्ट गवाये ;
नासामार्थो गवाय, एह अनुनासिक उर धर ;
काक समो करो शब्द, गावुं ए गण काकस्वर.

८०४

અતિ ઁચા સ્વરથકી, કપાલી ગાન કરાપે,
 સંજ્ઞા ઁની શિરસ્થ, ઘેર્યથી શ્રવણ ધરાપે ;
 તજી તાલ સ્વર તળા, સ્થાન જે ગવાય ગાયન,
 વદે ઁનું અભિધાન, સ્થાનવાર્જિત વિદ્વજ્ઞન. ૮૦૧
 અશુદ્ધતામય સ્વરે, ગાવું ઁ ગણાય વિસ્વર,
 વિરસ ગાન રસ રહિત, માનતા મહા મુનીશ્વર ;
 નિપિદ્ધ સ્વર સહગાન, વિદિત વિશ્વિષ્ઠ વિચારો,
 કાલહીન જે ગાન, ઁહને વિપમ ઁચારો. ૮૦૬
 મૂલી સંગીત ભાન, ગાન ગમરાઈ કરવું,
 ઘ્યાકુલ ઁનું નામ, વિશ્વમાં લાગે વરવું ;
 ગાતાં ગાતાં તાલ, જે સ્થલે મૂલો જવાયે,
 તાલહીન ઁ તુર્ત, ગુણીમાં દોષ ગવાયે. ૮૦૭

છન્દ હરિગીત.

વર્ઙો અન્ય મુનેના મત વિષે, સંદષ્ટ તેમ અધષ્ટ છે,
 શંકિત કુરાગી ધીત કંપિત ને કપાલી સ્પષ્ટ છે ;
 કાકી વિતાલ તથા કરભ ને અધર, જમ્બુક જાણજો,
 સ્વરભંગ વક્રી ને પ્રસારી પ્રીત ધારો પ્રમાણજો. ૮૦૮
 ઁ રીત ઁન્મીલક, વિરસ, કૃષ, સ્થાનમૃષ્ટ સદા ગગો,
 અવિધાન તેમજ સાનુનાસિક, ભગ્ન વળ સાથે મળો ;
 સીત્કારોને અસ્થિત પછી, કર્કષ સદા કહેવાય છે,
 ઁ પંચવિંશતિ દોષ ગાયકના પ્રસિદ્ધ ગણાય છે. ૮૦૯
 ઁ્યાં દાંત પીસી ગવાય, સંજ્ઞા ઁહની સંદષ્ટ છે,
 સ્વર ટીપ ઁપર ન જાય, અટકે મય્ય ઁહ અધષ્ટ છે ;
 સંદેહયુક્ત ગવાય તેને સુજ્ઞન શંકિત કહે,
 મુલ પાઙો ગાવું દુઃસ્વરે, સંજ્ઞા કુરાગીની લહે. ૮૧૦
 મય પામો ગાતાં ધીત, થરથરતે સ્વરે કંપિત ઁને,

ડંચે સ્વે ગાતાં કપાલી દોષ જાણ્યો બુધ જને ;
 કાક સ્વે ગાવાથી કાકી તાલ રહિત ચિતાલ છે,
 કર્ણ દીર્ઘપ્રીવા ડહસમ, ગાતાં કરમ વિકાલ છે. ૮૧૧
 સ્વર સ્થૂલ તેમ અશુદ્ધથી ગાતાં અધર અંકાય છે,
 શિરને ધુળાવો શિયાલ સમ ગાવાથી જમ્બુક થાય છે,
 ગાતાં સ્વલિત સ્વર થાય તો સ્વરભંગ જટ સમજી લિઓ,
 પ્રીવા કરી વાંકી ગવાતાં દોષ વક્રી કહી દિઓ. ૮૧૨
 લાંબા કરી કર ભય ગાતાં પ્રવલ દોષ પ્રસારી છે,
 આંખો વાંચી ગાવાથી ડન્મીલક મહા ભયકારી છે ;
 રસ રહિત ગાતાં વિરસ, કૃપ પતલી અવાજે પેલગો,
 સ્થલ તાલ વા સ્વરનું તજ્યાથી સ્થાનમૃદ્ડ ડલ્લેલજો. ૮૧૩
 સંગીતની મર્યાદ મૂકી, ગાવું એ અવિધાન છે,
 તે સાનુનાસિક નાકમાંથી, જે ગવાતું ગાન છે ;
 માંગેલ સ્વર સ્વર તુલ્ય કરી ગાવાથી ભગ્ન ગળો ગુણી,
 સીત્કારી સમજો ગાતાં વચ્ચે શ્વાસ સહ સીત્કૃતિસુણી. ૮૧૪
 કાયમ રહે ન અવાજ ગાતાં એનું અવસ્થિત નામ છે,
 કર્કષ કઠોર અવાજથી કહેનાર ગુણીના ગ્રામ છે ;
 નથુરામ આ પચવીશ દોષો ગાતાં વચ્ચે પરદરી ;
 જે ગાય ગાયક તેનો જગમાં ય્યાતિ થાય સ્વરેલરી. ૮૧૫

ગાયક ગુણ.

સવૈયા એકત્રીશ

શિક્ષાકાર પ્રથમ સમજીલ્યો, પછી રસિક ડરમાં આળો,
 રંજનીય એ પછી રાક્ષીને આજ્ઞાકાર જરૂર જાળો,
 ભાગ્યવાન મળે રીત પ્રમાણો, મૃદ્, મધુર જહપાલ ગળો,
 તંત તજી ત્રિસ્થાન તે પછી સુસ્વામને ભાવેથી ભળો. ૮૧૬
 કારુણ કોમલ, શ્રાવક તેમજ ગહન તથા સંઘટ સાથે,
 ગાઢ મુલક્ષણ પ્રજર રાક્ષીને, રિત્તયુક્તિ મૂકો માથે ;
 એ રીતે એકોત્રિંશતિ ગુણ ગાયકના છે અવદાત,
 નિલ્ય જેથી નથુરામ થવાયે, પંડિતના ગળમાં પ્રહ્યાત. ૮૧૭

જે નિજ ગુરુ પાસે શીખેલો, શૌંખડાવે શ્રીજાને સાર,
 એ ગાયકને ગણે ગુણીજન, સ્નેહ ધરીને શિક્ષાકાર ;
 રસિક ગણાયે છે એ ગાયક, જેનાં ગાયનમાં રસ હોય,
 મુદ્દે ગાઈ અન્યને રિજાવે, એહ રંજનોંય કહે સહુ કોય. ૮૧૮
 રહ્યો પોતે ગુરુ આજ્ઞામાં, નિજશિષ્યોને એમજ રાખે,
 આજ્ઞાકાર ગણાય સદા એ મલા મલા વિવુધો માંહે ;
 શુભ નંશીવશાઝાને સુજો ભાગ્યવાન કે' છે ભાવે,
 સમગ્ર ગાયકની શ્રેણિમાં એનો ઉચ્ચ પદવી આવે. ૮૧૯
 મૂર્ખ અને વિદ્વાન જેહનું સ્વચ્છ રસાત્મક ગાન સુણી,
 પામે હર્ષ હૃદયમાં તેને પ્રષ્ટ કહે છે મહદ ગુણી ;
 જેના સ્વરમાં હોય મધુરતા મધુર એહ ગાયક કહેવાય,
 હોય સુરીલો, ગાય હાંફતો, સમ અવાજ જહપાલ ગણાય. ૮૨૦
 જેનો સ્વર ત્રણ સપ્તક સ્થી સ્વચ્છ રહે તે છે ત્રિસ્થાન,
 જેનું ગાન સુણી થાય સુખી સહુ સુખાભ છે એનું અભિધાન ;
 કારુણ એ જેના ગાયનથી અશ્રુપાત સહુજનને થાય,
 વાઙ્ઘી શકે સ્વરને રેશમ સમ કોમલ એ ગાયક કહેવાય, ૮૨૧
 શ્રાવક એ સુંદર સ્વર જેનો દૂરથી પણ સારો સંભળાય,
 દીર્ઘ અવાજ ન છાય આંત્રકો ગાતાં, એ જન ગહન ગણાય ;
 ગાતાં કોઈ વખત પણ જેનો વેસી જાય ન દીર્ઘ અવાજ,
 એ ગાયકને સંઘટ કે' છે, સુખ દેનારો સુજ સમાજ. ૮૨૨
 ગાઢ એહને ગણવો જેનો રસમર સ્વર હોયે અતિ સ્થૂલ,
 તોડે નહિ દમ છોડે નહિ લય, સદા સુલક્ષણ એ સુલમૂલ ;
 જેનો સ્વર કલકંઠ સરીલો, જાહિર મીઠો હોય મહાન,
 પ્રજર નામ એને આપે છે, બહાલે નિલય વડા વિદ્વાન. ૮૨૩
 સંગીત કેરા નિયમ સાચવી, ગાનારો હરિગુણની ગાય,
 કરી શકે જે સકલ ગાનમાં, વૃદ્ધિ સદૈવ સુધારા સાથ ;
 રિક્તયુક્તિ એ ગાયક રૂડો નેહ ધરી જાણો નથુરામ,
 ઉક્ત ગુણોથી યુક્ત ગવૈયા લહે પ્રશંસા સઘટે ઠામ. ૮૨૪

वाद्य.

दोहा.

तत आनन्द मुपिर अने, घन कहीं गुणोयो गाय ;
वेद जाति ए वाद्यमां, सर्वे भेद समाय. १

ततवाद्य भेद.

दोहा.

पीतल के पोलादनां, तार तांत चढो जेह ;
वाजे उत्तम वाद्य गण, तत जातिनां तेह. २

तत भेद.

दोहरा.

ततमां वीणा प्रथम छे, अष्ट भेद अभिराम,
रुद्र ब्रह्म ने तौम्बुरी, स्वरमंडल सुखधाम.
प्रबल पिनाकी किन्नरी, दण्डी वीणा देख ;
रावण वीणा रसभरी, लक्ष्म धारी लेख. ४

रुद्र वीणा भेद.

दोहरा.

थाय रुद्र वीणा तणा, षड् भेदो सुखरूप ;
न्यूनाधिक तारो धरी, आनंद लोओ अनुप.
युग तारे नकुली बने, त्रितंत्रांना त्रय तार ;
चार राजधानी तणा, पंच विपंची धार.
षड् तारेथी शार्वरी, परिवादिनांना सात ;
नित्य गमे गुणो लोकने, अखिल भेद अवदात. ७

रुद्र वीणा लक्षण.

छंद रोला.

द्वादश मुष्टि तणो, दंड वीणानो कीजे,
त्रय मुष्टि तर्जा वाम भाग मेरु धरो लीजे ;

- द्वय अंगुल उंचाइ, मेरुनी सदाय राजे,
अधिक तेर्यो तिलमात्र, कहीं ते सम्मुख छाजे. ८
- यव प्रमाण कहींमां, तार स्थानक करी दीजे,
क्रम सह चढ उतरना, एह आकार भर्णजे;
दंड मुखे एहने, स्थान आनंदे आपो,
मेरु कहीं मध्यमां लभय तुम्बाओ स्थापो. ९
- ए तुम्बा मेरुयो, एक आंगुल रहे नीचे,
कहीं थकी द्वय मुष्टि, ओपतां रहने उंचे;
तुम्बा दंडनी मध्य, चारु चुनकण धरौं राखो,
वाम भाग मेरुथी, उपरे मोरनी दाखो. १०
- मोरनीने आश्रये, चार तारो चित्तहारी,
मेरु कहींनी मध्य, धृतिथी ल्यो गुणौ धारी;
एमां आगंदथा, सदा स्वर सिद्धि करौए,
प्रथम तारमां स्वरो, समजी स. रि. ग. म. धरौए. ११
- द्वितीय तारमां धरो, स्नेह धारी प. ध. नी स्वर,
तृतीय तारमां मंद्र, ध्वनियुत स. रि. ग. म. सुंदर;
मंद्र ध्वनियुत धरो, प. ध. नि स्वर चतुर्थ तारे,
वादक वीणा तणा, समजीने पूरण प्यारे. १२
- अवर तार त्रय धरो, दंडने दक्षिण भागे,
स्वरनी करे सहाय, बतावे श्रुति अनुरागे;
मेरुथो आदि तार, दीर्घ अष्टमांश दीजे,
अधिक अधिक ए रीत, द्वितीयने तृतीय करीजे. १३
- मधुर ध्वनिने माट, एह तारोमां तंते,
जाळवी जीवा धरो, खचित गुणौ लोको खंते;
पक्ष वंश त्वक तणी, करो वा रेशम केरी,
शाली तुषा प्रमाण, नही बारिक नही गहेरी. १४
- कहीं तंत्री मध्यमा, स्थापनी जीवा मापे,
ते जीवा योगथी, तार सुंदर ध्वनि आपे;

पङ्कज आदि स्वर सत, तणी सिद्धिने कारण,
 दंड महीं मीणनी, सारिका करवी धारण. १५
 जे जे स्थानक मांहे, होय स्वर सिद्ध सुखद अति,
 ते ते स्थानक मांहे, धरो सारिका धरी रति ;
 आवा लक्षण युक्त रुद्रवीणा ब्यो भाळी,
 सदा रुद्रेने प्रिये, रुद्र वीणा रसवाळी. १६
 सर्थ काळमां सदा, सर्वने सुख करनारी,
 स्मरण मात्रथी सद्य, पाप सहु प्रजाळनारी ;
 अपूर्व दे आनंद, श्रवण जेनुं भरी शान्ति,
 समज एनो सार, निल्य नरदेव महा मति. १७

वीणा महात्म्य.

“ छप्पय. ”

दण्ड मांहे हर वसे, वसे तांतमां पार्वती,
 विष्णु कुकुभमां वसे, पत्रिमांहे श्री राजती ;
 तुम्बामां विधि वसे, नाभिमां वाग्वादिनीं वर,
 मोरोमां वासुकी, जाण जीवा शशिनं घर ;
 लघुमोरोमां नव ग्रहो, मेरूमां सहु देवता,
 देवमयी वीणा गणी, गुणीओ सेहे सेवता. १८

वीणा वादकना लक्षण.

छंद घनाक्षरी.

शुद्ध तन सरल विशेष वर युक्तिवान,
 सुंदर स्वरूप जेनुं जनचित्त चोरनार ;
 नयन विशाल द्रढ आसनथी युक्त होय,
 अंतर अखेद सावधान सुमति अगार.
 जाणे मेळ रागना प्रवीण पूर्ण गायनमां,
 कर नख कालित सरल अंगुली अपार ;

नित्य नथुराम योग्य गुणीमां गणाय एवो,
गुरुषु पवित्र वीणा वाद्यनो वजावनार.

१९

वीणा शीखनार उत्तम शिष्यनां लक्षण.

छंद मनहर.

देव सम गुरुने सदाय सेवे स्नेह धारी,
तन मन धन तेने अर्पण करी रहे ;
द्रढ रतिमान धर्म कर्म माहि सावधान,
वृत्तिनो प्रवाह. गुरु वाक्य पाछळे वहे.
गुरुगुणगानं करवामां जेनुं तोत्र तान,
भूख प्यास भूली चित्त वीणा वाद्यने चहे ;
मानथी सुखी न अपमानथी दुःखी न थाय,
नेहे नथुराम नित्य गुण गुण ए ग्रहे.

२०

वीणा शीखनार अधम शिष्यनां लक्षण.

छंद मनहर.

अंतर अशुद्ध छे निरंतर प्रपंच भयुं,
गर्व भरी सर्व रीत बळथी बतावे छे ;
श्रद्धाथी न सेवे गुरु निपट कपट राखे,
अवरेखी गुरुनो उदय दुःख लावे छे.
अन्यने न लेखे करे आपनी बडाइ अति,
आपगुण गाइ गुण गुरुना छुपावे छे ;
शीखे ए न वीणा कदी शीखे तो न पामे सुख,
नक्की नथुराम कहे, नरके सिधावे छे.

२१

वीणा धारण विधि.

दोहरा.

वीणामुख नीचे धरी, राख उपरे तार ;
मथूर स्थानने मोदथी, वाम स्कन्धपर धार.

२२

दक्षिण पदनी एडो पर, आप कुकुभने स्थान ;
दंड हृदयथी दावीने, ग्रह बीणा गुणवान.

२३

बीणा वादन विधि. दोहरा.

दक्षिण करनी अंगुली, तर्जनीथी सुखदाय ;
वजावोप बीणा ल्याहां, क्षमाघात गणाय.

२४

दक्षिण भुजनी मध्यमा, अंगुलि थकी सदाय ;
वजावाय बीणा ल्याहां, मध्यम घात गणाय.

२५

षड्जादिक स्वरनो ज्यहां, पडदो प्रीतें पख ;
घातक्षमा मध्यम तणुं ल्यां स्थानक द्रगदेख.

२६

बीणा उभय प्रकारनी, अनिवद्ध, अवनद्ध ;
अनिवद्ध पडदा रहित, पडदायुत अवनद्ध.

२७

अक्कलथी अनिवद्धमां, समजीने स्वर स्थान ;
घात क्षमा मध्यम तणुं, सुदथी स्थानक मान.

२८

जे तारे बीणा महीं, रागरूप उपजाव ;
कनिष्ठिकाथी निकटनो, वेगें तार वजाव.

२९

कनिष्ठिका करवामनी, तेथी दावी तार ;
कर स्वरनो आरोह तुं, भवें सुख भरनार.

३०

वाम हस्तनी तर्जनी, तेते दावी तार ;
आनंदे अवरोह कर, विश्व विश्व करी विचार.

३१

जे स्वर जोडण रागमां, तेज स्थानपर तार ;
दवावोप दक्षिण्यथी, हर बीणा मोझार.

३२

ताडन करतां तारपर, प्रगटे स्वर सुखरूप ;
स्वरमां स्वर प्रगटाववो, अनुस्वर एह अनुप.

३३

गुरु लघुनी गणती करी, छन्द प्रवेधनीं मांदि ;
वार तेडली तारपर, ताडन करीए ल्यांहि.

३४

क्षमा घात को रागमां, कयांइक मध्यम घात ;
गमक सहित अतिचमकथी, त्वरित धारजे तात.

३५

कन्निका लक्षण.

जीवाथी तजनार तुं, एक बिलस्त प्रमाण,
स्वर सिद्धिने कारणे, तार दावो सुखमाण.

३६

उपर चढ ताडन करी, हृदय निकट नथुराम,
कहेजे एह क्रिया तणुं, कलित कन्निका नाम.

३७

सारणा लक्षण.

अनामिका कर धामनी, एथी क्रिया कराव,
नाम कन्निकानुं त्यहां, सुमग सारणा थाव.

३८

सारणा भेद.

वेद भेद छे एहना, उत्क्षिप्ता उर आण,
सन्निविष्टाने उभयो, पछी कम्पिता जाण.

३९

उत्क्षिप्ता लक्षण.

सोरठा.

दावी श्रीणा तार, अंगुलि फटी उठावने,
अन्यतार पर धार उत्क्षिप्ता ए सारणा.

४०

सन्निविष्टा लक्षण.

धीरे अंगुलि धराय, व्हालें वीणा तार पर,
अवर रथान अडकाय, सन्निविष्टा समज ए.

४१

उभयी लक्षण.

वीणा तार दबाव, अन्य तार पर अंगुलि,
अति धीरे अडकाव, सुखपद उभयी सारणा.

४२

कता लक्षण.

तार दायीं स्वर धाम, कंठावो करअंगुलिया,
एह क्रियानुं नाम, कहो कम्पिता कोडयी.

४३

दक्षिण भुजना नव व्यापार.

दोहा.

घात पात सल्लेख ने, उल्लेख सु अवलेख,
भ्रमर छिन्न नखकर्तरी, सन्धित प्रेमे पेख.

४४

दक्षिण भुजना भाल्लेए, नौतम नव व्यापार,
नेह धरी नथुराम नित, अंतर माहि उतार.

४५

घात लक्षण.

तर्जनी उपर मध्यमा, अंगुली चढे अनुप,
तार वजावे तर्जनी, मध्य घात गुणीभूप.

४६

पात लक्षण.

अंगुलि तर्जनी एकली, जहां वजावे तार,
विश्वमर्ही वखणाय ए, प्रवल पात व्यापार.

४७

सल्लेख लक्षण.

तर्जनी अंगुलि अग्रयी, वजाव अंदर तार,
भलो भेद सल्लेख ए, अंतर माहि उतार.

४८

उल्लेख लक्षण.

अंतर तार वजावती, मुदे मध्यमा ज्यांय,
आनंदे उल्लेख गण, तीव्र मतिथी त्यांय.

४९

अवलेख लक्षण.

मुदे अंगुलि मध्यमा, व्हार तरफनो तार,
वजावती बहु वार ए, वर अवलेख विचार.

५०

भ्रमर लक्षण.

क्रम सह चोरे अंगुलिथी, त्वरित तार वजाय,
भ्रमर नामनो भेद त्यां, भाव धरी स्थिर थाय.

५१

छिन्न लक्षण.

तार पास धरी तर्जनी, अनामिकाथी ज्यांय,
बाहिर तार वजावोए, कलित छिन्न कहेवाय.

५२

नख कर्तरी लक्षण.

चारे अंगुलिने नखे, क्रम सह त्वरित सदाय,
तेंते तार वजावतां, नख कर्तरी गणाय.

५३

सन्धित लक्षण.

अनामिकाने मध्यमा, व्हार तरफनो तार,
थाय वजावे ते वडि, शुभ सन्धित व्यापार.

५४

अन्यमतानुसार संलेख लक्षण.**सोराडा.**

वजाव तंत तार, चारे अंगुलिथी चतुर,
ए संलेख उचार, अन्य मुनीश्वरने मते.

५५

अन्यमतानुसार उल्लेख लक्षण.

त्रय अंगुलिथी तुर्त, तार वजावी धार मुद,
सारी राखी सुर्त, ए उल्लेख उचारजे.

५६

अन्य मतानुसार अवलेख लक्षण.

ताडन पामे तार, जहां उभय अंगुलितणुं,
वारिछ ए व्यापार, ओळखजे अवलेख छे,

५७

वाम हस्तना द्वय व्यापार.**दाहा.**

પ્રથમ સ્ફુરિત સુ પ્રસિદ્ધ છે, દ્વિતીય સ્વસિત દિલં ધાર,
વામ હસ્તના જાળ ૯, વિગતે વર વ્યાપાર.

૫૮

સ્ફુરિત લક્ષણ.

વામ હસ્તની અંગુલી, સ્વર કંપાવા કાજ,
આમ તેમ ચાલે ત્યાં, દાહો સ્ફુરિત દરાજ.

૫૯

સ્વસિત લક્ષણ.

વામ હસ્તની અંગુલી, જવર તાર પરે ઝ્યાંવ,
વાર વાર ઘસોં ૯ તદા, સ્વસિત ચરેચર થાય.

૬૦

ઉભય હસ્તના ત્રયોદશ વ્યાપાર.

ઘોષ રેફ ને ચિન્દુ છે કલિત કર્તરી નામ,
અર્ધ કર્તરી ૯ પછી, નિલ્ય ગુણો નથુરામ.

૬૧

નેહમરણ નિષ્કોટ છે, લલિત સ્વલિત સુલ્લખાણ,
શુભ શુક વ્રજ ગણ્યા પછી, મુદે મૂર્છના આળ.

૬૨

તે પાછલ તલહસ્ત છે, અર્ધચન્દ્ર ઝરધાર,
પછી પ્રસાર ને કુહર છે, ઉભય હસ્ત વ્યાપાર.

૬૩

ઘોષ લક્ષણ.

રોલાવૃત્ત.

દક્ષિણ મુજ અંગુષ્ઠ, તારથી લગાવોં તેતે,
ક્રમસહ ધારે નલોર્યો, હાસ વ્રજાવોં જાંતે ;
તાર દવાયોં તુર્ત, વામ કર કાનિષ્ઠકાથી,
સજો ઘોષ વ્યાપાર, સઘ સંગીતના સાથી.

૬૪

રેફ લક્ષણ.

દક્ષિણ કરની અનામિકા, અંગુલિ કરો નલ,
તાર હેઠલે રાસ, ત્વપથી સમજીને તક ;
વામ મુજાની મધ્ય, અંગુલિ વહે ઉપરથી,
તાર વ્રજાવી રેફ સમજ, 'ર'કાર સુસ્વરથી.

૬૫

विन्दु लक्षण.

दक्षिण भुजनी अनामिका, अंगुलिथी आपे,
छूटो तार बजावे, विना दावे शुभ मापे ;
वाम हस्त तर्जनी थकी, फरौ दबावौ लेजे,
प्रगट थाय 'ज' कार, भेद विन्दु तव के'जे.

६६

कर्तरी लक्षण.

उभय हस्तेनी अनुप, जहां अंगुलिओ चारे,
सस्वर क्रमथी तार, बजावे वारे वारे ;
कलित तहां कर्तरी, नाग व्यापार गणाये,
नेह सहित नथुराम, गुणी ग्रन्थोमां गाये.

६७

अर्ध कर्तरी लक्षण.

दक्षिण भुजनी चार, अंगुलि तार बजावे,
वाम हस्त अंगुलि, तार तैतेथी दबावे ;
सुभग सारणा थकी, तार पर ताडन थाये,
अर्ध कर्तरी एह, विश्व मांहि बखणाये.

६८

निष्कोटक लक्षण.

वाम हस्तथी दाबौ तार अंगुलि सरकावो,
दक्षिण भुज तर्जनी थकी तें तार बजावो ;
नकाँ ए निष्कोट नाम व्यापार बखानो,
नेह सहित नथुराम, गुणी अंतरमां आणो.

६९

स्खलित लक्षण.

वाम हस्तथी दाबौ तार अंगुलि उठथी,
अन्य जगो दाबौए, तार लक्षे कृति लावी ;
वचमां दक्षिण हस्त तणा नख चारे क्रमथी,
तार बजावे तदा, स्खलित उद्भवे सुगमथी.

७०

शुकवक्र.

ग्राम हस्त तर्जनी, तारने दावे तंते,
दक्षिण कर अंगुष्ठ, तर्जनी तुर्तज खते ;
मध्य तार उपरे, खेंचो छोडो दे छटाथी,
शोभावे शुकवक्र, गुणी गणने सुखमार्थी.

७१

मूर्छना लक्षण.

दक्षिण करर्था जहां, तारने वजाववामां ;
माथें करीअें भ्रमण, भेद भल भजाववामां ;
वाम हस्त ज्यां करे, सुखद स्वर कंप क्रियाने,
तहां महद मूर्छना, गुणी गण मुदधी माने.

७२

तलहस्त लक्षण.

ललटा जमणा हाथ थकी, ज्यां तार वजावो,
वाम हस्त तर्जनी, जहां तारमां लगावो ;
तुर्त थशे तलहस्त, नाम व्यापार तहां वर,
करे प्रफुल्लित पूर्ण, अमित गुणीओना अंतर.

७३

अर्धचन्द्र लक्षण.

भाव धरीने दक्षिण भुजधी तार वजवी,
कनिष्ठिका अंगुष्ठ, वाम करना त्यां लावी ;
पकडी लहाँअें तार, तहां व्यापार थाप ए,
अर्धचन्द्र अभिधान, चतुर चित्तें चहाय ए.

७४

प्रसार लक्षण.

चोंपे अंगुलि चार, मोदधी मिलावीं साथे,
वजावाय ज्यां तार, हर्षधी दक्षिण हाथे ;
कनिष्ठिका तर्जनी, वाम कर केरी नेमे,
लगावाय तारमां, थाप त्यां प्रसार प्रेमे.

७५

कुहर लक्षण.

संकोचे दक्षिण कर, तर्जनी तार बजावे,
कानिष्ठिका अंगुष्ठ, वाम करना त्यां भावे ;
लगे तारथा तुर्त, कलित व्यापार कुहर छे,
नित्य कहे नथुराम, गुणी गणने सुखसर छे.

७६

वीणाहस्त.**दोहा.**

चतुर्विंश व्यापार ए, समजो गुणी समस्त,
नाम एहतुं नित्य छे, हरेक वीणाहस्त.

७७

वादन.**दोहा.**

विध विध वीणाहस्तथी, ज्यां वीणा बजवाय,
नौतम वादन नामथी, विश्वमहीं बखणाय.

७८

वादन भेद.**छंद हरिगीत.**

सुखकंद आदि छन्द छे, द्रढ नाम धारा धारजो,
कहीं कैकुटी. कंकाल पछी व्हालैथी वस्तु विचारजो ;
द्रुत लेखी द्रुत गजलील गणजो दिव्य दण्डकने ग्रहो,
वाद्यक विचारी पक्षिरुत, दश भेद वादनना कहो.

७९

छन्द लक्षण.**दोहा.**

खसित स्फुरित व्यापारथी, मन्द्र स्थाननो तार,
वाजे स्थान लगी तहां, वादन छन्द विचार.

८०

धारा लक्षण.

स्खलित मूर्छना. कर्तरी रेफ अने उल्लेख,
फरी रेफ व्यापार ज्यां, त्यां धारा तुं देख. ८१

कैकुटी लक्षण.

सुंदर ज्यां शुक्कवक्त्र छे, स्फुरित घोष व्यापार,
अर्ध कर्तरी आवतां, वादन कैकुटी धार. ८२

कंकाल लक्षण.

स्फुरित. मूर्छना. कर्तरी. नख कर्तरी विशाल,
अर्ध कर्तरी आवतां, वादन वर कंकाल. ८३

वस्तु लक्षण.

कर्तरी. खसित. कुहर धकी, तार स्थान स्वर व्यांय,
धारी झाल वजावीं. वस्तुवादन त्यांय. ८४

द्रुत लक्षण.

जहां कर्तरी. खसितने, कुहर रेफ रस रूप,
भ्रमर. घोष व्यापार त्यां, द्रुत वादन गुणी भूप. ८५

गजलील लक्षण.

बहु मूर्छना मोदप्रद, स्फुरित, कर्तरी ज्यांय,
खसित. घोष व्यापार त्यां, गण गजलील सदाय. ८६

दण्डक लक्षण.

स्खलित. मूर्छना. कर्तरी, रासिक रेफ अवरेख,
खसित पंच व्यापारथी, दण्डक वादन देख. ८७

वाद्यक लक्षण.

तार उपरना भागमां, नित्य रेफ नथुराम,
तार नीचेना भागमां, कर्तरी को मुकाम. ८८

निष्कोटिक. तलहस्त ए, उपर आवे ज्वांय,
वर वादनना भेदमां, स्थिर त्वां वाद्यक थाय.

८९

पक्षिरुत लक्षण.

दोहा.

चतुर्विंश ज्वां आवता, क्रम सह वर व्यापार,
पेखो पक्षिरुत तहां, पूर्ण वधारी प्यार.

९०

वादन प्रकार.

वादन उभय प्रकारनुं, आदि सकल उर आण,
करजे निष्कलनी पछी, धारी प्रेम पिछाण.

९१

सकल लक्षण.

छंद हरिगीत.

लइ तारनी जमणी तरफथी, युक्तिअैं जीवा लगी,
धरौ ब्हाल तार वजाववो, दक्षिण कोरे उरमां उमगी ;
कर वामनी तर्जनी विना, सहु अन्य अंगुलिओ करे,
स्वरनो प्रकाश प्रमाणथी, एने सकल सहु उच्चोरे.

९२

निष्कल लक्षण.

तुर्तज दबावे तार, डावो हाथ हर्ष वधारौने,
दक्षिण भुजा ब्हालें वजावे तार ताल विचारौने ;
सु निषाद स्वरना स्थानथी, आरोह क्रमने आदरे,
स्वरनो प्रकाश कोरे उतरतां, नाम ए निष्कल धरें.

९३

अन्यमतानुसार चतुर्वीणा लक्षण.

रोळावृत.

वीणामां द्वय तार, लागतां नकुलिं थाये,
सप्त लागतां सद्य, कलित चित्रा कहेवाये ;
नव तारो लागतां, विषज्जी गुणौओ गाये,
एकविंश लागतां, मत्तकोकिला मनाये.

९४

वीणाकरण लक्षण.

दोहा.

काल अने अक्षर तणो, जेमां थाय तोल,
वीणाकरण वखाणोए, आनंद धरी अमोल.

९५

करण भेद.

आदि रूप अवरेखोए, कृतप्रतिकृत उर भाण,
पछो प्रतिभेद प्रमाणोअें, रूप शेष सुखखाण.
ओघ अति आनंदमय, छे प्रतिशुष्क प्रसिद्ध,
ए पद करण उमंगथी, साधे संगीत सिद्ध.

९६

९७

रूपकरण लक्षण.

रोळावृत्त.

मत्तकोकिला अने, विपंची आदि वीणा,
एक संग वजवाय, स्वरो समजीने झीणा ;
मत्त कोकिला महीं, एक गुरु उत्तम अथे,
तो विपंची आदिमां उभय लघु जोर जणाथे.
मत्तकोकिला महीं लघु अक्षर लेखावे,
तो विपंची आदिमां, दिव्य द्वय द्रुत देखावे ;
एम अक्षरो तणो, तोल थाये छे ज्यांही,
रूपकरण रसभरण, तुर्त थायेंछे त्यांही.

९८

९९

कृतप्रतिकृत करण लक्षण.

रूप करणनी रीत, वीणाओ न्यारी ग्यरी,
वनावोअें धरी व्हाळ, तालने काल निचारी ;
भिन्न भिन्न भाळोअें, तोल अक्षरनो तेमां,
कृत प्रतिकृत शुभ करण, वसे छे वासो एमां.

१००

प्रतिभेद करण लक्षण.

छंद छप्पय.

मत्तकोकिला महीं, उभय लघुजव उच्चारो,
विपंची आदि महीं, गुरुने धृतिथी धारो ;
मत्तकोकिला महीं, युगल द्रुत आवे ज्यारे,
विपंची आदि महीं, त्रैवडो लघुने त्यारे ;
व्हाल धरी विपरीत सहु, अक्षर एम उच्चारिअें,
प्रबल करण प्रतिभेद त्यां, स्नेह धरी संभारिअें.

१०१

रूपशेष करण लक्षण.

सवैया एकत्रीशा

प्रथम खंड गीतनो खुवीथी, व्हाल धरीने उगां वजवाय,
मत्तकोकिला माहि अधेने, अर्ध विपंची माहि सदाय,
ए रीते शुभ एक गीतनो, पृथक पृथक उगां थाय प्रयोग,
रूपशेष नामना करणनो, अहर्निश त्यां निरखो योग.

१०२

ओघ करण लक्षण.

रोळ्याव्रत.

मत्तकोकिला माहि, विलंबित लय जव कीने,
वेगे विपंची माहि, एक सँग द्रुत लय लीजे,
ताल भंग नहि थाय, उभय धीणामां ज्यारे,
ओघ नामनो करण, उद्भवे तुर्तज त्यारे.

१०३

प्रतिशुष्क करण लक्षण.

सवैया एकत्रीशा

अंश अने संवादी स्वरेना मध्य स्वरो सुखदायक उगांय,
म्होटी छोटी द्वय वीणाना एकसारमां प्रगट कराय ;
त्यां प्रतिशुष्क करणनो वासो हृदय हुंल्लसो स्वर समजी,
नेह धरी नथुराम कहे भव तिन्युतये भगवान भजी

१०४

વીણા ધાતુકરણ.

દોહા.

વીણમાં તાલન થંકી, ઉપજે સ્વર સુલરૂપ ;
ઉત્તમ ગુર્ણોએ ઉચ્ચે, એને ધાતુ અનુપ.

૧૦૬

ધાતુ ભેદ.

આદિં વર વિસ્તાર છે, કરણ કલિત કહેવાય ;
૧ પાછલ આવિદ છે, વ્યક્તજન પછોં વલ્લણાય.

૧૦૬

વિસ્તાર ભેદ.

બેદ ભેદ વિસ્તારના, સંગીત સંગ સંબંધ ;
વિસ્તારજ સંઘાતજ, સંવાયજ અનુવંધ.

૧૦૭

સંઘાતજ ભેદ.

સવૈયા એકત્રીશા

પ્રથમ દ્વિરુત્તર, દ્વિરધર બીજો સંઘાતજનો ભેદ મળો,
અધરાદ્યુત્તરાન્તક છે ત્રીજો, ગણનામાં ગુણવાન મળો ;
ઉત્તરાદ્યધરાન્તક ૧ના પછોં, ચોથા ભેદનું નૌતમ નામ,
સમજનારને સુલનો સાગર, નેહ વધારણ નથ્યુરામ.

૧૦૮

સંવાયજ ભેદ.

આદિ ત્રિરુત્તર, ત્રિરધર તે પછોં, છે દ્વિરુત્તરાધરોધરાંત,
ઉત્તરાદિદ્વિરધર છે ઉત્તમ, અધરાદિદ્વિરધર હર ધ્વાંત,
મધ્યોત્તર દ્વિરધર મુદમાન્દિર, મધ્યાધર પૂર્ણ મન કામ,
અષ્ટ ભેદ સંવાજના, અધરમધ્યદ્વિરુત્તર નામ,

૧૦૯

કરણ ભેદ.

દોહા.

રાચિત પ્રથમ, ઉચ્ચયદ્વિતૈય, નિરાટિત તૃતૈય સંબંધ ;
ચતુર્થ ઉરદ્વાપ્રદં મળો, પંચ કરણ અનુવંધ.

૧૧૦

આવિદ્ધ ભેદ.

ક્ષેપ ધ્વજત અતિ કીર્ણને, એ પછી અતિપાત,
આવિદ્ધાનુવન્ધ છે, પાંચ ભેદ પ્રત્યાત.

૧૧૧

વ્યઞ્જન ભેદ.

પુષ્પ અને કલ, તલ કહો, વિન્દુ રેફની પૃષ્ઠ;
અનિસ્વનિત, નિષ્કોટિ છે, એ પછી ઉન્મૃષ્ટ,
અરેલો અવમૃષ્ટને, વર્ણો વ્યઞ્જન અનુવન્ધ;
દશ ભેદો દિલમાં ધરો, પેછી પ્રવલ પ્રવન્ધ.

૧૧૨

૧૧૩

વિસ્તાર લક્ષણ.

ધ્વનિનો કરો વિસ્તાર ય્યાં, મન્દ્રસ્થાન મોઝર;
માવે ભેદ મઝાદવે, એ વિસ્તાર વિવાર.

૧૧૪

વિસ્તારજ લક્ષણ.

મિન ગિ ના શ્રોતાએને, લાગે એક સમાન;
શશિ તાડન કેરી ત્વણ, એ વિસ્તારજ માન.

૧૧૫

સંઘાતજ લક્ષણ.

તાડન કાતાં તારને, ઉભય વાર ધરી પ્યાર;
વાં સન્ધાન થતાં બને, સંઘાતજ સુલકાર.

૧૧૬

દ્વિરુત્તર લક્ષણ.

મન્દ્ર સ્થાનના સ્વર તળો, ઉભય વાર ઉચ્ચાર;
યાં થયે યાં તુર્ત તું, ધાતુદ્વિરુત્તરધાર.

૧૧૭

દ્વિરધર લક્ષણ.

ઉભય વાર તાડન થકી, ઉભય વાર ધ્વનિ થાય;
તાર સ્થાન સ્વરનો જ્યાં, ત્યાં દ્વિરધર કહેવાય.

૧૧૮

अधराद्युत्तरान्तक लक्षण.

संज्ञा.

उभय वार उच्चार, तार स्थान स्वरानो नृहान
उरमां नित्य उतार, ए अधराद्युत्तरान्तक.

११८

उत्तराद्यधरान्तक लक्षण.

संज्ञा.

सन्नेह स्वर मुखकार, युग युग वार उच्चारों,
आदि मन्द्र पद्धी तार, ए उत्तराद्यधरान्तक.

११९

संवायज लक्षण.

संज्ञा.

उयां त्रय ताडन तार पर, वा त्रय मुख उच्चार,
त्यां संवायज धातु छे, विचार वारंवारः

१२०

निरुत्तर लक्षण.

मन्द्र स्थानना तार पर, उयां ताडन त्रय धाय,
अथवा स्वर उच्चार त्रय, कक्षी निरुत्तर लाय.

१२१

त्रिरधर लक्षण.

स्वर पर ताडन त्रय वल्लत, त्रय उच्चार मुख आण,
संवायजना भेदमां, जाहिर त्रिरधर जाण.

१२२

द्विरुत्तराधरोधरान्त लक्षण.

संज्ञा.

मन्द्र स्थान केरा स्वरानो उयां, उभय वार उच्चार कराय,
अथवा ताडन तार उभरे, उभय वार स्थिताधी धाय;
तार स्वतो ताडन करीने वा, उभय वार उच्चारों अन्त,
दिव्य धातु क्रीणामे देखे, ए द्विरुत्तराधरोधरान्त.

१२३

उत्तरादिद्विरधर लक्षण.

तार स्थानना शुभ स्वरनो ज्यां, उभय वार करौं उच्चार,
अथवा करौं तार उपरें, ताडन पूण बधारी प्यार ;
पछी मोदथी मन्द्र स्वरनो, उच्चार करौ लाखो सुख लेख,
संवापजनो भव्य भेद ए, उत्तरादिद्विरधर अवरेख. १२४

अधरादि द्विरधर लक्षण.

मन्द्र तार पर एक वार ताडन वा स्वर उच्चार करो,
तार स्वरनो तार उपरे, उभय पछी आघात धरो ;
अथवा मुखेथी तार स्थानना, स्वरनो उभय बलत उच्चार,
ए स्थलमां अधरादिद्विरधर, वास करे धरौ पूरण प्यार. १२५

मध्योत्तरद्विरधर लक्षण.

जहां तार स्थानना तार पर, तेंते द्वय ताडन थाये,
अथवा एज स्वरौ आस्येथी, उभय बलत ज्यां उचाराये ;
मन्द्र स्थानना स्वरनो मध्ये, एक बलत उच्चार करो,
मध्योत्तर द्विरधर धाडने, हर्ष बधारी हृदय धरो. १२६

मध्याधर लक्षण.

एक बलत तुं तार स्थानना, तार उपरें कर आघात,
अथवा एक बलत ए स्वरने, भाधें भण मुखथी भली भात ;
उभय बलत पछी मन्द्र स्थानना, स्वरनो कर प्रेमेथी पाठ,
ठीक हृदयमां ठसी जशे तुज, मोदे मध्याधरनो ठाठ. १२७

अधरमध्य द्विरुत्तर लक्षण.

आदिमां उच्चारण करौं, मन्द्र स्थान केरा स्वरनुं,
तुर्त तार स्वर पछी उचरौं, अभिमान छोडी उरनुं ;
मन्द्र स्थानना स्वरनो अंतें, आनंदेथी कर उच्चार,
अधर मध्यद्विरुत्तर धाडै, धार गुणी अंतरमां धार. १२८

अनुबन्ध लक्षण.

विस्तारण संवातजने संवापज त्रय धातुना रूप,
निश्चय धइ उच्चारण थाये, अथवा ताडन थाप अनुप ;
।नज निज जातिना स्वर जुगत, जवर भिलाप करे छे ज्यांय,
अभिनव अनैदनी भरनारो, प धातु अनुबन्ध गणाय. १२९

करण लक्षण.

दोहा.

अल्प गुरु क्षाज्ञा लघु, वीणामां वजवाय ;
विश्व महा व्याधिहरण, करण धातु कहैवाय. १३०

राचित लक्षण.

ऊभय लघु ज्यां आदिमां, अंत महीं गुरु एक ;
वीणामां वजवाय त्यां, राचित कहौ सविवेक. १३१

उच्चय लक्षण.

चार लघु आदि धरी, एक गुरु धरौ अंत ;
वजाव वीणा ब्रालधी, कहै उच्चय धरौ खंत. १३२

निरटित लक्षण.

आदि लघु षट् एक गुरु, आवे अंत ज्यांय ;
वीणामां विगते करी, निरटित ज्ञाणो त्यांय. १३३

उरहाप्रद लक्षण.

अष्ट लघु आदि महा, अंत एक गुरु धार ;
उरहाप्रद उल्लेख धरो, वजाव वीणा यार. १३४

करण अनुबन्ध लक्षण.

करण धातुना भेद ज्यां, अरसपरस मळी जाय ;
तहां करण अनुबन्ध छे, कोविदमां कहैवाय. १३५

आविद्ध लक्षण.

बहु गुरु उभय लघु ग्रही, बाजे वीणा प्रसिद्धः
अथवा गुरु अभावगी, अवरोधा आविद्ध.

१३६

क्षेप लक्षण.

एक लघु गुरु उभय ज्यां, बाजे धारी ब्हाल;
खंत भरीने क्षेप त्यां, निरखी थाओ न्हाल.

१३७

प्लुत लक्षण.

एक लघु, गुरु एक ज्यां, अंत लघु पण एक;
प्रेमे प्लुत पिछाणजे, करवा रस उदक.

१३८

अतिपात लक्षण.

उभय लघु गुरु, उभय ज्यां, बाजे वीणा धाम;
उदभव त्यां अतिपातने, नित्य कहे नथुराम.

१३९

अतिकीर्ण लक्षण.

चार लघु गुरु चार ज्यां, बाजे वारवार;
अभिनव त्यां अतिकीर्ण छे, पेखो धारी प्यार.

१४०

आविद्ध अ बंध लक्षण.

जहां भेद आविद्धता, मळी जाय द्वय चार;
आविद्धानुबन्ध त्यां, वेगे नित्य विचार.

१४१

गुरु रहित चतुर्धातु लक्षण.

दोहा.

क्षेप लघु द्वय प्लुत त्रय, चार लघु अतिपात;
नव लघुने अतिकीर्ण ए, गुरु रहित गण तात.

१४२

व्यञ्जन लक्षण.

ज्यां अंगुल अष्टमी, स्वर उच्चर काय;

व्यञ्जनधातु ब्हावधी, ए स्थलमा स्थिर थाय.

१४३

पुष्प लक्षण. सवैया एकत्रीशा

एक तार पर उभय वलत, अंगुष्ठ तणा आवात कणय;
एक अंगुलि कनिष्ठिकायी, प्रम धरी त्रय स्वर प्रगणय;
प्रवळ पुष्प त्वां प्रसिद्ध थाये, वर वंजननो भेद वडो,
निय चित्त नखुरम धरीए, पछीथी संगीत पंथ पडो.

१४४

कल लक्षण.

बीणा करा उभय तार पर, उर सवध राखी युग वार;
उभय हाथना अंगुष्ठयी, वजात्र स्वर न्यरा धरी प्यार;
कलि तहां कलवातु प्रगटे, नयी कांइ रीति न्यारी,
धीनकारने सुख अगर छे, धृतिथी लेनो चित्त धारी.

१४५

तल लक्षण.

वाम हस्तना अंगुष्ठयी, स्वरा बधारी दावी तार;
दक्षिण भुजना अंगुष्ठयी, वजात्रोअ स्वर अति सुखकार;
तुर्व प्रगट थाशे तलधातु, विकट नयी एनो व्यवहार,
समजनारने सल्ल सदा छे, गोथां खाये नित्य गमार.

१४६

विन्दु लक्षण.

दोहा.

थाय गाढ ताडन धकी, एक तार पर उगाय;
महद ध्वनि ती मोदपद, त्वां विन्दु बोलाय.

१४७

रेफ लक्षण.

क्रम सह चारे अंगुलिथी, एकन स्वर उत्चार;
एक तार पर थाय त्वां, ब्हाले रेफ विचार.

१४८

अनिःस्वनित लक्षण.

रोळाव्रत.

वाम ह त अंगुष्ठ, त्वराथो तार दवावे,
दक्षिण कर अंगुष्ठ, सुस्वर नीचलो वज वे;

અનિઃસ્વનિત ડદમ્બે, ૯ જગોણ જય ધારી,
વાય ધાતુઓ બડા, ગુણી ગણને હિતકારી.

૧૪૯

નિષ્કોટિ લક્ષણ.

તાર દવાથી તુર્ન, વામ કરને અંગુષ્ઠે,
તે નીચેનો ભાગ, દવાવો પ્રેમે પૂંટે ;
દક્ષિણ કરથી પંછી, ત્વરાએ તાડન કરાણ,
નિષ્કોટિ નથુરામ, ધૃતિથી ઊરમાં ઘરોંઝે.

૧૫૦

ઉન્મૃષ્ટ લક્ષણ.

દોહા.

મધુર ધ્વનિ યુત સ્વર જહાં, તર્જનીથીં બનવાય,
મહદ ગુણીના મત ધકી, ત્યાં ઉન્મૃષ્ટ ગણાય.

૧૫૧

અવમૃષ્ટ લક્ષણ.

સવૈયા એકત્રીશા

ઉભય હાથની ઉભય અંગુલિ, કનિષ્ઠિકા સુપુરેથીં મઠ્ઠી,
અને ઉભય અંગુષ્ઠ કરે, ઉદ્યોગ સંગ માથેથીં મઠ્ઠા ;
આનેદે અવરોહ ક્રમેથીં તંત ધરી ત્રય તાર મહા,
એકજ સ્વર ત્રય સ્થાનક કરો, પ્રગટ કરે અવમૃષ્ટ સહી.

૧૫૨

વ્યઙ્ગન અનુવન્ધ લક્ષણ.

વ્યંજનના નવ મેદ નિચ છે, તેમાંથી દ્વય ત્રયને ચાર,
પંચ અને ષડ્. સત્. અષ્ટ. નવ, માથે મેદ મઠ્ઠેલા મઠ્ઠા ;
ત્યાં વ્યઙ્ગન અનુવન્ધ થાય છે, મેદ દશમ દુઃખનો હરનાર,
તત, આનન્દ, સુધિરને ઘનમાં, ઘ્વાલે ધાતુ કરે વિહાર.

૧૫૩

વૃત્તિ લક્ષણ.

દોહા.

ગીત અને વરવાચનો, થતાં યોગ સુખરાસ ;
જગાય નુન્યાધિક જહાં, તહાં વૃત્તિનો વાસ.

૧૫૪

वृत्ति भेद.

दोहा.

चित्रा. वृत्तिवृत्तने, अवर दक्षिणा नाम,
त्रय भेदो वृत्तितणा, नित निरखो नथुराम.

१५५

चित्रावृत्ति लक्षण.

वाद्य जणाये मुख्य ज्यां, गौण जणाये गीत,
चारु चित्रावृत्ति त्यां, चाहें धरजो चित्त.

१५६

वृत्तिवृत्त लक्षण.

जहां अद्यने गीतनो, सम संयोग जगाय,
वरिष्ठ वृत्तिवृत्त त्यां, माथें भेद भगाय.

१५७

दक्षिणा वृत्ति.

मुख्य गीत गौरव मर्हुं, गौण वाद्य वरताय,
दिल धर वृत्ति दक्षिणा, लइ संगीत सहाय.

१५८

चित्रा वृत्ति.

द्रुत. लघु. लय सु समापति, मागर्थी गीत प्रमाण,
तत्त्व मार्ग सु अनागत, ग्रह चित्रामां आण.

१५९

वृत्तिवृत्त.

मध्य लये स्तोतोगता, यति सँभाविता गीत,
अनुगत मार्ग सु सम ग्रह, वृत्तिवृत्त धर चित्त.

१६०

दक्षिणावृत्ति.

रोळावृत्त.

लय सु विलम्बित लेख, यति गोपुच्छा गगजे,
पृथुला गीत प्रसिद्ध, भावथी नित्ये भणजे ;
ओघ मार्ग अवदात, अतीत अति उत्तम ग्रह,
दिव्य दक्षिणावृत्ति, समुद्रभवती संग्रह सह.

१६१

વાદ્ય વિચાર.

દોહા.

ગીત સંગ વજ્રવાય ૧, વાદ્ય ચતુર્થિધ જાણ,
તત્ત્વ અનુગત ઓધને, ગીતાનુગ ડર આણ. ૧૬૨

તત્ત્વ લક્ષણ.

સામગ્રી સહુ ગીતની, પ્રગટ વતાવે જેહ,
ગીત સંગ ચાલે મઝી, તત્ત્વ વાદ્ય છે ૧૬૩

અનુગત લક્ષણ.

શેલાવૃત્ત.

ગીત તળી સામગ્રીને, પ્રગટ કરે ન તમામ;
તાલ શિશમે ગીત સંગ, લે ન્યારો વિશ્રામ. ૧૬૪
ગીત વિશ્રંધેત હય પ્રેહ, વાદ્ય પ્રેહ દ્રુત ડગાય;
તાલ મો સંગે રહે, ૧ અનુગત કહેવાય. ૧૬૫

ઓધ લક્ષણ.

પ્રગટ કરે નહિ ગીતની, સામગ્રી તિલ ભાર,
ચાલે નિજ ચતુરાશી; પૂર્ણ વધારો પ્યાર. ૧૬૬
તાલ નિમયે ગીતનો, શ્રોતેને સુખ રૂપ,
તિન્ન ન મસે ગીતથી, ૧ છે ઓધ અનુપ. ૧૬૭

ગીતાનુગ લક્ષણ.

દોહા.

ધંસો સરગાર્હ અને, મુરલી મન હરનાર,
૧ મુદ્ધવાય તમામને, ગીતાનુગ ગણ યાર. ૧૬૮

શુષ્કવાદ્ય લક્ષણ.

નિના ગીત વજ્રવાય જે, વાદ્ય વધારી બહાલ,
શુષ્કવાદ્ય એને કહે, ગુણોગણ બુદ્ધિ વિશાલ. ૧૬૯

શુષ્કવાદ્ય મેદ

સલાકૃત

આશ્રાવણ આદિમાં, દ્વિતીય આરંભવિધિ છે,
ચક્રપાણિ તૃતીય, સદ્ય સંજ્ઞા લીધી છે ;
સંસ્કોટના ચતુર્થ, પરિચ્છેદના સુ પંચમ,
માર્ગાસારિત મેદ, ચક્રની ગુણીઓને મમ. ૧૭૦
લીલાકૃત સત્તમો, એક કલ અષ્ટમ ગર્ભાદિ,
નવમ દ્વિકલ નિર્દોષ, માવ ધારિને મર્ણાદિ ;
દશમ ત્રિકલ છે દિવ્ય મેદ, સર્વે મપહારી,
શુષ્ક વાદના-સરસ, ધીર સ્વો હૃદયે ધારી. ૧૭૧

આશ્રાવણ લક્ષણ

વર ધાતુ વિસ્તાર, ચતુર્દશ મેદો જના,
પ્રયોગ કરી પૂર્ણ, સક્રમ યુગ યુગ રહેના ;
પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય, ચતુર્થ પંચમ જાણો,
સત્ત અષ્ટમે નવમ દશમ ઝરમાં નિત આજો. ૧૭૨
एकादश द्वादश सुत्रयोदश, અને ચતુર્દશ,
ए रीते करि ग्रहण, सप्त करि प्रयोग ले यश ;
शुष्कवाद्यनो सुखद, मेल आश्रवण ए छे,
जेने गुणीगण सर्व, दिव्य अभिनन्दन दे छे. ૧૭૩

આરંભવિધિ લક્ષણ

વિસ્તારજના વિમલ, મેદ ચૌદે ચિત્ત ધારી,
આરોહ સુ અવરોહ, સર્વે નોકર સુખકારી ;
વચમાં તસ્મિં રચિત, ધાતુ-ઉર્ધ્વાનન્દ સહુ ત્રય,
ક્રમથી ચૌદે મેદ મહી, લાયકો તજી મય. ૧૭૪
ફરી રચિત ત્રયચાર, ધર વિસ્તારજ આ,
અમ્ય-મેદ-કારખન, સુત્રથી ધરવે છેતે ;

शुष्क वाद्यनां सरल, भेद आरंभविधि भल,
यथा वाद्यवेद वीर, साधे स्वर छोडोवे दल.

१७५

वक्रपाणि लक्षण.

करण अने आवेद, धातुना भेद अधिकतर,
व्यंजन धातु तणा, भेद भवेथो अल्प भर,
विस्तारज धातुना, भेद सेने त्यागी ;
शुष्क वाद्यना सरल, वक्रपाणि लं मागी.

१७६

संखोटना लक्षण.

जोणी वेरो तार, एक अंगुठे दवावो,
ताडने तर्जनी धकी, वरीने स्वर मंगटावो ;
चिन्दु गमकयुत वादो, अने संवादो मिलावो,
देखाडी अनुवादो, विवादी अल्पज लावा.
को एजे स्वर माहि, भेद विस्तार संगीधो,
ए पण मेळवो अन्य धातु भेदथी वजावो ;
एम उभय के तुतोप, बजत धरो म्हाळ वजवोए,
संखोटना दुपेद, शुष्क वाद्यनां समजोए,

१७७

१७८

परिघट्टना लक्षण.

रोलावत.

व्यंजन धातु तणा, भेद दण माहि मळोने,
करण धातुना पांच, भेदथी मुद्धे मळोने ;
आये अति आरिह, स्वल्प अवरोहो जणो,
सतत शुद्ध वाद्यमां, परिघट्टना प्रमाणो.

१७९

मार्गासारित लक्षण.

अल्प भेद विस्तार, करण आवेद तणा वर,
करु तार धातु संग, मेळवी संक्रम सिद्ध कर ;

માકર કંઠ તરૂં સંગ, કરણના મેદ પ્રકાશિત,
શુલ્ક વાદ્યમાં સિદ્ધ, મુદે કાર માર્ગાસારિત.

૧૮૦

લીલાકૃત લક્ષણ.

નાર્તિક માર્ગથી જાતે, પાદણી તથા મંત્રે સ્વર,
ઉત્તમ અભિસૂત ગીત માંહિ, ધૃતિ ખારી મિલ્ય ખર;
દાર્તિક માર્ગથી જાતે, મધ્યમાને ધરે ચિત્તે,
અંતઃસ્વર રૂપના, ધારણે પરિસૂત ગીતે.

૧૮૧

માર્ગ લેધેથી દ્વિગુણ, લલિત મેની લખ બાળો,
રૂપાંતર ગીત, સદા મંત્રમાં આળો;
અભિસૂત પરિસૂત અને, લયાંતર વચ્ચે જ્યાં તત,
શુલ્ક વાદ્યમાં સદા, લેખને ત્યાં લીલાકૃત.

૧૮૨

એકકલ દ્વિકલ ત્રિકલ લક્ષણ.

રોચાવત.

ચંચતપુટ ત્યાં એક, તાલ ષટ્પિતાપૂર્વેદ્ય,
કાનિ આસારિત, એકકલ ત્યાં પાને જંચ;
જ્યાં ષટ્પિતાપૂર્વ, તાલ રૂપ રચત પ્રગટીદ
મધ્યમ આ રત, દ્વિકલ ત્યાં રાગે રહ્યો.

૧૮૩

ચાર વચ્ચે પ્રગટતો, ષટ્પિત તાલ જ્યાં,
એકાસારિત ત્રિકલ, વૃત્ત જાણી જેમો ત્યાં;
પેલો એ પ્રત્યેક તળા, ત્રયત્રય મેદો મળો,
આદિ યથાક્ષર દ્વિસંખ્યાત ને ત્રિસંખ્યાત ગણો.

૧૮૪

યથાક્ષર દ્વિસંખ્યાત ત્રિસંખ્યાત લક્ષણ.

રોચાવત.

એક વાર ઉચ્ચાર કરી બે પ્રગટ કરાવે,
તેહ યથાક્ષર મેદ, સદા ત્રયે સ્થિર આમે;

દ્વય ઉચ્ચારથી જેહ, પ્રગટ થાય છે પ્રાંત, દ્વિસંસ્ક્રયાત એ મેદ, ગાય છે ગુણોએ ગીતે.	૧૮૧
ત્રય ઉચ્ચારથી જેહ, આપે આસ્તિક ધરીવ, ત્રિસંસ્ક્રયાત એ મેદ, મળ્યા ગુણોએ માયે ; વૃત્તિ વાર્ત્તિક મારી, સ્તાઈ આદિ મેદ મળી, થાય ત્રેસદ મેદ, કાકે કેવલ ગુણોએ કલ્પી.	૧૮૬

બ્રહ્મવીણા લક્ષણ.

દોહરા.

કરોએ તુમ્બા કાષ્ઠના, સમજી સંગીત રાહ ; અથો માગ કાંઈક કરો, ચોટો ધારી ચાહ.	૧૮૭
દીર્ઘ રુદ વીણા સદૃશ ધારી પ્રમ પિછાળ ; સ્થિતિ સારિકાનાં સરવ, સદા પૂર્વેત જાળ.	૧૮૮
આદિ તાર દ્વય લોહવાહ, રાખવડુંજ સ્વર સ્થાન ; અષ્ટમાંશ એથી અવર, પુષ્ટ તાર દ્વય માન.	૧૮૯
એ ત્રીજોને પાંચમો, લલિત લોહના તાર ; ચોથો છઠો સાતમા, સત્ત ધાતુમય ધાર.	૧૯૦
દીર્ઘ તત્ત્વ પાંચમ થકી, અષ્ટમાંશ અવરેલ ; સ્વર સદૃશ્યતા કારણે, તાર સાતમો લેલ.	૧૯૧
વજાવ અંગુલો ઉમયથી, સર્વ ગમકની સાથ ; મળી બ્રહ્મવીણા ગુણો, હવે ધરી લે હાથ.	૧૯૨

તૌમ્બુરી વીણા લક્ષણ.

તૌમ્બુરી વીણા લક્ષણ.

તૌમ્બુરુ ગન્ધર્વનું, વાદ્ય તૌમ્બુરી વલાણો, સુલનું સાધન સરસ, જન્મ લેલ્યો જાણો ; એક બાજુએ એવું, તુવડું લલિત લગાવો, કાલિન, કાષ્ઠ પાદ્યથી, એહ તુમ્બાને છાવો.	૧૯૩
---	-----

लघु दीर्घता तमाम, रुद्र वीणा सम राखो,
चार तार लोहना, धरी अमृत रस चाखो ;
स्वर सहायता काज, तार एकजने छोडी,
बाकी तारों एक स्वर, जुगति धो-जोडी. १९४

उभय भेद एहना, निवद्धा निवद्ध जाणो,
परदा सहित निवद्ध रहित अनिवद्ध प्रमाणो ;
मेरु कहने दंड, रुद्र वीणा सम राजे,
तौम्बुरी-वीणा एह, सदा गुणोंओमां गाजे. १९५

स्वरमंडलवीणा लक्षण. दोहरा.

रचना स्वरमंडल तणी, जे वीणामां होय ;
स्वर मंडल वीणा कहे, तेने गुणी सहु काय. १९६

एक अंगुलि अंतरे, षड्जादिक स्वर केरो,
राखो तारा तोलथी, धुम संगीत मत हेरो. १९७

मंद्र सथी मध्यम स लमो, अष्ट तार द्रग दाज ;
स्वर जमाववा कारणे, घाटि बध कए राख. १९८

आरोहण क्रममां अखिल, षड्जादिक स्वर जेथो ;
विण दाख्ये वोले नहा, पंच कोण कर तेथो. १९९

मध्यम स्थानी स्वर षड्ज ने, तार स्थानी स विचार ;
अलग अलग ए सर्वना, तेंते बांधो तार. २००

मंद्र स्थानना तार सहु, ध्वनि विचित्रता काज ;
क्रमथी कादिके पातळां, तेमज धरो दराज. २०१

ते नीचेना तार सहु, जाडा मोटा जोप ;
चढता तारो पातळां, उंचा स्वरना होप. २०२

स्वर साधन ग्रही काष्टनुं, कएए ताडन तार ;
आरोहण अवरोहमां, वाम हस्त व्यवहार. २०३

दक्षिण करनी अंगुली, महद मध्यमा जेह,
ताडन करतां तार पर, उपने गमक अछेह.

२०४

मत्त कोकिला लक्षण.

दोहरा.

विवेकथी वीणा सददा, सीप्रा तारो सात ;

२०५

सत्त धातुना सर्व ए, धर विचारोने बात.

वाम भाग ए तारने, दे जीवा सुखदान ;

२०६

घोडच बाहिर तारमां, राख गमकनुं स्थान.

दक्षिण करनी अंगुलि, सदा नियम निरवाही ;

२०७

कर स्वर कंप तणी क्रिया, मत्तकोकिला मांहे.

रावण हस्ते वीणा लक्षण.

छंद रोला.

दांडी सागनो सुखद, काष्ठनुं पेट प्रमाणो,

ते तुंबाने स्थान, जरूर अति लांबु जाणो ;

साग दंड उपरे, छन मेरु करौए,

२०८

तार ताणवा काज, खुंटोओ तेमां धरौए.

करी तार तांतना, चार वाजय अति तेंते,

काष्ठ तुंबडा तणी, कटिपर बांधो खते ;

अथ पुच्छ वाळनी, कमाने धर्पण करतां,

२०९

वीणारावणहस्त, वनवीए श्याम स्मरतां.

पिनाकी वीणा लक्षण.

दोहरा.

दीर्घ रुद्र वीणा धकी, अर्ध प्रमाणे राख ;

२१०

तारो त्रय वा चार छे, सहु गुणो पूरे साख.

मन्द्र मध्यने तारना, यथारुचि कर स्थान ;

वर्षण कर हय पुच्छना, करौं बाळनी कमान.	२११
तार पकडवा कारणे, बाळें मीण लगाव ;	
नारिकेल वा कांस्यनुं, प्रांते पेट बनाव.	२१२
वाम हस्तनी अँगुलिऐ, दाडी तार दबाव ;	
पिनाकौं वीणांमां प्रबल, दिव्य स्वरो दरशाव.	२१३

किन्नरी वीणा लक्षण.

दोहरा.

सदा रुद्र वीणा सहश, त्रय तुम्बाओ दाख ;	
द्वादश आंगुल मेहेपर, उभय तारने राख.	२१४
ए मेळयीं स्वर एकमां, अवर तार लड् एक ;	
सुखकर आंगुल सप्तनो, धरजे करी विवेक.	२१५
मोरकीना आश्रय वडे, अलग एहने बांध ;	
गिहुं प्रमाण द्वयतारमां, अंतर कहे साध.	२१६
स्वर सहायता कारणे, द्वय अथवा त्रय तार ;	
अलग एक बाजुं परे, गुणी धृतिथी धार.	२१७
आदि तारो उभयने, परदा उपर दबाव ;	
उभय तारने एक सँग, किन्नरी मांही घजाव.	२१८

दंडी वीणा लक्षण.

छंद रोला.

दंडी केरो दंड, रुद्र वीणा सम करजे,	
वाम तरफ एहने, तुंवडुं एकज धरजे ;	
अग्रमूल दंडनुं, रहेछें तुम्बा मांही,	
तेते बांधो तार, मेरु नहो करता त्यांही.	२१९
ए तारो त्रय, दंड जीवनी तरफ विचारी,	
तुम्बा सन्मुख, कहे मांही बांधो सुखकारी ;	

ए वीणा अनिवद्ध, निवद्ध सदायः प्रमाणो,
रहित सारिका सहित, उभय भेदो हर आणो.

२२०

किन्नरी वीणा भेदः

दोहरा.

वर किन्नरी वीणा तणा, भणो उभय सह भेद;
एक लघु बीजा बृहत, खचित हरे उरखेद.

२२१

लघु किन्नरी वीणा लक्षण.

दोहरा.

त्रय विरुस्त पंचांगुली, दीर्घ वंशनो दंड;
पंचांगुली प्लोळाइमां, ल्यो अवरेखो अखंड;
अष्टांगुल चोडो अने, लात्रो आंगुल पांच;
कुकुम करो बायल तणो, कदी न आवे आंच.
चोडो आंगुल उभयने, लात्री साडा चार;
कूर्म पीठ सम लोहनी, पटुली, ते पर धार,
गीघ अस्थि वा लोहनी, वा कांसनी कराय;
कनिष्ठिका अंगुली सदृश, पोकल मूंगुली थाप.
द्वय सप्तकना स्थानमां क्रमः सह धारी कोड;
दंड पीठ पर मीणथी, एह चतुर्दश चोड.
शुभ बीजा सप्तक तणो, शुद्ध निषाद निहाळो;
प्रथम सारिका धारजे, सहृदय गुणी संभाळो.
धर धैर्यतनी सारिका, उपर आंगुल एक;
पड्डन लगी पंचम धंकी, ए उपर सवितेक.
आंगुलथी कांडक अधिक, पांच सारिका नाख;
द्वय आंगुलने अंतरे, रिपम सारिका राख.
दूर तेथो त्रय अंगुली, पड्डन सारिका स्थाप;
ए रीते आनंदथी, बीजो सप्तक माप.

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

पङ्कज लगी सुनिपादथी, सप्तक प्रथमनी सारो ;	
त्रय अंगुलथी अधिक जरी, धीर सप्त ले धारो.	२३१
आदि सप्तकनो पङ्कज, अने रिपम मोझार ;	
रसिक गुणी तुं राखजे, अंतर अंगुल चार.	२३२
दंड कुकुमनी संधिमां, एक तुंवडुं धार ;	
अवर एथी काङ्क वडुं, शोधने सुखकार.	२३३
त्रीजी चोथी सारोना, मय्यमहीं दे स्थान ;	
दंड पीठमां छिद्र करी, बांध तांत बलवान.	२३४
लोह टिकडीमां छिक्करी, सुखकर तांते सांध ;	
तुम्बा मुख टिकडी धरी, तांत दंडथी बांध.	२३५
खूब तांतने खेंचोने, द्रड कर तुंवडुं यार ;	
तीरफोय सम कील करी, मेरुं स्थानपर मार.	२३६
पङ्कज लगी सुनिपादथी, सप्तक प्रथमनी सारो ;	
त्रय आंगुलथी अधिक जरी, धीर सप्त ले धारो.	२३१
हस्तो बाळ सम लोहनो, बांधो कुकुमथी तार ;	
फोय महीं धरी मेरुंनी, डौलो पट्टिमां धार ;	२३७
मरोड खुंटी सुद धरी, त्यां लगीं तुं गुणी राय ;	
ज्यां लगीं द्वय सप्त स्वरो, प्रेम धरी प्रगटाय.	२३८
लघुकिन्नरी वीणा तणुं, लक्षण ललित विचारो ;	
हर्ष वधारी हृदयमां, धीर गुणी ल्यो धारो.	२३९

बृहत् किन्नरी वीणा लक्षण.

दोहरा.

बहाल धरी कर वामनी, त्रय आंगुलीथी तुर्त ;	
दाना तार दवावजे, सारी राखी सुर्त.	२४०
दक्षिण करनी आंगुली, तर्जनीथी धरी तंत ;	
विगतें तार वजावजे, खचित धराने खंत.	२४१

लगावजे त्रय हुंझां, त्रय तांतोना तार ;
बृहत किन्नरीतुं भलं, लक्षण उरे उतार.

२४२

देशी किन्नरी भेद.

दोहरा.

देशी किन्नरीना कलित, वहि भेद वखणाय ;
लघु मध्यम ने बृहत कही, गुणीयो गीते गाय.

२४३

देशी बृहत किन्नरी लक्षण.

दोहरा.

दंड परिघ षड् आंगुली, प्रीतें करो प्रकाश ;

ललित करो लंबाईमां, प्रिय आंगुल पचाश.

२४४

द्वय आंगुल चोडो अने, लांबो आंगुल चार ;

दंड अप्रना मध्यमां, कुकुम धरो सुखकार.

२४५

षड् आंगुलना अप्रमां, कडवा पीठ समान ;

लोह तणी पटुली धरो, मुदें बधारी मान.

२४६

नीचे व.णा मस्तकथौ, द्वय आंगुल ग्रही रीत ;

आरपार करौ छिद्र त्यां, खुंटी नांख खचित.

२४७

शिर नीचे कुकुमथौ उरध, मेढ बांध मुद धारौ ;

यथायोग्य ते पर रचो, मनहर मीणनौ सारौ.

२४८

तार तांत के लोहनो, तुम्हा त्रयज धराय ;

बृहत किन्नरीमां अवर, प्रथम प्रमाणे थाय.

२४९

देशी मध्यम किन्नरी लक्षण.

दोहरा.

त्रेतालीश आंगुल तणो, दीर्घ बनावो दंड ;

षड् आंगुलनी सुखकारण, ओपे परिघ अखंड.

२५०

साडा त्रय अंगुल तणो, लांबो कुकुम बनाव ;

दंड शीशना मध्यमां, कोडे कुकुम लगाव.

२५१

છોડી આંગુલી એક તું, દંડ અંતમાં યાર ;	
મેઢ લગાવી મુદ ધરી, સુલદ સારિકા ખાર.	૨૫૨
પ્રથમ પ્રમાણે તારને, ત્વરિત તુંવઢાં બાંધ ;	
મધ્યમ કિન્નરોમાં મુદે, દ્વપ સપ્તક સ્વર સાધ.	૨૫૩

દેશી લઘુ કિન્નરી વીણા લક્ષણ.

દોહરા.

પાંતરીશ આંગુલ તળો, દીર્ઘ દંડ દિલ ધાર ;	
ત્રય આંગુલ ચોડો કુકુભ, સદાય સુલ કરનાર.	૨૫૪
મેઢ તારને તુંવઢાં, સારી સુંદી સર્વ ;	
લઘુ કિન્નરોમાં રાખજે, પ્રથમ તુલ્ય તબી ગર્વ.	૨૫૫

એકતંત્રી વીણા લક્ષણ.

દોહરા.

ગાંઠ ફાટને બાંક વિળ, પશ્વ સ્વદિરનો હાસ ;	
ગોલ અને પોકલ કરો, સરલ દંડ સુલરાશ.	૨૫૬
એક ત્રિલસ્ટ તળી પરિઘ, દીર્ઘ હસ્ત ત્રય હોપ ;	
પોકલ યુગ મહોરા મહી, દોઢ આંગુલી જોય.	૨૫૭
માથે ટચલી આંગુલી, કર એવા ત્રય છેદ ;	
દંડ મધ્યમાં દીપતા, હાસ દૂરી ઊર છેદ.	૨૫૮
અથવા તર્જની આંગુલી, માપ ઇટલે માપ ;	
દ્વય છિદ્રો કરો દંડમાં, તુર્ત ત્યાગ પરિતાપ.	૨૫૯
સ્વદિર તળો વાં સારનો, ચોડો આંગુલ દોઢ ;	
અથો ભાગમાં દંડના, રાખ કુકુભ ધરી કોઢ.	૨૬૦
અવર કુકુભ અષ્ટાંગુલી, તિરછો લાંબો લેય ;	
હાંતો જમણો છોલોને, મધ્ય ટાઢ કરો દેય.	૨૬૧
છિદ્ર કરો તે મધ્યમાં, ચોર્નિને આકાર ;	
પશ્વ કાષ્ટનો કોલ કરો, એહ છિદ્રમાં માર.	૨૬૨

લાંબી આંગુલ અટ્ટને, ઉભય આંગુલી ચોઢી ;	
પટુલી અપ્પ ધાતું તળી, કુકુમ મચ્ચ દે જોડી.	૨૬૩
કુકુમ તળે નીચે ઉભય, લઘુ દંડીઓ લગાવ ;	
એક કીલ અષ્ટાંગુલની, વઢીયા ફરી બનાવ.	૨૬૪
કીલ ઉપરથી ગોઠ કરી, દીર્ઘ ત્રયાંગુલી લેય ;	
કુકુમે લગાવી કોઢથી, દંડ સુલે ધરી દેય.	૨૬૫
સપ્તદશાંગુલ દંડનો, અધોભાગ કરી ત્યાગ ;	
અધોભાગમાં છિદ્ર દ્વય, કર ધરીને અનુરાગ.	૨૬૬
કુકુમ તરફમાં એકને, પરિઘ તરફ કર એક ;	
ઉભય છિદ્રમાં તાંત દ્વય, બાંધે કરી વિવેક.	૨૬૭
એજ તાંતને ઊઠટ કરી, બાહિર રાણી થોડી ;	
પરોઢીને દ્વય છિદ્રમાં, યો જુગતીથી જોડી.	૨૬૮
અઢતાલેશ આંગુલ ઉદર, ઉત્તમ ઉંચું હોય ;	
દ્વાદશ આંગુલનું ગઠું, બાહિર નજરે જોય.	૨૬૯
ગોઠ અને પરિપક્વ અતિ, દ્વય તુમ્બા લઈ તુર્ત ;	
દંડની સંગ લગાવજ, સારી રાણી સુર્ત.	૨૭૦
મચ્ચ છિદ્ર સુલ હેઠલે, ત્રય આંગુલની ચોઢી ;	
નીચે તુમ્બા કેઠને, નિલ્ય નામિ દે જોડી.	૨૭૧
નારિ કેલના સંહ દ્વય, તુમ્બા અંદર ધારી ;	
ઉભય છિદ્ર કરી તાંત દ્વય, બ્હાલે ધાર વિચારી.	૨૭૨
નારિ કેલના સંહમાં, ન્હાની કીલ નણાય ;	
તે ફેરવતાં દંડથી, નામિ દ્રઢ થઈ જાય.	૨૭૩
રેશમ વા સુતર તળી, લઈ દોરી સુલદાય ;	
નાગપાશથી બાંધતાં, દ્વય તુમ્બા દ્રઢ થાય.	૨૭૪
કુકુમ દંડથી બાંધીએ, પ્રવલ તાંતથી પૂર્ણ ;	
પ્રવલ વંશ ત્વકની જોવા, તાર નીચે ધર તૂર્ણ.	૨૭૫
નલ પ્રમાણ બાઢી અને, લાંબી આંગુલ વાર ;	
તુમ્બા નીચે દંડથી, લપેટ ધરીને પ્યાર.	૨૭૬

मन्द्र स्थाननो जे थकी, भव्य जणाये भेद;
एकतंत्री वीणा करी, खचित हरो उरखेद.

२७७

वीणा भेद.

दोहरा.

वीणा भेद वखार्योए, नेह सहित नथुराम;
श्रुति वीणा आदि कही, स्वर वीणा सुखधाम.

२७८

सारंग देव मतानुसार रुद्र वीणा भेद.

दोहरा.

भेद रुद्र वीणा तणा, एकतंत्री अवरेख;
नकुल्लो त्रितंत्री किन्नरी, चित्रा निशंक देख.
आलापिनी विपचीने, मत्तकोकिला मान;
पिनाको सह दश विध कखा, नौतम नेह निधान.

२७९

२८०

रुद्र वीणा भेद.

दोहरा.

भेद रुद्र वीणा तणा, ब्हाले युगल विचार;
शुद्धमेल आदि अने, मध्यमेल उरधार.

२८१

शुद्धमेल वीणा लक्षण.

दोहरा.

उपरना तारो महीं, मंद्र मध्यने तार;
समान ए त्रय स्थानसँ, शुद्धमेलमां धार.

२८२

मध्यमेल वीणा लक्षण.

पंचम वा मध्यम महीं, मुख्य होय स्वर एक;
मध्यमेल वीणा गुणी, समजी ल्यो सविवेक.

२८३

શુદ્ધમેલ વીણા મેદ.

દોહરા.

શુદ્ધ મેલ વીણા તળા, ઇમય મેદ અચેર ;
અચિલ રાગ મેલા અને, રાગ મેલ દ્રગ દેલ.

૨૮૪

મધ્યમેલ વીણા મેદ

દોહરા.

મધ્યમેલ વીણા તળા, દ્વય મેદો દરશાય ;
અચિલ રાગમેલા અને, મધ્યમેલ સ્થિર ધાય.

૨૮૫

શુદ્ધમેલ અચિલ રાગ મેલા લક્ષણ.

દોહરા.

મંદ્ર મધ્યને તારના, ત્રય સપ્તક જ્યાં હોય ;
અચિલ રાગ મેલા કહે, શુદ્ધમેલમાં સ્થાય.

૨૮૬

શુદ્ધ મેલ એકરાગ મેલા લક્ષણ.

દોહરા.

મધ્ય તાર સ્થાનક તળા, સ્વરનો સુંદર મેલ ;
રાગરાગ પ્રતિભિન્ન કર, સમજી સ્વરને સ્હેલ.
એકરાગ મેલા કહી, શુદ્ધમેલમાં સિદ્ધ ;
ગુણોજન ગ્રહણ કરી ક્રિયા, પ્રીતેં કરો પ્રસિદ્ધ.

૨૮૭

૨૮૮

શુદ્ધ મેલ વીણા પ્રથમ મેદ.

છંદ રોલા.

વિધિવ્રત વીણા બનાવેલ, કોઢે ધારી કર,
તેના ઉપર ચાર તાર, ધૃતિ ધારીને ધર ;
જમણી બાજુપરે, તાર ત્રય ધરજે ન્યારા,
વામ ચાર તારમાં, સ્વરો ગોઠવજે સારા.

प्रथम तारमां राख, पड्ज अनुमंद्र विचारी, स्वर पंचम अनुमंद्र द्वितीय तार ले धारी; तृतीय तारमां पड्ज मंद्र, स्वर धर सुखदायक, चतुर्थ तारे मन्द्रमध्य, लेखी ले लायक.	२९०
जमणी बाजु तणा, तार त्रयमां आनंदे, मध्यग्रामनो पड्ज राख, पहेले स्वच्छन्दे; वीजे पंचममंद्र, स्नेह धारीने सजजे, त्रीजे तारे मंद्र पड्ज भावेथी भजजे.	२९१
आ त्रय तारो तणु, नाम श्रुतिस्थान समजजे, सुखकर धरौ सारिका, सर्थ शंकाओ तजजे, जहां पड्ज अनुमंद्र, रिषभजहां शुद्ध विराजे; प्रथम सारिका तहां, रोज रसवंती राजे.	२९२
एज तारमां तुर्त, शरु गान्धार थाय ज्यां, द्वितीय सारिका धरो, महद मुदधारीने त्यां; साधारण गान्धार, स्थानमां तृतीय सारी, लघु मध्यम स्थानके, धरो चौथी सुखकारी.	२९३
शुद्ध मध्यम स्थानके, पांचमी सारी शोभे, छद्दी लघु पंचमे, जोइने दिलडुं लोभे; आ षड सारी थकी, तार बीजामां तेंते, पड् स्वर थाये प्रगट, गुणी खोजी ल्यो खंते.	२९४
वाम तरफना द्वितीय तारनी पहेली सारी, रहेछे रसप्रद सदा, शुद्ध धैवत स्वर धारी; एज तारनी द्वितीय, सारौमां सुख करनारो, रहेछे शुद्ध निषाद, पूर्ण गुणोयोने प्यारो.	२९५
द्वितीय तारनी तृतीय सारौ कैशिक निषाद मय, चतुर्थ सारीपरे, कहो लघु षड्ज तभी भय; पंचम सारी परे, रहेछे शुद्ध पड्ज स्वर; षष्ठम डेपर शुद्धरिषभ, आनंदे उर धर.	२९६

वाम भागना तृतीय तारनी, प्रथम सारो ज्यां, शुद्ध रिपम सुखरूपं, तुर्त देखाइ जशे त्यां ; बीजी सारी मांहि, शुद्ध गांधार विराजे, साधारण गांधार, त्रीजोमां गर्वयो गाजे.	२९७
चोथी सारी महीं, लघु मध्यम लेखाये, सारी पांचमो सदा, शुद्ध मध्यमथी छाये ; तेज तृतीय तारनी, सुभग छडी सारीमां, लघु पंचम लइ जन्म, बतावे सुखनी सीमा.	१९८
विचार करतां वाम भागने, चतुर्थ तारे, लघु पंचम ले स्थान, प्रथम सारीमां प्यारे ; द्वितीय सारोमां दाडो, शुद्ध पंचम सुखकारी, त्रीजी सारी महीं, शुद्ध धैवत ल्यो धारी.	२९९
शुद्ध निषादे रहे, शोभती चतुर्थ सारी, निषाद कैशिकवडे, पंचमी लागे प्यारी ; छडी सारी मांहि, स्थान लघु षड्ज लहे छे, स्वर रचना ए रीत, कर्पातुं शंभु कहे छे.	३००
एक एक श्रुति मांहि, कांड पण वधवट थाये, मन्द्र अने अनुमन्द्र, मव्यने तार मनाये ; सारीनी स्थापना, करो मध्यमथी तारे, तारयो ग्रहो अतितार, स्वरो प्रगटावो प्यारे.	३०१
चारे तारो मांहि, षड्ज पंचमनी साथे, मनहर मध्यम षड्ज वजावो हेतथो हाथे ; संगीत त्रिशातणी, इच्छनारा आवादी, सारीमां स्वर सर्व, समजो लेजो संवादी.	३०२
मध्यम स्थाननो सारो, तार त्यां चतुर्थ जे छे, तेना शुभे स्वरनेज, सुज्ञ साचो स्वर के'छे ; सुंदर लघु षड्जमां, एक श्रुति घाटो वजावी, सारी काकलो निषादनी, काढो उपजावी.	३०३

લઘુ મધ્યમમાં એજ રીતિને ધ્યાને ધરજો,
અંતર ગાંધારની સારીં મુલ્લદાયક કરજો ;
ન્યારી સારીં કર્યે, સારીં સંકીર્ણ ગણાશે,
વગાડવાનું કામ, ઈર્થો અતિ વિકટ જણાશે. ૩૦૪

લઘુ પંચમ લઘુ પઢજ, હમયની અકેક શ્રુતિને,
સહજ નીચીં સરકાર્યો, વગાવો સ્થિર કરીં મતિને ;
ઉપરના સ્વર હમય, તુર્ત પ્રગટે છે ત્યારે,
જે શ્રોતાને ઊરે, અમિત આનંદ વધારે. ૩૦૫

જેમ અન્ય સ્વર માંહે, ચઢી ઉતરી ધ્વનિ ધાતાં,
માસે છે સ્વર ભેદ, શ્રવણ પુટ અંદર છાતાં ;
ધૈવત શ્રુતિ ચારનો, પાંચમો મધ્યમ પેલો,
હંચી નીચીં સરકાર્યો, સારીં ૯ રીતેં લેલો. ૩૦૬

શુદ્ધ મેઠ વીણાનો, સરસ છે રીતિ આવી,
સમજી લેશી સચ, વાદકે જાણ વગાવી ;
મત મહાન મુનિતણા, વ્હાલ્યો વધા વિચારી,
કાલિ નથુરામે કાવ્ય માંહે, વાર્તા વિસ્તારી. ૩૦૭

શુદ્ધમેલ વીણા દ્વિતીય ભેદ.

હંદ હરિગીત.

જે શુદ્ધ મેઠ વીણા તણા તારો ઉપરના ચાર છે,
તેમાં યથાક્રમ નિમ્નલિખિત સ્વરો મહા સુસ્વકાર છે ;
અનુમન્દ્ર પહેલે પઢજ યુત લક્ષે હમેશાં લાવવો,
અનુમન્દ્ર મધ્યમ યુક્ત, ત્રીજા તાર માંહે વગાવવો. ૩૦૮

અનુમન્દ્ર ષઢજ સમેત ત્રીજા તારમાં તંતે ધરો,
ચોથે સ વા અનુમન્દ્ર પંચમ યુક્ત પ્રીતિથી કરો ;
તેમાં પ્રથમના તાર કેરી, છપ સારીમાં ક્રમે ;
ગણવા રિપમ ગાંધાર વગે, શુદ્ધ જે સહ દુઃખ દમે. ૩૦૯

- गांधार साधारण बळी ते वाद लघु मध्यम गणो,
 पछो शुद्ध मध्यम तेम लघु पंचम स्वरो भावे भणो ;
 सारी प्रथम छे शुद्ध रिषभें युक्त बीजा तारनी,
 सारी द्वितीयमां थाप छे उत्पत्ति शुद्ध गांधारनी ३१०
- सारी तृतीय शोभे सदा, गांधार साधारण वडे,
 चाहंधो चोथी सारो पर स्वर सरस लघु मध्यम चडे;
 स्वर शुद्ध मध्यम पांचमी सारी महां शोभा लहे,
 बळो छळो सारी माहि गुणभर स्थान लघु पंचम ग्रहे. ३११
- छे शुद्ध धैवत तार चोथानी प्रथम सारी महां,
 स्थिति द्वितीय सारी माहि शुद्ध निषादनी शोभी रही;
 सारी तृतीय कैशिक निषादें चोथी स्वर लघु षड्जथी,
 शोभा लहे छे शत गुणी मत भेट प अंदर नथी. ३१२
- स्वर शुद्ध षड्जे पांचमी सारी बहु प्यारी बने,
 सारी छंछी शुद्ध मध्यमे हृद हृदय हरनारी बने ;
 पंचम श्रुति त्रयनो प्रमाणो षड्ज युत तार स्वरे,
 श्रुति चारनो मध्यम कदी ए वे समागम ना करे. ३१३
- सम श्रुति तणा संवार्दी स्वर अन्योन्य मोद धरी मळे,
 नथुराम म पें स्वर षड्जनो लेतां मनोरथ नाहि फळे ;
 आ भेदने आनंदथी जे ध्यानमां निशादिन धरे,
 ए वादको वादक सभामां विजयलक्ष्मीने वरे. ३१४

शुद्धमेल वीणा तृतीय भेद.

छंद मनहर.

शुद्ध मेल वीणा तणा उपरना चार तार,
 तेमांनो प्रथम अनुमन्द्र षड्जथी भरो ;
 कहे नथुराम बीजे अनुमन्द्र मध्यमने,
 त्रीजे अनुमन्द्र षड्ज धृतिथी सदा धरो ;

બીજા તાર પેઠે યુક્ત અનુમન્દ્ર મધ્યમથી,
ચતુર બનીને ચોથા તારની કૃતિ કરો,
સુળી મળે ભેદ ધશે ઊરની ઉમેદ પૂર્ણ,
સ્વલક્ષ્માં વાદકને માર્ગ મઝશે ધરો.

૩૧૬

પહેલા તાર કેરી પેલી સારીમાં રિષભ શુદ્ધ,
બીજી શુદ્ધ ગાન્ધારે સુશોભિત ગણાય છે ;
સારી ત્રીજી શ્રેષ્ઠ લાગે સાધારણ ગાંધારથી,
ચોથી લઘુ મધ્યમથી જામેલી જણાય છે.
સારી પાંચમીમાં શુદ્ધ મધ્યમ રહે છે સદા,
છઠી સારી સ્વર લઘુ પંચમથી છાય છે,
કહે નથુરામ આમ બજાવે બરાવર તો,
વાદકનાં સર્વ મન કામ સિદ્ધ થાય છે.

૩૧૭

છે જે બીજા તાર તળી પ્રથમની સારી શુદ્ધ,
સ્વર લઘુ પંચમ ત્યાં સ્થિર થઈને રહે,
કહે નથુરામ ત્રીજી શોભે શુદ્ધ પંચમથી,
ત્રીજી શુદ્ધ ધૈવતને વ્હાલથી સદા વહે,
ચોથી સારી માંહિ સ્થાને પામે છે નિષાદ શુદ્ધ,
કૌશિક નિષાદે સારી પંચમી પ્રમા લહે,
છઠી શુદ્ધ ષડ્જને ગણે છે પ્રાણ તુલ્ય પ્યારે,
તેમ શુદ્ધ ષડ્જ ગોદ છઠી સારીની ઘરે.
ત્રીજા તારની જે સારી પ્રથમની હોય તેમાં,
સ્વર શુદ્ધ રિષભનું રમ્ય રહેઠાણ છે,
કહે નથુરામ બીજી સારીમાં ગાંધાર શુદ્ધ,
સાધારણ ગાંધાર ત્રીજીને સુસ્વલાણ છે.
ચોથી સારી સાથ લઘુ મધ્યમનો મેઝ લેલો,
પંચમીમાં સ્વર શુદ્ધ મધ્યમ સુજાણ છે.
છઠી સારીમાં પ્રમાણ પેલો લઘુ પંચમનું,
પામશે પ્રમોદ જેને સ્વર પદ્ધિચાણ છે.

૩૧૮

હવે તાર ચોથાની વિચારી જોતાં સારી છપ્પ,
 જે જે સ્વરથી સંવંધ રાગ યુક્ત રાખે છે.
 કહે નથુરામ તેનાં નામ ક્રમ યુક્ત નેહ,
 ચારુ રસ જેનો શોખી સંગીતના ચાહે છે.
 પે'લી લઘુ પંચમને વીજો શુદ્ધ મધ્યમને,
 ત્રીજો શુદ્ધ ધૈવતને દૈવસમ દાખે છે.
 ચોથી પાંચમીમાં શુદ્ધ કૈશિક નિપાદ ક્રમે,
 છઠી શુદ્ધ ષડ્જથી ડમંગે અભિલાખે છે.

૩૧૯

ઉક્ત મેદેં ચાર શ્રુતિઓનો સ્વર સધ્યમને,
 તેમ ત્રય શ્રુતિઓનો પંચમ પ્રમાણવો;
 અનુમન્દ્ર ષડ્જ યુક્ત તારના સ્વરોમાં તેનો,
 બે પળ જરાં સંવંધ નહિ જાણવો.
 ઘાટી અને બાંધી તિઓથી એ ઉભય સ્વર,
 સંવાદી નથી એ ડરમાં વિચાર આણવો.
 ન મળે પરસ્પર મ પ નથુરામ કદી,
 તેથી ષડ્જ તારમાં ન તેનો યોગ તાણવો.

૩૨૦

શુદ્ધ મેલ વીણા ચતુર્થ મેદ.

જે શુદ્ધ મેલ વીણાના ઉપર તાર ચારો,
 તે માંહિ તાર પહેલે અનુમન્દ્ર ષડ્જ ધારો;
 પંચમ સમેત મન્દ્રે કરી સજ તાર વીજો,
 અનુમન્દ્ર ષડ્જ વાળો તેને બનાવો ત્રીજો.
 વીજા સમાત્ર ચોથો પંચમ સમેત મન્દ્રે,
 બુદ્ધિ બલે બનાવો શુભ માન રાહી મન્દ્રે;
 એ ચાર તારમાંના પહેલાનો પહેલો સારી,
 સ્વર રિખમ શુદ્ધ સાથે રાખે હમેશ યારી.

૩૨૧

૩૨૨

સારી દ્વિતીય શોભે ગાંધાર શુદ્ધ ગાતાં, દીપે તૃતીય સાધારણ ગ સ્વરે છવાતાં, સ્થિતિ ચોથો સારો માંહે લઘુ મધ્યમે લહી છે, શુદ્ધ મધ્યમે સુલેયી, ચિત્ત પંચમી ચહી છે.	૩૨૩
સુણતાં સહુ જનોના મહા દુઃખ મેટનારી, લઘુ પંચમે લપેટી, છછી જણાય સારી ; જે દ્વિતીય તાર કેરી છે સુભગ સારો પેલી ; રહે શુદ્ધ ધૈવતેયી, રસ એ હવેશ રેલી.	૩૨૪
વીજી નિષાદ શુદ્ધે અતિશય વિનોદ આપે, કૈશિક નિષાદ વીજી, પ્રગટી લસે પ્રતાપે ; સારી ચતુર્થ શોભા, લઘુ ષડ્જયી લહે છે. સુલકારી શુદ્ધ ષડ્જે, દુઃખ પંચમી દહે છે.	૩૨૫
સ્વર રિષભ શુદ્ધ છછી, સારી મહીં સમાયો, સુણતાં મઝે સદાયે, મુદ સુજ્ઞને સવાયો ; આ દ્વિતીય તાર કેરા, સ્વરમાં સુધારી હેવા, શુદ્ધ રિષભ ષડ્જ વજે વનતાં લગી ન લેવા.	૩૨૬
જે સારો પ્રથમ હોયે, શુભ તૃતીય તાર કેરી, તેને રહે હમેશાં, સ્વર શુદ્ધ રિષભ ઘેરી ; ગાંધાર શુદ્ધ વીજી, સારી મહીં ચિરાજે, સારી તૃતીય સાધારણ ગ સ્વરેયી છાજે.	૩૨૭
ચારુપણું ચતુર્થી લઘુ મધ્યમે ધરે છે, સ્વર શુદ્ધ મધ્યમેયી મન પંચમી હરે છે ; સ્થિતિ છછો સારો માંહે લઘુ પંચમે કરી છે, સંગીત રીત એવી મારે પ્રભા મરી છે.	૩૨૮
તેમજ ચતુર્થ તારે, જે સારો પ્રથમ દેખો, તે શુદ્ધ ધૈવતેયી, શોભાયમાન લેખો, સુલકાર નિષાદ શુદ્ધે શોભે દ્વિતીય સારી, કાન્તિ તૃતીયમાં લે, કૌશિક નિષાદ ન્યારી.	૩૨૯

सारी सदैव चौथी, लघु षड्जथी लसे छे,
शुद्ध षड्ज पंचमीमां, नित व्हालथी वसे छे;
छद्दी महीं छटाथी, स्वर रिपभ शुद्ध राजे,
पंचम समेत मन्द्र, आ भेद खूब भाने.

३३०

स्वर षड्ज रिपभ वने, आमां न शुद्ध आवे,
मुनिराज सर्व एवा, मत जगत्मां जणावे;
जे शुद्ध मेल वीणाना चार भेद जाणे,
नथुराम निम्न तेने सहु बादको वखाणे.

३३१

मध्य मेल वीणा लक्षण.

सवैया एकत्रीशा

मध्य मेल वीणा मांहे पण उपर तारो चार करो,
ते मांहेना प्रथम तारमां पंचम युत अनुमन्द्र धरो;
द्वितीय तारे मन्द्र षड्ज युत दाखल करौ हार्पित होजो,
पंचम युत अनुमन्द्र तार त्रीजे धरौ खेद बधो खोजो.

३३२

चोथे तारे चारु षड्ज युत मध्यमने सुखथी स्थापो,
उभय बाजुना तारनी व्याख्या भणी ध्यान धृतिधी आपो,
प्रथम तार जमणी बाजुना त्रणे तार मांहि जे छे,
तेमां मध्यम ग्राम तणा स्वर षड्ज महं शोभा ले छे.

३३३

स्थान मन्द्र पंचमनुं धीजे, मन्द्र षड्ज त्रीजे सुख कूप;
त्रणे तार प श्रुतिने स्थाने आभा पामे छे अनुरूप,
उपरना पहेला वीजाने त्रीजा तार महीं ज्यारे,
षड्ज रिपभ आदि स्वर सघळा सम श्रुतिना होये ज्यारे.

३३४

अनुमन्द्र मध्यम पंचम युत तार तणा प. रि. शुद्ध स्वरो,
प्रयोगमां लेवा नहि एवी प्रबल प्रातिज्ञा तुर्त करो,
चार तारमां पंचम युत जे प्रथम तार कहेवाइ गयो,
तेनी प्रथम सारीमां धैरत शुद्ध विशेष विराजी रह्यो.

३३५

द्वितीय सारोमां शुद्ध निषादे स्थान मेळव्युं स्नेह धरी,
 श्रीजीमां कैशिक निषादनी खूबी नित्य जणाय खरी;
 चोथीमां लघु षड्ज, पांचमी मांहे षड्ज स्वर शुद्ध गणो,
 रिषभ शुद्ध छष्टी सारीमां भाव धरी जन सुज्ञ भणो. ३३६

उक्त तारनी छए सारोमां शुद्ध षड्जने शुद्ध निषाद,
 वादक वर्गे विवेक पूर्वक वनतां सूची करवा वाद;
 द्वितीय तारनी प्रथम सारोमां शुद्ध रिषभनुं स्थान लसे,
 बीजी सारीमां बळधारी सदा शुद्ध गांधार वसे. ३३७

साधारण गांधार सुशोभित मनाय श्रीजी सारो मंहीं,
 चोथी सारीमां लघु मध्यम ले छे स्थान महान सही;
 पंचमी सारी मांहे प्रमोदे वसे शुद्ध मध्यम स्वर खास,
 लघु पंचम छष्टी सारीमां पामे प्रतिदिन पूर्ण प्रकाश. ३३८

मृदु पंचम युत तृतीय तारनी प्रथम सारोमां धैवत शुद्ध,
 शुद्ध निषादे सद्य मेळव्युं द्वितीय सारोमां स्थान विशुद्ध,
 स्थिति होय कैशिक निषादनी तृतीय सारी मांहे तेशी,
 स्नेह धरी चोथी सारीने स्वर लघु षड्ज रखो सेवी. ३३९

शुद्ध षड्ज पंचमी सारीमां वस्यो निरंतर ब्हाल धरी,
 रिषभ शुद्ध छष्टी सारीमां रखो सर्वना हृदय हरी;
 शुद्ध षड्ज ने रिषभ शुद्ध अहीं ततीय तारना तजो देवा,
 मुनीश्वरोना भिन्न भिन्न मत लक्ष्य महीं धारी लेवा. ३४०

मन्द्र षड्ज युत चोथी तारनी छए सारोमां यथा क्रमे,
 शुद्ध रिषभ गांधार शुद्ध, ने साधारण गांधार रमे,
 लघु मध्यम ते वाद शुद्ध मध्यम ने लघु पंचम लेखो,
 नेह धरी नथुराम भेद आ प्रथम गीत पंडित पेखो. ३४१

मध्य मेल वीणा द्वितीय भेद. दोहरा.

चार तारमांनो प्रथम, मन्द्र मध्ययुत थाय ;
 मन्द्र षड्ज युत द्वितीय वनी, शोभा लहे सदाय. ३४२

द्वितीय सारौ मांही करे, पंचम शुद्ध प्रकाश,	
सारी धैवत शुद्धथी तृतीय हरे छे त्रास.	३५७
सारौ चोथीमां स्नेहथी शुद्ध निपाद समाय ;	
पंचमौ रूप पयोधिमां, निपाद कौशिक न्हाय.	३५८
शुद्ध षड्जथी छड्डीनी, दीप्ति बलाणे दक्ष,	
खात्री करजो खंतथी, प्रमाण लहौ प्रत्यक्ष.	३५९.
चारु तार चतुर्थनी, प्रथम सारौ पर स्थान,	
शुद्ध रिपभ पामी रहे, वदे एम विद्वान.	३६०
द्वितीय सारौमां दीप्ति मय, गणो शुद्ध गांधार,	
साधारण गांधारनो, पूर्ण तृतीयथी प्यार.	३६१
चोथी सारीमां चतुर, बेगौ करो विचार,	
स्वर लघु मध्यम सर्वदा, विशिधि करे विहार.	३६२
पंचमौ मध्यम शुद्धथी, प्रभा धरे छे पूर्ण,	
बसौ लघु पंचम छड्डीमां, ताप हरे छे तूर्ण.	३६३
शुद्ध मध्य पंचम लघु, लागे निःश्रय ललाम,	
द्वय स्वर दूर न होय तो, नूर वधे नथुराम.	३६४

आनद्ध वाद्य लक्षण.

दोहा.

बिना तारनां वाद्य जे, चर्म मडेलं चारु,	
अखिल एह आनद्ध छे, निश करे दुःख न्यारुं.	३६५

आनद्ध वाद्य-भेद.

दोहरा.

पटह. मृदंग. हुडुक्क गंग, अघर हुडुक्का नाम,	
करटा. घडा. घडस. दबस, छे दक्का सुखधाम.	३६६
कुडुवा. हंजा. डमरु वर, चक्रवाद्य छे चारु,	
कलित पछी करचक्र छे, रासिक रवावह प्यारुं.	३६७

દુન્દુભેં. ઢંકા. દેલોં, મન્ડી ઢક્કા. માન,
 દેલ ઢવકુલી સેલુકા સ્લરી નાદ નિધાન. ૩૬૮
 ત્રિવલી. ધોંસા. ધારોં, ખેરી અને નિશાન,
 તંબકી સહ આનદ્ધના, મનહર ખેદો માન. ૩૬૯

પટહ મેદ.

દોહરા.

દેશી. માર્ગી દ્વય ત્રિધિ, પુનિત પટહ ને પેલ,
 ઉત્તર. મધ્યમ ને અધમ, એહ અખયને લેલ. ૩૭૦

પટહ લક્ષણ.

છંદ રોલા.

આંગુલ અઝ્યાવીશ, પરિધિ લાંબી વિસ્તારે,
 મધ્ય દેશ આંગુલો સાઝનો સદાય ધારે ;
 છે સાઝા અગ્યાર આંગુલો શુભ દક્ષિણ મુલ,
 સાઝા દશ આંગુલો વામ મુલ સશ ખેર મુલ. ૩૭૧
 મનહર સમગ્રી માપ, ઉમય મુલ ગોઠ કરી જે,
 વામ મુલે લેહના દંડનું કહું ધરી જે ;
 દક્ષિણ મુલને કાઠ, હાંસોલોં ચો પહેરાવી,
 મુદેં પશુના ચર્મથકી, પ લોંઓ મદાવી. ૩૭૨
 જાડે ચમેં વામ, પાતલું દક્ષિણ મુલ પર,
 સત્ત સત્ત કર છિદ્ર ઉખય મુલ હાંસોલોં અંદર ;
 દ્રઢ રેશમની દોરી, છિદ્ર માંહિ દાખલ કર,
 કઢીઓ ઘાતુ તર્ણી, કલિત દોરી અંદર ધર. ૩૭૩
 ચઢ ઉતારનું કામ, એહ કઢીઓથી કરવું,
 પહ્લજ આદિ સ્વરતણું, જ્ઞાન ઊરઅંદર ધરવું ;
 વાંધો દોરી થકી, ગઝા માંહી લટકાવી,
 વજાવ માર્ગોં પટહ, મુદેં મનહું અટકાવી. ૩૭૪

देशी पटह लक्षण.

छंद रोला.

दोह हस्त लंबाई, सप्त आंगुल मुख दक्षिण,
साठ आंगुली, वाम मुख ब्हाल धरी गण;
आछा पशुना चर्म थकी, नित्य कहैल रीने,
मागीं पटह प्रमाण, मदीं ह्यो पूरण प्रीति.

३७६

खदिर काष्ठना खास, पटह ए उभय बनावो,
काष्ठ दंडथी एक, एक मुख करे बजावो;
अष्टादश आंगुली, दंडनुं प्रमाण राखो,
अप्रमाण पातळो, पीठथी जाडो दाखो.

३७६

ग्रहण कर्पांनी जगो, मीगनुं बख लगवो,
भावे भुजमां ग्रही, पटहने पछी उठावो;
द्रव पश्चासन करी, बेसी धरी जंवा माथे,
देशी पटह बजाव, अपूरव आनंद साथे.

३७७

पटह पाठाक्षर.

दोहा.

क. ख. ग. घ. ट. ठ. ड. ढ. ण. अने, त. थ. द. ध. न. र. ह विचार,
पाठाक्षर ए पटहना, सुभग सोळ उर धार.
उलट पुलट पोडश थतां, उपजे भेद अपार,
हर पंचाननथी थया, प्रथम पंच मुखकार.

३७८

३७९

छन्द हरिगीत.

हर सुमुख सद्योजातही प्रिय नागबन्धन प्रगटायो,
मुख वामदेवशी नम स्वस्तिक नगट पाठाक्षर थयो ;

१. किण. खण. जिण. घण. टण. ठण. तण. थण. दण. धण. हण.

ઉત્તમ શ્રવણ મુલયકી, સુ અલગ્ન રટભવ પર્મયો,
 તત્કુલ મુલયી શુદ્ધિ નામક પાટ જગમાં જામીયો.
 એમન દાઃ મુલયી, સમ રચેલત નિત મુલયકરણ છે, ૩૮૦
 અર્ચને મહીં રુળોંએ અમિતને મન્ય આંદમરણ છે;
 વિધિ. વિષ્ણુ. શિવ. ને સૂર્ય છે. વઠ્ઠીં ચન્દ્ર જાહિર જાળજો,
 ૧ પંચ પાઠાક્ષર તળા શુભ પંચ દેવ પ્રમાણજો. ૩૮૧

નાગવન્ધન ભેદ.

દોહા.

પ્રથમ પૈવન સુપ્રસિદ્ધ છે, નામણ દ્વિતીય વિચાર,
 તૃતીય ઐકસર સમજને, દ્વિસર ચતુર્થ પ્રકાર. ૩૮૨
 પંચમ શુભ સંચાર છે, પઢ વિશેષ સમર્થ,
 નાગવન્ધ સત્તમ ગળો ઉત્તમ સમજી અર્થ. ૩૮૩

સ્વસ્તિક ભેદ.

વૈલિ કોહલ આદિ ગળો, વર કુંડલોં વિશેષ,
 પછોં પ્રફુલ્લ વિશેષ છે, નિત્ય રહે નિર્લેપ. ૩૮૪
 સંચારી વિલસી સુભગ, લરો લખંડ અદિવન્ધ,
 પૂરકોં પ્રગટ પ્રમાણજે, સ્વસ્તિક ભેદ સ્વયં. ૩૮૫

- ૧ નનગિડ ગિડદગિ. ૨ ગિડ ગિડ દત્ય.
 ૩ કિટ તત ૪ નચુ નચુ ૫ ચિર તકિટ.
 ૬ થોંગિ થોંગિ. ૭ ટન ગિન ગિન નગિ.
 ૮ થો હંતા. ૯ થોથો ગોંગો. ૧૦ થોંગિન થોંગિન થોંગિન.
 ૧૧ થોંગિન તત્તા. ૧૨ કિટ થોથો ગિન ચેલે. ૧૩ ટકુ બેલે.
 ૧૪ તત કિટ કિ.

अलग्न भेद.

अलग्नने उस्तार छे, पछी विलोक विश्राम,
विषमखली एना पछी, नित्य गणो नथुराम.
सैरी स्फुरी ने स्फुरण छे, सप्त भेद मुखरूप,
अलग्नथी उत्पन्न थइ, आनंद दिए अनुप.

३८६

३८७

शुद्धि भेद.

शुद्धि स्वर स्फुरण उच्छेदल बलते ते पछी अघटं तकोर.
गण माणिक्य सुबलि सह, सप्त भेद मुखकार,

३८८

सम स्खलित भेद.

छे समस्खलित विकट सट्ठे, खलित अडुबली नाम,
अनुच्छेदा ने सुते गण, नित्य भेद नथुराम.

३८९

नन्दीजनित. पाठाक्षर.

कोणाहते. संभ्रातने विषम. अघटं धार,
नन्दी मुखथी निकळ्या, प्रिय पाठाक्षर चार.

३९०

- | | |
|--|------------------------------------|
| १. नन गिड गिड दगिदा. | २. दत्थारिकि दत्थारिकि. |
| ३. तकि धिकि तकि धिकि. | ४. टगु नगु टगु टगु. |
| ५. खिरि तु खिरि तु. | ६. खिरि खिरि. |
| ७. नर कि त्य रि कि. | ८. दरि गिड गिड दगिदा. |
| ९. टट कु टट. | १०. न न गि न खिरि खिरि. |
| ११. दखें दखें दखें खे. | १२. थों गिनगिथों गिनगि. |
| १३. तत्ता. | १४. धिधि. १५. तञ्जें तञ्जें ज्ञें. |
| १६. गिरिगड गिटिगड. | १७. कण कण कि. |
| १८. धिधि किट की. | १९. दिगि नगि दिगि नगि. |
| २०. धर कट धर कट. | २१. दों न कट दों न कट. |
| २२. खुं खुं धरि. खुं खुं धरि कर गिड कर गिड. | |
| २३. दर गिड दर गिड गिरि गिड द. दाण किट. पट ट कु. । | |
| २४. दहें दहें खुं खुं दहें खुं खुं दहें त त कि त त कि. | |
| २५. द द गिद. गिगिरिकि द द गि थों थों गिद थों गिद ॥ | |

હસ્ત પાઠ ભેદ.

સવૈયા એકત્રીશા

આનંદ થર ઉત્કૃષ્ટ. સ્વલોક છે પાળ્યન્તર નિરકુટક જાણ,
 દોઢ હસ્તને પિણ્ડે હસ્ત, યુગ્મહસ્ત અહનિશા ઊરમાં આણ ;
 ઉર્ધ્વ હસ્ત. સ્થૂલ હસ્ત અને અર્ધર્ધ પાણિ પ્રીતિથી પેલ,
 પોર્ણપાણિને અર્ધપાણિ, કર્તરી. સંમકર્તરી અવરેજ. ૨૯૧.
 વિષર્મ કર્તરીને સંમપાણિ. વિષર્મપાણિ વિગતથી વિચાર,
 પોણિહસ્ત છે પ્રચલ એ પછી, નિલ્ય નાંગવન્ધક ચિત ધાર ;
 ૧૬ પછી ઉત્તમ અંવઘટ છે, સ્વેસ્તિ સમગ્ર છે સુલધામ,
 એકાવિંશ એ હસ્તપાઠના, નૌતમ ભેદ કહે નથુરામ. ૨૯૨

૧. ક હે ક હે. ૨. દાંગિડ ગિડ ગિદા.
૩. દ ગિ ડ દાં. ૪. દાં ગિ ડ દાં. ૫. દાં ગિ ડ દાં. ૬. દાં ગિ ડ દાં.
૭. દાં ગિ ડ દાં. ૮. દાં ગિ ડ દાં. ૯. દાં ગિ ડ દાં.
૧૦. દાં ગિ ડ દાં. ૧૧. દાં ગિ ડ દાં. ૧૨. દાં ગિ ડ દાં.
૧૩. દાં ગિ ડ દાં. ૧૪. દાં ગિ ડ દાં. ૧૫. દાં ગિ ડ દાં.
૧૬. દાં ગિ ડ દાં. ૧૭. દાં ગિ ડ દાં. ૧૮. દાં ગિ ડ દાં.
૧૯. દાં ગિ ડ દાં. ૨૦. દાં ગિ ડ દાં. ૨૧. દાં ગિ ડ દાં.
૨૨. દાં ગિ ડ દાં. ૨૩. દાં ગિ ડ દાં. ૨૪. દાં ગિ ડ દાં.
૨૫. દાં ગિ ડ દાં. ૨૬. દાં ગિ ડ દાં. ૨૭. દાં ગિ ડ દાં.
૨૮. દાં ગિ ડ દાં. ૨૯. દાં ગિ ડ દાં. ૩૦. દાં ગિ ડ દાં.

अन्यषोडश हस्त.

छन्द हरिगीत.

उल्लोल पोण्यन्तर अने, निर्वोप नित्य वखाणोअे,
छे खण्डकर्तरी, खास पछी, प्रिय दण्डहस्त प्रमाणौर,
समैनख अने त्रिन्दु सरस, गण यमलहस्त उमंगभर,
रेचित सदा रसरूप छे, भयहरण तेह पछी भ्रमर. ३९३

विद्रद्विलास विलासदायक, अर्धकर्तरी याद कर,
एना पछी सुअलंग सुंदर, धातर्था रेफेनु ध्यान भर;
समंपाणि सुख करनार छे, परिवर्त्तहस्तका पेखांअे,
ए सुभग षोडश हस्तने, नित लक्ष्मां लइ लेखांअे. ३९४

१. झेयां झेयां थांथां झे. २. नखें नखें नखें खेखें खें नखे नखेंनखें खें
खें खें खें दखुं खुंद खुंद. ३. नखखि थोथो दिगिदा. ४. दां खु
खु दां खुखुग थोट झेदें झेदो गिथोट. ५. खुखुणं खुखुणं झेद
झेद टिरिदिरि. ६. रह रह तरकिट धिकिट तकिधकि टें हें टें ज.
७. दें दिगि दें दिगि गिरगिद. ८. कुंद कुंद झेद झेदें झेदें.
९. दें दें थोथो दें दें नखझें नहन हटें॥ १०. खेखेणं खुखुणं खु ३
णं झेद २ णह करेझें. ११. तणे ३ तिर झो झो दि ३ वां ।
१२. दो खुं खुं ३ ग्रेह घट ३ झेहें धिगिगि धोटें. १३. खुं खुं २
नखें झेहे गि. ३ थोट. १४. हनथो झेझें २ झेद झेहेंद. १५. नन
गि. २ देगि थो गिनह २ झें॥ १६. झे थें ४. गिणना ३ ॥

अष्टाव प ठ हस्तक.

रोलावृत्त.

तल्लं प्रहारने प्रहरं बलितै पळीं गुंजुंजित छे,
अर्थसंच प्रपंच, त्रिसंच, विषमहस्तक छे;
अभ्यस्तक ए पळी, अष्ट भेदो अति सुखकर,
नित्य नित्य नथुराम, चतुर गुणीं चाहें चित्त धर.

३१५

अन्य उभय पाठ.

दोहा.

भ्रमर भेद साथे मळ्यो, गुंजित जहां गणाय;
तल्ल प्रहार ने बलित मळीं, चित्र पाठ द्वय थाय.

३१६

संच लक्षण.

पाठाक्षर प्रगटावतां, पटह हुडुकायां,
काय कंप कह्वाय छे. सुभग संच सुखदाय.

३१७.

संच भद.

उत्तम मध्यम अधम छे, त्रिविधे संच सुखल्लय,
अधरेडो आनंथी, प्रान सहित गुणीं भूप.

३१८

१. दे थों द्रें धिकिट किट झें धितिरि। २. झेंदां थों गिदि गि-
द। २। किट धोंधों ॥ ३. खुंखुं धरि। दां थोंगि। ४. थुकर। ४।
थों २ गिडिदा। २। धिकि थोंदें. ५. खेंखें धरि। २। खें खेंद। २।
६. खेंद खें खें दखेंद। ७. खेंद धरि। २। थों दिगि धरिखें। ८.
खर कट। २। ८. खण गिण खलि। २। तकि धिकित्त॥

९. दं थं द्रें झेंद खुंखुं धरि। १। दथों गि। १। कुंजि त्त खुंखुं
धरि। २। धरि गिगिड। २। दहें। २। खुंखुं दहें। २। गिरि गिडिद। २।
दथोंगि थोंगि। २।

१०. थुकर। २। गिणणं। २।

उत्तम संच लक्षण.

सोरठा.

वजावतां बहुवार, पोंचो ने अंगुष्ठ ज्यां,
कंप धरे त्यां धार, उत्तम संच अनुभवे.

३९९

मध्यम संच लक्षण.

भुजा उपरनो भाग, अने स्कन्ध कंपे जहां,
उरें धरी अनुराग, मध्यम संच मनाय त्यां.

४००

अधम संच लक्षण.

सोरठा.

डावो पग हुंखदाय, व्हाले पटह वजावतां,
कंपे त्यां केहवाय, अधम संच उद्भव थयो.

४०१

पाठविन्यास भेद.

दोहा.

बोल्लावणी चल्लावणी उडुव कुचुम्बिणी वेद,
चारें सवणिकाना उभय, शुद्धा चित्रा भेद. ४०२
अलग्न ने परिसवणिका, समें प्रहर सुखरूप,
कुडुपवारणा पछी गणो, करवारणा अनुप. ४०३
दण्डहस्त देखो पछी, नौतम घनरव नाम,
द्वादश भेदो दिव्य ए, नित्य कहे नथुराम. ४०४

बोल्लावणी लक्षण.

रोळावत.

निज बुद्धिवळ थकी, पाठ नाना प्रकारना,
रचे युक्तिओ सहित, आणी उद्गार प्यारना;

प्रथमं द्वितीयं खंडमां आदि मध्यमे अने,
दे “दंकार” विशेष, जाण बोलावणीं खंते.

४०५

चलावणी लक्षण.

दोहा.

पाठाक्षरनो समूह ज्यां, भिन्नाक्षरनो जोय,
“दंकारादिक” दे तहां, चलावणीं शुभ होय.

४०६

उडुव लक्षण.

रोलावृत्त.

वाम हस्तथी रीति जहां, तल हस्तनीं करीने,
दक्षिण कर अंगुलिं, त्वरित संकोचीं करीने;
वजावतां वडभाग, उडुव उदभव पामे छे,
समजी जेने सद्य, गुणी सुखमां जांमे छे.

४०७

कुचुम्बिणी लक्षण.

दोहा.

स्वास्तिक हस्तनीं रीतिथी, वजावतां बहुवार,
दे “खोंकार” विलंबथी, कुचुम्बिणी त्यां धार.

४०८

चारुस्रवणिका लक्षण.

एक सँग द्वय करथीं वा, पाठाक्षर क्रम युक्त,
गाढ ध्वनिथी वजवतां, चारुस्रवणिका उक्त.
शुद्ध पाठथी वजवोअे, त्यांए शुद्धा धाय,
भिन्न भिन्न पाठो भळे, त्यां चित्रा कहेवाय.

४०९

४१०

अलग्न लक्षण.

रोळावत.

डंका वा अंगुलिनी, किनारथीं विना लगाव्ये,
पुढाथी वजवोअे, मधुरेध्वनि ज्यां प्रगटावे;

अलग्न एतुं नाम, विश्वमांही वखणाये,
भव्य गणी गुणभुवन, सदा गुणोंगण गुण गाये.

४११.

परिस्रवणिका लक्षण.

दोहा.

ज्यां समपाणि हस्ते, कर्तरी हस्तर्था होय,
वजावबुं व्हालें तहां, परिस्रवणिका जोय.

४१२

समप्रहार लक्षण.

उभय हाथी एक सँग, मुडापर धरी प्यार,
ताडन थायें त्वराथकी, समप्रहार सुखकार.

४१३

कुडुपवारणा लक्षण.

डंकाना ताडन थकी, पाठाक्षर प्रगटाय,
कुडुपवारणा कोडथी, ए स्थलमां स्थिर थाय

४१४

करवारणा लक्षण.

पाठाक्षर प्रगटायें ज्यां, करथी धारी कोड,
कावित तहां करवारणा, गणता गुणी शिर मोड.

४१५

दण्डहस्त लक्षण.

दोहा.

कोमल कर दक्षिण अने, तक्षिण वजावे वाम ;
दण्ड हस्त त्यां देखोंए, नेह धरी नथुराम.

४१६

घनरव लक्षण.

एक करथी वा उभयथी, गाढ ध्वनिथी सुखधाम ;
पाठाक्षर अति प्रेमथी. वाजे त्रिण विश्राम.
प्रगट थाय घनरव तहां, घनरव सम सुखरूप ;
प्रबळ पाठ धिन्यासता, द्वादश भेद अनुप.

४१७

४१८

ગમક રચના ભેદ.

સવૈયા એકત્રીશા.

પ્રથમ વણી. પછી વણી પાઠ છે દ્વિતીય તૃતીય ધત્તા ધારો,
ભેદ ચતુર્થ, સ્ફટપ્પર્ણો પંચમ, પ્રજ્ઞ જનોને આતિ વ્યારો ;
ષષ્ઠમ અનુસ્તવણિકા ધરો ઉર, સત્તમ હસ્ત અંગ સહચાર,
ચતુરસ્ર ને ત્ર્યસ્ર મિશ્ર પછી, સ્વળદ હસ્તના ભેદ વિચાર. ૪૧૯
અષ્ટમ જોડણી, નવમ ત્રિગુણા, પ્રસાદ્ય આદિ અષ્ટ પ્રકાર,
પશ્ચહસ્ત છે દશમ દિવ્ય અંતિ, પશ્ચપાણિ એકાદશ ધાર ;
પન્ચકર્તરી દ્વાદશ દેલો, તેમ ત્રયોદશ ચત્રકલા,
ગણો ગમક રચનાના ગુણો જન, મૃદંગ માટે ભેદ મળા. ૪૨૦

વણી લક્ષણ.

દોહા.

કલિલે રકત્વનો કંપ કરો, પોંચા ઐગુલિ સમેત,
વજાવતાં પ્રગટાવોએ, લહરી નેહ નિકેત. ૪૨૧
વણી ત્યાં વચ્ચગાય છે, ગમક ભેદ ગુણધામ,
પ્રહણ કરો ગુણોગણ સહુ, હૃદયે ધારી હામ. ૪૨૨

વલ્લીપાઠ લક્ષણ.

પ્રથમ કહેલ પાઠમાં, મલે અર્ધ વા એક,
થાને મુદે મૃદંગમાં, વલ્લીપાઠ સવિશેક. ૪૨૩

ધત્તા લક્ષણ.

પ્રથમસ્વંદ “જેંકાર” યુત, વોસ્લાવર્ણોનો જ્યાંય,
તાડવર્દ રીતિ થકી, થાને ધત્તા થાય. ૪૨૪

ભેદ લક્ષણ.

પાઠ ક્ષર વધુ વાચના, મિલાવો ધર્મો અલેદ,
પાઠ નિરાલો પ્રગટોને, વજાવોએ તે ભેદ. ૪૨૫

झडप्पणी लक्षण.

आदि मध्यमे अंतमां, त्रिविध वाद्यना पाठ,
मेळवो क्रम सह वजवोअ, झडप्पणीनो ठाठ.

४२६

अनुसवणिका लक्षण.

दोहा.

जहां पाठना अक्षरो, विलोकीए बहुवार ;
व्हालें वाद्य वजावतां, अनुसवणिका विचार.

४२७

हस्त लक्षण.

ज्यां युग चतुर्थ, अष्ट वा, वा षोडश रचो खंड ;
पाठाक्षर प्रगटावोअं, ए छे हस्त अखंड.
चंचतपुट आदि जहां, प्रौते ताल प्रगटाय ;
भेद हस्तनो हर्षथी, त्यां चतुरस्त्र गणाय.
केवल चंचतपुट जहां, प्रगट ताल परखाय ;
द्वितीय भेद देखाय छे, त्र्यस्र हस्तनो त्यांय.
मळेल एक वौजा जहां, प्रगटे तालें स्वरूप ;
भेद हस्तनो मिश्र ए, अवरेखजो अनुप.
खंड ताल खंते करी, पामे जहां प्रकाश ;
हरदम त्यां तुं हस्तनो, खण्ड भेद गण खास.

४२८

४२९

४३०

४३१

४३२

जोडणी लक्षण.

जहां अर्थ चोथो कही, अथवा अष्टम भाग ;
पूर्ण पाठ प्रगटे तहां, लिये जोडणी लग.

४३३

त्रिगुणा लक्षण.

दोहा.

एक गुणो करी एकने, द्विगुणो द्वितीय कराय,
तृतीय खंड त्रिगुणो करी, श्रुतिथी जहां धराय.

४३४

त्रय खंडो रचौ तंतथी, पाठाक्षर प्रगटाय, त्वरित तहां त्रिगुणा बने, सुगुणीथी समजाय.	४३५
त्रय खंडो रचौने करी, आदि उभय रचाय ; ते त्रिगुणना भेदमां, प्रीते प्रसाद गणाय.	४३६
त्रयखंडो रचौने करी, रचौअे आदि खंड, द्वितीय भेद ए दाखवो, त्रिगुणामां सुखकन्द.	४३७
त्रय खंडो रचौने तुरत, करी मध्यम उचराय, तृतीय भेद त्रिगुणा तणो, प्रेम सहित परखाय.	४३८
रचाय त्रय खंडो पछी, द्वितीय खंड द्वय वार, चतुर्थभेद चित्तें धरो, त्रिगुणा करी तयार.	४३९
उभय बखत रचौअें जहां, अंतिम खंड उदार, करी द्वितीय रचौए तहां, पञ्चम थायें प्रकार.	४४०
त्रय खंडो रचौने पछी, प्रथम द्वितीय प्रगटाय, करी द्वितीय देखाडौअें, षष्ठमभेद मणाय.	४४१
प्रथम द्वितीय प्रगटो पछी, तृतीय खंड द्वयवार, द्वितीय खंड करी वज्रथौअें, ए सप्तम सुखकार.	४४२
त्रयखंडो रचौने रचो, तृतीय खंड युगवार, वज्रथौअें करी द्वितीयने, ए अष्टम उर धार.	४४३

पञ्चहस्त लक्षण.

हस्तपाठने मेळवी, कर शब्दोथी ज्यांय.	
प्रेम धरी प्रगटवौअें, पञ्चहस्त छे लांय.	४४४

पञ्चपाणि लक्षण.

अर्थ पाणि आदिक तणा, पाणि हम्ननी रीत,	
प्रगट थाय पाठाक्षरो, पञ्चपाणि श्रर चित्त.	४४५

पञ्चकर्तरी लक्षण.

कर्तरी हस्तनी रीतथी, पाठाक्षरना भाग,	
स्वल्प स्वल्प मेळवीं मुदे, पञ्चकर्तरी माग.	४४६

ચન્દ્રકલા લક્ષણ.

ચન્દ્રકલા પેટે જ્યાં, વધવટ માત્રા હોય,
સ્થિતિ તાલને ત્યાં કહે, ચન્દ્રકલા સહ કોય.

૪૪૭

વાદ્યપ્રવન્ધ ભેદ.

રોઝાવૃત.

યતિ ઓતા ને ગજર, રિગોળી કાવિત પછી પદ,
મેલાપક ઉપશમ ઉદગ્રાહ અને પ્રહરણ વદ;
વત્સક ચ્છંડક તુડક મલપ મલપાંગ મહદ છે,
મલપપાટને છેદ વચ્ચી, રૂપક સુલહદ છે.
અંતર અંતરપાટ સોજ સ્વંડયતિ અવયતિ,
સ્વંડપાટને સ્વંડછેદ છે સ્વંડભેદ કૃતિ;
સ્વંડક પાછલ સ્વંડહુલ્લ સમ પાટવાદ્ય મળ,
ધ્રુવક અંગને તાલ વાદ્ય સુવિતાલ સ્વલક ગણ.
સુલકર છે સમુદાય, જોડની ઉડુવ અનુપમ
તે પછી છે તલપાટ ઉડ્ડવર્ણી તુળક ઉત્તમ;
અંગપાટ પૈસાર ભેદ ત્રેતાલૌશ માલો,
વાદ્ય પ્રવંધ વરિષ્ઠ, ઇષ્ટ ગર્ણો ઈરે ઉતારો.

૪૪૮

૪૪૯

૪૫૦

યતિ લક્ષણ.

દોહા.

જ્યાં અનેક વિરામ સહ, સમલગાવો સુલદાય,
વાદ્યલંબને વનર્વોએ, કાલિત યતિ કહેવાય.

૪૫૧

ઓતા લક્ષણ.

હયેલોના તાડન થકી, પાંડાક્ષર પ્રગટાય,
વહુ “દેકારે” દીપતો, ઓતા ઉદ્ભવ થાય.

૪૫૨

૧. ગડ્ડ ગથોં ગક્કથોંટે ગડ્ડગથોં ગક્કથોંટે ગડ્ડગથોં ગક્કથોંટે ।
૨. તકથોં રેગડ તક્કોં રેગડથોં રેગડતક્કથોં થોંગટે ।

गंजर लक्षण.

एक तालैथी आदिमां, अन्य तालथी अन्त,
पाठाक्षर प्रगटे तहां, मानो गजर महंत.

४१३

रिंगोणी लक्षण.

त्रय खंडो शुद्ध पाठना, अन्य कूटना होय,
शुद्ध कूट ताडन थकी, जनित रिंगोणी जेय.

४५४

कवित लक्षण.

प्रथम खंड न्हानो अने, शुद्ध पाठनो थाय,
वा सीधा अक्षरतणो, धारी कोड कराय.

४५५

एनां शुभ उद्ग्राहनो, ध्रुवा अंतरो धार,
ए उद्ग्राहनों अंतमां, ताल पूर्ण कर यार.

४५६.

अथवा ए उद्ग्राहनो, अर्ध भाग उर आणी,
पूर्ण ताल करौ प्रेमयी, कवित भेद ले जाणी.

४५७

पद लक्षण.

स्वल्प पाठ उद्ग्राहनो. स्वल्प ध्रुवा पण होय,
वा पाठाक्षरमां प्रगट, कहे ध्रुवा सहु कीय.

४५८

१. तड्दगथों गळ्ळकथों हरघटेंथों हटे ।
२. टैथों टैमें थोधिप्तांळि ध हटे ॥ तक्कगद ड र द गडक् धिक गद-
उदधिक तक गद उड कथों गतक् धिक् धिक् कुधिटें गेंनथों
थोंग थोंगळ्ळथों ॥
३. गडदक् दगि न दं दगिनथोंग धिक्कांत काधितक देहें कद गदड
दरिक । २ । कथरीकुं ।
४. तकिट धिकिट धिधिकिट धिक्किट गांळिधक तक धिकथों तकिट
धिधिकिट धिकि गग धि धिकिट धिक्कि गुडा । गधिधिग किड
गुडागधि गथों ।

प्रबंध केरा मध्यमां, पति बजावी सुखरूप,
पाठाक्षरथी छोड़ौण, ए पद भेद अनुप.

४५९

मैलापक लक्षण.

ताल एक ताली तणा, द्रुत मानमां संप्रेम;
अने नृत्य आरंभमां, नौतम धारि नेम.
पूर्णा प्रबंध बनाववा, स्वल्प वाद्यनो खंड;
बारंवार बजावौं, मैलापक सुखकन्द.

४६०

४६१

उपशम लक्षण.

शुद्धादिक पाठार्थी जहां, वा अक्षरथी शुद्ध,
लघु प्रमाण कोमल ध्वनि, वर शशिखंड विशुद्ध.
नेहें प्रगटे नृत्यमां, कोमल अप्र धारौ,
उत्तम उपशम भेदने, बहलें लिओ विचारौ.

४६२

४६३

उद्ग्राह लक्षण.

प्रथम खंड दृढा तणो, वाच प्रबंधौ मां,
शुद्ध पाठाक्षरथी प्रगट, नेहें करो सदप.
पूर्ण प्रबंध थता लगी, ए शुभ खंड सबाह,
एक बार को युग रखा, वज्रवतां उद्ग्राह.

४६४

४६५

प्रहरण लक्षण.

ध्रुवामाहि धृति धारौ को, अमोग मांहि अखंड,
अनेक पाठार्थी को, उत्तम ध्वनि युत खंड.

४६६

१. थों ग टें ग ह् दग्ग थों ग टें ।
२. टें थों क्क मे थो ट टें थों ह ट मे थो थों थों टें ॥
३. ते टें है त टें त क्क त टें
४. क थों ग क्क थों ग थों ग ट थों ग क्क थो ग थो ग.
थो क्क थो ग क् थों क ट थो ग क् थो क ट थो ग क् ।
ग ह् द क्को थि क थों ग क् । ट गें द थों ह दि डि न कु
कु थि थो ह थि क्क थि टें ॥

एक बार के युग वखत, एक ताल्यं ग्रहो ताल,
लिय नृत्यगं योजैअं, ए प्रहरण रुखमाल.

४६७

वत्सक लक्षण.

करी खंड उद्ग्राहनी, पछी वधारी प्रेम ;

अवर खंड शुद्ध पाठथी, निर्मो धारी नेम.

४६८

कूट पाठथी वा करो' वा शुद्धाक्षरवान ;

उभय वखत ए उभयने, प्रगटो नेह निधान.

४६९

प्रथम खंड फरौ प्रगट करौ, द्वितीय खंड जे जाण ;

अर्धपाठ अक्षर प्रगटौ, अर्ध वाद्यमां आण.

४७०

द्वितीय खंड पूरण करो, रसिक राखौ ए रीत ;

वत्सक भेर विलोकजो, प्रतिदिन धारी प्रीत.

४७१

च्छंडण लक्षण.

कूटाक्षरथी खंड रच, वा शुद्धाक्षर धारौ,

प्रगट करीने छोडौ दे, उरमां वात विचारौ

४७२

वाद्यतणी भाती थीकी, प्रीते खंड प्रकाशौ,

एन भेद आनंदप्रद, छे च्छंडण सुखराशि.

४७३

१. ग ड् द ग्दं दं ग ड् द विथ क्क ट त क धि क्क ट त क्
धि क् त क् । ख डि ख डि ख ख न ख खि द् क् शें ख ख
न ख खि द् क् द क्क धि क्क क्क गि ण न ग थों ग दि
हि किं थो ग दि हि किं त क धि क थों ग टे ग ड् क् त
क धि क थों ग टें झ क झ खि खि न्न ख न ख खि त हैं
ख ख न ख शें ख न ख रि व तु डि हि दि हि क थों ग क्
त क धि क त क्क रे घ ट थ थों ग क्क थों ग क्क टें ।

२. उदगुदैदं गुदै दग्नथों ह ट ह ट हैं या हथों तकथों तकथों धि
क थों तक धिधि थोंथों थैटै टैथों तैथोटे ।

तुंडुक लक्षण.

ज्यां उदग्राह ध्रुवा अने, अभोगमां सोव्वास,
स्वरूप खंड पाठाक्षरे, प्रगटये तुंडुक प्रकाश. ४७४
अथवा ध्रुवा अभोग पछो, प्रगट धाय उदग्राह,
तुंडुक भेद प्रगटे तहां, नित्य कहे गुणी नाह. ४७५

मलप लक्षण.

एक वखत वा युग वखत, सु उदग्राह प्रगटाय,
ध्रुवका एकज स्थानपर, बारवार वरतय. ४७६
व्यापक पाठाक्षर धकी, खंते रचौए खंड,
यति निरंतर होय त्यां, मानो मलप अबंड. ४७७

मलपांग लक्षण.

मलप प्रगट करी मलानो, एक खंड स उमंग,
स्वस्वाक्षरनो प्रगटौअें, मान एह मलपांग, ४७८

छेद.

झट झट जहां हथेलीथी, रहीं रहीं वाद्य वजाव,
ताल न तूटे छेद कहौ, भला गुणीने भाव. ४७९

रूपक.

पाठाक्षर उदग्राहना, मेळवौ करो उचार,
एक वखत वा युग वखत, परम वधारी प्यार. ४८०

१. टें दंद गित थोंगटें धिकत तथतटे हक थोंटे मेधिकत टथों
२. गइदक् तद्धित्यों हथों हरे घटे गणनगतक धिक कथौ हटें हैं थोदगक । तक्क तहधिक थोक कोहकथो ३ हट्टै डिं खिखर खिखि खेर थटें हैं थोहगकदिहं क ट द हं क ट ग ड द ग थ रिकटें २ थरिकटतक ३ ततक धिधिक थोऽ थोंदटें ।

मध्ये लय राखी करी, फरौ पाठाक्षर जोड,
दिव्य दंत कृत करौ सदा, कहे रूपक धरौ कोड. ४८१

अन्तर.

जहां ताल सह वाद्यमां, गीततणो क्रम थाय,
महद गुणीना मत धकी' ए अन्तर कहेवाय. ४८२

अन्तरपाट.

आदि निबद्ध वजावैने, फरौ पाठाक्षर धार,
ताल छन्द युत गीतमां, अन्तरपाट विचार. ४८३

खोज.

कोमल कर चालाकौंधी, गहरी ध्वनिथी ज्यांप,
पाठाक्षर प्रगटावौंअं, खरे खोज छे त्यांप. ४८४

खण्डयति.

पाठाक्षरनो खंड रचौ, बारबार यति पेर,
पूर्ण प्रबंध लगी प्रगटौं, हाल खण्डयति हेर. ४८५

अवयति.

ताल अंत विश्राम लइ, बारबार यति तुल्य,
'टैंटै' पाठाक्षर प्रगटौं, अवयति गणो अमूल्य. ४८६

खण्डपाट.

ज्यां पाठाक्षर पुंजना, अक्षरखंड तमाम,
भिन्न भिन्न करौ प्रगटौंअं, खण्डपाट सुखधाम. ४८७

खण्ड छेद.

पाठाक्षरना पुंजना, स्वल्प स्वल्प करौ खंड,
प्रबंधमां प्रगटावौंअं, खण्ड छेद सुअखंड. ४८८

खण्ड भेद.

उषां पाठाक्षर खंडना, स्वर खंड करी खास,
भिन्न भिन्न भलीं भातयी, प्रीते करो प्रकाश. ४८९
फरौ ए खंडो मेळी, एक खंड करौ आप,
प्रेम सहित प्रगटावतां, खण्ड भेदने माप. ४९०

खण्डक.

एक खंडमांथी करी, उत्तम खंड अनंत,
भिन्न भिन्न सहु प्रगटौने, खण्डक गण धरौ खंत. ४९१

खण्ड हुल्ल.

श्रोतोगता यति महीं, पाठाक्षरना खंड,
प्रकाश करतां प्रगटौने, खण्डहुल्ल सुखकन्द. ४९२

सम.

प्रबंधना पाठाक्षरो, गीत नृत्य अनुरूप,
ताल यति सह वज्रवतां, सम समने गुणौ भूप, ४९३

पाटवाद्य.

उषां केवल पाठाक्षरे, ताल भरी गुण जेह,
प्रबंधनो निर्वाह कर, पाटवाद्य छे एह. ४९४

ध्रुवक.

उषां अनुरंजन कारणे, खंड रची सुखदाय,
अमित वाद्यना मध्यमां, प्रगटौ ध्रुवक गणाय. ४९५

अंग.

“ततखिट” पाठाक्षर विना, “देंदे टेंटे जेजे”
प्रेमे प्रहोने पूर्ण कर, ताल अंग गण स्हेजे. ४९६

तालवाद्य.

चंचत्पुट शुभ तालमां, "झेंझें" अक्षर लाव,
चोसट मात्रा खंड रचौ, तालवाद्य पगटाव. ४९७

विताल.

एक गुरुना द्वय लघु. द्वय लघुनां गुरु एक,
गुरु लघु स्थाने धारौं, व्हालें करी विवेक. ४९८
प्रबंदादि के मध्यमां, वा अंतमां विशाल,
विक्रत मात्राओ धतां, वेगे बने विताल. ४९९

खलक.

अंगुठो फेलावौ करौ, सीधी अंगुलीं साव,
पताक हस्तनौ रीतिथी, पाठाक्षर पगटाव. ५००
एने आति आनंदथी, सर्व सुगुणौ सुजाण,
खलक नाम खासुं दिए. जगने करवा जाण. ५०१

समुदाय.

सहु वाद्योमां स्नेहथी, एक साथ पगटाय,
पेम सहित पाठाक्षरो, सहु कहेशे समुदाय. ५०२

जोडनी

अनेक पाठाक्षरतणो, एक एक लइ अंश,
खास एहनो खंड रच, हेतौ शुभ गुणौ हंस. ५०३
भिन्न भिन्न तालो महीं, प्रगट करी धरौ स्नेह,
महद गुणना मत थकी, उत्तम जोडनी एह. ५०४

उडुव लक्षण.

लय युत ताल महीं जहां, लय तजौ जळौ ताल,
प्रगट थाय पाठाक्षरो, कहौ उडुव धरौ व्हाल. ५०५

तलपाट.

मलप पाटनी रीतिथी, पाठाक्षर द्वय चार,
मेळवौने तलपाटमां, करौ प्रबंध अनुसार. ५०६

उट्टवणी.

‘वोटि’ अक्षर आपौ वा, निज पाठाक्षर धारौ,
आदि अंतमां खंतथी, दे ‘देंकार’ विचारौ. ५०७
ललित दिलंबित लय महीं, रसभर खंड रचाय,
ए स्थलमां आनंदथी, स्थिर उट्टवणी धार. ५०८

तुंडक.

उमां प्रबंध के गीतने, आदि मध्य के अंत,
महरी ध्वनि के तीक्ष्णथी, वजायोंभे धरी खंत. ५०९
हाथ तणी चालाकौथी, खंड प्रगटोंभे खास,
प्रगट थाय त्यां प्रेमथी, तुंडक सहित हुलास. ५१०

अंगपाट लक्षण.

दोहा.

जहां सरल पाठाक्षरें, बारवार वजवाय,
खंड अखंडानंदथी अंगपाट स्थिर थाय. ५११

पैसार.

एक खंडना खंड करौ, भिन्न भिन्न सह भाव,
भिन्न भिन्न बाधो महीं, प्रगटो धरौ विस्त व्हाव. ५१२
सहु बाधो मांहि करो, एक ताल निर्वह,
प्रेम धी पैसार ए, निलय कहे गुणौ नह. ५१३
पटह भेद पाठाक्षरों, हस्त पाठ विन्यास,
वाद्य प्रबंध गमक सहित, करे मृदंगे वास. ५१४

मृदंग लक्षण.

छंद रोला.

वितयसार वा खदिर, रक्त चंदन सुखराशि,
 शुष्क काष्ठ पर करो, निल्य कारीगरी खासी ;
 शुद्ध स्वच्छ सज्ज हीन, गांठ फाटो विण सुंदर,
 मृदंग करवा शोध, काष्ठ कोविद कारीगर. ११५
 आंगुल साडी एक बीश, मध्ये मृदंग कर,
 द्वादश मुष्टि दीर्घ, प्रीतथी प्रमाण उर धर ;
 चौद आंगुलीतणुं, चारु दक्षिण मुख करौए,
 सत्तर आंगुलतणुं, वाम मुख करौ उर ठरीए. ११६
 उभय मुखें लोहना, कडां वा कालित काष्ठना,
 लपेट चर्में ललित, युक्तिथी थाय भ्रष्ट ना,
 आंगुलने अंतरे, छिद्र यव प्रमाण हामे,
 उभय कडे करौ बीश, बीश द्वय मुख मड चामे. ११७
 छिद्र महीं चर्मनी, दोरी चाहेथी धरजे,
 खेचीने खुर्चीथी, प्रगट प्रीतें धनि करजे;
 दक्षिण मुखना चर्म, मध्य षड् आंगुल मांही,
 लोह चूर्नी स्पाही, जमाथी दे चित्त चाही. ११८
 गोधूम पिष्ट पलाळी, पागौमां पिंड बनावो,
 षड् आंगुल मध्यमां, वाम मुख परें लगावो;
 सिद्ध करी स्वर सात, बनावो आनंद धारी,
 मरदल मुरज मृदंग भेद त्रय भव्य विचारी. ११९

मृदंगना शुद्ध पाठाक्षर.

सोरग.

त धि थो ठें उरआग, ने हें दें सह सप्त ए,
 मृदंगना मुदखाण, पाठाक्षरो पमाणवा. १२०

ट ट ल्हां द ध लां खास, वाम मुखे वजवाय छे,
वसे मृदंगे बास, सोल पटह पाठाक्षरौ.

५२१

कूट पाठाक्षर.

मोस्य.

कटे खटे कहेवाय, गटे घटे गणवा पछी,
कूट कहा गुणौ गाय, पाठाक्षरौ प्रसिद्ध ए.
तान समाप्ति मांय, प्रेमेधी लय प्रवा,
दधि गनथो वपराय, कोविद बादकने करे.

५२२

५२३

अकारादि स्वरोनां उदाहरण.

दोहा.

जग जग टकुने थढड णडतत थां दंदां देख,
धलां पछी नग ननगकिट, किड किण किटगिझि लेख. ५२४
दिदि कं दिगि धिगि हिट्टेकुकु, कुंदरिक तुतुक विचार,
झें थें थोथों थै कही, थैय धृतिथी धार. ५२५

अकारादि स्वरोनां प्रति उदाहरण.

झक तक धिक नक तुड नडे, किट्टे थैय किरंट,
वल धल धीहं किट किई, गिड धिभि इगु छे अंत. ५२६

पाठ रचना.

त धि थोन पाठ तयार करौ, बायें द्विगुण वजाव,
ध किट ते पछी स्थिर करी, पूर्ण पाठ प्रगटाव.

५२७

पाठ प्रस्तार.

दोहा.

थाक्किट धिक्किट थोक्किट, नकिट तथकिट तयार,
धद्धिक्किट थोथोक्किट, नंनाकिट निरवार.

५२८

સવૈયા એકત્રીશા.

તત્તા થકિટ કિટકિટ કહોંએ, થિદ્ધિ થિકિટ કિટ કિટ સુ વિચાર.
થોંથોં થોંથોં કિટ કિટ કિકિનં, નાંનં કિટ કિટ કિટ કરોંવાર,
તત્ત તત્ત થકિટ કિટ કિટ કિટ, અંતર માંહી એહ ઉતાર,
થકિટ થકિટ કિટ કિટ કિટ, પ્રગટ કરી લે ધારી પ્યાર. ૧૨૯

અન્યપાઠ ઉદાહરણ.

કુંદરિકું થરિકુકુ ક્રુદ્કુકુ, સ્વરિત ઉચાર કરીને તોલ,
ક્રુદ્ કિટનો પછી તાંકિડિ ગિડિ, ધકિડ ગિડિ, થોંગિડ ગિડ ગિડ ગોલ,
તંગિડ ગિડ ગિડ વદી વ્હલથી, પછી જંગ જગથો કહોંએ,
દિગિ દિગિદાં, તગ તગ તગ તગ પછી લલિત ઉચારેં ક્રમે લહીએ. ૧૩૦

મૃદંગવાદક લક્ષણ.

છંદ મનહર.

સુદ્ધિમાન બઝવાન મધુર ઉચ્ચારવાળો,
દીર્ઘ મુજવાળો દ્રઢ આસનમાં દેખીએ,
કહે નથુરામ હસ્ત ભેદમાં પ્રવીણ હોય,
પાઠાક્ષર નવા પ્રગટાવનારો પેચીએ;
સુઝ શ્રુતિતાલમાં સુધીર ભક્ત સજ્જનનો,
ગાયકની સાથે અનુકૂલ અવરોહીએ;
વાદક વિચક્ષણ જે મૃદંગ બનાવવામાં,
એને શુભ લક્ષણથી સદા શ્રેષ્ઠ લેખીએ.

૧૩૧

મૃદંગ વાદક ભેદ.

દોંહા.

વાદી આદિમાં કહ્યો, સુખરી મહદ મનાય,
પ્રતિસુખરી પેલ્યા પછી, ગીતાનુગ સ્થિર ધાય.

૧૩૨

वादी लक्षण.

दोहा.

वाद्य तणी चर्चा महीं, जे वादक सुखकारो;	
पुष्ट करे निजमत सदा, बुद्धिबल विस्तारो.	५३३
अवर तणा मतनुं करे, खंडन धारी खंत;	
वादक यादी नामनो, महिमावान महंत.	५३४

मुखरी लक्षण.

दोहा.

वार्दने मत अनुसरी, वाद्य वजावे खास;	
रस उपजावे संगमां, निजमत करी प्रकाश.	५३५
गुरु सुखथी भणी शास्त्र सहु, जांड तोडनी रीत;	
अभय सभा मांही रहे, प्रविण वाद्यथी प्रात.	५३६
नर्तकीं जेना संगथी, नृत्ये निर्भय होय;	
वादक मुखरी नामनो, कहे तने सहु कोय.	५३७

प्रतिमुखरी लक्षण.

दोहा.

उभय वार्दना मत तणुं, खंडन करी हमेश;	
नविन शास्त्र रीति तणो, निय करे निर्देश.	५३८
खावानो अभ्यास क्रम, नौतम ज्ञान निधान,	
वादक प्रतिमुखरी तणी, प्रेमे करो पिछाण,	५३९

गीतानुग लक्षण.

उभय वार्दना मत ग्रही, चर्चांमां जे चार;	
करे मान भेंग वार्दने, स्वकीय प्रतिष्ठा सार.	५४०
विध विध नूतन वाद्यनो, भलें प्रगटावे भेद,	
निखिल गीतने निर्धहे, आपे रही अखेद.	५४१

‘તકાર’ આદિમાં લહે, પ્રહે અન્ત ‘ધોંકાર’;
વિરુધ્ધો ગીતાનુગ્રહ, વગ્ન વપાશે વ્યાર.

૯૪૨

સ્થાપન લક્ષણ.

મોરઠા.

મન્દ્ર મધ્યને તાર, ત્રય સ્થાનકનાં શુદ્ધ જે;
આનંદ ભરે અપાર, કર્ણપ્રિય વર્નો સર્વદા.
વજાવતાં જે વાદ્ય, મધુર ધ્વનિને ઉદ્ભવે;
નિર્વિઘ્ને નૃત્યાદ્ય, સુલલિત બને સ્થાપન થતાં.

૧૪૩

૧૪૪

ટાકળી વાદન લક્ષણ.

છપ્પય.

વહુ આરંભ સમાપ્તિ માંહિ, ‘ધોંકાર’ વિરાજે,
મિશ્રે વ્યસ્ત ચતુરસ્ર, તાલ ચંચતપુટ રાજે;
વલ્લી પદ્ધિતાપુત્ર, તાલ પ્રહો વાદક બ્હાલે,
દેશી માર્ગી તાલે પ્રહી, ગાયક સંગ ચાલે;
કહેલમાંથી કોઈ પ્રહી, વિવિધ વાદ્ય વજવાય જ્યાં,
નેહ સહિત નધુરામ નિત, ટાકળી વાદન ધાર્યે ત્યાં.

૯૪૫

ટાકળી વાદન ભેદ.

દોહા.

૧ ટાકળી વાદન તળા, ઝમય ભેદ છે ધન્ય,
૧૬૬

૯૪૬

- ૧ તદ્દિ તોટ્ટે ।૧। તત ધિધિ થોં થોટ્ટેટ્ટે ।૨। ત ત ત ધિ ધિધિ થોંથોં
થોટ્ટે ટેટ્ટે ।૩। ત ત ત ધિ ધિધિ થોં થોં યો ટે ટે ટેટ્ટે ।
- ૨ તક ધિકટ તકધિકટ ધિકટતક તકધિ કટ તકતક ધિકટ
તધિકટતક ધિકટ.

सरावादन लक्षण.

दोहा.

एक संग आठे कला, प्रगट जे महीं थाय ;

वादनमां ए व्हालधी, कलित सरा कहवाय.

१४७

जोडावादन लक्षण.

दोहा.

अष्ट कला एकी ववत, वागे ज्यां द्वयवार ;

जोडावदन जुगतिथी, समनो ए सुखकार.

१४८

हुडुका लक्षण.

छंद रोला.

षोडश आंगुल तणुं, एक तबलुं कर प्रातें,

चतुर्दशांगुलतणुं, अवर करवुं शुभ रीते ;

अष्टांगुल मुख उभय, गोळ नौचेथी करी ले,

सप्त सप्त द्वय मुखे, चडाव उतार धरी ले.

१४९

काष्ट तथा कंकणो, लपेटी कोमल चामे,

द्वय तबलाने मुखे, चडावो चतुरो हामे ;

मद द्वय मुख चर्मथी, मृदंग प्रमाणे मनहर,

उभय कंकणो मांही, छिद्र षड् षड् सुखधी कर.

१५०

तेमां नांखी दोरी, खेंचजे मृदंग पेटे,

करवा स्वरने सिद्ध, काण्ट खंडो धर हेठे ;

चडाव मुख एकने, लोह चुरणनी झ्याही,

लगाव गहुनो पिष्ट, अवर केरा मुख मांहीं.

१५१

मृदंग पेटे सर्व, सिद्ध करवा पाठाक्षर,

वजावजे धरी व्हाल, ओळखी अक्षर अक्षर ;

सर्व काळमां स्नेह धरी, हरिनाम स्मरी ले,

हाथ हुडुक्का प्रही, काम धर्मना करी ले.

१५२

हुडुक्क लक्षण.

दोहरा.

द्विमुख सूक्ष्म मध्यधी, लांबुं आंगुल सोल,	
अष्टांगुलना उभय मुख, पेखो अंदर पोल.	५१३
उभय मुखे कंकण धरो, सप्त सप्त करी छिद्र ;	
चाहे चर्म मुखें मटो, भट्टे पामशा भद्र.	५५४
दोरीधी खेंची खचित, खरो सिद्ध कर सर्व ;	
मान हुडुक्क मृदंग सम, गुणोजन त्यागी गर्व.	५५५

करटा लक्षण.

दोहरा.

चोबोश आंगुल दीर्घकर, मध्य वनाधी ढाल ;	
चालीश आंगुलनी परिघ, व्हाले राख विशाल.	५५६
उभय मुखो पर बांधजे, ताणी त्रय त्रय तांत ;	
लोह कडां द्वय मुखपरे, खाचित धार धरी खांत.	५५७
मटजे चारु चामधी, उभय मुखो तर्जी खेद ;	
ए द्वय मुख पर राखजे, चौद चौद शुभ छेद.	५५८
एक एक तर्जी छिद्र ए, चर्म दोरीं भरी ताण ;	
पातळीं दोरी चर्मनी, अवर छिद्रमां आण.	५५९
प्रथम छिद्रनी दोरींना, द्वय द्वय बंधन मांही ;	
छकाना आकारधी, बांध सदा चित्त चार्ही.	५६०
काष्ट दंडने कर धक्की, वजावी जगयश जोड ;	
भेद पटहनो पेखजे, करटा धारी कोड.	५६१

घडा लक्षण.

दोहरा.

कंठ दीर्घ मोटुं उदर, न्हानुं मुख सुखधाम,	
ललित घडो करी लोहनो, मुख पर मटजे चाम.	५६२

तत्रलां सम कंकण धरी, तुर्त दोरीथी तण,
मृदंग सम वज्राय जे, घटित घडा ए जण.

५६३

घडस लक्षण.

दोहरा.

तत्रलां उभय बनाववां, प्रथम हुडुका पेर,
एक एक कर छिद्र तुं, उभय तळे धरौं स्हेर.

५६४

तत्रलुं दक्षिण हस्तनुं, मडाव शीणे चाम,
जडे चामे वाम मड, नित्य दलुं नथुराम.

५६५

दोरी बांथीं किनारीं पर, नीचे छिद्रमां नाख,
वाम हस्त अंगुठ्यी, बांथी दोरी राख.

५६६

दक्षिण दक्षिण कर थकी, वामे वाम वजाव,
खंची दोरी वजावतां, शुभ गोंकार गजाव.

५६७

प्रगट सरव पाठाक्षरो, तत्रलां सम उर आण,
अभिनव वाद्य अमूल्य ए, व्हालें घडस वखाण.

५६८

ढवस लक्षण.

दोहरा.

विजयसारना काष्टनुं, ढवस करो गुणी ईश;

चोवींश आंगुल दीर्घ ने, परिधांगुल चालीश.

५६९

बार बार आंगुलतणा, द्वय मुख कर धरौं धीर;

पटह तुल्य मड चर्मथी, व्हालें वादक वीर.

५७०

दक्षिण दक्षिण कर थकी, वाम करेथी वाम;

करटा पेठे वीडथी, नित्य वजाव नथुराम.

५७१

ढका लक्षण.

दोहरा.

विजयसारना काष्टनुं, समजी करो सुजाण;

चालींश आंगुल परिघने, लांबु हस्त प्रमाण.

५७२

द्वादश आंगुल उभय मुख, ते पर कडा चडाव;	
सात सात छिद्रो करी, मुदथी चर्म मढाव.	५७३
खूब खेंचौने दोरीथी, लड् कंठे लटकाव;	
उभय मुखो कर उभयथी, दक्का धीर वजाव.	५७४

कुडुवा लक्षण.

दोहरा.

एकवीश आंगुल दोरव, विमयसार ले वीर,	
सत सत आंगुलतणा, कर द्वय मुख धरी धीर.	५७५
लाग चडाव उतारनो, काष्टतणो आकार,	
सर्व काष्ट सम राखजे, कुडुवाना करनार.	५७६
उभय मुखो पर बेलना, चाहें कडां चडाव,	
सत सत छिद्रो करी, चर्म मुखो मढाव.	५७७
बांधी दोरी चर्मनी, खंत धरीने खेंच,	
द्वय मुख-द्वय-डंका थकी, वजावो वर मुख ब्हेंच.	५७८

रुंजा लक्षण.

छंद रोला.

धातु वा काष्ठथी, जन्म जेनो नित्य जाणो,	
अष्टादश आंगुलो, प्रेमथी दीर्घ प्रमाणो ;	
एकादश आंगुली, प्रति मुख फोळां कीजे,	
कंकण दोरी सहित, चारु चर्म मदीं लीजे.	५७९
आधिकुं कंकण एक, व्हालयी वाम आस्य पर,	
मुखथी आंगुल चार, तणा अंतर उपर धर ;	
तांतथी जाळीदार, करो ए कंकण कोडे,	
सात सात करी छिद्र, प्रथम सम बांधो जोडे.	५८०

१. क व दा ट न मा र ख.

अथवा केटलाएक आचार्य एम कहे छै कैः—कर ग घ द न ख हो।

बक्री कृत वंशना, वर्णने प्रिय प्रगटे स्वर,
चर्मपट्टीथी बांधी, बराबर बगल महीं धर;
अभिनव दे आनंद, गाढ़ स्वरथी ए गाजी,
रंजा बाध बजाव, थशे महादेवजी राजी.

५८१

डमरु लक्षण.

दोहरा.

लांबु एक विलसतुं, कौडे लहने काष्ट;
डमरु मुखो फोळां करो, अहनिश आंगुल अष्ट.
गध्य भाग करी पातळो, मट द्वय मुखपर चाम;
दावी दोरा मध्यथी, व्हालें ग्रह कर वाम.
गण बजाववानो गुणी, हर बडो दक्षिण हाथ;
डमरु बजावी दिन रजनी, रीझवजे सतीनाथ.

५८२

५८३

५८४

चक्रवाद्य लक्षण.

दोहरा.

हस्त एक विस्तीर्ण गण, चारु चक्र आकार;
दश आंगुल गंभीरता, धीर धृतिथी धार.
स्थूल चर्मथी मुख मडो, आनंदेथी एक;
चक्रवाद्य चाहे गुणी, बजाव सहित विवेक.

५८५

५८६

रवावह लक्षण.

दोहरा.

कलित कटहना काष्टनो, हस्त दीर्घ जे होय;
काष्ट तणी कथरोड शुभ, बनाव जुगती जोय.
अर्ध तुंबडाना समो, अथरेखी आकार;
दंड मुखे करी बेसती, मट चर्म धरी प्यार.

५८७

५८८

कर सन्मुख कथगेठने, सत छिद्र सुखहेय ;	
तेमां तांतो बांधीने, आनंद लोओ अनूप.	५८९
अग्रभागमां दंडना, खुंटी नाखी खास ;	
त्यां छेडा तांतो तणा, बांधो धरी हुंलास.	५९०
ए साते तांतो महीं, साते स्वर करी सिद्ध ;	
हरतौ दंतना दंडथी, प्रांतें करो प्रसिद्ध.	५९१
चर्म मटेला भागने, वाम हस्तथो वजाव ;	
दक्षिण हस्ते तांतने, वजावो गाम गजाव.	५९२
चार तांत आगळतणी, म. प. ध. नौ स्वर युत होय ;	
पाछळनी त्रय तांतमां. स. रि. ग कहे सह कोय.	५९३
रवने बहन करे अति, तेथो रवाबह नाम ;	
वजावो कर स्मरहर स्मरण, नित्य कहे नथुराम.	५९४

दुन्दुभि लक्षण.

छंद रोला.

लोहना के ताम्रतणा पतराना प्यारे,	
अर्ध गोळ मुख एक कटोराने आकारे,	
उभय करो ए रीत, एक न्हानुं ऐक न्होदुं,	
छिद्र उभयनी मध्य, पाडवुं छोटुं छोटुं.	५९५
न्हानुं नारी गणाय, मनये छे मोदुं नर,	
चर्म चडावो लइ, पातळुं मादी मुखपर ;	
फरी चर्ममां छिद्र, पाछळे कुंडली धारी,	
चर्म दोरीथी खेचो, मोदथी मढो विचारी.	५९६
ए बजावती वज्रत, आग्नियी जरा तपावो,	
अथवा रविनी आंच, जेम जोइ तेम आपो ;	
स्थूळ चर्मनुं मढो, नेह धारी नरनुं मुख,	
एना मुखपर धारी, लेपो ले बजावतां मुख.	५९७
करो डंका काण्डना, उभय लघु दीर्घ यथाक्रम,	

वजाव बे हस्तथी, गुणी राखी उरमां गम ;
मृदंग पेठे प्रगट धाय, सघळा पाठासर,
सर्वे शुभ कार्यमां, दुन्दुभि सदाय सुखकार,

५९८

डंका लक्षण.

दोहरा.

सुकाष्ट एक बिलस्तनुं, मध्य पातळुं राख ;
अंदरथी पोकर करी, चतुर गुणी रस चाख.
पिंड अर्ध आंगुल तणा, ललित क्रियाथी लेख ;
अष्ट अष्ट आंगुल तणा, द्वय मुख प्हांळां देख.
चार चार द्वय मुख परें, ताम्र कील धर धीर ;
बे नीचे बे मुख उपर, व्हालें गोठव वीर.
ए संगे अनुक्रम सहित, ताणी बांधवो तांत ;
मधुर ध्वनि जेथी मळे, सुणीं धाये मन शान्त.
द्वय मुख मदवा चर्मथी, हस्तोदंतने दंड ;
वाम करे डंका वज्रथी, आनंद लोओ अखंड.

५९९

६००

६०१

६०२

६०३

मन्डी डंका लक्षण.

दोहरा.

सुकाष्ट आंगळ सोळहुं, मध्ये मृक्षम सदाय ;
अष्ट अष्ट आंगुल तणा, युग मुख अघरेवाय.
ताम्रकील द्वय मुख परे, चार चार लइ चोड ;
डंका पेठे ने धकी, जाहिर तांतो जोड.
उभय मुखो चमें मदी, तांते कडीं द्वय नाख ;
वाम करनीं अंगुलि वड, प्रीते पकडी राख.
वाम करनीं तर्जनी धकी, द्रढ किनारीं सुदचाव ;
व्हाल धरी विगतें करी, दक्षिण करें वजाव.
अथवा कर डंको प्रही, वजावमे वर वीर ;
मंडीडंका श्रवण करी, सुखींचुं धाय शरीर.

६०४

६०५

६०६

६०७

६०८

डक्कुली लक्षण.

दोहरा:

वृषभ दृग नव आंगुली, वा हस्तीनो दंतः	
वा कांसनी मुंगली, खेळो धारी खंत.	६०९
चार चार अंगुल तणा, उभय मुखो उत्कर्ष;	
मठ मेढानी खालथी, ए द्वय मुख धरी हर्ष.	६१०
उभय मुखें आनंदथी, चित्ते वधारी चाव;	
ताम्र कारंय वा लोहना, कंकण चारु चडाव.	६११
ए कंकण महीं कोडथी, पंच पंच करी छेद;	
परोव दोरी चर्मनी, भलो समझीने भेद.	६१२
नहीं दीली नहीं तंग अति, बांभो दोरी मुखसाध,	
मध्ये ए दोरी उपर, एक दोरी फरी बांध.	६१३
वाम करनी आंगुली थकी, ए दोरीने तार्गी;	
अवर अंगुली कंकगे, लगाव जुगती जाणी.	६१४
उर्ध्व मुखें आपेल जे; चर्म तर्णा कडो चारु;	
आधारे अंगुष्टने, खेच व्हालथी वारु.	६१५
वजाव जमणा कर थकी, हर्षे गुणी हमेश;	
दिव्य वाद्य ए डक्कुली, रीशे सुणी महेश.	६१६

सेल्लुका लक्षण.

दोहरा:

छवीश आंगुल दीर्घ कर, सुकाष्ट धरी चित चाव;	
जाडु आंगुल श्रीशतुं, अंदर पोकळ साव.	६१७
उभय मुखो आनंदथी, मठ लइ कोमल चाम;	
कंकण उभय लगाव त्यां, हृदये धारी हाम.	६१८
पड पड छिद्रो स्नेहथी, प्रति कंकणमां राख;	
चर्म दोरी ए छिद्रमां, वेध बांधवा नाख.	६१९

स्वयं खेचो मुख वामना, चामनी संग लगाव ;
तांन बांधी कंकणथी कसी, वाम करेथी बजाव.
दक्षिण कर डंको लड, दक्षिण मुख पर मार ;
सद्य बजाथी सेल्लुका, हृदये हर्ष बजार.

६२०

६२१

झल्लरी लक्षण.

दोहरा.

पचीश टक्का भारनी, ताम्र भुंगळी एक ;
दादश आंगुल दीर्घ कर, वर झल्लरी सविवेक.
चोडी अठार आंगुली, पोकळ गोल प्रमाण ;
रहित चडाव उतारनी, सहु स्थलमां सम जाण.
कंठ महीं द्वय छिद्र करी नेहे दोरी नांख ;
वाम हस्त अंगुष्टमां, गांठ दइते राख.
चारु चमें मुख मदी, बळथी दोरे बांध ;
दक्षिण कर डंको ग्रही, बजाथी हर आराध.

६२२

६२३

६२४

६२५

त्रिवली लक्षण.

दोहरा.

एक हस्त लंबाइनूं, सुकाण्ट सळ विण शोध ;
पोकळ कर अंदर धकी, वर्जी सर्व विरोध.
मुष्टि मांही समाय लय, मध्य पातळुं राख ;
सप्त सप्त आंगुल तणा, द्वय मुख प्ढोळां दाख.
सात सात छिद्रो सहित, चमें मुखो मडाव ;
लोह तणां कंकण करी, ते पर चारु चडाव ;
नाखी दोरी छिद्रमां, मध्य कसी कर धार ;
बजाव त्रिवली कर धकी, पूर्ण बजाथी प्यार.

६२६

६२७

६२८

६२९

धोंसा लक्षण.

दोहरा.

आम्र काष्ठनुं एक कर, नौतम बडुं नगारुं;	६३०
दुग्धमि तुल्य दीपावडुं, मुदप्रद मन हरनारुं.	
कांस्य धातुना चक्र लघु, तांते परोची तुर्त;	६३१
बांध नगारानी महीं, सारी राखी सुर्त.	
मुख मट जाडा चर्मथी, चर्म दोरौथी ताण;	६३२
काष्ठ दंडथी द्वय करे, धौसा वनव मुजाण.	

भेरी लक्षण.

छंद रोला.

त्रांवा वा कांस्यनो, दोल त्रय हस्त दीर्घ कर,	
एक एक हस्तना, उभय मुख करौ उरमां ठर;	
काष्ठ लोह के तांत, त्रण कंकण मुखपर धर,	६३३
पटह तुल्य चर्मथी मझी खेंची प्रगटो स्वर.	
त्रय आंगुल चर्मनी, पट्टौ लह निल नेमथी,	
मध्य बांधी लटकाव, गलामां पूर्ण प्रेमथी;	
काष्ठ दांडी मुख एक, एक मुख हस्त बनावे,	६३४
फाटे अरिना हृदय, भेरी रणभूमि गनावे.	

निशान लक्षण.

दोहरा.

कांस्य लोह वा ताम्रनुं, कर नगारुं मुखकार;	६३५
दीर्घ हस्त त्रय एक मुख, यव सरखो आकार.	
कांस्य कटोरी झांझ सम, एमां धर सउमंग;	६३६
महिष चर्मथी मुखमटो, स्नेहे कंकण संग.	
खेंचो दोरी चर्मनी, कंकण छिद्रे नाखौं;	६३७
बजाव बहु जोरे करी, काष्ठदंड कर राखौं.	
फाटे छाती भीरुनी, समरे सुणौ ध्वनि कान;	६३८
शूर उरे उस्ताह दे, नौतम एह निशान.	

તંવકી લક્ષણ.

દોહરા.

નિત્ય નિશાન પ્રમાણથી, ધ્વનિ કર ગાઢ વિશેષ ;

જન્મ તામ્રથી તંવકી, આનંદમેર અશેષ.

૬૩૯

મુપિરવાદ્ય લક્ષણ.

દોહરા.

જે વાજે મુસ્ત પદ્મથી, બ્દાલ ભરણ વિળ તાર ;

મુપિર વાદ્ય તેને કહે, સંગીતના સરદાર.

૬૪૦

મુપિરવાદ્ય ભેદ.

દોહરા.

બંસી પછી પાવો કહ્યો, વઢી પાવિકાં નામ ;

મુરલિ. મધુકરિ. કાલહં, તુણ્ડકિની સુલધામ.

૬૪૧

ચુંકા. શ્રંગ. ને શંખ છે, મુનારિ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ ;

મુલ્લવીના ને નાગસર, ચક્ર. ચંગ ડર આળ.

૬૪૨

સ્વર સાગર ને પત્રિકા, મુપિર વાદ્ય સમજાય ;

અવર ભેદ અગણિત કહી, ગુણોં પ્રમુ ગુણ ગાય.

૬૪૩

બંસી પ્રમાણ.

અષ્ટા દશ અંગુલ તળી, બંસી સહજ બલ્લખાય ;

સૌરભ બંસી સ્નેહથી, વૌશ અંગુલની થાય.

૬૪૪

શ્રુતિ નિધિ બંસીનું સરસ, ત્રૌશ અંગુલ માપ ;

યાદવ પતિના યશ જપી, હરો પ્રવલ પરિતાપ.

૬૪૫

બંસી ભેદ.

સવૈયા એકત્રીશ

એકવીરને ઉમાપતિ છે, પછી ત્રિપુરુષ ગણો ગુણજાન,

વઢી ચતુર્મુલ, પન્નચક્ર છે, પન્મુલને મુનિરાજ મહાન ;

वसु नाथेन्द्र सुमहानन्दने, रुद्र षष्ठी आदिस् गणो,
मनुं कलानिधि कही कोडथी, अन्त महीं अन्वर्थ भणो. ६४६

एक वीर लक्षण.

दोहा.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रमं, अंतर अंगुल एक;
अडार अंगुलर्न कौ, एकवीर सविवेक. ६४७

उमापति लक्षण

दोहा.

नदरन्ध्र मुखरन्ध्रमं, द्वय अंगुल अववात;
ओगणीश अंगुल तणी, खरे उमापति खास. ६४८

बंसी लक्षण.

दोहरा.

सुंदर सरल सु बंश वा, खदिर कण्ठनी खास;
अथवा हस्ती दंत के, श्रीचंदन सुखाश. ६४९
रक्त चंदन वा हेमनी, कांस्य. लोह. रुयानी;
गोल सचिक्रण शोभती, कर बंसी मन मानी. ६५०
समाय टचली आंगली, कर पोकल ए रीत;
उमरनुं मुख बंध कर, पुण्य बन्धारी प्रीत. ६५१
दीर्घ अंगुली अष्ट दश, शुभ शास्त्रोक्त प्रमाण;
द्वय त्रय वा चतुरांगुली, तर्जो कर छिद्र सुजाण. ६५२
प्रतापवानुं छिद्र ए, मनहर आंगुल माप;
चतुष्कोण मुखरन्ध्र ए, नाम नेहथी आप. ६५३
एथो आंगुल अंतरे, नादरन्ध्र कर एक;
चतुरांगुली तर्जो एथो कर, सप्त छिद्र सविवेक. ६५४
एक एक आंगुलपरे, कर ए छिद्र तमाम;
ए कवीरबंसी निरख, नेह सहित नथुराम. ६५५

अन्य आचार्यमतानुसार वंसी प्रमाण दोहर.

वर्त्रोश आंगुल वंसीमां, अति मंद्र ध्वनि होय ;	
एथी एवी वंसीने, ग्रहण करे गुणी कोय.	६९६
एक चार त्रौश आंगुलनी, वंसीमां वजवाय ;	
अति तार ध्वनि ए थकी, बिरल स्पळे वपराय.	६९७
अष्टादश आंगुल लगी, नव आंगुलथी निल ;	
सप्त स्वरोनें उद्भवे, वरवंसी धरी प्रीत.	६९८
पात्रौश आंगुलनी अनुप, उपारे वंसी वजाव ;	
नाद रन्ध्र खुल्लुं करी, भला गुणीने भाव.	६९९
पवन पूर सुप्त रन्ध्रथी, सप्त दशावी छेद ;	
षड्ज मंद्र स्थानी तहां, भलो उद्भवे भेद.	६९०
तेत्रौश आंगुल वंसीना, बंध छिद्र कर सात ;	
रिषभ मंद्र स्थानी तहां, पूर्ण थाय प्रख्यात.	६९१
एकत्रौश आंगुल तणी, वंसी वजव ए रीत ;	
मन्द्रस्थानी गांधार स्वर, नेहे प्रगटे निय.	६९२
आंगुल ओगगत्रौशनी, वंसीमां ए पेर ;	
मन्द्रस्थानी मध्यम तणी, सुण लाखेणी ले.	६९३
अठ्यावौश आंगुल तणी, वंसी जव वजवाय ;	
मंद्र स्थानी पंचमःतणी, सस्वर सिद्धि थाय.	६९४
सत्यावौश आंगुल तणी, वंसीमां सुखरूप ;	
मंद्र स्थानी धैवत तणी, छे उत्पत्ति अनुप.	६९५
छवीश आंगुल वंसीना, सप्त दशवतां छिद्र ;	
निषाद मंद्र स्थाननो, भावे प्रगटे भद्र.	६९६
पक्षीश आंगुल वंसीना, सात छिद्र मुद्राय ;	
मध्यम स्थानी षड्ज तव, प्रेम सहित प्रगटाय.	६९७
चोवौश आंगुल वंसीने, वजावतां धरी व्हाल ;	
मध्यम स्थानी रिषभनो, खूब कठी ले ल्वाल.	६९८

वर त्रैशोश आंगुलतणी, बंसी वजवर्ती वार ;	
मनहर मध्यम स्थाननो, गजाव स्वर गांधार.	६६९
बागैश आंगुल बंसीने, मुदे वजवो ले मानी ;	
बंध छिद्र साते थतां, मध्यम मध्यम स्थानी.	६७०
एकवीशने वांशनी, बंसी मांही वार ;	
मध्यस्थानी मानने, पंचम धैवत धीर.	६७१
ओगणांश आंगुल तणी, बंसीमां तर्जो वाद ;	
मुदधी मध्यम स्थाननो, निरखो नित्य निषाद.	६७२
अठार आंगुल धंसीना, साते छिद्र दबाव ;	
तार स्थाननो षड्ज स्वर, धारी ब्हाल वजाव.	६७३
पंदर आंगुल बंसीना, अंत द्वि छिद्रो खोल ;	
पंच बंध करी आदिना, उपाव रिषभ अमोल.	६७४
चार बंध करी आदिना, त्रय अंतना उघाड ;	
वजावतां गान्धार स्वर, कोडे परखी कांड.	६७५
त्रय आदिना बंध करी, खोल अंतना चार ;	
प्रगटे मध्यम मोदधी, वजावतां धरी प्यार.	६७६
द्वय आदिना बंध करी, खोल अंतना पांच ;	
पंचम स्वर प्रगटावीने, रसिक उमंगे राच.	६७७
एक आदिनु बंध करी, उघाड छिद्र छ अंत ;	
प्रेम धरी स्वर प्रगटशे, धैवत धारी खंत.	६७८
खुल्लां करीने खंतधी, साते छिद्रो यार ;	
प्रगटे नित्य निषाद स्वर, वजावतांनीवार.	६७९
पांत्रोश आंगुल बंसीना, अंतिम द्वि छिद्र खोल ;	
मंद्र स्थाननो रिषभ स्वर, प्रगटे आवो अमोल.	६८०
त्रय खोल्हे गांधार स्वर, चारे मध्यम मान ;	
पंचे पंचम पड खुल्हे, धैवत नेह निधान.	६८१
साते छिद्रो खोलतां, निषाद प्रगटे नित्य ;	
बंसीना वादक समज, प्रबल धरीने प्रीत.	६८२

છંદ રોલા.

કલાનિર્ધિ વંસોમાં, આદિ ગાંધાર વલાળો ;
 મનુમાં મધ્યમ આદિ,, પ સ્વર આદિયે જાળો ;
 ધૈવતાદિ રુદ્રમાં, મહાનંદમાં નિ નિરલો,
 મધ્યસ્થાની ષડ્જ, પ્રગટ નાથેન્દ્ર પરલો. ૬૮૩
 પ સહુ વંસી તળા, આદિ દ્વય છિદ્ર સ્ખોલતાં,
 પંડ સ્વર થાયે પ્રગટ, એમ ગુર્ણો લોક બોલતા ;
 વસુ વંસીના આદિ, સ્ખોલીપ દ્વય છિદ્રો જવ,
 મધ્યમ સ્થાની રિપભ, શોભતો સ્વર પ્રગટે તવ. ૬૮૪
 મુનિરાજ વંસીમાં, એજ રીતિ જવ રાલો,
 પ્રગટ થશે ગાંધાર, દિવ્ય દ્રષ્ટિથી દાલો ;
 મધ્યમ ષડ મુલ માંહિ, પંચ વક્ત્રે છે ધૈવત,
 ચતુર્મુલ મુનિપાદ, પ્રગટ થાયે મુનિને મત. ૬૮૫
 ત્રિપુરુપ વંસી અને, ઉમાપતિ વંસી અંદર,
 તાર સ્થાનના ષડ્જ, આદિ પ્રગટે છે ષડ્ સ્વર ;
 એક વીરમાં એજ રીત સ્ખોલતાં આદિ દ્વય,
 તાર સ્થાનના રિપભ, આદિ ષડ્ સ્વરનો પરિચય. ૬૮૬
 સર્વ વંસોના મેદ માંહિ સ્નેહથી સદાયે,
 નાદ રન્ધ્રને સ્ખોલી સત જવ બંધ કરાયે ;
 પહેલો સ્વર તે વલત પાછલા સ્વરથી પ્યારે,
 ઉપને છે આટમો, મ્હાલથી વનવો ય્યારે. ૬૮૭

દોહરા.

જે સ્વર છિદ્ર ઉપર થકી, અંગુલી અલગ કરાય ;
 તે સ્વર નિજ શ્રુતિ પૂર્ણથી, પ્રેમ સહિત પ્રગટાય. ૬૮૮
 સુલ્યાં છતાં સ્વર છિદ્રને, અંગુલી અલગ ન રાલ ;
 સ્વપ કંપ અંગુલી તળે, એક શ્રુતિ હોન માલ. ૬૮૯

अर्ध छिद्रने बंध करौ, अर्ध छिद्रने खोल ;	
उभय श्रुतिनो हीन स्वर, प्रगटे आबौ अमोल.	६९०
अर्ध छिद्रने बंध करौ, अर्ध खोलौए ज्याँहौ ;	
अधिक कंथी उद्भवै, त्रिश्रुति हीन स्वर त्याँहौ.	६९१
चार श्रुतिना स्वर तणी, जे रीति तुं जाण ;	
द्वय श्रुति त्रय श्रुतिना स्वरनी, एज रीति उर आण.	६९२

अन्य मतानुसार वंसी हस्त.

दोहरा.

डावा कर केरी जगे, जाहिर जमणो आप ;	
जमणा कर केरो स्थले, डावो कर स्थिर स्थाप.	६९३
उभय हस्तनी अंगुलीथी, छिद्र दबाव मर्मांत ;	
द्वय करना अंगुष्ठने, नीचे राखी निश्च.	६९४
अर्धचंद्रहस्त सुप्रथम, द्वितीय नागफणहस्त ;	
मुख्य वंसीमां मानजो, उभय हस्त गुणी मस्त.	६९५

वंसी धारण विधि.

दोहरा.

वाम करनेँ अंगुली महीं, कनिष्ठिकाने त्याँगी ;	
म. रि. ग. स्वरोना छिद्र त्रय, बंध करो बडभागी.	६९६
दक्षिण करनी दीपनी, चाहे अंगुली चार ;	
म. प. ध. नि. स्वरना छिद्र पर, धीर धृतिथी धार.	६९७

अन्यमतानुसार स्वरोत्पत्ति.

दोहरा.

मंद पवन डाले मुखे, मुख रन्ध्रे भरमाइ ;	
मंद्र स्थानना सर्व स्वर, त्वरित प्रगट्यो त्याँइ.	६९८
जरा कठिन मुख राखताँ, मध्य स्थानी ले मानौ ;	
पूर्ण कठिनताथी स्वरो, प्रगटे तार स्थानी.	६९९

मुखपवनानुसार स्वर भेद.

दोहरा.

कंपित वलित वखानोंए, भणो मुक्त भली भात ;
अर्धमुक्त सुनिपीडित, पंच भेद प्रख्यात.

७००

कंपित लक्षण.

दोहरा.

स्थाई आदि वर्णों विविध, प्रसन्नाचलंकार ;
अखिल गमक विकृत स्वरो, प्रकाशवा धरो प्यार.
अंगुलि केरा चलनथी, करो कंप धरो कोड ;
कलित भेद कंपित कोह, मुदे गुणी शिर मोड.

७०१

७०२

वलित लक्षण.

दोहरा.

मात्र जहां संचारीना, वर्ण प्रगटवा खास ;
वर वंसी करमां प्रहो, हृदये धरो हुलास.
टेडी सीधी आंगुली, डाबी जमणी कोर ;
स्वर रन्ध्रो पर रगडतां, वलित बने चित्त चोर.

७०३

७०४

मुक्त लक्षण.

दोहरा.

शुद्ध स्वरो प्रगटाववा, स्वर रन्ध्रोथी अर्धो ;
सकंप अंगुली उठावोंए, मुक्त मानी ले त्याहो.

७०५

अर्ध मुक्त लक्षण.

विकृत स्वर वरताववा, अर्ध छिद्र करौ बंध ;
अर्धमुक्तमां अर्ध ध्वनि, रोक सदा गुणसिन्धु.

७०६

निपीडित लक्षण.

दोहरा.

सर्व छिद्रने बंध कर, ध्वनि जमाववा काज ;
 नित्य निपीडित भेद ए, ओलख सुणी अवाज. ७०७
 तीक्ष्ण. कोमल. शिघ्र. शिथिल. पूर्ण. अपूर्ण प्रमाण ;
 न्यूनाधिक मुख पवनधी, बहु स्वर भेदो जाण. ७०८

पावा लक्षण.

दोहरा.

सरल शुद्ध ले शोधने, नव आंगुलनो बंध ;
 छेडा पर मुख रन्ध्र कर, हर्ष धरी गुणो हंस. ७०९
 स्वर पुष्टिने कारणे, लपेट वैसे पान ;
 अवर रन्ध्र नाथेन्द्र सम, मनहर पावा मान. ७१०

पाविका लक्षण.

दोहरा.

द्वादश अंगुलि दीर्घने, स्थूल अंगुष्ट प्रमाण ;
 अंदर माय अनामिका, एवो पोकल आण. ७११
 वजाववानुं छिद्र कर, प. वंशे तुं एक ;
 पांच पाविका मांही कर, स्वर छिट्रो सविवेक. ७१२

मुरली लक्षण.

दोहरा.

उभय हस्तधी जरी अधिक, ब्हाल धरी ले वांस ;
 एक छिद्र कर आगळे, वजाववानुं खास. ७१३
 स्वरना रन्ध्रो रागधी, चाहे करणे चार ;
 बजाव मुरली मनहरण, आनंद धरी अपार. ७१४

मधुकरी लक्षण.

दोहरा.

अष्टाश्रीश आंगुल तणी, पूगीं सिसमनी सारी ;	
तुम्ही वाद्य आकारतुं, कर मुख रश्च विचारो.	७१५
मुख रन्ध्रयो चतुरांगुली, त्याग करीने तुत ;	
सात छिद्र स्वर सातना, कर राखी शुभ सुत.	७१६
ए मध्ये आनंदथी, नीचे धारी नेह ;	
एक छिद्र कर अभिनवुं, गोर करी गुणगेह.	७१७
जव प्रमाण जाडी अने, लांबी आंगुल चार ;	
त्वरित नळी लइ ताननी, एह रन्ध्रमां धार.	७१८
ए नळीना मुख डेपरे, छीपतणी सुखकार :	
वा करी दंतनी गोळ करी, धर चकरी धरी प्यार.	७१९
करी नरसाल सुपत्रनी, केलाकार चवेळी ;	
भावे भिनावी दूधमां, दे नळी मुखमां ठेळी.	७२०
वंसी पेढे व्हालथी, वजावजे गुणी वीर ;	
मुद भरनारी मधुकरी, सुखीयुं करे शरीर.	७२१

काहल लक्षण.

दोहरा.

कांस्य रूप्य वा सुवर्णनी, दीर्घ भुंगली त्रय हस्त ;	
चार चडाव उतारथी, अंदर पोली समस्त.	७२२
कनकपुष्प सम मुख करी, अंतिम भागे भाइ ;	
मध्य छिद्र करी मोदथी, धर कठोरौ सुखराइ.	७२३
राखी कठोरी रन्ध्रपर, सुमुखी पवने पूर ;	
काहल वजाव कोडथी, समजी सदगुणी शूर.	७२४

तुंडकिनी लक्षण.

दोहरा.

भली द्वय हस्तनी भृंगळी, काहल तुल्य तमाम ;
तुं वनाव गुणी तुंडकिनी, अवर तिचरी नाम.

७२५

चुका लक्षण.

दोहरा.

चार हाथनी भृंगळी, अवर तुंडकिनी तुल्य ;
चार ए चुका कहो, आनंद धरी अमूल्य.

७२६

शृंग लक्षण.

दोहरा.

पाडानुं लड पीन अति, शोधी सारुं श्रंग ;
प्रांतेथी पालेंस करी, करो सचिकण अंग.
गोल करी मुख गुणीजनो, आगळ धरी उमंग ;
वृषभ श्रंग अष्टांगुलनुं, सांघो छेडा संग.
द्वयभ शृंग द्वय आंगुली, कापी करीए छेद ;
त्यां मुख राखी वज्रवैए, भलो शृंगनो भेद.

७२७

७२८

७२९

शंख लक्षण.

एकादश आंगुल तणो, शंख सुशोभित शोब ;
शुद्ध नाभि उपर सुभग, अंदर नहीं अवरोध.
शंख मूळने बसी करी, धातु भृंगळी धार ;
मुख राखी त्यां मोदथी, शंख वज्रव सुखकार.

७३०

७३१

मुनारि लक्षण.

दोहरा.

चार रक्त चंदन तणी, पोकल वंशाकार ;
भव्य बनावो भृंगळी, पूर्ण वधारी प्यार.
कनक पुण्य आकार मुख, कर धरीने अनुराग ;
एक बिलस्त उमंगधी, त्वर्गी उपरनो भाग.

७३२

७३३

एक एक अंगुष्ठना, अंतरपर सुखराशि ;	
अष्ट छिद्र कर गोळ शुभ, जाणी जुगति खासी.	७३४
देवनाल कर मुखपरे, लांबो आंगुल चार ;	
दीर्घ चतुर आंगुलतणी, नरसल मुंगळी धार.	७३५
हस्तो दंतनी दीपती, वा काष्टनी कराव ;	
मुंगळी मुखपर भावधी, चकरी गोळ चडाव.	७३६
नरम अति नरसल तणा, कोडे कलश वनाव ;	
मुंगळीना मुलामां सुखे. धृतिधी सुंदर धराव.	७३७
ए मुंगळी मुखमां धरी, पूर्ण पवन भर भाई ;	
कर अंगुलियो बंध कर, षड छिद्रो मुखदाद.	७३८
नाद रन्ध्र आदि तणुं, पड्जनुं सुरन्ध्र अंत ;	
उभय रन्ध्र ए अहरनिश, खुलां राख धरो खंत.	७३९
क्रम सह पड् स्वर समजने, पड् छिद्रोमां शुद्ध ;	
गमको आंदोलन सहित, वज्रव मुनारि विमुद्ध.	७४०

नागसर लक्षण.

दोहरा.

लांबी नाळी निरंखीने, तुंबी लीजे एक ;	
तेनी नाचे छिद्र कर, व्हाल धरी सधिवेक.	७४१
द्वय मुरालि नरसल तणी, वनावो रूढी रीत ;	
जमाव मीणयो छिद्रमां, पूर्ण धरीने प्रीत.	७४२
खुल्ले करी मुख तुंबीनुं, मुख राखी ते संग ;	
नित्य वजावो नागसर, उरमां धरी उमंग.	७४३

मुखवीणा लक्षण.

दोहरा.

नेह धरी नरसल लई, उत्तम एक विलस्त ;	
भव्य भुजपत्रो थकी, सुगुणो लपेट समस्त.	७४४

प्रेमधरी मुख पवनधी, विधिवत् नित्य वजाव;
मुखवीणा मनहरण ए, ले वजावौने ल्हाव.

७४५

चंग लक्षण.

दोहरा.

ललित लोह धातु लई, कर त्रिशुल आकार;

आडी चतुरांगुलतणी, लोह शलाका धार.

७४६

सरल शलाका मध्यनी, पंचांगुलनी राख;

मुखे ग्रहाना भागनो, अप्र पातळो दाख.

७४७

मुख बाहिर रहे भाग ते, कर शुभ वांको साव;

वधघट करवा स्वर तणी, मुखपर भीण लगाव.

७४८

दंते भींसी अग्रने, तर्जनी अंगुली पार;

मध्य शलाका वक्रपर, मोद धरीने मार.

७४९

सप्त स्वरो समजी करी, गुणी गान जमाव;

चाहे चंग वजावतां, भला गुणीने भाव.

७५०

पत्रिका लक्षण.

दोहरा.

कलित तरुत्वकर्नो कर नली, फोळी आंगुल एक;

लांबी सार्धद्वयांगुली, सदाय कर सविवेक.

७५१

दंत संग दववी करी, जुगतं जीम लगाव;

मुख पवनेधी पत्रिका, वारंवार वजाव.

७५२

स्वरसागर लक्षण.

दोहरा.

एक हस्त लांबो अने, फोळो अरधो हाथ;

जाडो आंगुल चारनो, कर पाटो मुख साथ.

७५३

अंदरथी पोकल अखिल, पन्ध्र काष्टने पेल;

सारं सरल सुंदर सदा, द्रष्टि पथथी देख.

७५४

दोढ हस्तनी दीर्घ द्वय, मुरली मनहरनार ;	
द्वय आंगुलने अंतरे, दक्षिण बाजु धार.	७५५
देवनाल नरसल तणुं, वनावी रुडी रीत ;	
चोड खदिर भुंगळी परें, मीण थकी धरी प्रीत.	७५६
द्वय मुरलीना मुखपरें, ए भुंगळी धुरी भाव ;	
वखणावा वादुक महीं, जुगती सहित जमाव.	७५७
काष्ठ तणा पाटापरे, स्वर उपाववा शुद्ध ;	
चोवीस छिद्रो चोंपथी, व्हालें करो विशुद्ध.	७५८
शुद्ध अने विकृत स्वरो, अंगुली थकी उपाव ;	
स्वरसागरने स्नेहथी, वळीया निल्य वजाव.	७५९

वक्कीरणशृंग लक्षण.

दोहरा.

पीतलनी के ताननी, कर भुंगळी त्रय हस्त ;	
मध्ये आंगवाळ त्रय, सर्पाकृति समस्त.	७६०
पुच्छ भाग मुखमां लई, भर समीर भरपूर ;	
ए वक्कीरणशृंगने, सदा वजावे शूर.	७६१

चतुर्विधि वाद्य गुण.

दोहरा.

रक्ति विरक्त मधुर अने, शुभ अक्षरसम जाण ;	
शुद्ध सुकल घनने गणी, स्फुट प्रहार उर आण.	७६२
सुभर विधुष्ट वखाणीए, सहु वखतें सुखधाम ;	
ए दश गुण वयो तणा, निल्य कहे नथुराम.	७६३

रक्ति लक्षण.

दोहरा.

प्रिय लगे अति कर्णने, वाद्य तणी ध्वनि ज्यांहीं ;	
रस भरनारो रक्ति गुण, प्रगट थाय छे त्यांहीं.	७६४

विरक्त लक्षण.**दोहरा.**

अन्य वाद्य संगे मळी, वाजे वाद्य सुरूप ;
निज रस न्यारो उदभवे, एह विरक्त अतुंष.

७६५

मधुर लक्षण.**दोहरा.**

व्हाल भरण जे वाद्यनी, ध्वनि गंभीर गणाय ;
एह मधुर गुण मानवो, श्रवण महीं सुखदाय.

७६६

अक्षर सम लक्षण.**दोहरा.**

गुरु लघु अक्षर गीतना, उर धरौ ए अनुसार ;
मुखथी वाद्य वजाओए, द्रढ अक्षरसम धार.

७६७

अक्षर सम भेद.**दोहरा.**

आदि अंगसम. तालसम. यतिसम लयसम लेख ;

नित्य न्याससम. नेहभर, दिव्य नजरथी देख.

७६८

अवर भेद अपन्याससम, समपाणि छे सात ;

अक्षरसमना उर धरो, अखिल भेद अवदात.

७६९

अंगसम लक्षण.**दोहरा.**

वाद्य गीत आरंभथी, समाप्ति सूची सहोय ;

नित्य को निर्वाह त्यां, भेद अंगसम होय.

७७०

तालसम लक्षण.

दोहरा.

वाद्य तालने जाळवी, को गीत निर्वाह ;
तुर्त प्रगटशे तंतयी, भेद तालसम त्यांह.

७७१

यतिसम लक्षण.

दोहरा.

वज्राये वर वाद्य उपां, यति समान मुखरुह ;
अक्षर समनो भेद भल, यतिसम एह अनुप.

७७२

लयसम लक्षण.

दोहरा.

लय द्रुत मध्य विलंबित, त्रय तालोनी जेह ;
वजाव वाद्य वतार्थे ए, गण लयसम गुणगेह.

७७३

न्यास सम लक्षण.

दोहरा.

न्यास स्वर पर गीतना, वाद्ये लियो विराम ;
एह न्याससम निरखीं, नित्य केह नथुराम.

७७४

अपन्यास सम लक्षण.

दोहरा.

गीत तणो अपन्यास स्वर, वतार्थे वाद्य वजाव ;
एह भेद अपन्याससम, हरदम लक्षें. लाव.

७७५

समपाणिसम लक्षण.

दोहरा.

सम पाणि अवपाणिने उपरि पाणि उर आण ;
वजाव वाद्यो सहित ए, समपाणिसम जाण.

७७६

शुद्ध लक्षण.**दोहरा.**

बनेल होये बाद्य जे, सदा शास्त्र अनुसार ;
बा लैकिक रीति मुजब, एह शुद्ध सुखकार.

७७७

कल लक्षण.**दोहरा.**

वाजे बाद्य व्यंजन विना, जहां गीत अनुसार ;
अनुरंजन सहजे करे, त्यां कल भेद विचार.

७७८

घन लक्षण.**दोहरा.**

जेह बाद्यनी गाढ ध्वनि, सदा दूर संभळाय ;
भय भेद घन नामनो, गुणोंमां नित्य गवाय.

७७९

स्फुट प्रहार लक्षण.**दोहरा.**

ताडन करतां बाद्यने, प्रगटे ज्यां ध्वनि शुद्ध ;
स्फुटप्रहार भल भेद ए, व्हाळें गणां विशुद्ध.

७८०

सुभर लक्षण.**दोहरा.**

जे वाजानी ध्वनिथकी, कंठ तणी ध्वनि ज्यांहीं ;
वने मनोहर मोदथी, सुभर भेद छे त्यांहीं.

७८१

विद्युष्ट लक्षण.**दोहरा.**

वजाववामां श्रवणमां, जेह बाद्य सुस्वरूप ;
रंजन करे उदासीं हरीं, एह विद्युष्ट अनुप.

७८२

वादुक लक्षण.

दोहरा.

डंकाथी वा हस्तथी, ताडन करी रसाल ;	
ताल र्याँति लय जाणौने, वजवे वाद्य विशाल.	७८३
जेवुं वाद्यनुं काम ज्यां, वजवे तेवी रीत ;	
कर्या विना ध्वनि वाद्यनी, समजे स्वर सह प्रीत.	७८४
गायक केरा दोपने, प्रगट करे नहीं क्यांय ;	
आरंभथी समाति लगीं, साच्यो रहे सदाय.	७८५
गीत नृत्यना भेदनी, समजणमाहीं सुजाण ;	
विविध वाद्यना भेदनी, पुरेपूरीं पिछाण.	७८६
अखिल गुणो ए एकमां, सदा वसे सुखदाय ;	
विश्वमहीं वादुकगणे, ए वादुक वडुणाय.	७८७

वादुक हस्त गुण.

दोहरा.

वजावयामां वाद्य जे, हरदम लायक होय ;	
कोमल सुंदर सुद्रढ अति, सदाय रसप्रद स्होय.	७८८
वळी सचिक्कण गाढ नख, स्वेद रहित सुखकार ;	
चाले चारु अँगुलिओ, अखिल अनंत प्रकार.	७८९
श्रमित न थाय वजावतां, ताडन समय प्रमाण ;	
हर्षे वादुकहस्तना, जाहिर गुण ए जाण.	७९०

त्रिपुरुष लक्षण.

दोहरा.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रथी, ज्यां त्रय अंगुल जाण,	
अंगुल बीसतणी असल, वर त्रिपुरुष वखाण,	७९१

चतुर्मुख लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रमां, अंतर अंगुल चार,	
एकबीस अंगुल अनुप, धीर चतुर्मुख धार.	७९२

पञ्चवक्त्र लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रमां, शर अंगुलनो फेर,
चार्वीश अंगुलनी बने, पञ्चवक्त्र शुभ पेर. ७९३

षड्मुख लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रयो, षड् अंगुल मुखरूप,
प्रमाण त्रैवीश अंगुली, षड्मुख एह अनुप. ७९४

मुनिराज लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रयो, शुभ सप्तांगुल मान,
चारु चोर्वीश अंगुलनी, छे मुनिराज महान. ७९५

वसु लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रमां, अंतर अंगुल अष्ट,
प्रमाण अंगुल पचींशनुं, समजो वसु विण कष्ट. ७९६

नाथेन्द्र लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रयो, दैर नव अंगुल ज्वांय;
छत्रीश अंगुल शोभती, नित नाथेन्द्र गणाय. ७९७

महानन्द लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रयो, दश अंगुल रहे दूर;
अठ्यार्वीश अंगुल सुखद, महानन्द भरपूर. ७९८

रुद्र लक्षण.

एकादश अंगुल अलग, नादछेद मुखछेद;
अठ्यार्वीश अंगुल कर्दे, खचित रुद्र हर खेद. ७९९

आदित्य लक्षण.

नादरन्ध्र मुखरन्ध्रयो, द्वादश अंगुल देत;
ओगणत्रौश अंगुल तणी, लही आदित्य सुलेख. ८००

મનુ લક્ષણ.

અલગ ત્રયોદશ અંગુલિ, નાદછેદ મુખછેદ ;
અંગુલ ત્રીશ તળી અનુપ, મન્ય મનુ છે મેદ. ૮૦૧

કલાનિધિ લક્ષણ.

ચારુ ચતુર્દશ અંગુલિ, મુખથી છેદ સુનાદ,
અંગુલ એકત્રીશની, કલાનિધિ વિળવાદ. ૮૦૨

અન્વર્થ લક્ષણ.

નાદરન્ધ્ર મુંઝરન્ધ્રથી, પંદર અંગુલ પંચ ;
ત્રીશ અંગુલની વતે, અન્વર્થ સુ અવરેલ. ૮૦૩

ફુત્કાર લક્ષણ.

મોઢે જે મુલ પવનથી, વરે વંસી વજવાય,
એ પદન ફુત્કાર છે, વિશ્વે જે જલણાપ. ૮૦૪

ફુત્કાર મેદ.

સુહદાયક છે સ્નિગ્ધતા, ઘના રક્તિ હુમ રીત ;
પછી વ્યક્તિ ને પ્રચુરતા, લેખો પ્રિય લાલિય. ૮૦૫

કોમલતા નાદાનુરણ, ગણતાં કલિત ગણાય ;
ત્રિસ્થાનત્વ પછી ત્વરિત, શ્રાવકત્વ સમજાય. ૮૦૬

મુદ્દાયક માધુર્યને, સાવધાનતા સાર ;
દ્વાદશ એ ફુત્કારના, મેદ લેદ હરનાર. ૮૦૭

ઘના લક્ષણ.

દોહા.

એક રૂપ અતિ ગાઢે ધ્વનિ, વંસીમાં વજવાય ;
ઘના નામ ફુત્કારે લાં, સહજ મહી સમજાય. ૮૦૮

રક્તિ લક્ષણ.

શ્રોતાનાં મન વશ કર, શ્રવણ થતાં સુલભ્ય ;
 ૫ રક્તિ ફુસ્કાર છે, અવનિ માંહિ અનુપ.

૮૦૨

વ્યક્તિ લક્ષણ.

ગીત પ્રબંધાદિ મહીં, લય સ્વર જાતિ તાલ ;
 પાઠાશ્ચર્ય પ્રગટે ધ્વનિ, ૫ વ્યક્તિ સુલમાલ,

૮૧૦

પ્રચુરતા લક્ષણ.

પ્રગટ થાય સહુ બાધમાં, મુદેં સુલ્યે પ્રહોં ધામ ;
 અતિ મન્દ અતિ તીવ્ર નહિ, ધ્વનિ પ્રચુરતા નામ.

૮૧૧

લાલિત્ય લક્ષણ.

શ્રોતાઓ કરવા શ્રવણ, જે ધ્વનિનું લલચાય ;
 આનંદ આપે અભિવ્યો, ૫ લાલિત્ય ગણાય.

૮૧૨

કોમલતા લક્ષણ.

રોમીં સુખી નિર્બલ સ્વલ, બાલ વૃદ્ધ નરનારી ;
 જે ધ્વનિ પ્રિય સહુને બને, સ્થો કોમલતા ધારી.

૮૧૩

નાદાનુરણ લક્ષણ.

નાદ અને અનુકરણ સહ, કો વાદ્યનો સંગ ;
 ૫ ધ્વનિ ગણ નાદાનુરણ, ઉરમાં ધરી ઉમંગ.

૮૧૪

ત્રિસ્થાનત્વ લક્ષણ.

જે ધ્વનિ અનુરંજન કરણ, મન્દ્ર મધ્યને તાર ;
 પ્રગટ થાય ત્રયે સ્થાનમાં, ત્રિસ્થાનત્વ વિચાર ;

૮૧૫

શ્રાવકત્વ લક્ષણ.

જ્યાં જોડે જે રીતથી, ત્યાં તેવો સંભળાય ;
 ગમક આદિથી યુક્ત ધ્વનિ, શ્રાવકત્વ કહેવાય.

૮૧૬

माधुर्य लक्षण.

श्रोताओंने श्रवणनी, रुचि उपजावे जेह ;
महद एह माधुर्य छे, गणता गुणों गुणगह. ८१७

सावधानता लक्षण.

नहि स्थूल ने सूक्ष्म नहि, वधवट नहीं जराय ;
आनंददायक ए ध्वनि, सावधानता थाय. ८१८

फुत्कार विकार लक्षण.

श्रोताओंने श्रवणमां, त्रिस बने बहुवार ;
कर्णकटु कोविद गणे, ए फुत्कारविकार. ८१९

विकार भेद.

स्तोकोँ प्रथम कृष द्वितीय छे, तृतीय, स्वलित उरवार ;
त्रय फुत्कार विकारना, दिगतेँ भेद विवार. ८२०

स्तोक लक्षण.

स्वस्थ समय समना प्रहे, तूटे वारवार ;
स्तोक नाम फुत्कार ए, बने हर्ष हरनार. ८२१

कृष लक्षण.

स्थिर लघु समय रहे अने, करे नहीं ध्वनि स्पष्ट ;
कृष नामे फुत्कार ए, दिए कर्णने कष्ट. ८२२

स्वलित लक्षण.

बलने लघु वजनेँ महरे, स्थिति नहि एक समान ;
स्वलित नामनी विकृति, वदे बडा विद्वान. ८२३

फुत्कार दोष भेद.

कपिल तुम्बकी कार्काने, पछे मंदछे प्रमाण ;
दोष अव्यवस्थित सहित, पांच युक्तिधी जाण. ८२४

कपिल लक्षणः

करं विकारने कारणे, होये जे स्वर हीन;

अथवा फाटी फुट्कति, मनाय कपिल मलिनः ८२५

तुम्बकी लक्षणः

एकै स्थळे आवी मले, क्रम तजौ ज्वां फुत्कार;

तेने कहौए तुम्बकी, दोष दुःख हरनारः ८२६

काकी लक्षणः

घडि मन्द घडि तीव्र वनीं, करे प्रगटै स्वर काकः

ए काकी श्रोतःओनां, चित्त चडावे चाकः ८२७

मंदष्ट लक्षणः

दांत भीती फुत्कार जे, कएँ प्रगट कराय;

महा दोष मंदष्ट ए, सुणतां शोक छवायः ८२८

अव्यवस्थित लक्षणः

बधघटथी स्वर तोडतो, करे जेह फुत्कार;

एह अव्यवस्थित अनव, दोष महा दिलवारः ८२९

वंसी वादक गुणः

सवैया एकत्रीशा

जेनी अंगुलि चाले सीधी जे जाणे त्रय स्थानकने,

राग मेळमां कुशळ हुतादिक वेगमांहि बहु चतुर बने;

मधुर पुणे प्रगटथी रागने तजे नहीं संग वाद्य तणो,

कटुर दांऊतो वादक केरी देशी रागमां प्रविण वणोः ८३०

गीत प्रबंधादिकनी रचनः रचनी करनारो होय,

मन्द्र तार आदि स्थानोने विधिवत निर्वहनारो होय;

उलटपुलट गावा बजववा मांहि स्वरो लघु दीर्घ करे,

एथो वंसी बजावनारो खलक मांहि बखणाय खरेः ८३१

घनवाद्य लक्षण.

दोहरा.

विना चर्म विण तारना, जन्म धातुधी धार ;
अवाज आघाते को, ए घनवाद्य विचार.

८३२

घन वाद्य भेद.

दोहरा.

ताल कांस्यतालनी पछी, गुणिजन घंटा लेख ;
खचित क्षुद्रघंटा अने, जयघंटा द्रग देख.
कलित पछी कम्पाट छे, मुक्तिवाद्य सुखरूप ;
पट्टवाद्य सुप्रसिद्ध छे, घट जलयंत्र अनूप.
कल्पतरु पछी कोडथी, काष्ठताल गण मित्र ;
ए भेदो घनवाद्यना, परखो गुणी पवित्र.

८३३

८३४

८३५

ताल लक्षण.

दोहरा.

शुद्ध करीने अग्निमां, कांस्य धातुने शोर्धो ;
उभय ताल एना करी, अलग धरी अवरोधो.
अष्टावीश आंगुल तणां, प्लोळां मुख धरी प्रीत ;
नीचे झारी लीजिअं, समजी सारी रीत.
ए नीचेना भागमां, धोरा करने ढाल ;
कर नाभिमां छिद्र शुभ, नहीं लघु नहीं विशाल.
गुंजा प्रमाण कर गुणी, तालथी यवभर दूर ;
देढ आंगुली उपर, नाभि संधि कर शूर.
ए नाभिना छिद्रमां, दांचा दोरी नाख ;
परोर्धने द्वय तालमां, बांधी द्रढ करी राख.
लघु दिख तालो उभय, करजे जाणी रीत ;
उभय हाथमां उभयनी, दोरी ग्रहो खचित.

८३६

८३७

८३८

८३९

८४०

८४१

डावा करनी तर्जनी आंगुली संगे यार ;	
लडू दोरी लघु तालनी, लपेट धारी प्यार.	८४२
दीर्घ तालनी दोरीनी, धरी अपनंद उरमांय ;	
दक्षिण करनी तर्जनी, संग लपेट सदाय.	८४३
लघु मादा नर दीर्घ छे, ब्हाले बात विचार ;	
नर मुख नीचे राखौने, मादा उपर मार.	८४४
अल्प ध्वनि मादातणी, नरनी ध्वनि विशाल ;	
आदि भेद धन वादनो, तेंते कह गुणी ताल.	८४५

कांस्य ताल लक्षण.

दोहरा.

कमलपत्र सम गोल कर, उभय कांस्यना ताल ;	
द्वय आंगुली नाभि कर, मध्य वधारी ब्हाल.	८४६
नाखौ दोरी त्यां छिद्र करी, धौट-राखौ आधार ;	
कांस्यताल द्वय कर धकी, वजाव वारंवार.	८४७

घंटा लक्षण.

दोहरा.

घंटा करीए कांस्यनी, उंची आंगुल आठ ;	
उपर पिंड अष्टांगुले, सछिद्र घर भर ठाठ.	८४८
चाहे मुख चतुरांगुलि, फोळुं गोल बनाव ;	
पिंड छिद्रमां दंड धरी, भळा गुणीने भाव.	८४९
माय मुष्टिमां एवढो, ए पोंतळनो दंड ;	
ए पर मूर्ति गरूडनी, प्रीतें धरो प्रचंड.	८५०
मध्ये लोलक लोहनुं, लांबुं आंगुल एक ;	
बांधो घंटा मांही ए, विधविध करी विवेक.	८५१

क्षुद्र घंटा लक्षण.

दोहरा.

लघु धुवरो के घूघरा, सुकांस्यना सुखधाम;
स्वचित क्षुद्रघंटा तणुं, नैतम धारे नाम.

८५२

जयघंटा लक्षण.

दोहरा.

देवमंदिरे दीपनो, आरती वखते जेह;
जाहिर बाजे शालरी, छे जयघंटा एह

८५३

महा घंटा लक्षण.

दोहरा.

महिपतिओने मंदिरे, वखत बताववा काज;
बाजे शालर ए गणो, महाघंटा गुणौराज.

८५४

कम्राट लक्षण.

दोहरा.

पहोळी आंगुल उभयनी, खादिर पट्टीओ खास;
द्वादश आंगुल दीर्घ कर, हृदये धरी हुँलास.
चार पट्टीओ चाहथी, साफ वजाव सुजाण;
करौने काइक पातळा, अप्रभाग सुखमाण.

८५५

८५६

मध्य भाग मरजी सुजव, कर प्रमाण कर पार;
एक करे द्वय द्वय प्रही, द्वय कर मांही धार.
अंगुलौने अंगुष्टना, दाडी मूँलें देवावी;
पहोचा केश कपथी, ले कम्राट बजावी.

८५७

८५८

चतुर्वाद्य भेद.

दोहा.

तत आनद्ध सुपिर अने, घन सह बायो चार;
प्रगट धायें प्रत्येकना, प्रेमे चारें प्रकार.

८५९

આદિ શુષ્ક અવેર્ણને, શીતાનુગ ગણ યાર;
નોતમ નૃયાનુગ ગણી, પછી દ્વયાનુગ ધાર.

૮૬૦

શુષ્ક લક્ષણ.

દોહા.

નૃત્ય ગીત વિળ નેહર્થા, માત્ર વાચ વજવાય;
મહદ ગુણીના મતધર્મી, એહ શુષ્ક કહેવાય.

૮૬૧

ગીતાનુગ લક્ષણ.

ગીત સંગ અતિ ચિત્તહર, યાજે વાચો જેહ;
કહે સંગીતાચાર્ય સહુ, ગીતાનુગ છે એહ.

૮૬૨

નૃત્યાનુગ લક્ષણ.

દોહા.

સુંદર સંગીત નૃત્યમાં, વાચ જેહ વપરાય;
નેહે નૃત્યાનુગ કહી, ગુણોં ગીતે ગાય.

૮૬૩

દ્વયાનુગ લક્ષણ.

ઘાલે વાજે વાચે ય્યાં, ગીત નૃત્યને સંગ;
ધીર દ્વયાનુગ ધારો લે, ડરમાં ધરી ડમંગ.

૮૬૪

ચતુર્વાચ.

નન્દી. સ્વાતિગણ અને, તુમ્બુરુ નારદ આપ;
ચતુર્વાચને ઉદમ્બ્યાં, મોદ ધરી સહ માપ.

૮૬૫

નર્તન ભેદ.

દોહા.

ત્રય ભેદો નર્તન તણા, છે મુદ મંગલ રૂપ;
નાચ્ય નૃત્યને નૃત્ત શુભ, અર્ચન માંહિ અનુપ.

૮૬૬

नाट्य लक्षण.

वेद भेद अभिनय तणां, ग्रहण करी गुणवान;
नर्तन करता नेहथी, मानो नाट्य महान.

८६७

नृत्य लक्षण.

दोहा.

चारों चार अभिनय धंकी, प्रगट करै भल भाव;
नृत्य कहो गुणी तेहने, चित्तें वधारी चा'व.

८६८

नृत्त लक्षण.

आंगिक अभिनय मात्र ग्रही, अन्य सुअभिनय त्वांगी;
धाय गात्र विक्षेप ते, कहो नृत्त अनुरागी.

८६९

नृत्य नृत्त भेद.

नृत्य नृत्तना निरखौए, उभय भेद अनुकूल;
उद्धत मधुर सुकार्यमां, बने सदा मुद मूल.
अवर नाम ए उभयना, गण तांडव ने लास्य;
तांडव तंदुथी लास्यनो, पार्वती धंकी प्रकाश.

८७०

८७१

नर्तक भेद.

कंचनी नट भगतनट, चतुर्थ चारण नाम;
वैतालिक कोलाहट, षड नर्तक सुखधाम.

८७२

कंचनी लक्षण.

छप्पय.

रूपवतीने तरुण, शरीर सुकुमार बिराजे;
नाजुक अंग उपांग, वरष पोडश वयरजे;
नौतम स्तन नथुराम, रासिक चित निरर्ज नमणी;
गीत वाद्य नृत्यमां, प्रादिगता प्राप्त करी धर्णी;

ભાષા વિવિધ પ્રકારની, જાણે જે જુગતી મરી ;
હાવ ભાવ ચતુરાઈ મર, કંચનો કહોં ૯૧ સ્વરી.

૮૭૩

નટ લક્ષણ.

દો.

ચારુ અંગ ચેષ્ટા થકી, પ્રગટ કરે રસ ભાવ ;
૯૬ પુરુષ નટ પેહીએં ચિત્તેં વધારી ચા'વ.

૮૭૪

મગતનટ લક્ષણ.

દોહા.

નાચે ગાયે નિલ્ય જે, પ્રમુ આગઢ ધરોં પ્યાર ;
૯૭ ૬ મગતનટ મવ્ય છે, સમજે સંગીત સાર.

૮૭૫

ચારણ લક્ષણ.

ચનારોં જાણે બહુ વિધિ ઉત્તમ રીતે આપ ;
૯૮ ઘુવરા અથવા કળગતી, મહદ તાલને માપ.
ગીત કહી જાણે ગુણી, હારય વચન વદનાર ;
૯૯ સદા સુકંટે શોભતો, ચારણ લક્ષણ ચાર.

૮૭૬

૮૭૭

વૈતાલિક લક્ષણ.

દોહા.

પ્રબલ હાસ્ય પ્રગટાવતો, નાચી જાણે નિલ્ય ;
૯૯ પ્રગટ કરે પાઠાક્ષરો, તલ ગતી ધરોં ચિત્ત.
૯૯ ચતુર સરવ સંગીતમાં, શિલ્પી જાણે નૃત્ય ;
૯૯ સરલ સ્વભાવે શોભતો, શુભ વૈતાલિક સત્ય.

૮૭૮

૮૭૯

કૌલાહટ લક્ષણ.

દોહા.

સ્વડગ ધારવા થાલોં પર, નૃત્ય કરે જે નિલ્ય ;
૯૯ મુશ્કી મોતોં પરોવતો, ચતુર રાહોં સ્થિર ચિત્ત.

૯૮૦

उतारे साँसो शिरथी, पट्टो ग्रहे मसिद्ध ;
अनेक क्रम ए वार ए, ए कोलाहट सिद्ध.

८८१

नृत्य मंदिर लक्षण.

छप्पय.

निर्मल शुभ्र दिवाल, रत्न पावाणनी पेलो,
मनहर मणिथी जटित, गवाक्षो आति अवरेखो ;
पडदा विविध प्रकार, रंगबेरंगी द्वारे,
नरम बिछायतं गरम, गलीचानी करी प्यारे ;
पूड ऋतुमां सुख उपजे, बर्झी विशाल नधुराम छे,
सदा सुगंधिथी मरुथी, नौतम नृत्यनुं धाम छे.

८८२

सभा लक्षण.

रोळाव्रत.

वेद पाठने वैद्यक विजोतिपज्ञ पंडित,
वर लौकिक वार्ताज्ञ धर्मशास्त्री गुण मंडित ;
दक्षिण बजुं एह, सर्वना स्थानक सुंदर,
देव समान दिदा, महद गुण केरा मंदिर.

८८३

बाम बाजुए धीर क्षत्रि रणरागी राजे,
राज्य काजमां निपुण, अमित अमात्यो छाजे ;
मध्य विराजे माहिप, पाछळें परिजन उभा,
छत्र चमर धरनार, नकीवनी सुंदर शोभा.

८८४

सन्मुख उभी होय, नृत्य कारिणीनी श्रेणी ;
विधुदनी वरवेश, गुंथी पुष्पोथी वेणी ;
विवेध वाद्य स्वर साथ, नृत्य आरंभ कराये,
जयजयकार उच्चार, मंगलाचरणे धाये.

८८५

सभापति लक्षण.

छप्पय छंद.

महादानी गुणजाण, धीर शूरवीर रसिकवर,
पात्र कुपात्र विवेक, कौतुकी सहने सुखकर,
गुणप्राही शास्त्रज्ञ, प्रियंवद जनहितकारी,
सर्व कलाभां प्रविण, सत्यवादी सुविबारी,
स्नेह अति संगीतगां वळी रसीला रूपनो,
नेह धरी नथुराम कहे, थाओ विजय ए गूपनो.

८८६

आचार्य लक्षण.

रोलावृत्त.

नृत्य भेदसुं सर्व तव, परिपूर्ण दिछागे,
ताल तणा ग्रह मोक्षभेद, जुगतिधी जाणे,
घटवध सह रागनी, गमक सह गुणो उर धरतो ;
लय यति वाद्य प्रबंध, प्रगट पाठाक्षर करतो.
वाद्यो वेद प्रकार, बजाधी जाणे बहु विधि,
भला पात्रने भाव, शिखावे नेहे गुण निधि ;
पात्रतणा हृदयनी, वात जाणे दिण वारे,
नृत्य तणा गुणदोष, अखिल अंतरे उतारे.
प्रेक्षकनी चित्ताह, जणव.मां जोवर,
रीक्षवी जाणे राज, प्रबल वाचाल वीरनर ;
क्षमा शील संपन्न, प्रसन्न वदन मृदु वाणी,
उत्तम ए आचार्य लीपो जुगतिधी जणी.

८८७

८८८

८८९

संप्रदाय लक्षण.

दोहा.

आगळना आचार्यनो. वतावेल पथ जेह ;
तेज प्रमाणे नाचवुं, संप्रदाय छे तेह.

८९०

संप्रदाय भेद.

संप्रदायना भेद त्रय, नित्य अंतरमां आण ;
उत्तम. मध्यम. ते पछी, कनिष्ठ जुगते जाण ;

८९१

उत्तम संप्रदाय लक्षण.

रोळावृत.

ताल वजावे उभय पुरुष, करताल वजावे,
झांझ वजावे उभय, चार वंसी स्वर छावे ;
उभय वंसीधर अन्य, मदद देनारा लायक,
स्वर सहायको अष्ट, उभय छे अग्रणी गायक.

८९२

मुख्य गायको उभय, अष्ट स्त्री सहाय काजे,
नृत्य कारिणी एक, एक नर्तक भल भ्राजे ;
चंदन चर्चित भाल, पुष्पमालाथी भूषित,
हर्ष भरेलां हृदय, कोइ रति मात्र न दूषित.

८९३

सहुनां सुंदर रूप, सहु श्रंगारे शोभे,
अधिक छतां मन एक, प्रेक्षकोनां मन लोभे ;
गीत वाचने नृत्य, मळी स्वर संगे थाये ;
ए उत्तम संप्रदा, नित्य नथुराम गणाये.

८९४

मध्यम संप्रदाय लक्षण.

दोहा.

उत्तम करतां अर्धजन, नृत्य महीं योजनाय ;
मानो मध्यम संप्रदा, ए स्थलमां स्थिर जाय.

८९५

कनिष्ठ संप्रदाय लक्षण.

मध्यम करतां पण अरध, लिए नृत्यमां भाग ;
कहींअ कनिष्ठ संप्रदा, उर धरी अनुराग.

८९६

शुद्ध पद्धति लक्षण.

रोझावृत.

रंग भूमिमां प्रथम, मात्र आचार्यज आवे,
 पछी समाजी सर्व, विविध सहु वाद्य मिलावे ;
 कंठ्यो करा ' आकार ' परीक्षा स्वरनी करता,
 गजर प्रबन्ध्यो गुणी, मोंद मन मांही धरता. ८९७
 रंग भूमिनी एक, बाजुए पडदो नाखे,
 नृत्यकर नरनार, अंदरे उभां राखे ;
 अंगुलिमां प्रही पुष्प, नृत्य करनार रहेछे,
 समाजी स्तुति देवनी, प्रबंधे गाइ कहे छे. ८९८
 तुर्त तजी अश्रोध, रंगभूमिमां आवे,
 पात्रो परम हुँल्लास, धारोने धूम मचावे,
 गाय प्रवेश प्रबंध, समाजी आनंद साथे,
 नृत्यकार देवने, दिये पुष्पांजलि हाथे. ८९९
 नाच्य नृत्य ने नृत्त थकी पछो नर्तन थाये,
 शुद्ध पद्धति एह, गुणी सहु गीतें गाये ;
 क्यांइ कहेछे प्रथम, वाद्यसम पाठे वागे,
 प्रवेश पात्रो करे, तेज समये अनुरागे. ९००
 गीत भिन्नने वाद्य भिन्न, कोइ मने कहे छे,
 पात्र प्रवेशनी रीत, निराली सर्व ग्रहेछे ;
 नित्य निरखो नथुराम, शुद्ध पद्धतिना सुंदर,
 देश देश प्रति भिन्न भिन्न, भेदो मुदमदिर. ९०१

पेरुणी लक्षण.

रोझावृत.

भस्मे भूषित अंग, श्वेत वज्रोधी शोभे,
 चंदन चर्चित भाल, पुष्पमाले मन लोभे ;

शिरपर लांबा वाळ, छेक राखे छोडेला, घणा घुंवरा पाय, जवर गुणधी जोडेला.	९०२
पंच अंगनी प्रवळ, चतुर चेष्टां पुरण, ताल लये नाचतो, एक वाते न अपूरण; द्विविध स्वांग धरनार, नकल अभिनव करनारो, नृत्यकार नथुराम, सभा प्रिय पेरुणो प्यारो.	९०३

तांडव लक्षण.

दोहा.

रावणादि राक्षस तणी, उद्धत चेष्टा ज्यांय; नित्य बत्तावी नार्चीप, तांडव प्रगटे त्यांय.	९०४
---	-----

अंगहार लक्षण.

नेहे नृत्यादिक महीं, वर विलासथी जेह, मनहर अंग मरोडवुं, अंगहार छे एह.	९०५
---	-----

सोरठा.

रहे शंभुने अंग अंगहार एथी कहा; उरमां धरी उमंग, कहूँ भेद तेना मला.	९०६
--	-----

अंगहार भेद.

रोळावृत्त.

छे आदि स्थिरहस्त पछी पर्यस्तक प्यारो, मूचिविद्ध. अपविद्ध. अने आक्षिप्त दिचारो; उद्यद्धित. विष्कंभक, अपराजित अदरेखो, विष्कंभांगसृत वळी, मुदें मत्ताक्रीड देखो.	९०७
--	-----

१. तांडव नृत्यना तमाम भेद विस्तार युक्त अमारा माव्य शास्त्रां लखाइ
चुक्या छे एटले पछी आही नाम मात्रज आंशिशुं.

સ્વસ્તિક રોચિત અને, પાર્શ્વસ્વતિક પરમાળો,
 ચારુ વૃશ્ચિક. ચમર. મત્તસ્થલિત સુ ડર આળો ;
 મદાદિલસિત મહાન, સુ ગતિમંડલ. પરિચ્છિન્ન,
 પરિવૃત્ત રોચિત રસિક, વળી વૈશાલ અભિન્ન. ૯૦૮

પરાવૃત્ત પેલોંએ, અલાતક. પાર્શ્વચ્છેદ છે,
 વિશુદ્ધાન્ત વરપટ, અને હૃદયત્ત મેદ છે ;
 પના પછી આલીદ, રાલ રોચિત પછી રાગે,
 આચ્છુરિત આનંદરૂપ લખોં મય સહુ ભાગે. ૯૦૯

આક્ષિપ્ત રોચિત, સર્વ ગુણિને સુલ કરનારો,
 સરલ મેદ સંભ્રાન્ત, માવ નવલા મરનારો ;
 ૯૫ પછી અપસર્પ, સુ અર્ધનિકુટક નામ,
 અંગહાર વર્તેશ, નિત્ય કહે છે નથુરામ. ૯૧૦

નૃત્યકરણ લક્ષણ. દોહા.

નૃત્યમહોં સુવિલાસર્થા, વધારવા રસ રીત ;
 ચેષ્ટા હસ્ત ચરણતર્ણા, નૃત્યકરણ ૯ નિત્ય. ૯૧૧

નૃત્યકરણ મેદ.

છન્દ હરિગીત.

તલ પુષ્પ પુટ. વર્તિત અને, ચલિતોરૂ પછોં અપવિદ્ધ ગણ,
 સમનસ સુ લોંન. સ્વતિક રોચિત મેદ શુભ માવેર્થી મળ ;
 મનહરણ મંડલ સ્વસ્તિક, નિકુટક સુ અર્ધનિકુટક,
 કટિચિન્ન આગલ અર્ધ રોચિત, વળી વક્ષઃ સ્વસ્તિક. ૯૧૨

હન્મત્ત સ્વસ્તિક. પુષ્પ સ્વસ્તિક, સુ દિક્ સ્વસ્તિક સંપ્રહો,
 વિક્ષિપ્ત ક્ષિપ્તક. અર્ધ સ્વસ્તિક, ૯૫ અંતે અંચિત,
 સુ મુજંગા ત્રાસિત. હર્ધ્વજાનુ, નિત્ય જાળ નિકુંચિત. ૯૧૩

શ્રી મોહનલાલ
 ઝેન શાન ભંડાર
 ગોપીકુમાર, ગુરુ.

સુ મતલ્લિ. અર્ધમતલ્લિ છે રેચક નિકુટિત ભાવ મર ;
 પાદાપવિદ્ધ, વલિત. સુ ઘુર્ણિત. લલિત લક્ષણ યુક્ત કર ;
 અદિત્રસ્ત રેચિત દંડપક્ષ, નૃપુર અને સંપ્રોસ વર,
 વૈશાસ્ત્ર રેચિત ભ્રમર ચતુર, મુજંગ અંચિત ચિત્ત ધર. ૯૧૪
 વૃશ્ચિક કુટ્ટન લતા વૃશ્ચિક છિન્ન વૃશ્ચિક રેચિત,
 કટિન્નાન્ત વૃશ્ચિક વઢી વ્યંસિત ક્રન્ત ને પછી કુંચિત,
 પછી પેલ પાર્શ્વનિકુટક, મુલલાટ તિલક ઝરે લહો,
 આક્ષિપ્ત પછી વર વક્ત્ર મંડલ, ઝરોમંડલ ચિત્ત ચહો. ૯૧૫
 છે તલ વિલાસિત અર્ગલમુ, વિક્ષિપ્ત ને આવર્ત છે,
 દેહવા લાયક દોલ પાદક, વિવૃત્ત ને વિનિવૃત્ત છે ;
 પછી પાશ્વક્રાન્ત નિશુંભિત મુ, વઢી વિકટ વિચદ્ધ્રાન્ત છે,
 ગજક્રીડિત સુવિચારિત, તલ સંસ્ફોટિત અતિક્રાન્ત છે. ૯૧૬
 છે ગરુડપ્લુતક ગંડસૂચિ પરિવૃત્ત સન્નત સૂચી ધરો,
 મૃધ્રાંવલીનક પાર્શ્વજાનુ અર્ધસૂચિ ઝરમા ધરો ;
 સૂચિવિદ્ધને અપક્રાન્ત, મયૂર લલિત મુસપિત દરિણપ્લુત,
 છે દંડપાદ નિતાન્ત પ્રેંચોલિત અને લાસો સ્થલિત. ૯૧૭
 છે સિંહ કંપિત સિંહ વિક્રીડિત અને કરિહસ્તક,
 ઉદ્ધત અપમૃત જનિત બહિષ્ત્રક પેલને મુપસપિતક,
 તલ ઘટ્ટિતકને મૌલિકાર્કાંદ, ઝર વિચાર ઝરુદ્વૃત્ત ;
 સુવિષ્ણુક્રાન્ત નિવેશકરણ, હું માનજે ફરો મદસ્થલિત. ૯૧૮
 સંધ્રાન્ત ને વિષ્કંભ ઉદ્ઘાટિત વૃષભક્રીડિત વઢી,
 લોલિત અને સામાપસપિત, ભેદ નિષ્પ રહે મઢી ;
 શકટાલયને રંગાવતરણ મુદંડરેચિત. નામ ઇ,
 છે કષ્ટ સાધ્ય તમામ ભેદો, નથી સરલ નથુરામ ઇ. ૯૧૯

દોહા.

ઉભય કરણથી ઉદ્ભવે, નૃસમાતૃકા એક ;
 કલિત કલાપા થાય છે, ત્રય કરણે સવિવેક. ૯૨૦

चार करणथी खंडने, शर संधात सोहाय ;
एक गुरु अक्षर तणी, एक कला कहेवाय.

९२०

लास्य लक्षण.

सौरा.

जहां नृत्य सुकुमार, काम उपावे कोढथी ;
पूर्ण वधारण ध्यार, लास्य नृत्यमां लेखीए.

९२१

लास्य भेद.

दोहा.

विषम विकट लघु लेखीअं, भला लास्यना भेद ;
शुभ लक्षण लक्षे लीओ, अनंद धरी बछेद.

९२२

विषम लक्षण.

पदी शास्त्र चेटी तणुं, बांकी टेढी रीत ;
भ्रमण करे नट नेहथी, धये विषम प्रवैत.

९२३

विकट लक्षण.

होय रूप नेडालिने, चेष्टा पण बेडोल ;
तहां विकटनो वास छे, कहुं बमावी-डोल.

९२४

लघु लक्षण.

दोहा.

चेष्टा चित वा चितथीयि, नेहे नृत्य कराय ;
ललित भेद तहां लास्यनो, तृतीय लघु लेखाय.

९२५

मार्गीलास्य भेद.

छप्पय छंद.

प्रथम गेयपद पछी, भेद स्थितपाठ्य भगाये,
एह पछी आसीन, पुष्पगंडिका गणायै ;

પ્રચ્છેદકને ત્રિગૂઢ, સૈન્ધવ. દ્વિગૂઢ દેહો.
અવર ઉત્તમોત્તમ, લક્ષમાં ધારી લેહો,
અંતે ઉત્તમયુક્ત સદ, નૌતમ ૯ દશ નામ છે ;
માર્ગીલાસ્ય તળા લલિત, નિત્ય ભેદ નધુરામ છે.

૯૨૬

દેશીલાસ્ય ભેદ.

દોહા.

ચાલી. આલીવડ અને, જુગલેંડુલિદિ. મુક જાળ ;
ધસક. ડરોઝ્ગળ દ્રઢ કરી, અંગહાર ડર આળ.
ઓયારક. વિહસી. મનમ્, દરદ હરણ દશ ભેદ ;
લેહો દેશી લાસ્યના, લખિત વિસારી લેદ.

૯૨૭

૯૨૮

સંગીતસારાનુસાર માર્ગીદ્વાદશ લાસ્યાંગ સ્થિત

પાઠ્ય લક્ષણ.

રોઝાવૃત્ત.

અંગ અંગર્થો તત્ત, વની વિઘ્નહ અતિ મનમાં,
વિર અવસ્થા કરે નિવેદન જે સહિજનમાં ;
બ્યંગ્ય વાક્યવર વદે, પ્રગટ કરો પ્રાકૃત વાણી,
નૃત્ય કરે ધરો નેહ, લીંઓ સ્થિતપાઠ્ય પ્રમાણી.

૯૨૯

આસીન લક્ષણ.

રોઝાવૃત્ત.

નૃત્યકારિણી નારો, કરીને ઉદાસ આનન,
સંસ્કૃત આર્થ કરે, શોક ચિન્તા ધારી મન ;
ક્રિયા સંહિતાતંગી, કરે જન રંજનકારી,
૯ સ્થલમાં આસીન, ભેદ લ્યો મન્ય વિચારી.

૯૩૦

सैन्धव लक्षण.

रोज्यावृत.

नेह धरी नर्तकी, क्रिया मूर्खनी स्विकारे,
संस्कृत त्यागी साव, बाणों पंजावों उंचारे ;
प्रेक्षकने पारिपूर्ण, प्रसन्न करे नर्तनधी,
सुखप्रद सैन्धव भेद, मुदे मानी ह्यो मनधी.

९३१

पुष्पगंडिका लक्षण.

रोज्यावृत.

गान नर्तकीतणुं, होय मनने हरनारुं,
संगे विधविध वाद्य, श्रवण लागे अति सारुं ;
चेष्टा मन वच अने, कायनी ज्यां नहि जाणो,
होय नृत्य विचित्र, पुष्पगंडिका प्रमाणो.

९३२

प्रच्छेदक लक्षण.

उदय जोइ जंद्रनो, अधिक तनमां जे त्रासे,
उपालंभ आपोने, कलहना भाव प्रकाशे ;
वासकसज्जा तणी, कहे चेष्टा उर भेदक,
नाचे नाचिन प्रकार, नर्तकी त्यां प्रच्छेक.

९३३

गेयपद लक्षण.

मृदंगादि अवनद्ध, सुपिर वर वांसळीं आदि,
कांस्य ताल. वन वाद्य ततु छे वाणादि ;
वेद भेद ए वाद्य, संग मळीं गाये नाचे,
गुणी गेयपद कही, सदा एं रंगे राचे.

९३४

द्विगूढ.

अभिनव अर्थ सहित, भाव युत छेपे शोभे,
समाधान सह पूरे पक्ष, बचने मन लोभे ;

મૌતમ નૃત્યે નિરખનારનાં મન લલચાવે,
ભાવે ભેદ દ્વિગૂઢ, પદ સ્થલમાં સ્થિર ધાવે.

૯૩૬

ત્રિગૂઢ.

પ્રિય મલવાની વાંત, ઉચ્ચારે અંગ મયોદી,
તન સલોમ રસ ચાહ, અમિત-અમિલ ધા જોડી;
ભાવે અલૈક્યતિ સહિત, છંદ ત્રોલી સુલદાયક,
નાચે નર્તકી તહાં, ત્રિગૂઢ કહે ગુર્ગો લાયક.

૯૩૬

વૈભાવિક.

ચેષ્ટા ઉત્કાંઠિતાતળી, ડ્યાં નર્તકી કરતી,
કામ પૌઢિત પાતિ દિનાં, આંત્રી વચનો ઉચ્ચરતી;
ભાવ વતાવી ભગ્ય, દર્શકોનાં દુઃખ કોપે,
અભિનવ નૃત્યે એકવાળી, વૈભાવિક સ્થાપે.

૯૩૭

ચિત્રમદ.

જોડે પતિનું ચિત્ર, કરી ચેષ્ટા દરશનની,
કામદેવથી પૌઢિત, વતાવે ચેષ્ટા મનની;
જોવા પાતિ પ્રત્યક્ષ, કરે મુલ કાવ્ય રૂપ છું,
નાર્તી રોજાવે સમા, ચિત્રમદ જાણો ચાર.

૯૩૮

ઉક્તપ્રયુક્ત.

હુટેજા પાતિ પાસ. મનાવા જાયે નારી,
પ્રમુદ્ધ કરવા કાજ, વદે વાતો અતિ પ્યારી;
એ ચેષ્ટા અનુકૂલ, જહાં નર્તકી પ્રકાશે,
ઉક્તપ્રયુક્ત અનુપ, ભેદ તે સ્થલમાં માસ.

૯૩૯

ઉત્તમોત્તમ.

અવલોકન અગણિત, અને આલિંગન અગણિત,
સરોવ મંડળ સજલ, નેત્રની ચેષ્ટા અગણિત;
હાવભાવ રસ મરિત, દેવતા વદી નર્તકી નિલે,
નાચે ત્યાં હ્યો નિરખ્યાં, ઉત્તમોત્તમ અતિ પ્રીતે.

૯૪૦

श्री अशोकमल्लकथित देशी सप्तत्रिंशलास्यांग चाली.

एकी संगे चलित थाय, कटि भुजा जांव पद,
सुंदर लयथी मळे निय, जाळी ताल हृद ;
मधुर विलासथी युक्त, अमित कोमलता घाली,
नहीं गति नहीं मंद, नृत्य ए चारु चाली. ९४१

आलीवड.

एक संग कटिभुजा, जांव पद. चलावो चोपे,
नृत्य करे नर्तकी, अमित द्रुत गति ए ओपे ;
प्रक्षकनां मन पूर्ण, प्रफुल्लित करे पलकमां,
ए आलीवड भेद, खूब ध्वार्यो खलकमां. ९४२

सुक.

कर्णभूषण सहित, कंचनी रसिक रतिथी,
कर्ण चलावे कलित धारित वा मंद गतिथी ;
करे भावथी भरित नृत्य. नर्तकी विना चुक,
लास्य भेद लेखाय, सर्वने सुखदायक सुक. ९४३

मनस.

मखानां श्रृंगार धकी, उत्तम गुण जेह,
काजळ गुणसम सूक्ष्म, करी बलवे तेह ;
बडो जाणवा गांहे, परंतु ते गुण आवे,
नृत्य हुतादि लये, मनस भल भेद सुहावे. ९४४

लढी.

कोमल मधुर विलास, युक्त भुज वक्र व्हालथी,
चलवे एकज तरफ, चित्त चोरे सुचालथा ;
सुंदर मन वश करण, गीत गाये सुखकारी,
नाचे धरी नेह, सर्व लो लढी स्विकारी. ९४५

उरोङ्गण.

उभय स्कंध कुच उभय, एक संगे वा न्यय,
ताल गतिमां चलित थाय, प्रेक्षकने प्यारां ;
भागल पाछळ उर्ध्व अधो, भवो दरदवे,
एह उरोङ्गण भेद भव्य भाविकने भावे.

९४६

दिल्लाइ.

नृत्य महीं नर्तकी, अंग सुंदरा संगे,
जरा जरा बतलावो, चलित करी फरे उमगे ;
हाव भाव लीला, विलासधी करती रंजन,
धरो उरे दिल्लाइ भेद, कारशे दुःख गंजन.

९४७

त्रिकली.

चारी वा स्थानमां, त्वरित तालनौल्य संगे,
कंप शरीरनो करे, नर्तकी अमित उमगे ;
जोनाराने उरे जवर आनंद वधारे,
विकल्पणुं हरनार, भेद त्रिकली छे शारे.

९४८

कितु.

उभा भुजा कुच कटै, ताल लय संग मिलवे,
नृत्य महीं नर्तकी, धरी चतुराइ चलावे ;
प्रेक्षकने परिपूर्ण, उरे आनंद भरे उगां,
कितु भेद कमनीय, अमित गुणोओ उच्चरे त्यां.

९४९

देशीकार.

गौडादिक शुभ देश, परत्वे संप्रदाय सम,
नेहं करवुं नृत्य, ताललय संग अनुपम ;
देश रीति अनुकूल, नृत्यने ठाठ टरेले,
देशीकार विचार, भेद लां भाव भरेलो.

९५०

નિજાયત.

નૃત્ય મહીં નર્તકી, ગાન કરતી શુભ ગાયે,
હસ્ત ચલાવી કરે, દ્રષ્ટિ સુંદરતા સાથે;
ભાવભરિત દ્રાષ્ટિ, કરે વશ સમા સર્વને,
ભવ્ય નિજાયત ભેદ, કહે ગુર્ણો તબી ગર્વને.

૯૫૧

ઉદ્ઘાસ સંગ.

સ્થરિત તાલ સંઘાત, ઉદ્ઘાલે અંગોરમણી;
અભિનવ રસમર દેહ કાન્તિ કરીં ભમણી તમણી;
નાચી સ્તેષે નેણ, પ્રેક્ષકોનાં પરિપૂરણ,
અનહદ મુદપ્રદ ભેદ, એહ ઉદ્ઘાસ સંગ ગણ.

૯૫૨

ધસક.

સ્નેહે કર કમનાયે, કરી કુચ ઉપર ધારણ,
ભાવ બતાવે મલા, કંચની કામ વધારણ;
પ્રેક્ષકનાં મન નૃત્ય, નિરર્થોં બનીં વારિ વહે છે,
લલિત લાસ્યનો ભેદ, રસિક જન ધસક કહે છે.

૯૫૩

ભાવ.

ગાયે નર્તકી ગીત, જહાં નૃત્યાનુસારે,
મધુર નૃત્ય લયયુક્ત, વિલાસ વિશેષ વધારે;
પ્રવલ પ્રેક્ષકો તળા, બનેછે લખિત લેદ હર,
ગુર્ણોંઓને ગરકાવ, કરેછે ભાવ ભેદ વર.

૯૫૪

સોપહાસ્ય.

ચારી આદિ નૃત્યના, અંગ રચિ ભયહર ભાવે,
અંગ અને પ્રત્યંગ, ચલિત કરીં રસ ઉપનાવે;
વાય ગીતનો સંગ, કદી છોડે નહીં ક્ષણમર,
નપનાકર્ષક નૃત્ય, સુલદ એ સોપહાસ્ય વર.

૯૫૫

संघतलय.

संकोचन करौ नृत्य, नृत्यमां नर्तकी नमगी,
लय संगे मळौ करे, नृत्य रागेथी रमगी ;
प्रेक्षकने अंतरे, अमित आश्चर्य उपाये,
संघतलय ए भेद, भल्लगुर्गोओने भावे.

११३

ढाल.

कमलवत्रमां मंदमंद, जळविन्दु चाल,
एज रीत नर्तकी, अंग निज चलवे ढाले;
प्रेक्षकनुं मनहरण, को नृत्यमां सुनारी,
भल्लो लास्यनो भेद, ढाल ल्यो उरमां धारी.

११४

छदा.

अकुटि चडावी, नेत्र तणा खुगाथी खास,
चंचलताथी जुर, करीने भाव प्रकाश;
नाचे नमणी रीत, गीत गाथे सुखदायक,
सुभग भेद लास्यनो, छदा कहे छे गुर्गो लायक.

११८

अंगहार.

खेळाव्रत.

सुंदरताथी शरीर, नमावी नाभि स्वर्णे,
चरण आदि धनु तुल्य, वक अंगो करौ हर्षे;
ताल संग मळौ नृत्य करे शुभ भाव प्रकाशी,
अंगहार ए भेद, कहे नृत्यना विलासी.

११९

लंघित.

नृत्य मर्हा बाद्यनी, गतिना खंड विचारी,
नृत्य करे लड़ विराम, ल्यो ल्यो लंघित धारी;
मंद हास्य मन हरे, जहां नर्तकी नाचे,
विहस भेद वर थाप, रसिक निरखीने राचे.

१२०

નીકી અને નમનિકા.

ગીત વાદ્ય હય તાલ, સંગ મળી નિત્ય નર્તકી;
સાવધાનીથી નૃત્ય કરે તે માત્રે નીકી ;
સ્થાન સ્થાનમાં અલેદ, અંગ નમાવતો માલો,
કઠિન ભેદ નૃત્યના, કરતો નમનિકા નિહાજો. [૯૬૧

શંકા અને વિતટ.

નિર્લજતાથી અંગ, વતારી કરી જઈ દાંકે,
ઉંચકાવે ઊર ઉભય, જોડે, શંકા જન છાકે;
સ્વમાયથી મુલ્લરૂપ, ચારી સ્થાનક જ્યાં માસે,
કઠિન નૃત્યના અંગ, વિતટ ત્યાં પૂર્ણ પ્રકાશ. ૯૬૨

ગીત વાદ્યતા અને નિર્વન.

વાદ્ય તળી હય સંગ, મઠી ગીતાશ્વર ગાયે,
નયનાકર્ષક નૃત્ય, ગીતવાદ્યતા ગણાયે;
ફરે મંડલકાર, હસ્તચારીના કરણથી,
પ્રવંધ બોલ પ્રમાણ, નૃત્ય કરતી નિર્વનથી. ૯૬૩

થરહર અને સ્થાપના.

કપાવાં પદ કાલિત, ધિલાસથી ભુના હલાવે,
નૃત્ય કરે નેહથી, ભેદ થરહર ત્યાં માવે;
મુલ્લ મિઠાશ મનહરગ, અંગ રાણી શુભ રીતે,
ઊર્ધ્વ રહે કાંઈ નૃત્ય, સ્થાપના પેલો પ્રીતે. ૯૬૪

સૌષ્ટવ અને સ્તુવા.

સુંદરતાથી ચાહે, ચાર અંગો ચમકાવે,
શરીર નવાવે સઘ, નૃત્ય સૌષ્ટવ સુલ્લ છાવે;
ડોલે દીપક જ્યોતિ, જેન અતિ હલ્લે વાયે,
ડોલાવે ત્યમ અંગ, નૃત્યમાં સ્તુવા સદાયે. ૯૬૫

मसृणत अने उपार.

मुग्धा नर्तकीं जहां, स्नेह युत रसमर रीते,
रचे द्रष्टि करी हस्त, मसृणत पेखो प्रांते;
नर्तकीं उधां नृत्यांग, प्रथम प्रगटेला करतां,
पाछळ प्रगटे अधिक, नाम त्यां उपार धरतां.

९६६

अंगानंग अने अभिनय.

अंगहार नृत्यना, मेळशी करणो संग,
नाचे तांडव नृत्य, एह छे अंगानंग;
हस्त आदि अंगथी, हस्त करणादि रचाये,
प्रगटे नृत्ये भाव, एह अभिनय कहेवाये.

९६७

कोमलिका अने मुखरी.

जहां नर्तकी तणी, क्रिया कोमलना बाळी,
जोइ वचे अनुराग, लिओ कोमलिका भाळी;
छेकापन्हव युक्त, कवन कही नर्तकी नाचे,
मुखरी भेद महान, जोइ सहु रंगे राचे.

९६८

नृत्य वृक्ष.

छंद छप्पय.

चार चरणना भेद मूल, काटे सध्वभाग भण,
हस्त भेद डाळीओ, भ्रुकुटि द्रग ध्रौवा पत्र गण,
हाव भाव सुकटाक्ष, पुष्प रिमन केरां सुंदर,
अविलोकी आनंद प्राप्ति, फल ल्यो सुद मंदिर;
शाम्भ शिवांथी प्रगटीसुं, मन हसनार सुदाम छे,
हरण अमंगल अहरानिध, नृत्यवृक्ष नथुराम छे.

९६९

विज्ञप्ति.

दोहा.

सुखद सार संगीतगो, रख्यो रसिकने काम,
दोष दूर करी गुण ग्रहो, स्नेहे सुख समाज.

९७०

छंद मनहर.

रचाया छे गद्य मांहि, संगीतना ग्रन्थ घणा,
याद रहेवुं अक्षय, विगतें विचारिने,
गद्य थकी पद्य कंठे सदन करी शकाय,
एटलान मोट श्रम आ बडो स्वीकारिने;
थाउंछुं निवृत्त आज, आयुनो अनूप बलन,
केटलोक आज ग्रन्थ ग्रथने गुनारिने,
संगीतना मार्ग मांहि अमित अजाण छतां
दोह्यो नथुराम आम हैये हाम बारिने.

९७१



शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१३	उचरे	उचारे
२	१६	कीध	कीधा
४	१९	नीकळवा	नीकळवा
५	१	ओज, सह	ओजसह
६	१२	पेखी	पेखी
७	४	पूसे	पूरो
७	८	पवन	पावन
७	१०	स्थन	स्थान
७	११	वोपट्	वोपट्
७	१७	दाडी	दाडो
८	१०	निय	निख
९	२०	हले	दले
१०	१	तृतीय	तृतीय
१०	२	ज्ञानरूपनुं	ज्ञान रूपनुं
११	१	आदि	आदि
११	५	परमात्मा	परमात्मा
११	७	शुभग	सुभग
११	१५	मध्य	मध्य
११	२०	ब्रह्म अव रणी	ब्रह्मअवतरणी
१३	८	रगने	रागने
१३	१०	धृतिधी	धृतिथी
१३	११	आदिमां	आदिमां
१४	७	उतरे छे	उतरे छे
१४	८	खभ	खम
१४	१७	छे	×
१४	१७	अष्टमी	अष्टमी

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१४	१७	नान	नाम
१४	१७	यशसिनी	यशस्विनी
१४	२०	अलम्बुशा	अलम्बुशा
१५	८	कळ	काळ
१५	१०	कल	काळ
१५	१७	अनाहद	अनाहत
१६	५	श्रुति	श्रुति
१६	१०	वप्तनार	वसनार
१६	१८	अग्निन	अग्निना
२१	१६	कु'	कुल
२२	४	रवर	स्वर
२३	१५	नथुरम	नथुराम
२४	११	क्षात्रि	क्षात्र
२४	१२	वतना	धैवतना
३०	६	अतिकाकली	अतिकाकली
३२	१४	रहेता	रहेतां
३२	१४	रौद्री	रौद्री
३३	२	श्रुति	श्रुति
३३	१९	श्रुति	श्रुति
३४	१	श्रुति	श्रुति
३४	१०	ठेर	ठरे
३७	६	श्रुति	श्रुति
३७	१०	धरी	धरी
३९	१०	मध्यय	मध्यम
४०	१२	मध्यय	मध्यम
४४	१२	जणो	जाणो
४४	१३	अणे	आणो
४५	११	ए	ए कहाँए

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४५	१३	मन्द्रस्थाननी	मन्द्रस्थाननो
४८	९	चह	चाह
४८	१०	रवर	स्वर
४९	१२	स्यने	स्वरने
४९	१३	उलटक्रमे	उलटक्रमे
४९	१४	मुदमंदिर	मुदमंदिर
५०	१७	तनजो	तनजो
५१	१२	अन्यना	अन्यनां
५१	१३	नि ाद	निषाद
५२	५	अभिरुद्धता	अभिरुद्धता
५४	५	मूर्छना भाह	मूर्छनामांहि
५४	१३	असप्रिष्टोम	असप्रिष्टोम
५५	९	ग्रा ानी	ग्रामनी
५५	१४	कहेवाय	कहेवाये
५६	५	उच्चरुं	उच्चारुं
५६	९	प्रकशी	प्रकाशी
५६	१२	नान	नविन
५६	१४	पुष्टि त	पुष्टिकृत
५६	१७	ग्राम ां	ग्रामनां
५८	३	जन्मे छे	जन्मे छे
५८	६	अथवर्णथी	अथर्वणथी
५९	९	अरोह	आरोह
६०	११	स्थाइ	स्थाइ
६१	१०	पट्	पट्
६१	१०	विच्चा	विचार
६१	११	छे	छे
६१	१३	म ते	मते
६१	१३	सात ा	सातना

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬૧	૧૩	નિ ય	નિત્ય
૬૨	૬	સ્થા ન માં	સ્થાનમાં
૬૨	૯	જે	જો
૬૪	૬	વદ નાં	વદતાં
૬૮	૭	અમં ।	અમંગ
૬૮	૮	ગણા ।	ગણાય
૬૯	૯	દીર્ઘ	દીર્ઘ
૬૯	૯	ઉચ્ચર	ઉચ્ચાર
૭૦	૪	સ્વર	સ્વર
૭૦	૭	વંજે	ધીજો
૭૦	૭	ર વ ર	સ્વર
૭૦	૯	સ્ ર	સ્વર
૭૬	૧૦	ગ યે	ગાયે
૭૬	૧૫	વર્ નો	વર્ણનો
૭૬	૧૬	સિ । ર	સ્થિર
૭૭	૮	અ ઠ ને	આઠને
૭૭	૧૧	મ ન હ ર	મનહર
૭૭	૧૧	મન્દ્રાન્ત િં	મન્દ્રાન્તનું
૮૨	૨	વ ર	વાર
૮૫	૯	હ્રાદમાન	હ્રાદમાન
૮૭	૩	મહવાઞ્ઞ	મહાવઞ્ઞ
૮૮	૯	લઘુ	લઘું
૯૧	૩	સ્વર રચના	સ્વર રચના
૯૧	૫	થય	થાય
૯૧	૮	જળ	જાળ
૯૨	૧૦	સ ત	સપ્ત
૯૨	૧૦	ય ।	યસુ
૯૫	૬	વિધિથી	વિધિથી

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
९५	१७	स्वर	स्वर
९८	१३	ज्याहां	ज्याहां
१००	६	पूर्वोक्त	पूर्वोक्त
१००	८	संग्रहं	संग्रहं
१०२	११	सं गा त	संगीत
१०४	८	कां ड र णा	कांडारणा
१०८	१८	नीच	नीचे
११३	९	गुणीने	गुणीने
११४	९	स्वर	स्वर
११४	१०	चेसठ	चोसठ
११४	१२	उपावण	उपावण
११६	७	धैवती	धैवता
११७	७	विकृत	विकृत
११७	१०	विकृत	विकृत
११८	४	जाति ॥	जातिना
११९	१	पाडजी	पाडजी
११९	१०	रक्तगांधासै	रक्तगांधारी
११९	१६	रनेहे	स्नेहे
१२०	१	रस भर	रसभर
१२०	११	ग तां	गातां
१२२	२	मूर्छ = ॥	मूर्छना
१२२	११	पाड ॥ नु	पाडवनुं
१२२	१२	ओड ॥	ओडव
१२२	१३	निपाद	निपाद
१२२	१५	मुखनिवि	मुखनिधि
१२२	१८	अठयावीसे	अठयावीशें
१२३	६	न्यस	न्यास
१२३	११	पाडव	पाडव
१२४	७	निरखीए	निरखीए

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२६	७	ज तिमां	जातिमां
१२९	९	हाँ	हाने
१२७	१५	पाडव	पाडव
१२८	५	ग्रह	ग्रह
१२८	६	रि । भ	रिषभ
१२८	७	रि - भ	रिषभ
१२८	८	अटकग	अष्टकला
१२८	१०	अ । न्यस	अपन्यास
१२८	१२	नथु । ।	नथुराम
१२८	१२	ग ।	नव
१२८	१३	सनधु	सरखुं
१२९	१४	गुणीयो	गुणीयो
१२९	१७	धरी	थारी
१३०	१२	गुणी	गुणी
१३१	९	स्वरोमधी	स्वरोमधी
१३३	११	अथमागधी	अर्धमागधी
१३३	१	कला ।	कलानुं
१३३	८	वर्धनानक	वर्धमानक
१३४	८	गुणीयो	गुणीयो
१३४	११	तालपाण	तालप्राण
१३४	१५	पष्टम	पष्टम
१३५	५	वीधता	वीधतां
१३५	१७	लेख । य	लेखाय
१३६	७	वाल	काल
१३६	१७	धु । ने	धुवने
१३८	९	ए क	एक
१३९	४	व । णाधै	वर्षणार्ध
१३९	८	द्विती ।	द्वितीय

पृष्ठ	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध
१३९	८	मुखदगग	मुखदगण
१३९	९	ना ।	नाम
१३९	९	भे । युत	भेदयुत
१३९	९	भा ठ	भाल
१३९	१०	वाद्य ।	वाद्यने
१३९	१३	विचारीने	विचारिने
१४०	२	स शब्दनो	सशब्दनो
१४०	८	अंगुलीओ	अंगुलीओ
१४०	१५	अंगुली	अंगुलि
१४१	७	मुखमल	मुखमाल
१४२	१२	चवका मा	चचकारमां
१४२	१३	मरुत	मारुत
१४२	१५	विराम ट्टा । तुं	विराम ट्टतुं
१४२	१९	रव रूप	स्वरूप
१४३	३	म ङा	मात्रा
१४३	३	गा ।	गाय
१४३	४	दिय	दिव्य
१४४	४	भवा ।	भवानी
१४३	१०	उतम	उत्तम
१४३	१०	ठा ।	ठाम
१४३	१९	उतति	उत्पत्ति
१४४	२	रव लप	स्वलप
१४४	७	कुक्कुट	कुक्कुट
१४४	७	अर ।	अरपे
१४४	७	मे द	मोद
१४४	७	म न	महान
१४४	८	रा । ने	राखीने
१४४	९	प्टा र	प्यार
१४४	९	स्व रं प	स्वरूप

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१४४	११	अर्धद्रु ।	अर्धद्रुत
१४४	१२	अणु द्रुत	अणुद्रुत
१४४	१४	अर्धमात्रि मे	अर्धमात्रि ने
१४६	३	सामोद्भव	सामोद्भव
१४८	७	शुद्र	शूद्र
१४९	२	खे च ये	खेचाये
१४९	१५	अ दि	आदि
१४९	१५	न म	नाम
१५४	११	गुणी	गुणो
१५५	७	द्रि ० य	द्रितोय
१५५	७	कहे ॥ य	कहेवाय
१५६	६	त लनो	तालनो
१५९	३	उमग	उमंग
१६०	८	गुणीमां	गुणोमां
१७२	३	त ल	ताल
१७३	५	द्र त	द्रुत
१७५	१२	व्र मेथी	क्रमेथी
१७५	१३	शे भ तो	शोभतो
१७६	१२	निभवता	निभावता
१७९	८	वर्णभिन्नमां	वर्णभिन्नमां
१८८	१५	लघु	लघु
१९२	१५	चित्त	चित्त
१९३	११	अंते	अंते
१९४	३	ल घु	लघु
१९४	१५	द्र ।	द्रय
१९५	४	कल्याण मं ।	कल्याणमां
१९८	१७	द्रव द्रु ।	द्रय द्रुत
२०३	३	वि ॥ म	विराम
२०४	२	दोह	दोहा

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२०४	१३	दाहा	दोहा
२०५	७	णक्षल	लक्षण
२०५	१४	मधेनु	कामधेनु
२०९	९	रवर	स्वर
२१०	१२	गुणीओ	गुणींओ
२११	३	। णो	तणो
२११	१८	वि कार	विकार
२१२	१०	गुणीनाह	गुणींनाह
२१३	१४	काशक	कौशिक
२१३	१४	पछी	पछी
२१९	२१	विमापा	विभाषा
२२२	६	धरी	धरी
२२४	१६	मलहारी	मलहारी
२२५	२	रोलवत	रोलावृत्त
२२५	१७	गणीए	गणींए
२२५	१८	भणीए	भणींए
२२७	२१	सं । र ण	संपूरण
२३०	३	रवर	स्वर
२३०	९	आदि	आदि
२३०	१९	वे	वे
२३१	८	जाणीए	जाणींए
२३१	९	मूर्छना वान्	मूर्छनावान्
२३४	४	वर्जित	वर्जित
२३५	१७	र म र	स्मर
२३५	१८	मध्य	मध्य
२३५	१९	समय रू	समयमां
२३६	४	काकली	काकली
२३६	२०	गु णी ओ	गुणींओ

पृष्ठ	लीये.	अनुद्ध.	शुद्ध
२३७	२०	मुखकार	मुखकार
२३७	२१	कुंचुकी	कुंचुकी
२३९	९	जाति	जाति
२३९	१७	षड्ज	षड्ज
२४०	५	आण	जाण
२४३	९	ग ये	गाथे
२४३	२०	म व्यम	मध्यम
२४३	२२	मूर्छा	मूर्छा
२४६	४	गुर्णा हंस	गुर्णाहंस
२४६	५	रा	राग
२४६	२१	प्रीति	प्रीति
२४८	१५	दैवत	दैवत
२४८	१६	द्रष्टिथी	द्रष्टिथी
२४८	१९	रंगन्तिका	रगन्तिका
२४९	२०	ध्वं	ध्वं
२५०	५	स्वर	स्वर
२५१	५	तपस्वीओने	तपस्वीओने
२५१	१४	दाहरा	दोहरा
२५२	१२	वाजत	वर्जित
२५२	१३	रागिणी	रागिणी
२५२	१७	गुणायो	गुर्णायो
२५३	६	संधवी	संधवी
२५३	९	ध्वत	ध्वत
२५३	१५	रागिणी	रागिणी
२५६	१५	हिंदोलनी	हिंदोलनी
२५८	१९	तुरुष्क	तुरुष्क
२५९	२३	भैरव	भैरव
२६१	१७	प्रगटय	प्रगटय

प्र.सं.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२६७	२३	ग न्धार	गान्धार
२६७	२३	अ गंद	आनंद
२६८	२१	धै । त	धैवत
२६८	२२	घ	ध
२६८	२३	उद्ग्रह	उद्ग्रह
२६९	१९	संभाल ॥	संभालवा
२७०	१०	र व र	स्वर
२७२	१३	र व र	स्वर
२७६	१९	तण	तणे
२७९	६	सो र टा	सोरटा
२८३	१५	त्रि हंगड	त्रिहंगड
२८४	१४	हारगीत	हरिगीत
२८५	१०	हारगीत	हरिगीत
२८५	१७	गारी	गौरी
२८७	२०	र व र	स्वर
२९२	३	भंगल	मंगल
२९२	१०	अवनिमा	अवनिमां
२९६	१०	पड्ज	पड्ज
२९९	२०	वसनारी छे	वसनारी
२९९	२४	ल । मे	ले छे
२९९	२५	नि ष ट	निषाद
२९९	२६	प डव	पाडव
३०४	९	(ध्यान)	(ध्यान)
३०८	३	(ध्यान	(ध्यान)
३१०	१७	उरमाहि	उरमांहि
३१२	२१	उरवानुं	उरवानुं
३१५	२४	स रण	सम्पूरण
३१६	१७	ती व्र	तीव्र

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३१७	२१	क ट ली क	कैटलीक
३२१	८	शुद्ध	शुद्ध
३२३	४	झ	शुद्ध
३२४	२३	स र्ग	सर्ग
३२७	७	कोइक	कोईक
३२८	२२	पड्ज	पड्ज
३२९	२२	के मल	कामल
३३१	२	सम्पूर्ण	सम्पूर्ण
३३१	६	सा र ग	सारंग
३३६	१	कान्दरानायकी	कान्दरानायकी
३३९	१	मध्यम	मध्यम
३३९	२२	उद्बुष्ट	उद्बुष्ट
३४१	२१	त्रि स्थान	त्रिस्थान
३४२	१७	दूरथी	दूरथी
३४९	१	कता	कम्पिता
३५०	११	तंत	तंते
३५२	१९	नर्का	नर्का
३५७	३	थाय	थाये
३५७	२२	विचारी	विचारी
३५८	१७	की ो	कीजे
३६०	२	प्लुत	प्लुत
३६०	१०	मोझर	मोझर
३६०	१३	भिन भिन् ।	भिन भिन
३६०	१७	स्वर	स्वर
३६०	१९	स्थान न ।	स्थानना
३६०	२०	यां	त्यां
३६०	२२	वार	वार
३६५	३	जहा	जहां

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३६१	२३	स्वरो	स्वरो
३६२	३	पूर्ण	पूर्ण
३६२	४	स्वरोनो	स्वरोनो
३६२	१०	वस	वास
३६२	२१	अधरमध्य	अधरमध्य
३६३	४	जुगत	जुगते
३६३	१०	राचित	रचित
३६३	१४	लघु	चार लघु
३६३	१८	करा	करी
३६३	२४	नु	अनुबन्ध
३६४	९	उद्रक	उद्रेक
३६४	२२	ल न	लघुनो
३६४	२४	अंगुलि अप्	अंगुलि अपृथी
३६४	२४	उच्चार	उच्चार
३६५	३	तणा	तणा
३६५	८	करा	केरा
३६५	१०	न ी	नथी
३६५	२२	उच्चार	उच्चार
३६५	२७	वजवे	वजावे
३६७	३	अव ।	अवर
३६८	१३	भ ी	भरी
३६८	१८	भिन्न	भिन्न
३६९	६	ग म	गम
३७०	१	वाद्य ो	वाद्यनो
३७०	२	थव वद्य द	थवा वाद्यविद
३७०	४	द	भेद
३७०	५	धु	धातु
३७०	५	भ ो धो	भावधो

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૭૦	૬	સ્થિ રજ	સ્થિરજ
૩૭૦	૬	મ ને	મને
૩૭૦	૭	શુદ્ધ વ ના	શુદ્ધવાદના
૩૭૦	૯	વીણ વેરો	વીણા કેરો તાર
૩૭૦	૧૦	વરીને	કરીને
૩૭૦	૧૦	સ્વર	સ્વર
૩૭૦	૧૧	વિન્દુ	વિન્દુ
૩૭૦	૧૩	ફા એજ.વર મં હિ	ફરી એજસ્વરમાંહિ
૩૭૦	૧૫	વ્હલ	વ્હાલ
૩૭૦	૧૫	વજર્વાણ	વજર્વાણ
૩૭૦	૧૬	શુષ્ક	શુષ્ક
૩૭૦	૨૧	અતિ	અતિ
૩૭૧	૧	વ કર ક	વાકર કલ
૩૭૧	૨	વરમ	વાદ્યમાં
૩૭૧	૪	જતિ	જાતિ
૩૭૧	૪	ળ	તળા
૩૭૧	૬	વાર્તિ માર્થી જતિ	વાર્તિક માર્ગથી જાતિ
૩૭૧	૬	મ મ ને ધરી ચિતે	મધ્યમાને ધરી ચિતે
૩૭૧	૮	લ થી	લયેથી
૩૭૧	૯	સા	સદા
૩૭૧	૧૦	વજ	વજવે
૩૭૧	૧૧	શુષ્ક	શુષ્ક
૩૭૧	૧૪	ષદ પિતાપું દ્રવ્ય	ષદપિતાપુત્રદ્રવ્ય
૩૭૧	૧૫	કનિ	કનિષ્ઠ
૩૭૧	૧૬	તલ	તાલ
૩૭૧	૨૬	વા ર	વાદ્યે સ્થિર
૩૭૨	૧૧	પ્રમ	પ્રેમ
૩૭૨	૧૬	માતમા	માતમો

पृष्ठ.	लंटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३७२	१७	अवरख	अवरेख
३७२	२५	अ	अर्थ
३७३	११	स्वरमंडल	स्वरमंडल
३७३	१२	काय	कोय
३७३	१५	उष्ट	अष्ट
३७३	१६	ध क री ख	बंध करी राख
३७३	१७	वर	स्वर
३७३	१८	नहा	नही
३७३	१९	वि ॥ र	विचार
३७३	२१	विचि ता	विचित्रता
३७३	२२	द र ज	दराज
३७३	२३	मे टा	मोटा
३७३	२४	र रना	स्वरना
३७३	२६	व म हस्त व्हार	वाम हस्त व्यवहार
३७४	२	तडन वरतां तर	ताडन करतां तार
३७४	५	वीण	वीणा
३७४	८	घोडव	घोडच
३७४	८	त र मां	तारमां
३७४	१०	र व र	स्वर
३७४	१३	कण्ठुं	काण्ठनुं
३७४	१५	स ग	साग
३७४	१८	कष्ट	काष्ट
३७४	१९	कमाने घ र्ण	कमाने धर्षण
३७४	२०	स्तरतां	स्मरतां
३७५	१०	त र	तार
३७६	१०	पंच गुलीं	पंचांगुलीं
३७९	२४	ढाल	ढाल
३८०	१६	लगावज	लगावजे

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३८२	१४	दोहरा	दोहरा
३८७	१८	हे	लहे
३८८	१८	गखता	रेखता
३९४	४	भेदा	भेदो
३९४	१६	वा म	वाम
३९५	२३	ट	प्रगट
३९६	३	रखलित	स्खलित
४००	१४	भेद	भेद
४०१	२१	रोळावत	रोळावत्त
४०२	१६	कुचुम्भिणी	कुचुम्भिणी
४०२	२३	रोळावत	रोळावत्त
४०३	१६	कवित	कलित
४०४	२४	पाठाक्षर	पाठाक्षर
४०४	२४	मिलावी	मिलावी
४०५	१०	हस्त	हस्त
४०६	४	त्रिगुण ना	त्रिगुणाना
४०६	१४	षष्ठम भेद	षष्ठम भेद
४०७	१४	अनुपम	अनुपम
४०८	१०	उद्ग्रह नो	उद्ग्रहानो
४०९	१४	प्रबंध	प्रबंधनी
४०९	१९	सदा ।	सदाय
४०९	१९	ध्रुवा माहि	ध्रुवामांहि
४१०	२	नृसम	नृसमां
४१४	३	चोसट	चोसठ
४१४	२०	ग्रगट	प्रगट
४१६	१०	ठरीए	ठरीए
४१७	६	प्रसेद्ध	प्रसिद्ध
४२०	१२	चंचतपुट	चंचतपुट

पृष्ठ.	लोटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४२१	८	जोडा व दन	जोडावादन
४२१	१६	द्वय	द्वय
४२२	१२	चालीश	चालीश
४२३	१७	ढवस	ढवस
४२४	१२	मुखो	मुखो
४२८	१६	खेच	खेच
४३०	६	काष्ट	काष्ट
४३१	१८	अष्टा दश	अष्टादश
४३१	२१	यादव पतिना	यादवपतिना
४३४	१	व ज व ती	वजवती
४३५	२३	अलग	अलग
४३५	२४	श्रुति	श्रुति
४३५	२६	श्रुति	श्रुति
४३६	७	बंसी	बंसी
४३६	१५	बंसी	बंसी
४४०	१८	धातु	धातु
४४३	४	चोड	चोड
४४८	६	पङ्मुख	पङ्मुख
४५१	३	गुणगेह	गुणगेह
४५१	१५	हरनार	हरनार
४५७	३	घुघरी	घुघरी
४५७	२३	र त न	स्तन
४५८	४	दो	दोहा
४५८	६	चित्ते	चित्ते
४५९	१५	व जु	बाजु
४५९	१६	दे।	देव
४५९	१९	म य	मध्य
४६०	१०	रोला च	रोलावृत्त
४६०	२६	प्रमाणे	प्रमाणे
४६२	८	नृत्यकर	नृत्यकर
४६५	९	नृत्य	नृत्य
४६५	११	पाश्चक्रान्त	पार्श्वक्रान्त

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४६९	११	विकट	विकट
४६९	११	विद्युद्भ्रान्त	विद्युद्भ्रान्त
४६९	१४	अर्धसूचि	अर्धसूचि
४६९	२४	गणाये	गणाये
४६९	१६	विर	विरह
४६८	२	रोळावृत्त	रोळावृत्त
४६९	६	रोळावृत्त	रोळावृत्त
४६८	१७	प्रच्छेदक	प्रच्छेदक
४६९	५	अभिलाषा	अभिलाषा
४६९	१६	कवे	कवे
४६९	१७	नार्चो	नार्चो
४६९	२५	भाषण	भाषण
४७०	६	त्वरित	त्वरित
४७०	१०	प्रक्षकनां	प्रक्षकनां
०७०	११	व्याप्यो	व्याप्यो
४७०	१७	कर्णाभूषण	कर्णाभूषण
४७०	१८	श्रंगार	श्रंगार
४७०	२१	दुतादि	दुतादि
४७०	२४	सुचालथा	सुचालथी
४७१	४	दरशावे	दरशावे
४७१	७	सुंदरत	सुंदरता
४७१	१७	उभय	उभय
४७१	२४	नृत्यने	नृत्यनो
४७१	२४	ठरेले	ठरेलो
४७२	१	निजायत	निजायत
४७२	७	अंगार मणी	अंगो रमणी
४७२	२९	सोपहास्थ	सोपहास्थ
४७३	७	चाल	चाले
४७४	१५	नृत्य	नृत्य
४७४	१७	कपावी	कपावी
४७४	१९	मिठाश	मिठाश
४७४	२२	ननावे	ननावे